

IV

დასავლეთ საქართველოს ფეოდალური სახელმწიფო (აფხაზეთის სამეფო) და ცნობები მის შესახებ გიორგი მარჯულის კვლევი

მე-8 საუკუნის მეორე ნახევრიდან დაწყებული, მე-8—10 საუკუნეთა მანძილზე, დასავლეთ საქართველოს, როგორც ცნობილია, ეწოდება „აფხაზეთი“. ასე ეწოდება დასავლეთ საქართველოს, კერძოდ, გიორგი მერჩულის ძეგლშიაც.

აკ საჭიროა აღვნიშნოთ ამასთან, რომ ეს სახელწოდება „აფხაზეთი“ შერჩა დასავლეთ საქართველოს უფრო გვიან ხანაშიაც, მას შემდეგაც, რაც საქართველოს სამეფო-სამთავროები მე-10—11 საუკუნეთა საზღვარზე გაერთიანდნენ ერთი მთლიანი სახელმწიფოს სახით. ამ გაერთიანებული სამეფოს ოფიციალურ სახელწოდებაში, როგორც ცნობილია, პირველად მოიხსენებოდა აფხაზეთი, რა სახელითაც იგულისხმებოდა მთელი დასავლეთი საქართველო.

მე 12—13 საუკუნეებში, როდესაც საქართველოს ფარგლებში გაერთიანდა მთელი კავკასია (და აგრეთვე შემოერთებულ იქმნა კავკასიის მოსაზღვრე სანაპიროები ანატოლიისა და ირანისა), სრული ტიტულატურა საქართველოს სახელმწიფოს მეთაურთა, როგორც ცნობილია, შემდეგი იყო:

„მეფე აფხაზეთა და ქართველთა (=ქართლელთა), რანთა და კახთა, სომეხთა, შარვანშა (=შარვან შაჰი) და შაჰანშა (=შაჰან-შაჰი), და ყოვლისა აღმოსავლეთისა და დასავლეთისა ფლობით მპყრობელი“.

როდესაც ეს ტიტულატურა შემოკლებით იხმარებოდა, საქართველოს სახელმწიფოს მეთაურს ეწოდებოდა „მეფე აფხაზეთა“, ხოლო საქართველოს სახელმწიფოს მთლიანად აღებულს ეწოდებოდა „აფხაზეთი“, „ქუეყანა აფხაზეთისა“. ასე, მაგალითად, როგორც ქართულს, ისე უცხოურ წყაროებშიაც, დავით აღმაშენებელს და თამარ მეფეს ხშირად მიემართება ეს ტიტული — „მეფე აფხაზეთა“, ხოლო მე-12—13 საუკუნეთა საქართველოს, რომელიც მთელს კავკასიას მოიცავდა, ეწოდება „აფხაზეთი“, „ქუეყანა აფხაზეთისა“.

ამრიგად, სახელწოდება „აფხაზეთი“ გახდა სინონიმი ჯერ დასავლეთ საქართველოსი, ხოლო საქართველოს გაერთიანების შემდეგ იგი იხმარებოდა როგორც სინონიმი მთლიანად საქართველოს სახელმწიფოსი.

რა წარმოშობისაა ეს სახელწოდება „აფხაზეთი“ ასეთის გაფართოებული მნიშვნელობით? ვინ იყვნენ თვით აფხაზნი, რომელთაც თავისი სახელწოდება გადასცეს ჯერ დასავლეთ საქართველოს, ხოლო შემდეგ მთელ საქართველოს სახელმწიფოს?

სახელწოდება „აფხაზეთი“ — გაფართოებული მნიშვნელობით, როგორც ზოგადი სახელწოდება დასავლეთ საქართველოსი, პირველად შემოდის ხმარებაში, როგორც მოვიხსენეთ, მე-8 საუკუნის მეორე ნახევრიდან, რა დროსაც შეიქმნა დასავლეთ საქართველოს ფეოდალური სახელმწიფო — „აფხაზეთის სამეფო“ ანუ „აფხაზთა სამეფო“.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში დასავლეთ საქართველოს — „აფხაზთა სამეფოს“ — დაარსების გამო ის შეხედულებაა მიღებული, ვითომც ამ დროს, მე-8 საუკუნის მეორე ნახევარში, მოხდა დაპყრობა დასავლეთ საქართველოსი აფხაზების მიერ (რომლებიც, ამ შეპყდარი შეხედულების თანახმად, არა-ქართველ ტომად არის მონათლული), და ვითომც ამის შემდეგ ორი მომდევნო საუკუნე (მე-9—10 საუკუნეები) — ეს არის ერთგვარად „აფხაზური ერა“ დასავლეთ საქართველოს ისტორიაში.

ქართული ისტორიის მიღებულ სახელმძღვანელოში დასავლეთ საქართველოს — „აფხაზეთის სამეფოს“ — დაარსების ისტორია ასეა განმარტებული; მოგვყავს სათანადო ამონაწერი:

„მნიშვნელოვანი ცვლილებები მოხდა ამ დროისათვის [მე-8 საუკუნის მეორე ნახევრისთვის] დასავლეთ საქართველოშიაც. როგორც ვიცით, მე-6 საუკუნის დამდეგიდან აბაზგების [აფხაზების] სამთავრო ეგრისის სამეფოდან გამოყოფილი იყო და ბიზანტიის კეისარს ემორჩილებოდა უშუალოდ. ეს მთავრები შემდეგში კეისრებმა თავის ერისთავებად აქციეს აფხაზეთში. მე-8 საუკუნეში აფხაზეთი უკვე მჭიდროდ დასახლებული და მშვიდობიანობით მოსარგებლე ქვეყანა იყო.

„მე-8 საუკუნის დამლევს ბიზანტიაში დიდი შინაური შფოთი და არევ-დარევა ატყდა. ამით ისარგებლა აფხაზთა ერისთავმა ლეონ მეორემ, მოირთო ძალა ხაზართა მეფისაგან, რომლის ასულის შვილიც იგი იყო, და თავი დამოუკიდებლად გამოაცხადა. ამ დროს ძველი ეგრისის [დასავლეთ საქართველოს] სამეფო დაუძღურებული იყო. აფხაზთა ერისთავმაც ადვილად დაიპყრო ეგრისი და არგვეთი [დასავლეთი საქართველო — ვიდრე ლიხის მთამდე].

„ლეონმა და მისმა მემკვიდრეებმა თავის სატახტო ქალაქად ქუთათისი, დღევანდელი ქუთაისი, აირჩიეს... ამის შემდეგ აფხაზთა ერისთავმა „მეფის“ წოდებულბაც მიიღო.

„დინასტიის მიხედვით დასავლეთ საქართველოს ამ ახალ სამთავროსაც „აფხაზთა სამეფო“ ეწოდა. თვით მოსახლეობის შემადგენლობაში დიდი ცვლილებები არ მომხდარა. მე-9—10 საუკუნეებშიაც დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის უმრავლესობას ისევ საკუთრივ ქართველი ტომები — ქართველები, მეგრელები და სვანები შეადგენდნენ“¹.

¹ იხ. საქართველოს ისტორია, I, ს. ჯანაშიას რედაქციით, 1948 წ., გვ. 146—147.

ამრიგად, ამ შეხედულების თანახმად, აფხაზებს მე-8 საუკუნის დასასრულს ვითომც დაუპყრიათ დასავლეთი საქართველო — ვიდრე ლიხის მთამდე და დაუარსებიათ „აფხაზთა სამეფო“.

ხოლო ვინ იყვნენ აფხაზები?

აფხაზები, წარმოდგენილი შემცდარი შეხედულებით, მიჩნეული არიან არაქართული მოდგმის ტომად. თუმცაღა მას შემდეგ, რაც აფხაზებმა ვითომც დაიპყრეს დასავლეთი საქართველო, მოსახლეობის შემადგენლობაში „დიდი-ცვლილება“ არ მომხდარაო და დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის უმრავლესობას ისევ საკუთრივ ქართველი ტომები, — ქართვები, მეგრელები და სვანები, — შეადგენდნენო, მაგრამ, სახელმძღვანელოს დასკვნის თანახმად, ივარაუდება, რომ ნაწილობრივი ცვლილება მაინც მომხდარა; ეს ნაწილობრივი ცვლილება ვითომც იმაში გამოიხატა, რომ ქართველი ტომების (ქართვების, მეგრელებისა და სვანების) მიწა-წყალზე მოხდა ნაწილობრივი ჩამოსახლება არა ქართველი აფხაზთა ტომისა, მოხდა გაფართოება აფხაზთა ტომის ტერიტორიისა ქართველი ტომების ტერიტორიის ანგარიშზე.

*

ეს შეხედულებანი დასავლეთ საქართველოს — „აფხაზთა სამეფოს“ — ისტორიის შესახებ, რაც მიღებულია ქართულ ისტორიოგრაფიაში, არ შეეფერება სინამდვილეს.

საისტორიო მასალების პრეციზული ანალიზის შედეგად, როგორც ეს ქვემოთ ნათელი გახდება მკითხველისათვის, ირკვევა შემდეგი:

1. აფხაზეთის ტერიტორია იმ ეპოქაში, როდესაც დაარსდა „აფხაზთა სამეფო“, ე. ი. მე 8 საუკუნეში, დასახლებული იყო ქართველი ტომებით, და ეს არა მარტო ამ დროს, მე-8 საუკუნეში, არამედ საერთოდ მთელი ძველი ისტორიის მანძილზე, ანტიკურ ხანაში და საშუალო საუკუნეებში. აფხაზები და აფხაზეთში მოსახლე სხვა ტომები (აბსილები, მისიმიანები, სანიხები) — ეს ისეთივე წმინდა ქართველი ტომები იყვნენ, ქართული წარმოშობისა, ქართულის დიალექტზე მოლაპარაკე, როგორც დასავლეთ საქართველოს დანარჩენი ქართველი ტომები — ქართვები, მეგრელები და სვანები.

2. გარდა იმისა, რომ აფხაზები ქართველები იყვნენ წარმოშობითა და ენით, თვით ისტორიული ვითარება აფხაზეთის სამეფოს დაარსებისა არაა სწორად გაშუქებული ქართულ ისტორიოგრაფიაში. სინამდვილეში არავითარი დაპყრობა დასავლეთ საქართველოსი აფხაზების (ე. ი. აფხაზეთში მოსახლე ქართველი ტომის) მიერ არ მოხდარა, არამედ მოხდა აფხაზეთის ერისთავის მოთავეობით განთავისუფლება როგორც აფხაზეთისა, ისე დასავლეთ საქართველოს დანარჩენი ტერიტორიებისა ბიზანტიის იმპერიის ბატონობისაგან.

ძირითად ისტორიულ პირველწყაროში — „მატიანე ქართლისაჲ“ ს ძველში — პირდაპირ აღნიშნულია, რომ აფხაზთა ერისთავი „გა ა დ გ ა ბ ე რ ძ ე თ ა (ბიზანტიელთა), და ი პ ყ რ ა ა ფ ხ ა ზ ე თ ი და ე გ რ ი ს ი ვ ი დ რ ე ლ ი ხ ა მ დ ე“ (იხ. ქართლის ცხოვრება, ანაქულის ნუსხა, გვ. 161), ე. ი. აფხაზთა ერისთავმა აფხაზეთიდან კი არ დაიპყრა ეგრისი, არამედ ორივე მხარე, აფხაზეთიც, და ეგრისიც ვიდრე ლიხის მთამდე, დაიპყრა ბიზანტიელთაგან, განათავისუფლა ბიზანტიელთა ბატონობისაგან.

აქ ჩვენ ხ. ზ. ვუსკ. მთ ამ ერთ ფაქტს, ხოლო ისტორიული ვითარება მთლიანის სახით აღდგენილი გვაქვს ქვემოთ.

3. ზემოთ აღნიშნულთან დაკავშირებით აქ საჭიროა ხაზი გავუსვათ აგრეთვე იმ გარემოებასაც, რომ სწორედ მას შემდეგ, რაც დასავლეთი საქართველო, აფხაზეთთან ერთად, აფხაზეთის დინასტიის მოაპყრობით, განთავისუფლდა ბიზანტიის ბატონობისაგან, და შეიქმნა დასავლეთ-საქართველოს — „აფხაზეთის სამეფო“, სწორედ ამ დროიდან იწყება მკვეთრი, წმინდა ქართული სახელმწიფოებრივი პოლიტიკის გატარება დასავლეთ საქართველოში. ბერძნული ენა, რომელიც ბიზანტიის ხანგრძლივი ბატონობის შედეგად გაბატონებული იყო დასავლეთ საქართველოში როგორც მთავარი სახელმწიფო ენა, განდევნილ იქმნა სწორედ აფხაზთა დინასტიის მიერ და ბერძნულის ადგილი მთლიანად ქართულმა დაიჭირა. ბერძნული ენა განდევნილ იქმნა ეკლესიიდანაც და მის მაგიერ ქართული იქმნა შემოღებული. დასავლეთ საქართველოს ეკლესია, რომელიც მანამდე იერარქიულად დაკავშირებული იყო კონსტანტინეპოლის პატრიარქატთან, ჩამოშორდა კონსტანტინეპოლს და დაუკავშირდა ქართლის (იბერიის) საკათალიკოსოს.

აპრივად, ხანა „აფხაზთა სამეფოსი“—ეს არის ეპოქა ქართული სახელმწიფოებრივი პოლიტიკის სრული და საბოლოო გამარჯვებისა დასავლეთ საქართველოში.

რასაკვირველია, ყოველივე ეს უცნაური და გაუგებარი იქნებოდა, თუ ჩვენ დავუშვებდით, რომ დასავლეთ საქართველოს „აფხაზთა სამეფო“ ვითომც შეიქმნა დასავლეთ საქართველოს დაპყრობის შედეგად უცხო, არა-ქართველი ტომის მიერ. მაგრამ, როგორც მოვიხსენეთ, არაფერი ამის მსგავსი სინამდვილეში არ მომხდარა; დასავლეთ საქართველოს ქართული სახელმწიფო შექმნილია ქართველი ტომების მიერ, და ერთ-ერთი ამ ტომთა შორის არის ქართველი ტომი აფხაზები.

*

შეხედულებანი, რომლებიც მიღებულია აფხაზთა ტომის ვინაობის შესახებ და დასავლეთ საქართველოს — „აფხაზეთის სამეფოს“—დაარსების ისტორიული ვითარების შესახებ იმდენად დაცილებულია სინამდვილეს, იმდენად შემცდარად წარმოგვიდგენს არა თუ ერთ კერძობითს საკითხს, არამედ მთელ პერიოდს ქართველი ხალხის ისტორიაში, რომ ჩვენ საჭიროდ მიგვაჩნია დაწვრილებით შევჩერდეთ ამ საგანზე, რათა საკითხში სრული სინათლე იქმნეს შეტანილი. ჩვენ აქ სპეციალურ მიმოხილვას მივუძღვნით საკითხებს:

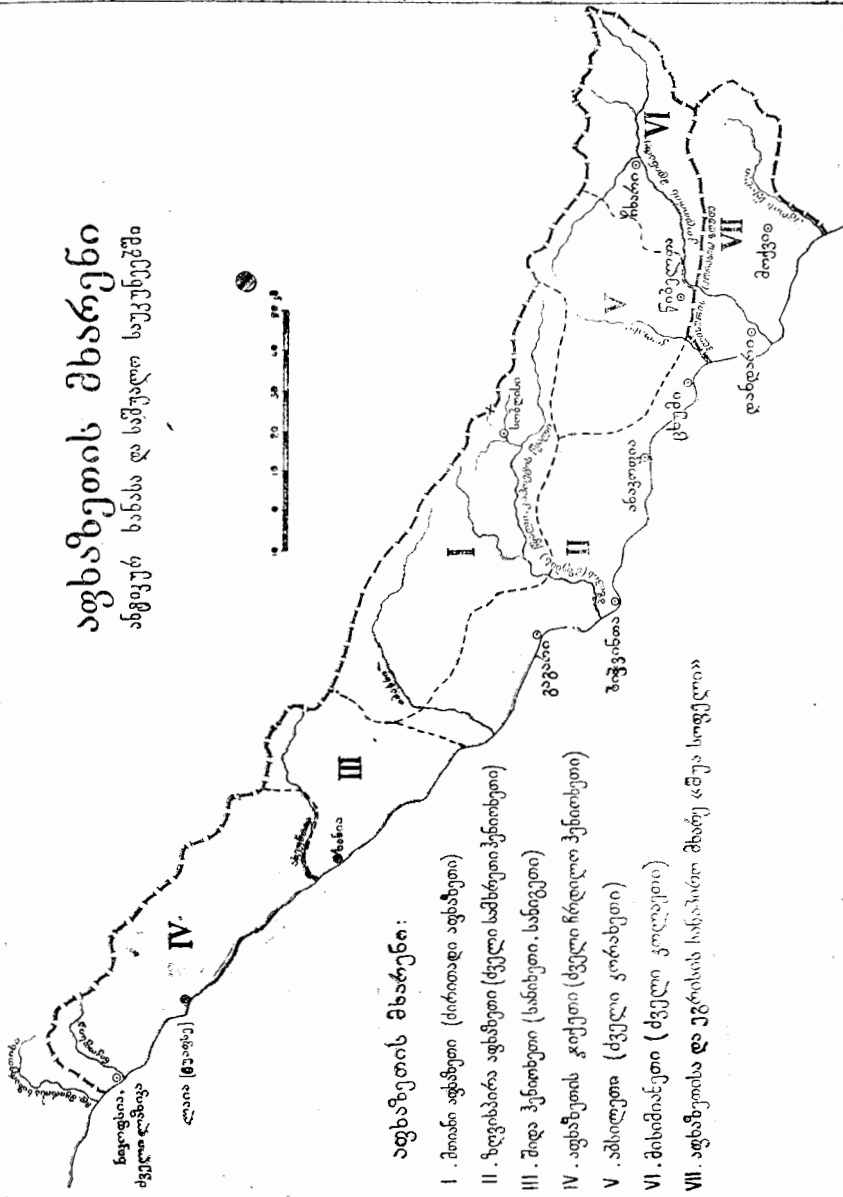
ა) როგორი იყო აფხაზეთის მხარეთა მოსახლეობის ეთნოგრაფიული შემადგენლობა ანტიკურ ხანასა და საშუალო საუკუნეებში, ვინ იყვნენ აფხაზები და აფხაზეთის მკვიდრი სხვა ტომები;

ბ) რა ისტორიულ ვითარებაში მოხდა დასავლეთ საქართველოს — „აფხაზეთის სამეფოს“—დაარსება.

ამ საკითხთა განხილვის შემდეგ ჩვენ შეივებით ცნობებს, რომელთაც შეეცავეს გიორგი მერჩულის ძეგლი „აფხაზეთის სამეფოს“ შესახებ.

აფხაზეთის მხარენი

ანგეუერ ხანასა და სემუალსა საუკუნეშუა

აფხაზეთის მხარენი:

- I . შიანი აფხაზეთი (ძირითადი აფხაზეთი)
- II . ზღვისპირა აფხაზეთი (ძველი სამხრეთი ქუჩისხეი)
- III . შიდა ქუჩისხეი (ხანისხეი, სანიგეთი)
- IV . აფხაზეთის ჯიქეთი (ძველი ჩრდილო ქუჩისხეი)
- V . ამილეთი (ძველი ჯიქისხეი)
- VI . მისიმიანეთი (ძველი კოლაიეთი)
- VII . აფხაზეთისა და უგრისის ხანისხეი მხარე «შუა სოფელი»

აფხაზეთის მხარეთა მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობა
ანტიკურ ხანაში და საშუალო საუკუნეებში

გადავდივართ რა აფხაზეთის ისტორიული ეთნოგრაფიის საკითხთა განხილვაზე, ჩვენ აქ წინასწარ შევჩერდებით კითხვაზე, თუ როგორი იყო ტერიტორიული მოცულობა საკუთრივ აფხაზეთის მხარეთა (ვიწრო მნიშვნელობით).

აფხაზეთის მხარეთა ტერიტორიული მოცულობა

სახელწოდებით „აფხაზეთის მხარენი“ ანუ „აფხაზეთი“ ვიწრო მნიშვნელობით — ჩვენ ვგულისხმობთ ისტორიულ „აფხაზეთის საერისთავო“-ს ტერიტორიას იმ ფარგლებში, რომლებშიაც იგი არსებობდა მე-8 საუკუნის შუა წლებში (ე. ი. უფრო ადრე, ვიდრე დაარსდებოდა დასავლეთ საქართველოს გაერთიანებული სახელმწიფო „აფხაზეთის სამეფოს“ სახელწოდებით).

ეს ტერიტორიული ერთეული, — „აფხაზეთის საერისთავო“ ანუ „აფხაზეთი“ ვიწრო მნიშვნელობით, — არ იყო შემთხვევითი, დროებით შეკოწიწებული ადმინისტრაციული ერთეული, არამედ წარმოადგენდა მყარ გეოგრაფიულ მთლიანს, რომელსაც არ შეუცვლია თავისი ადრინდელი ტერიტორიული მოცულობა მას შემდეგაც, რაც იგი შევიდა ჯერ დასავლეთ საქართველოს ფეოდალურ სახელმწიფოს შემადგენლობაში, ხოლო შემდეგ — გაერთიანებული საქართველოს სახელმწიფოს შემადგენლობაში.

როდესაც ძველ-ქართულსა და ბიზანტიურს საისტორიო წყაროებში საუბარია აფხაზეთის ქვეყანაზე ვიწრო მნიშვნელობით, იგულისხმება აფხაზეთის ტერიტორია ზემოთ აღნიშნულ ფარგლებში, ე. ი. მე-8 საუკუნის აფხაზეთის საერისთავოს მოცულობით. კერძოდ, გვიან ხანაში, მე-12—13 საუკუნეებში (თამარის ეპოქაში) არსებული ადმინისტრაციული ერთეული ცხუშის საერისთავო — ტერიტორიული მოცულობით იგივეა, რაც მე-8 საუკუნეში არსებული აფხაზეთის საერისთავო.

*

საისტორიო წყაროების ჩვენებათა თანახმად, საზღვრები საკუთრივ აფხაზეთის მხარეთა (მე-8 საუკუნის აფხაზეთის საერისთავოს ფარგლებში) შემდეგი იყო.

ჩრდილოეთის მხრით საზღვრად დასახელებულია მდინარე ნიკოფსისის (ნიკოფსისის) ხეობა. ამ მდინარესთან მდებარეობდა ქალაქი ამავე სახელწოდებისა, საისტორიო წყაროებში კარგად ცნობილი ქალაქი ნიკოფსია (ნიკოფსისი).

მდინარე ნიკოფსია ერთვის შავ ზღვას ტუაფსესა და გელენჯიკს შუა, ტუაფსიდან ოცი კილომეტრის ჩრდილოეთით¹.

¹ ქალაქ ნიკოფსისის ადგილმდებარეობა ზუსტად ირკვევა მე-5 საუკუნის გეოგრაფის პერიპლუსში აღნიშნული მანძილების მიხედვით (იხ. SC, I, გვ. 278). აღსანიშნავია ამასთან, რომ მდინარე ნიკოფსიას დღემდე შერჩენილი აქვს ძველი სახელი; მას ამჟამად ეწოდება, ოდნავ შეცვლილად, „ნიკოფსუხო“ ანუ „ნეკოფსუხო“ (რუსულ რუკებზე Негопсухо). მდინარე ნიკოფსისის ხეობაში შენახულა ნანგრევები ნიკოფსისის ძველი ნაქალაქევისა. (ნიკოფსისის ადგილ-

მდინარე ნიკოფსიის ხეობა გაჰყოფდა აფხაზეთის მხარეებს დიდი ჯიქეთიდან. (კერძოდ, ქალაქი ნიკოფსია, რომელიც საზღვრის ხაზზე მდებარეობდა, შედიოდა აფხაზეთის ფარგლებში)¹.

ეს რაც შეეხება ჩრდილოეთ საზღვარს.

აფხაზეთის მხარეთა (აფხაზეთის საერისთავოს) სამხრეთი საზღვარი ეს იყო ძველი დროიდანვე არსებული დიდი საფორტიფიკაციო ნაგებობა — კელასურის ზღუდე-კედელი, „ზღუდე, საზღვარი კლისურისა“ (ძველი წყაროების კორახის ზღუდე), რომელიც იწყება მდინარე კელასურის შესართავთან (ქალაქ სუხუმის მიდამოებში, 4 კილომეტრის მანძილზე სამხრეთით), მიჰყვება ჯერ კელასურის ხეობას (მარცხენა სანაპიროს), შემდეგ უხვევს აღმოსავლეთისაკენ და ქეჩის მთის ხაზით გადადის ფანავის ქედზე კოდორის ხეობაში.

ეს სამხრეთი საზღვარი გაჰყოფს აფხაზეთის მხარეებს (ყოფილ აფხაზეთის საერისთავოს) ეგრისიდან.

ჩრდილო-აღმოსავლეთი საზღვარი აფხაზეთის მხარეთა არის კავკასიონი; სამხრეთ-დასავლეთი საზღვარია შავი ზღვა.

*

აფხაზეთის მხარეთა დასახელებული საზღვრები ზუსტად ირკვევა როგორც ქართული, ისე ბერძნული საისტორიო წყაროებით.

მოგვყავს აქ წყაროების ჩვენება.

მე-10 საუკუნის ბერძენ. ავტორს კონსტანტინე პორფიროგენეტს ასე აქვს აღწერილი ჯიქეთის (დიდი ჯიქეთის) და აფხაზეთის მხარეების ტერიტორიული მოცულობა; კონსტანტინე პორფიროგენეტი წერს:

„ჯიქეთი [იგულისხმება დიდი ჯიქეთი] მდებარეობს 300 მილის მანძილზე, დაწყებული უკრუხიდან [მდინარე ყუბანიდან] ვიდრე მდინარე ნიკოფსისამდე, სადაც მდებარეობს ამავე სახელწოდების ქალაქი...

„ჯიქეთიდან, ე. ი. მდინარე ნიკოფსისიდან, ვიდრე ქალაქ სოტრიუპოლამდე [=ძველი დიოსკურია, თანამედროვე ქ. სუხუმის სექტორში]² ზღვის ნაპირას მდებარეობს აბაზგია [აფხაზეთი], აგრეთვე 300 მილის მანძილზე“³.

ამრიგად, აქ მოხაზულია აფხაზეთის მხარეთა ის საზღვრები, რაც ზემოთ იყო ნაჩვენები.

რაც შეეხება ქართულ წყაროებს, აქ აფხაზეთის მხარეთა საზღვრები ასეა აღნიშნული:

სამხრეთ საზღვრად აფხაზეთის მხარეებისა ნაჩვენებია კელასურის ზღუდე-კედელი — „ზღუდე იგი, საზღვარი კლისურისა“ (ჯუანშერის მატანიე)⁴.

მდებარეობის შესახებ იხ. აგრეთვე: ფრ. დიუბუა დე მონპერე, Voyage autour du Caucase, I, 1839 წ., გვ. 194—195; კარლ მიულერი, Fragmenta historicorum Graecorum, V, 1870 წ., გვ. 180, 187; ფ. ბრუნი—წერილი Восточный берег Черного моря по древним перипламам и компасовым картам, წიგნში Черноморье, II, 1880 წ., გვ. 259; В. Латышев, К истории христианства на Кавказе, 1911 წ., გვ. 5.

¹ იხ. გიორგი მცირე მთაწმიდელი, ცხორება გიორგი მთაწმიდელისა (ათონის კრებული, 1901 წ.), გვ. 315.

² სოტრიუპოლის ლოკალიზაციის საკითხის გამო იხ. ქვემოთ.

³ იხ. კონსტანტინე პორფიროგენეტი, op. cit., თავი 42, გვ. 181—182.

⁴ იხ. გვ. *419—420/201, *429/208—209.

ხოლო ჩრდილოეთ საზღვრად წყაროებში დასახელებულია:

ა) ნიკოფსია ანუ ნაფსაჰს ნავთსადგური (იოანე საბანისძე, ეფთიმე მთაწმიდელი, გიორგი მცირე მთაწმიდელი, აგრეთვე შემდგომი ზანის ქართული მატიაწები)¹.

ბ) „მდინარე მცირისა ხაზარეთისა“ (ვახტანგ გორგასარის მატიაწი)². როგორც ეს ცხადი ხდება ერთმხრივი ჩვენებებიდან საისტორიო წყაროებისა, რომლებიც აფხაზეთის ჩრდილოეთ საზღვრად ნიკოფსიას აღნიშნავენ, „მდინარე მცირისა ხაზარეთისა“ ქალაქ ნიკოფსიის სექტორის მდინარე ყოფილა³.

აღსანიშნავია, რომ ქალაქი ნიკოფსია არა მხოლოდ მე-8 საუკუნეში ყოფილა საზღვარი აფხაზეთის მხარეებისა, არამედ შემდეგაც იგივე ნიკოფსია იყო საზღვარი დასავლეთ საქართველოს ფეოდალური სამეფოსი („აფხაზეთის სამეფოსი“), ხოლო შემდეგ გაერთიანებული საქართველოს სახელმწიფოსი.

უფრო გვიანაც, მე-12—13 საუკუნეებში, დავით აღმაშენებლისა და თამარის ეპოქაში საქართველოს ჩრდილოეთი საზღვარია იგივე ნიკოფსია. (მე-12—13 საუკუნეებში, საზღვრები საქართველოს სახელმწიფოსი, რომელიც ამ დროს შოიციავდა მთელ კავკასიას, ასე აღინიშნებოდა: „ნიკოფსიითგან — დარუბანდამდე“)⁴.

რაც შეეხება აფხაზეთის მხარეთა სამხრეთ საზღვარს კელასურის კედლის სექტორში, ისიც აგრეთვე არ წარმოადგენდა დროებითი ხასიათის მიჯნას, არამედ სასაზღვრო ხაზი ამ სექტორში საუკუნეთა მანძილზე არსებულა, ჯერ კიდევ ანტიკური ხანიდან მოკიდებული⁵.

¹ იხ. იოანე საბანისძე, გვ. 66; ეფთიმე მთაწმიდელი, გლოსა ჩართული ბერძნულიდან თარგმნილ ანდრია მოციქულის ცხოვრებაში (საქართველოს სამოთხე, 1832 წ., გვ. 36); გიორგი მცირე მთაწმიდელი, ცხოვრება გიორგი მთაწმიდელისა (ათონის კრებული, 1901 წ.) გვ. 315. იხ. აგრეთვე აქვე შენიშვნა 4.

² იხ. ცხოვრება ვახტანგ გორგასარისა, გვ. *358/157. შეად. აგრეთვე ლეონტი მროველი, გვ.*98/3 (ჯუანშუის მატიაწეში, გვ. *429/209, ტექსტი დაზიანებულია).

³ „მდინარე მცირისა ხაზარეთისა“, როგორც ირკვევა საისტორიო წყაროების ჩვენებათა შეფარდებიდან, ეს არის მდინარე შაფსუხო, რომელიც მომდინარეობს ნიკოფსიის ხეობის მოსაზღვრედ ჩრდილოეთის მხრიდან; იგი არის პირველი მდინარე დიდი ჯიქეთისა ნიკოფსიის საზღვრის ჩრდილოეთით. დიდი ჯიქეთი მე-8 საუკუნეში პოლიტიკურად ხაზარეთთან იყო დაკავშირებული (იგი, როგორც ირკვევა, „მცირე ხაზარეთში“ შედიოდა) და ამიტომ არის, რომ მოსაზღვრე პირველი ხეობის მდინარეს რქევეია „მდინარე მცირისა ხაზარეთისა“.

ამ მდინარის შესახებ წყაროებში ამავე დროს აღნიშნულია, რომ იგი მდინარებს იმ სექტორში, „სადა დასწყდების წვერი კავკასიასა“. ტუაფსის ჩრდილოეთით კავკასიონის ქედის სიმაღლე თანდათან კლებულობს, აქედან იწყება კავკასიონის ქედის „დაწყდომა“. კერძოდ, მდინარე ნიკოფსიასა და შაფსუხოს სათავეებთან კავკასიონის ქედიდან ჩამოდის მძლავრი შტო, რომლის კვერნაქები ადგება შვე ზღვას მდინარე შაფსუხოს და ნიკოფსიის ხეობათა გაყოფებით. როგორც ჩანს, ეს შტო კავკასიონისა იფულისნებმა ქართულ წყაროებში, სადაც აღნიშნულია, რომ მცირისა ხაზარეთისა მდინარის ზონაში „დასწყდების წვერი კავკასიასა“ (ანუ მეორე ტექსტით: „დასწყდების წვერი კავკასიასა“).

⁴ იხ. დავით აღმაშენებლის ანდერძი (ქრონიკები, II, გვ. 51); ისტორია - აზმანის შარავანდედთანი (გვ. *701/500, *711.516 *650/435) და სხვანი.

⁵ იხ. კლავდი პტოლემეს გეოგრაფია (მე-2 საუკ. ახ. წ.), სადაც კოლხიდის საზღვარი აღნიშნულია ამავე სექტორში, მდ. კორაქსთან (კელასურთან), ქ. დიოსკურიის ზონაში (SC, I, 240). იხ. აგრეთვე მე-5 საუკუნის ანონიმი გეოგრაფის პერიპლუსი, სადაც ლაზეთის (ძველი კოლხეთის) საზღვარი ასევე ნაჩვენებია ქ. დიოსკურიის ზონაში (SC, I, 275).

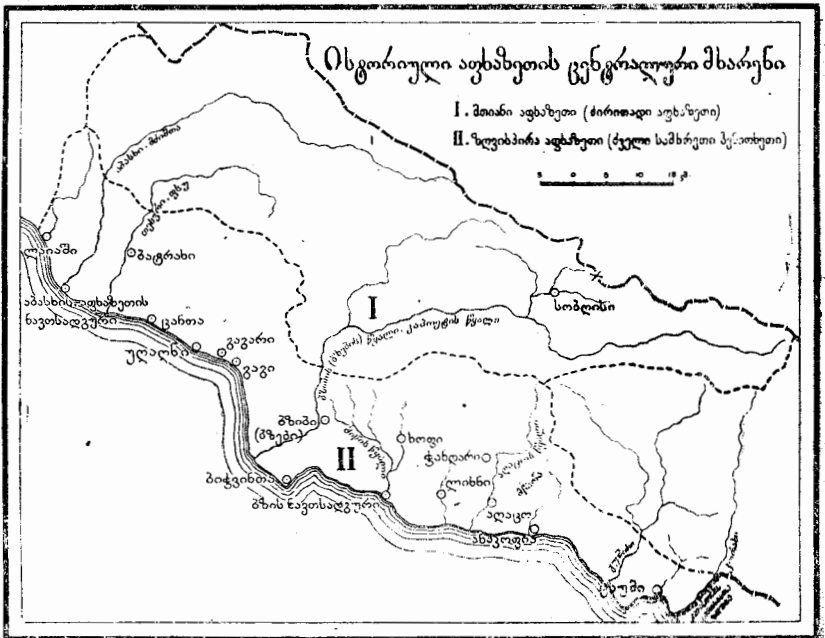
ჩვენ ამით დავასრულებთ აფხაზეთის მხარეთა საზღვრების ამ მიმოხილვას. ამრიგად, როგორც ირკვევა, აფხაზეთის მხარეები მოიცავდა ტერიტორიას კელასურის კედლიდან ვიდრე ნიკოფსიამდე (ნიკოფსიის ჩათვლით). თანამედროვე ადმინისტრაციული დანაწილებით იგი შეიცავდა შემდეგ ერთეულებს: ახლანდელი აფხაზეთის ასსრ-ის ჩრდილოეთ ნაწილს (სახელდობრ, სუხუმის, გუდაუთის და გაგრის რაიონებს მთლიანად და ნაწილს გულრიფშის რაიონისა), ადღერის რაიონს, სოჭის რაიონს და ტუაფსის რაიონს.

*

აფხაზეთის მხარენი აქ აღნიშნულ საზღვრებში დასახლებული იყო რამდენიმე ტომით, რომელთა შორის მე-8—10 საუკუნეებში და, საერთოდ საშუალო საუკუნეებში, მთავარი ადგილი ეჭირა აფხაზთა ტომს, რის გამოც მთელ მხარეს აფხაზეთი ეწოდებოდა.

სახელდობრ, აფხაზეთში (აფხაზეთის საერისთავოს ფარგლებში) მოსახლეობდა შემდეგი ოთხი ადგილობრივი ტომი: 1. აფხაზები; 2. სანიგები (სანიხები) ანუ ჰენიოხები; 3. აბსილები (აფსილები); 4. მისიმიანები. გარდა ამ ოთხი ადგილობრივი მკვიდრი ტომისა, აფხაზეთის მხარეთა ჩრდილოეთ სანაპიროზე ჩამოსახლებული ყოფილან ჯიქები (ეს არის აფხაზეთის ჯიქეთი).

სულ აფხაზეთის მხარეები მოსახლეობის ტომობრივი შემადგენლობისა და გეოგრაფიული განაწილების მიხედვით განიყოფებოდა შემდეგ ერთეულებად რომლებიც ქვემოთ არის ჩამოთვლილი.

I. მთიანი აფხაზეთი ანუ ძირითადი აფხაზეთი.

ანტიკური ხანის საისტორიო წყაროების შედარებითი განხილვიდან ირკვევა, რომ ძირითადი ტერიტორია აფხაზთა ტომისა ეს იყო მთიანი ზონა აფხაზეთისა, რომელიც მოიცავდა შემდეგ სექტორებს: 1. მდინარე ბზიზის (*ბზები) ხეობის შუა და ზემო ნაწილი; 2. მდინარე ფსოუს (ფსუს) ხეობის ზემო ნაწილი; 3. მდინარე მძიძთის ხეობის შუა და ზემო ნაწილი. ეს ტერიტორია აფხაზთა ტომს უჭირავს როგორც ანტიკურ ხანაში, ისე საშუალო საუკუნეებში. ადრინდელი ცენტრი ამ ძირითადი აფხაზეთისა (მთიანი აფხაზეთისა), როგორც ირკვევა, იყო მძიმთის ხეობაში. თვით მძიმთის მდინარეს (რომელიც ადღერთან ერთვის შავ ზღვას), ეწოდებოდა მდინარე *აბასხი (აბასკი), აფხაზთა მდინარე¹.

II. ზღვისპირა აფხაზეთი ანუ ძველი სამხრეთი ჰენიოხეთი (სანიხეთი, სანიგეთი). — ზღვისპირა მხარე ისტორიული აფხაზეთისა, სახელდობრ ზონა სუხუმის, ლიხნი-ბიჭვინთის, გაგრის და ადღერის სექტორებისა ანტიკურ ხანაში შედიოდა ჰენიოხების (სანიხების, სანიგების) ტომის ტერიტორიის ფარგლებში, ხოლო ანტიკური ხანის დასასრულს ეს მხარე მეზობელ აფხაზთა ტომის ტერიტორიის ფარგლებში გადასულა. წყაროების ჩვენებათა შეფარდებიდან ირკვევა, რომ ეს მომხდარა მე-3 — 4 საუკუნეებში ახალი წელთაღრიცხვისა². ამ დროიდან მოკიდებული, საშუალო საუკუნეთა განმავლობაში, ეს ზონა აფხაზთა სატომო ტერიტორიის ნაწილს შეადგენს. პოლიტიკური ცენტრი ამ მხარისა — ზღვისპირა აფხაზეთისა (ძველი სამხრეთი ჰენიოხეთისა) იყო ცხუმე (თანამედროვე სუხუმი), ხოლო საეკლესიო ცენტრი — ბიჭვინთა (რეზიდენცია აფხაზეთის კათალიკოზთა).

ადრეული საშუალო საუკუნეების საისტორიო წყაროებში მოხსენებული ორი სამთავრო აფხაზეთისა — ეს არის ზემოთ დასახელებული მხარეები — მთიანი აფხაზეთი (ძირითადი აფხაზეთი) და ზღვისპირა აფხაზეთი.

¹ მდინარე *აბასხი (აბასკი) მოიხსენება არიანეს პერიპლუსში (იხ. SC, I, გვ. 223) და მე-5 საუკუნის ანონიმი გეოგრაფოსის პერიპლუსში (SC, I, გვ. 278). ამ წყაროებში ნაჩვენებია მანძილებიდან დასტურდება, რომ ეს სახელწოდება *აბასხი (აბასკი), — ე. ი. აფხაზთა მდინარე, — მძიმთას რქმევია. აღსანიშნავია, რომ ეს სახელწოდება — აფხაზთა მდინარე — მძიმთას მიემართებოდა არა მარტო ანტიკურ ხანაში, არამედ საშუალო საუკუნეებშიც, ვიდრე მე-16—17 საუკუნეებამდე. ნავთსადგური, რომელიც მდებარეობდა მდინარე *აბასხის შესართავთან, საშუალო საუკუნეთა რუკებზე აღნიშნულია როგორც Abcazia, (Avogazia, Avogaxia) ე. ი. აფხაზეთი (იხ. ვენეციური რუკა XIII საუკუნისა, კატალონური რუკა 1375 წლისა, ბიანკოს რუკა 1436 წლისა, კ. შაილოს რუკა 1519 წლისა). ემილიო დორტელი დასკოლი (1634 წელს) ამ ნავთსადგურს მოიხსენებს სახელწოდებით Abbasa.

² არიანეს პერიპლუსის ცნობების მიხედვით ზღვისპირა აფხაზეთი მე-2 საუკუნეში სანიხების ტერიტორიის ფარგლებში შედიოდა (იხ. SC, I, გვ. 222), ხოლო მე-5 საუკუნის ანონიმი გეოგრაფოსის პერიპლუსის ცნობების თანახმად, მე-5 საუკუნეში ზღვისპირა აფხაზეთი უკვე აღარ შედის სანიხეთის ფარგლებში; სანიხების ტერიტორია ამ დროს შემოიფარგლებოდა ზონით მდინარე მძიმთის ხეობის დასაწყლეთიდან ვიდრე მდინარე შახემდე (იხ. ქვემოთ).

*

განვიხილოთ ამის შემდეგ ისტორიული აფხაზეთის ჩრდილოეთი მხარენი.

III. შიდა ჰენიოხეთი (სანიხეთი, სანიგეთი). — აფხაზეთში მოსახლეობის ძირითადი ტომიდან (აფხაზები, ჰენიოხები, აბსილები და მისიმიანები) ანტიკური ხანის დასასრულსა და საშუალო საუკუნეებში მთავარი ადგილი ეჭირა აფხაზების ტომს, ხოლო უფრო ადრე, ანტიკურ ხანაში, აფხაზეთის ამ ტომთა შორის ასევე მთავარი ადგილი სჭერია ჰენიოხებს (იგივე სანიხები, სანიგები). შუაგული იმ ტერიტორიისა, სადაც ძველიდანვე მოსახლეობდა ჰენიოხთა ტომი, ეს არის სოქის რაიონი, დაწყებული მდინარე *აბასხის (მძიმთის) ხეობის დასავლეთიდან, ვიდრე მდინარემდე ახეუნთა (შახე). ეს შუაგული ნაწილი თავისი ძველი სატომო ტერიტორიისა, რომელიც ჰენიოხებს ეჭირათ ანტიკურ ხანაში, შეუნარჩუნებიათ მათ საშუალო

საუკუნეებშია¹. (რაც შეეხება ძველი ჰენიოხეთის სამხრეთ ნაწილს, იგი, როგორც მოვიხსენეთ, აფხაზთა სატომო ტერიტორიას შეუერთდა, ხოლო ჩრდილო ჰენიოხეთის შესახებ, რომელიც ჯიქებს დაუჭერია, ქვემოთ გვაქვს საუბარი).

IV. აფხაზეთის ჯიქეთი ანუ ძველი ჩრდილო ჰენიოხეთი — მოიცავდა ახლანდელ ტუაფსის რაიონს, დაწყებული ახეუნთას (შახეს) მდინარიდან ვიდრე ნიკოფსიამდე. ეს ტერიტორია, რომელიც, როგორც ირკვევა, ადრე ჰენიოხების მიწა-წყალს შეადგენდა, შემდეგ ჯიქების ხელში გადასულა. საერთოდ, ჯიქები შავი ზღვის სანაპიროზე მოსული ტომია: ჯიქები თავდაპირველად იმიერი კავკასიის მკვიდრი ტომი ყოფილა და შემდეგ გადმოსულა შავი ზღვის სანაპიროზე, სადაც მათ თანდათან გაუფართოებიათ თავიანთი ტერიტორია².

რომ ჯიქები არ არიან ძველი აბორიგენები აფხაზეთის მხარეთა ჩრდილო სანაპიროზე, არამედ შემდეგ გადმოსულან ამ თემში, ეს ირკვევა არა მხოლოდ ანტიკური ხანის წყაროების ჩვენებათა მიხედვით, არამედ ტრადიცია ამის შესახებ დაცულია საშუალო საუკუნეთა ქართულ მატრიანებშია³, სადაც აღნიშნულია, რომ ჯიქების თავდაპირველი სამშობლოა კავკასიის იმიერი მხარე და მხოლოდ გვიან ხანაში „ჯიქნი დაემკვიდრნეს ბოლოსა აფხაზეთისასა“³.

ცენტრი აფხაზეთის ჯიქეთისა (ძველი ჩრდილო ჰენიოხეთისა) იყო ქალაქი ნიკოფსია. აღსანიშნავია, რომ ძველი სახელი ქალაქ ნიკოფსიისა ყოფილა „ლაზიკა“. არიანეს პერიპლუსში, აგრეთვე მე-5 საუკუნის ანონიმი გეოგრაფოსის პერიპლუსში, ეს პუნქტი მოიხსენება სახელწოდებით Παλαια Λαζიკη, „ძველი ლაზიკა“ (იხ. ამის შესახებ უფრო დამკვიდრებით ქვემოთ).

¹ მე-5 საუკუნის ანონიმი გეოგრაფოსის პერიპლუსში საზღვრები სანიხების ძირითადი ტერიტორიისა ასეა განსაზღვრული: „მდინარე ახეუნთიდან ვიდრე მდ ნარე აბასკამდე (*აბასხი) — სახლობენ სანიხები“ (იხ. SC, I, გვ. 278). როგორც ირკვევა პერიპლუსში აღნიშნული მანძილებიდან, მდინარე ახეუნთა ეს არა მდინარე შახე, რაც შეეხება მდინარე აბასკს (*აბასხი), იგი, როგორც ეს ხეშობთ გვქონდა აღნიშნული, არის მდინარე მძიმთა. ამრიგად, სანიხების ძირითადი ტერიტორია მე-5 საუკუნეში შოიცავდა ზინას მდინარე შახედან ვიდრე მდინარე მძიმთამდე. (რაც შეეხება თვით მძიმთის ანუ *აბასხის ხეობას, რომელიც აკრავდა საზღვარს, იგი უკვე საკუთრივ აფხაზეთის ნაწილს შეადგენდა; ამის მიხედვით საზღვარი იწყებოდა მძიმთის — *აბასხის ხეობის გაყოლებით, დასავლეთის მხარეზე, ხოსტის სექტორიდან).

სანიხები მკვიდრობდნენ ამ ტერიტორიაზე საშუალო საუკუნეთა მანძილზე (იხ. ისტორიანი და აზიანნი შარავანდედთანი, გვ. *650/435: ცნობა სანიხთა — სანიგთა შესახებ მე-12 საუკუნეში).

² ანტიკური ხანის ავტორები მე-5 საუკუნიდან ვიდრე I საუკუნემდე ძველი წელთაღრიცხვისა, რომლებიც ეხებიან მონტოს ამ ნაწილს (ჰეკატე მილეტელი, ჰელანიკე მიტილენელი, სკილაქს კარიანდელი, პალეფატე აბიდოსელი, არტემიდორე ეფესელი), შავი ზღვის სანაპიროზე არ იცნობენ ჯიქებს და უშუალო მეზობლად ჰენიოხებისა მოხსენებული არიან ახაველნი. მხოლოდ სტრაბონი (მითრიდატის ომის ისტორიკოსთა ცნობების მიხედვით) პირველად მოიხსენებს ჯიქებს, რომლებიც ჩამოსახლებულან ახაველთა და ჰენიოხთა შუა. ამის შემდეგ ჯიქები თანდათან აფართოებენ თავიანთ ტერიტორიას და დაიკვირნენ ახაველთა მიწა-წყალს მთლიანად, ხოლო ჰენიოხეთიდან თავის გაღლენის ზონაში მოაქცევნენ მის ჩრდილოეთ სანაპიროს.

³ იხ. ცხოვრება ვახტანგ გორგასარისა, გვ. *322—323/135.

*

ისტორიული აფხაზეთის აღმოსავლეთი ნაწილი შეიცავდა ორ მხარეს: აბსილეთსა და მისიმიანეთს.

V. აბსილეთი.— აფხაზეთის მხარეთა ტომს, რომელიც ატარებდა სახელწოდებას აბსილი ანუ აფსილი (იგივე აფშილი), ეჭირა მდინარე კელასურის (ძველი კორაბის მდინარის) ხეობის ზემო ნაწილი და მისი მიმდგომი ზონა გუმისთის ხეობიდან ვიდრე კოდორის ხეობამდე. ჩრდილოეთის მხრით იგი ესაზღვრებოდა კავკასიონის ქედს (მარუხის უღელტეხილის სექტორში). მთავარი პუნქტი აბსილეთის ტერიტორიისა იყო წიბელი (წიბელთა, თანამედროვე წებელდა)¹.

¹ საზღვრები აბსილეთის მხარისა ირკვევა შემდეგ ცნობათა მიხედვით:

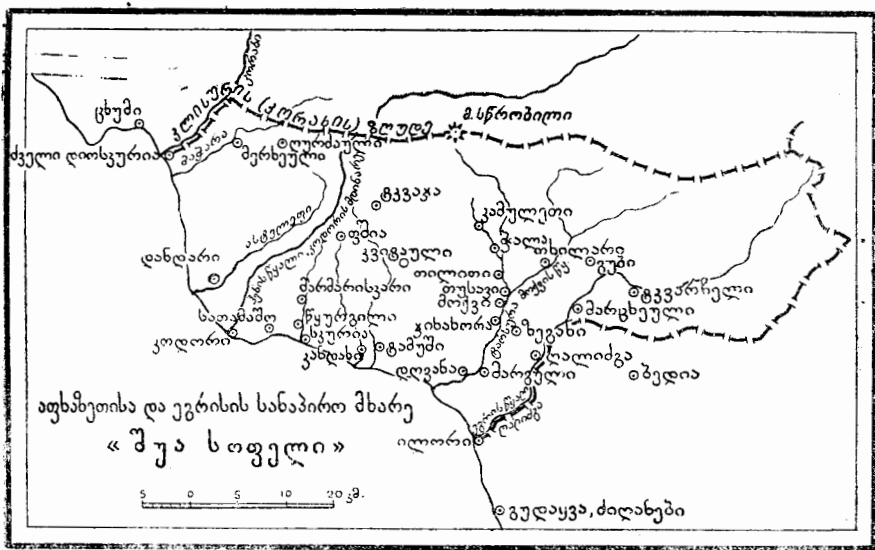
ა. აღმოსავლეთი საზღვარი. — მე-6 საუკუნის ავტორის აგათია სქოლასტიკოსის ჩვენების თანახმად წიბელი (წებელდა), რომელიც აბსილეთის მთავარ პუნქტს წარმოადგენდა, მისიმიელთა ქვეყნის საზღვართან მდებარეობდა (იხ. აგათია სქოლასტიკოსის ტექსტი, ს. ყაუნჩიშვილი, გეოგრაფია, III, გვ. 160). ასევე მე-7 საუკუნის ავტორის ანასტასი აპოკრისიარის ცნობით ფუსთა (ფუსტა), რომელიც იმავე წებელდის სექტორში მდებარეობს, აბსილთა და მისიმიანთა საზღვრის ზონაში არის ნაჩვენები (ibid., IV, 1, გვ. 44). ამის მიხედვით აღმოსავლეთი საზღვარი აბსილეთისა გასდევდა წებელდის სექტორში, ამ პუნქტის აღმოსავლეთით.

ბ. დასავლეთი საზღვარი. — პროკოპი კესარიელის ცნობის თანახმად საზღვარი საკუთრივ აფხაზეთსა და აბსილეთს შორის იყო ქედი, რომელიც ეწევა კავკასიონიდან და ადგება შავ ზღვას ციხე ტრაქეასთან (ანაკოფიასთან). ამის მიხედვით აბსილეთი მოიცავდა გუმისთის ხეობას (გარდა ქვემო სექტორისა) და საზღვრის ხაზი გასდევდა ამ ხეობის დასავლეთით (ibid., II, გვ. 127).

გ. ჩრდილოეთი საზღვარი აბსილეთისა, მე-6 საუკუნის ავტორის მენანდრე პროტექტორის ცნობის თანახმად, იყო კავკასიონის ქედი, დარენის გზის (ჩრდილო კავკასიიდან გადმოსასვლელი უღელტეხილის) ზონაში (ibid., III, გვ. 236—237). აბსილეთი ადგებოდა კავკასიონის ქედს მარუხის უღელტეხილის სექტორში (მისიმიანეთის დასავლეთით და მთა-აფხაზეთის აღმოსავლეთით).

დ. სამხრეთის მხრით აბსილეთი ესაზღვრებოდა შიდა ეგრისს (კელასურის კედლის ხაზით) და ცაუმის (სუუმის) თემს.

VI. მისიმიანეთი. — აფხაზეთის მხარეთა ტომი, რომელიც ატარებდა სახელწოდებას მისიმიანი, მოსახლეობდა კოდორის ხეობაში (წებელდას ზემოთ, ვიდრე კლუხორის უღელტეხილამდე). მთავარი პუნქტი მისიმიანთა ტერიტორიისა იყო ჩხარი, იგივე ჩხალი. (თანამედროვე ჩხალი, ჩხალთა, — კოდორის ხეობის ზემო ნაწილში), რომელსაც აგრეთვე „რკინის-ციხე“ რქმევია¹.

*

VII. გარდა ზემოთ ჩამოთვლილი ექვსი მხარისა, რომლებიც შედიოდა აფხაზეთის მხარეების (აფხაზეთის საერისთავოს) შემადგენლობაში, აქ ცალკე უნდა მოვიხსენოთ კიდევ ერთი პროვინცია, რომელიც თუმცა არ შეადგენდა აფხაზეთის მხარეთა უშუალო ნაწილს, მაგრამ ერთხანად დაკავშირებული ყოფილა აფხაზეთთან. ეს არის მხარე, რომელიც მდებარეობდა აფხაზეთსა და შიდა ეგრისს შორის და რომელსაც ძველ-ქართულ მატრიანებში ეწოდება „ეგრის-წყალსა და კლისურასა შუა ქუეყანა“².

ტერიტორიული მოცულობა აფხაზეთსა და შიდა-ეგრისს შუა მდებარე ამ ბუფერული მხარისა შემდეგი იყო:

სამხრეთ-აღმოსავლეთი საზღვარი, რომელიც გაჰყოფდა ამ მხარეს შიდა-ეგრისიდან გასდევდა ბედიის სექტორში. თვით ბედია (ქალაქი ეგრისი)

¹ საზღვრები მისიმიანეთის მხარისა ირკვევა მე-6—7 საუკუნეთა ავტორების—ავათია სქოლასტიკოსის, მენანდრე პროტექტორის და ანასტასი აპოკრისიარის ცნობებით მიხედვით. მისიმიანეთის მზაის მოსაზღვრენი იყვნენ: დასავლეთით — აბაღეთი; სამხრეთით — ეგრისი (რომლისაგან მას გაჰყოფს ბუნებრივი საზღვარი — ფანავის ქედი); აღმოსავლეთით — სვანეთი (რომლისაგან მას გაჰყოფდა აგრეთვე ბუნებრივი საზღვარი სვანეთ-აფხაზეთის ქედი); ჩრდილოეთ საზღვრად აღნიშნულია კავკასიონი (კლუხორის უღელტეხილის ზონა).

² იხ. ცხოვება ვახტანგ გორგასარისა, გვ. 119 (ანასტული ქართლის ცხოვრება).

ეკუთვნოდა შიდა-ეგრისს, ხოლო ამის ჩრდილო-დასავლეთით იწყებოდა ეს ბუფერული ზონა¹. მოსახლერე მდინარე, რომელიც დასახელებულია საისტორიო წყაროებში — ე გ რ ი ს-წყ ა ლ ი — ეს არის მდინარე ლ ა ლ ი ძ გ ა. (აღსანიშნავია, რომ თვით სახელწოდება ამ მდინარისა ლ ა ლ ი ძ გ ა მეგრულად სიტყვა-სიტყვით ნიშნავს: ღლე კიდისა, მდინარე საზღვრისა)².

ჩრდილო-დასავლეთი საზღვარი ამ ბუფერული ზონისა ყოფილა კელასურის (კორახის) კედელი, „ზღუდე, საზღვარი კლისურისა“³.

დანარჩენი საზღვრები — ბუნებრივი მიჯნებია: ჩრდილოეთით ფანავის ქედი, სამხრეთ-დასავლეთით — შავი ზღვა.

ამრიგად, ამ ბუფერული ზონის ტერიტორია მოიცავდა თანამედროვე ოჩამჩირის რაიონს და სამხრეთ ნაწილს გულრიფშის რაიონისა.

ეთნოგრაფიულად და ისტორიულად ეს ბუფერული ზონა შიდა-ეგრისის ნაწილს შეადგენდა და აფხაზეთთან იგი მხოლოდ პოლიტიკურად ყოფილა დაკავშირებული, ისიც ხანმოკლე დროის განმავლობაში. საისტორიო წყაროებიდან ირკვევა, რომ მთელი ანტიკური ხანის მანძილზე და აგრეთვე ადრეულ საშუალო საუკუნეებში ვიდრე მე-5 საუკუნემდე ეს ბუფერული ზონა საკუთრივ ეგრისის ნაწილს შეადგენდა. ხოლო მე-7 საუკუნის მეორე ნახევარში, ასევე მე-8 საუკუნეში, როდესაც ჩამოყალიბდა აფხაზეთის საერისთავო, ეს კუთხე უკვე აღარ შედიოდა აფხაზეთის მხარეთა შემადგენლობაში და ისევე, ძველებურად ეგრისის (ლაზიკის) ნაწილად ითვლებოდა⁴. ამრიგად, უშუალო პოლიტიკური კავშირი ამ კუთხისა აფხაზეთთან მე-6—7 საუკუნეთა ფარგლებს არ გასცილებია.

აქ რამდენიმე შენიშვნა ამ მხარის სახელწოდებაზე. როგორც აღნიშნულ გვექონდა, ქართულ მატრიანებში ეს მხარე მოიხსენება როგორც „ეგრია-წყალსა და კლისურასა შუა ქუეყანა“. გამოთქმა „შუა ქუეყანა“ აქ არაა შექთხევით ნახმარი მემატრიანის მიერ, არამედ ასეთი სახელი ჰქონია შერქმეული ამ ბუფერულ მხარეს თვით ადგილობრივ. არქაული პერიოდის ძველ ქართულში სინონიმი სიტყვისა „ქუეყანა“, როგორც ცნობილია, არის სიტყვა „სოფელი“, ასე რომ სახელწოდება „შუა ქუეყანა“ არქაული პერიოდის ძველ ქართულში იქნებოდა „შუა სოფელი“. აღსანიშნავია, რომ ეს სახელწოდება ამ მხარისა, სწორედ ამ უძველესი არქაული ფორმით „შუა სოფელი“ შენახული ყოფილა ადგილობრივ ბოლო დრომდე, თვით მე-18—19 საუკუნეებამდე. ერთ საისტორიო ძეგლში, რომელიც მე-19 საუკუნის დასაწყისს იკუთვნის (ნიკოლოზ დადიანის „ქართველთა ცხოვრება“), აღნიშნულია, რომ აფხაზეთის ტერიტორიას, რომელიც იწყებოდა სუხუმის სამხრეთით და აღწევდა მდინარე

¹ იხ. ცხორება ვახტანგ გორგასარისა. გვ. *305/124, *358/157, *399/185. შეად. ჯუანშერი. გვ. *401/186, ლეონტი მროველი, გვ. *98/3, *122/10, *124/20, *190/55.

² მდინარე ლალიძგას შერჩენილი ჰქონდა ძველი სახელწოდება ე გ რ ი ს-წყ ა ლ ი ვიდრე მე-17—18 საუკუნეებამდე (არქანჯელო ლამბერტის ლალიძგა მოხსენებული აქვს სახელწოდებით „ეკარისი“ = „ეგრისი“ (იხ. СМОНН. XLIII, 1913 წ., გვ. 3, 193).

³ იხ. ჯუანშერი, გვ. *419/201 (ანასეული ნუსხა, გვ. 149) *429/208—209, *401/186; ცხორება ვახტანგ გორგასარისა, გვ. *358/157.

⁴ იხ. ამის შესახებ ქვემოთ, გვ. 132 (ცნობა თეოდორე განგრელის ტექსტისა), ჯუანშერი, გვ. *419/201, *429/208—209.

ლალიძეაშდე, ერქვა „შუა სოფელი“¹. ამრიგად, ეს უძველესი დროიდან შომდინარე სახელწოდება „შუა სოფელი“ დაცული ყოფილა ადგილობრივ და მიემართებოდა ამ მხარეს იმავე ტერიტორიულ ფარგლებში, როგორაც ეს აღნიშნულია ქართულ მატიახეებში.

ბ

აფხაზეთის ტერიტორიაზე მოხაზლე ტომთა ვინაობა

გადავიდეთ ამის შემდეგ განხილვაზე საკითხისა, თუ ვინ მოსახლეობდა ზემოთ ჩამოთვლილ აფხაზეთის მხარეებში ანტიკურ ხანასა და საშუალო საუკუნეებში (და კერძოდ იმ ეპოქაში, როდესაც ჩამოყალიბდა დასავლეთ საქართველოს „აფხაზეთის“ სამეფო).

წყაროების განხილვიდან ირკვევა, რომ აფხაზეთის მხარეთა ტერიტორია მთელი ამ პერიოდის მანძილზე, როგორც ანტიკურ ხანაში, ისე საშუალო საუკუნეებში, დასახლებული ყოფილა ქართველი ტომებით, სახელდობრ:

1. „შუა სოფელი“-ში, ე. ი. ტერიტორიაზე ეგრის-წყალიდან ვიდრე კელასურამდე — მოსახლეობდნენ ეგრისელები, — მეგრელ-ლაზნი.

2. მთა აფხაზეთი (ძირითადი აფხაზეთი) დასახლებული ყოფილა ტომით, რომლის ტომობრივი სახელწოდება ყოფილა „მოსხი“, იგივე მესხი. როგორც ირკვევა, აფხაზეთშიაც ადგილი ჰქონია ისეთსავე ტერიტორიულ თანამეზობლობას მეგრულ-ლაზურ და მესხთა ტომებისა, როგორც ჩვენ გვაქვს სამხრეთ კოლხიდაში, სადაც სამეგრელოსა და ჭანეთს შუა ზოლთა-შორისად არის შეჭრილი მესხური ტომის შტო (გორულეები და ქობულელ-აჭარლები). რომელ დიალექტზე ლაპარაკობდა აფხაზეთის მესხთა ეს ტომი, საკუთრივ ქართულზე, თუ ადგილობრივ ეგრისულ დიალექტზე, გაურკვეველი რჩება. საფიქრებელია, რომ თავდაპირველი ენა ამ ტომისა საკუთრივ ქართული იყო (რასაც გვაფიქრებინებს მთელი რიგი გეოგრაფიული სახელების საკუთრივ ქართული ხასიათი).

3. შიდა ჰენიოხეთი (სოკის რაიონი), როგორც ანტიკურ ხანაში, ისე საშუალო საუკუნეებში, დასახლებული იყო მეგრელ-ლაზთა ტომით (ჰენიოხები, იგივე სანიხები ანუ სანები, როგორც ამის შესახებ ქვემოთ გვაქვს საუბარი, მეგრულ ლაზურ შტოს ეკუთვნოდნენ).

4. ზღვისპირა აფხაზეთი (ძველი სამხრეთი ჰენიოხეთი) ანტიკურ ხანაში წარმოადგენდა ჰენიოხთა სატომო ტერიტორიას, ხოლო ანტიკური ხანის დასასრულიდან მოკიდებული ეს ზონა, როგორც აღნიშნული გვქონდა, მესხების (აფხაზების) სატომო ტერიტორიის ფარგლებშია მოქცეული.

5. აბსილეთში (რომლის ძველი სახელწოდებაა კორახეთი) ნარევი მოსახლეობა იყო ორი ქართველი ტომისა: მეგრელ-ლაზებისა და მესხებისა.

¹ იხ. ე. თაყაიშვილის გამოცემა (OP, I), გვ. 15.

6. მისიმიანეთში (რომლის ძველი სახელწოდებაა კოლაეთი) ასევე ნარევი მოსახლეობა იყო ორი ქართველი ტომისა: მეგრელ-ლაზებისა და სვანებისა. ამ მხარეში მოსახლე ტომს მიემართებოდა სახელწოდება: „სვან-კოლხები“ ანუ „ეგერ-სვანები“ (ე. ი. მეგრელ-სვანები).

7. დასასრულ, ისტორიული აფხაზეთის ყველაზე ჩრდილოეთით მდებარე მხარე — აფხაზეთის ჯიქეთი ანუ ძველი ჩრდილო ჰენიოხეთი (ტუაფსის რაიონი) — ანტიკურ ხანაში დასახლებული ყოფილა მეგრელ-ლაზთა ტომით ჰენიოხებით, ხოლო ანტიკური ხანის ბოლო პერიოდსა და საშუალო საუკუნეებში ამ მხარეში შერეული მოსახლეობაა ჰენიოხებისა (სანიხებისა) და ჯიქებისა.

*

განვიხილოთ ამის შემდეგ წყაროების ჩვენებანი ჩამოთვლილი მხარეების მოსახლეობის შესახებ.

თავდაპირველად შევჩერდებით ჩვენებაზე, რომელსაც შეიცავს ძველ-ქართველი ისტორიკოსის ლეონტი მროველის თხზულება „ცხოვრება ქართველთა“ (VIII ს.).

ლეონტი მროველის თხზულების ჩვენება უაღრესად მნიშვნელოვანია ჯერ ერთი იმის გამო, რომ ეკუთვნის ეპოქას, როდესაც ჩამოყალიბდა დასავლეთ საქართველოს „აფხაზეთის სამეფო“; ამასთან ამ ჩვენებას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება იმის გამო, რომ ამ საისტორიო ძეგლის გეოგრაფიულ-ეთნოლოგიური ცნობები აღბეჭდილია პრეციზული სიზუსტითა და ზედმიწევნით.

ლეონტი მროველი, როგორც ცნობილია, სპეციალურად ეხება კავკასიის ეთნოლოგიის საკითხებს; იგი ისახავს მიზნად წარმოგვიდგინოს კავკასიის იმდროინდელი ტომობრივ-ეთნიკური შემადგენლობის მთლიანი სურათი.

სახელდობრ, ლეონტი მროველის თხზულებაში მოხსენებულია კავკასიის შემდეგი ხალხები, განხილულია მათი წარმოშობის საკითხი და აღნიშნულია მათი გეოგრაფიული გავრცელება:

ა) ქართველები და მათი ცალკე ტომები: „ქართუელნი“ (იბერიელები), ეგრისელები (დასავლეთ საქართველოს ქართველები, მეგრელ-ლაზები და სვანები), ჰერნი;

ბ) კავკასიის ალბანეთის ტომები: რანნი და მოვაკენლნი;

გ) სომხები;

დ) დაღისტნის მთიელები: ლეკები, ხოზონიხები (ხუნზები), დიდოელები;

ე) ჩრდილო-კავკასიის მთიელები: ღურძუკნი (ქისტის ტომები), კავკასიანნი, ჯიქნი (ჩერქეზთა ტომები);

ვ) ჩრდილო-კავკასიის ირანული ტომი: ოვსნი;

ზ) ჩრდილო-კავკასიის მოსაზღვრე თურქი ტომები: პაჭანიკნი, ხაზარნი¹.

¹ იხ. პ. ინგოროყვა, ლეონტი მროველი (ენიმიკის მთაბმე, X, 1941 წ.), გვ. 126 — 127.

ამრიგად, ლეონტი მროველი წარმოგვიდგენს თავისი ეპოქის კავკასიის ეთნიკურ-ტომობრივი შემადგენლობის სრულ სურათს.

რაც შეეხება აფხაზეთში მოსახლე ტომებს (აფხაზებს, ჰენიოხ-სანიხებს, აბსილებს, მისიმიანებს), ლეონტი მროველი მათ ცალკე არ ასახელებს, რადგან, როგორც ირკვევა, არა სთვლის მათ ქართველებისაგან გამოყოფილ ცალკე ეთნიკურ ერთეულად; ისინი მას ქართველ ტომებად მიაჩნია, სახელდობრ, ამ ტომებს ლეონტი მროველი მიაკუთვნებს ეგ რის ელ ე ბ ის (ე. ი. დასავლეთ საქართველოს ქართვების, მეგრულ-ლაზებისა და სვანების) ჯგუფს. ლეონტი მროველის ცნობის თანახმად ეთნოგრაფიული ეგ რისის ჩრდილოეთი საზღვარი, სადამდისაც აღწევს ეგ რისელ ტომთა მოსახლეობა, ეს არის „მდინარე მცირისა ხაზარეთისა, სადა წასწვდების წვერი კავკასიასა“¹. ლეონტი მროველის ამ გარკვეული ცნობის თანახმად, ეთნოგრაფიული ეგ რისის საზღვარი ნიკოფსიამდე აღწევს და აფხაზეთის მხარეთა ჯგუფი მთლიანად აღებული (ე. ი. როგორც საკუთრივ ძირითადი აფხაზეთი, ისე ისტორიული ჰენიოხეთ-სანიხეთი, აბსილეთი და მისიმიანეთი) ეთნიკურად ეგ რისის ნაწილს შეადგენს, ეგ რისელი ტომებით არის დასახლებული.

ამრიგად ლეონტი მროველის თხზულება აქ აღძრული საკითხის გამო სრულიად გარკვეულ ცნობას შეიცავს, რომელიც გადამწყვეტი მნიშვნელობის საისტორიო ჩვენებად უნდა ჩაითვალოს.

*

განსახილველი საკითხისათვის არაა აკრთვე ინტერესს მოკლებული ჩვენება სომხური საისტორიო წყაროებისა.

მას შემდეგ, რაც ჩამოყალიბდა დასავლეთ საქართველოს „აფხაზეთის სამეფო“ და ამ სახელმწიფო ერთეულის ოფიციალურ სახელწოდებად მიღებულ იქმნა „სამეფო აფხაზეთისა“ ანუ „სამეფო აფხაზთა“, აღრინდელი ხანის სომხურ წყაროებში აფხაზეთის ამ სახელმწიფო ერთეულს ეწოდება ეგ რისის სამეფო, ხოლო აფხაზთა მეფეებს ეწოდება „ეგ რისელნი“ ანუ „მეგრელნი“. ტერმინი ეგ რისელი აქ სინონიმია ტერმინისა „აფხაზი“, აფხაზეთი იდენტიფიცირებულია ეგ რისთან, ხოლო აფხაზი — ეგ რისელთან, მათ შორის არავითარი სხვაობა არაა დადებული. ასეა ეს ყველაზე აღრინდელ სომხურ საისტორიო ძეგლში, რომელიც ასე ფართოდ ეხება „აფხაზეთის სამეფოს“ ისტორიას, მე-9 — 10 საუკუნეთა მწერლის იოანე სომეხთა კათალიკოზის მატეანეში.

*

განვიხილოთ ამის შემდეგ საისტორიო წყაროების ჩვენებანი აფხაზეთის ცალკეული მხარეების ეთნიკური შემადგენლობის შესახებ ანტიკურ ხანაში და საშუალო საუკუნეებში.

მიმოხილვას დავიწყებთ სამხრეთიდან.

¹ იხ. ლეონტი მროველი, გვ. *98/3.

1. „შუა სოფელი“ (ტერიტორია მდინარე ეგრის-წყალიდან ვიდრე კელასურამდე, მოქვის და დრანდის თემები).

ანტიკურ ხანაში (დაწყებული მე-6 საუკუნიდან ძველი წელთაღრიცხვისა) და ადრეულ საშუალო საუკუნეებში მოსახლეობა ამ მხარისა ყველა არსებულ წყაროებში ნაჩვენებია კოლხები-ლაზები.

იხ. ჰეკატე მილეტელი (მე-6 საუკ. ძვ. წ.), SC, I, გვ. 2.

სკილაქს კარიანდელის სახელით წარწერილი ძეგლი (მე-4 საუკ. ძვ. წ.), SC, I, გვ. 85—86.

სტრაბონი (I საუკუნე ახ. წ.), SC, I, გვ. 135.

პლინიუს სეკუნდუსი (I საუკ. ახ. წ.), SC, II, გვ. 178—179.

აროიანე (134 წ. ახ. წ.), SC, I, გვ. 221—222.

ქლავდი პტოლემე (მე-2 საუკ. ახ. წ.), SC, I, გვ. 240, 247.

ანონიმი გეოგრაფოსი მე-5 საუკუნისა (ახ. წ.), SC, I, გვ. 275.

ანონიმი გეოგრაფოსი მე-5 საუკუნისა (ახ. წ.) პერიპლუსში წერს:

„დიოსკურიიდან ანუ სებასტოპოლიდან [თანამედროვე სუხუმი] ვიდრე აფსარამდე [თანამედროვე სარფი ბათუმის რაიონში, მდ. ჭოროხის სამხრეთით] — სახლობს ხალხი, რომელსაც ეწოდებოდა კოლხი, და რომელსაც ამჟამად გადარქმეული აქვს სახელი როგორც ლაზი“ (იხ. SC, I, გვ. 275, § 48).

მე-7 საუკუნის ავტორის თეოდოსი განგრელის ცნობების მიხედვითაც ეს კუთხე საკუთრივ ლაზიკის ნაწილია. აქ, სოფელ მოქვის სანახებში, მდებარეობდა ერთ-ერთი რეზიდენცია ლაზიკის მთავრის — პატრიკიოსისა. (ამ რეზიდენციის სახელწოდება იყო „ჯიხა-ხორა“)¹.

როგორც ამ პერიოდში, მე-5—7 საუკუნეებში (რომელიც უშუალოდ წინ უსწრებდა დასავლეთ საქართველოს „აფხაზეთის სამეფოს“ დაარსების ხანას), ისე ამის შემდეგაც, მთელ საშუალო საუკუნეთა მანძილზე, ამ მხარის მოსახლეობა ქართულია. ეთნიკური ცვლილებანი ამ მხარეში მოხდა ახალ საუკუნეებში, მე-17 საუკუნის მეორე ნახევრიდან მოკიდებული (რის შესახებაც ჩვენ ქვემოთ ცალკე სპეციალურ ნარკვევში გვაქვს საუბარი).

ქართველი ისტორიკოსისა და გეოგრაფოსის ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობებიდან ირკვევა, რომ მე-17 საუკუნის პირველ ნახევარში ქართული მოსახლეობა იყო არა მხოლოდ „შუა სოფლის“ მხარეში (ე. ი. მოქვისა და დრანდის თემებში), არამედ ქართველებით დასახლებული იყო ასევე ცხუმის (სოხუმის) რაიონი, რომელიც ამ ხანაში ოდიშთან არის დაკავშირებული. ოდიშის ფარგლებში შემავალი ქართული პროვინციის ცხუმის (სუხუმის) რაიონის საზღვარი ამ დროს აღწევდა ვიდრე ანაკოფიის ზონამდე (თანამედროვე ახალი ათონი)².

უაღრესად საყურადღებოა აგრეთვე ცნობები, რომლებიც დაცულია უცხოურ წყაროებში ამ მხარის მოსახლეობის შესახებ მე-15—17 საუკუნეებში.

¹ იხ. თეოდოსი განგრელის მოგონებანი (ს. ყაუხჩიშვილის გეორგიკა, IV, 1, გვ. 50, 54). — „ჯიხა-ხორა“ მეგრულად სიტყვა-სიტყვით ნიშნავს: „ცინე-სახლი“.

² იხ. ვახუშტი, აღწერა სამეფოთა საქართველოსა, 1941 წ., გვ. 169.

იტალიურ რუკებზე მე-15 საუკუნისა (რუკა ბენინკაზისა—1480 წლისა და კ. ფერდუჩისა—1497 წლისა) ნავთსადგური მდინარე კელასურის შესართავთან მოიხსენება სახელწოდებით Porto Mengrelo¹. მე-15 საუკუნისათვის (ისევე როგორც ამის წინა პერიოდებში საშუალო საუკუნეთა მანძილზე) ეს მხარე „შუა სოფელი“ ეგრისის ნაწილად წარმოადგენდა და დასახლებული იყო მეგრელებით, რის გამოც კელასურის ნავთსადგურსაც ეგრისის ანუ მეგრელთა ნავთსადგური ეწოდებოდა.

მე-17 საუკუნის უცხოელი ავტორებიდან ცნობები „შუა სოფლის“ მხარის მოსახლეობის შესახებ დაცული აქვთ თურქ მოგზაურს ევლია ჩელების, ევროპელ ავტორებს ლუი გრანჯიეს, პატრი იოანეს, არქანჯელო ლამბერტის, დოსითეოს პატრიარქს, შარდენს, რუს ელჩებს ფედოტ ელჩინსა და პავლე ზახარიევს.

უაღრესად საყურადღებოა ცნობები თურქი მოგზაურის ევლია ჩელებისა, რომელმაც 1641 წელს მოვლო შავი ზღვის სანაპირო. ევლია ჩელების ცნობებიდან ირკვევა, რომ ქართული ენა (მისი მეგრული დიალექტი) მოსახლეობის დედა-ენას შეადგენდა არა მხოლოდ „შუა-სოფლის“ მხარეში (მოქვისა და დრანდის რაიონებში) და ცხუმის (სუხუმის) რაიონში, არამედ ქართული იყო მოსახლეობის დედა-ენა აფხაზეთის სამთავროს ძირითად ნაწილში, ჩაჩის (საშერვაშიძეთს) რაიონში. ევლია ჩელები წერს: „მთავარი ტომი აფხაზეთში არის ჩაჩი, რომელიც ლაპარაკობს იმავე მეგრულით, რომელიც ხმარებაშია ფაშის იმიერ მხარეს“². ეს ძირითადი მხარე აფხაზეთის სამთავროსი—ჩაჩის თემი—არის საშერვაშიძეთს, სახელდობრ მხარე, რომლის ცენტრი იყო დაბა ლიხნი, და რომელიც მოიცავდა თანამედროვე გუდაუთის რაიონის ტერიტორიას, ანაკოფიის (ახალი ათონის) სექტორიდან მოკიდებული ვიდრე ბზის ნავთსადგურამდე (მდინარე მიჭიშის ხეობამდე).

ამრიგად ეს უაღრესად მნიშვნელოვანი ცნობა მე-17 საუკუნის პირველი ნახევრის თურქი მოგზაურის ევლია ჩელებისა, რომელმაც პირადად მოიარა აფხაზეთის მთელი სანაპირო, სავსებით ადასტურებს და ავსებს იმ ცნობებს აფხაზეთის მხარეთა მოსახლეობის შესახებ მე-17 საუკუნის პირველ ნახევარში, რომელსაც გადმოგვცემს ქართველი მეცნიერი ვახუშტი ბატონიშვილი.

მე-17 საუკუნის ევროპელი ავტორებიდან ამავე ხანას, მე-17 საუკუნის პირველ ნახევარს, ეხებიან ლუი გრანჯიე და პატრი იოანე.

ლუი გრანჯიეს მოხსენება, როგორც ცნობილია, დაწერილია აქვე „შუა სოფლის“ მხარეში, მოქვეში (იგი ასეა ხელმოწერილი: „მოქვი, სამეგრელოში, 2 მარტს, 1615 წელს“)³.

პატრი იოანეს მოხსენებაში (1629 წელს) აღნიშნულია, რომ ოდიშის საზღვარი მის დროს აღწევდა ძველი ქალაქის სკისორუმის ზონამდე, ე. ი.

¹ იხ. ფ. ბრუნი, Восточный берег Черного моря по древним перипламам и компасным вартам (Черноморье, II, 1880 წ.), გვ. 247 და ტოპოგრაფიული ტაბულა.

² იხ. ევლია ჩელების ტექსტი, ინგლისური თარგმანი ჰამერისა Narrative of travels in Europe, Asia and Afrika ... by Ewliya Efendi, ლონდონი, 1850, II, გვ. 53; რუსული თარგმანი ფ. ბრუნისა, Записки Одесского общества Истории и Древностей IX, 1875 წ., გვ. 173.

³ იხ. მოხსენება ლუი გრანჯიესი, СМОНПК, XLIV, 1915 წ., გვ. 31—52.

ანაკოფიამდე¹. ამრიგად, პატრი იოანეს დასახელებული აქვს იგივე საზღვრის ხაზი, რაც ვახუშტი ბატონიშვილს.

პატრი იოანეს ცნობის მიხედვით ოდიშთან დაკავშირებულ ამ სექტორში, ე. ი. ცხუმის (სუხუმის) თემში და „შუა სოფლის“ მხარეში, ქართული მოსახლეობა იყო².

1639—1640 წლებში „შუა სოფლის“ მხარე, მოქვისა და დრანდის თემები, მოიარეს რუსეთის ელჩებმა ფედოტ ელჩინმა და პავლე ზახარეევმა, რომელთა ცნობებითაც ეს კუთხე, „შუა სოფლის“ მხარე, ოდიშის ნაწილს წარმოადგენს³.

უარესად საყურადღებოა და მნიშვნელოვანი ცნობები არქანჯელო ლამბერტისა, რომელმაც ათეული წლები დაჰყო სამეგრელოში.

არქანჯელო ლამბერტის ცნობების თანახმად მე-17 საუკუნის შუა წლებისათვის ჩრდილო-დასავლეთი პოლიტიკური და ეთნიკური საზღვარი ოდიშისა იყო მდინარე კოდორისა და დრანდის ზონა. არქანჯელო ლამბერტის ცნობათა მიხედვით ირკვევა, რომ საზღვრის ხაზი ამ დროს გასდევდა ფანავის ქედს, ადგებოდა კოდორის შუა წელს წებელდასთან, მიჰყვებოდა კოდორს დრანდის სექტორამდე, ხოლო შემდეგ გადადიოდა კოდორის მარჯვენა მხარეზე და ადგებოდა შავ ზღვას დრანდის თემის დასავლეთით⁴.

მე-17 საუკუნის ორმოცდაათიან-სამოცდაათიან წლებში ამ მხარეში — „შუა სოფელში“ — იყვნენ დოსითეოს პატრიარქი და შარდენი (დოსითეოსი ჩავიდა „შუა სოფელში“ 1659 წელს, შარდენი — 1672 წელს). ამ ავტორების ჩვენებითაც „შუა სოფლის“ მხარე, კოდორის რეგიონი, ოდიშის ნაწილს წარმოადგენდა⁵.

ასეთია ის ცნობები, რომლებიც ჩვენ საისტორიო წყაროებში მოგვეპოვება ამ მხარის — „შუა სოფლის“ — შესახებ, და საიდანაც ირკვევა, რომ მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობით „შუა-სოფლის“ მხარე ქართულ ქვეყანას წარმოადგენდა როგორც ანტიკურ ხანაში, ისე საშუალო საუკუნეებში და ახალ საუკუნეთა დასაწყისში.

*

2. ჰენიოხეთ-სანიხეთის ისტორიული ტერიტორიები.

ჰენიოხეთ-სანიხეთის ისტორიული ტერიტორიები, როგორც მოხსენებულ გვექონდა, განიყოფებოდა სამ ნაწილად:

ა) ძველი სამხრეთი ჰენიოხეთი, შემდეგ ზღვისპირა აფხაზეთი (რომელიც მოიცავდა ზღვის სანაპირო ზონას სოხუმიდან აღღერამდე);

¹ იხ. პატრი იოანეს მოხსენება, მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, 1902 წ., გვ. 144. — რომ „ძველი ქალაქი სკისორნუმი“ არის ანაკოფია, ეს ირკვევა მანძილის მიხედვით, რომლითაც იგი დაშორებულია ნავთსადგურ სურჩადან ანუ ისკურიდან (სკისორნუმიდან ვიდრე სურჩამდე ითვლებოდა ხომალდით დღე-ნახევრის გზა).

² იხ. პატრი იოანეს მოხსენება, იქვე, გვ. 145 (შეად. გვ. 149).

³ იხ. Посольство дьяка Федота Елчина и свящ. Павла Захарьева в Дадьянскую землю 1639—1640 гг., С. Белокуров, Материалы для Русской Истории, 1888 г.

⁴ იხ. არქანჯელო ლამბერტი, СМОНР, XLII, 1913 წ., გვ. 128 (შეად. გვ. 2) და რუკა არქანჯელო ლამბერტისა.

⁵ იხ. დოსითეოსის — იერუსალიმის პატრიარქთა ისტორია (Селезнев, Руководство к познанию Кавказа, I, 1847 წ., 30—31), შარდენი, Voyage, 1687 წ., გვ. 71—73.

ბ) შიდა ჰენიოხეთი (სოჭის რაიონი);

გ) ჩრდილო ჰენიოხეთი, შემდეგ აფხაზეთის ჯიქეთი (ტუაფსის რაიონი).

საისტორიო წყაროებში სახელწოდება ამ ტერიტორიებზე მოსახლე ძირითადი აბორიგენული ტომისა დამოწმებულია, როგორც აღნიშნული გექონდა, შემდეგის ფორმებით: ჰენიოხი, სანიხი და სანიგი.

ყველა ეს ფორმა ერთი და იმავე ეთნიკური სახელწოდების დიალექტური სახესხვაობაა. უფრო ადრინდელ ხანაში, დაწყებული მე-5 საუკუნიდან ძველი წელთაღრიცხვისა ვიდრე 1—2 საუკუნეებამდე ახალი წელთაღრიცხვისა, ეს სახელი გვხვდება ფორმით ჰენიოხი (ასე, იხილეთ ანტიკური ხანის ავტორები: ჰელანიკე, სკილაქს კარიანდელი, არტემიდორე ეფესელი, სტრაბონი, პლინიუს სეკუნდე, კლავდი პტოლემე), ხოლო ახალი წელთაღრიცხვის 1—2 საუკუნეებიდან ამ სახელწოდების ჩვეულებრივი ფორმაა — სანიხი ანუ სანიგი (იხ. პლინიუს სეკუნდე, არიანე, მე-5 საუკუნის ანონიმი გეოგრაფოსის პერიპლუსი, აგრეთვე საშუალო საუკუნეთა ქართული საისტორიო ძეგლი „ისტორია-აზმანნი შარავანდედთანი“).

სახელწოდება ამ ტომისა გვიჩვენებს, რომ იგი ეკუთვნოდა ქართველ ტომთა კოლხურ-ლაზურ (მეგრულ) შტოს; ეს სახელწოდებანი — ჰენიოხი, სანიხი, სანი — მიღებული იყო სწორედ კოლხურ-ლაზურ (მეგრულ) ტომთა ჯგუფში, სადაც იგი ფართო გავრცელებით სარგებლობდა.

სახელდობრ, გარდა აფხაზეთისა, ეს სატომო სახელწოდება ჩვენ გვხვდება შიდა საქართველოში, საქართველოს კოლხურ-ლაზური ზონის მთელ რიგ მხარეებში.

ა. ეს სატომო სახელწოდება მიღებული იყო სამხრეთ კოლხიდაში; ანტიკური ხანისა და ადრეულ საშუალო საუკუნეთა წყაროების ჩვენების თანახმად „ტომი სანთა ჰენიოხთა“, „ტომი ჰენიოხთა“ ეწოდებოდა სამხრეთ კოლხიდის ლაზური შტოს ტომს, რომელიც მოსახლეობდა რიზე-ათინას მხარეში (თანამედროვე ლაზები)¹.

ბ. ჰენები, ჰენეთელი (= ჰენიოხები) ეწოდებოდა ჭანური შტოს ტომს პონტოში (ხალიბების მეზობლად)².

გ. სახელწოდება სანები მიღებული იყო პონტოს მთების ჭანურ ტომებში³.

დ. სახელწოდება „ჰენიოხი“ ჩვენ გვხვდება აგრეთვე კოლხური ტომის განსახლების ძველ ტერიტორიაზე — პროვინციაში კოლა; კოლის მთებს ეწოდება „ჰენიოხთა მთები“, აგრეთვე „კორახის მთები“⁴.

¹ იხ. პლინიუს სეკუნდე, SC, II, გვ. 178; არიანე, SC, I, გვ. 222; მე-5 საუკუნის ანონიმი გეოგრაფოსი, SC, I, გვ. 273.

² იხ. პლინიუს სეკუნდე, SC, II, გვ. 178 (შეად. Ган, Известия древних греческих и римских писателей о Кавказе, I, 1884 წ., გვ. 103); იხ. აგრეთვე სკილაქს კარიანდელის სახელით წარწერილი ძეგლი, SC, I, გვ. 86 (ჰენეთის ნავთსადგური), სტრაბონი, SC, I, გვ. 157 (ჰენეთის მდინარე), აპოლონ როდოსელი, SC, I, გვ. 413, 414 (ჰენეთის კონცხი).

³ იხ. სტრაბონი, SC, I, გვ. 158; არიანე, SC, I, გვ. 222.

⁴ იხ. პლინიუს სეკუნდე, SC, II, გვ. 181.

რაკი, ამრიგად, ირკვევა, რომ სახელწოდება ჰენიოხი-სანიხი (სანი) ყოფი-
ლა სახელწოდება კოლხურ-ლაზური (მეგრული) ტომებისა, გასაგები ხდება
ამის შემდეგ ის გარემოება, რომ ანტიკური ხანის წყაროებში აფხაზეთის ჰე-
ნიოხების ტერიტორიას ხან ჰენიოხების მიწა-წყალი ეწოდება, ხან კოლხებისა.

ასე მაგალითად, ანტიკური ხანის წყაროების ჩვენების თანახმად ქალაქი
დიოსკურია და მისი თემი ჰენიოხების მიწა-წყალზე მდებარეობდა, ხოლო
დიოსკურიას ეწოდება არა მხოლოდ ჰენიოხთა ქალაქი, არამედ ამავე დროს
კოლხთა ქალაქი¹.

ასევე ძველი ქალაქი ბიკვინთა, რომელიც ჰენიოხების მიწა-წყალზე მდე-
ბარეობდა, აგრეთვე კოლხთა ქალაქის სახელწოდებით მოიხსენება².

რომ ჰენიოხები ეკუთვნოდნენ ქართველ ტომთა ჯგუფს (კოლხურ-ლაზურ
შტოს), ეს სრულიად უდავოდ დასტურდება კერძოდ იმით, რომ ჰენიოხთა მი-
წა-წყლის გეოგრაფიულ პუნქტთა სახელწოდებანი, რომლებიც მოიხსენება სა-
ისტორიო წყაროებში, იხსნება ქართულის, ქართველური ენა-დიალექტების
საშუალებით.

გეოგრაფიული პუნქტების სახელწოდებათა საკითხს ქვემოთ ცალკე სპე-
ციალურად ვეხებით, აქ კი ჯერ შევჩერდებით ერთი გეოგრაფიული პუნქტის
სახელწოდებაზე, რომელიც ეთნიკურ სახელთან არის დაკავშირებული, სა-
ხელწოდებაზე ლ ა ზ ი კ ა.

როგორც მოხსენებული გვექონდა, აფხაზეთის მხარეთა ყველაზე ჩრდილოე-
თით მდებარე პუნქტი ეს იყო ნიკოფსია, რომელიც მდებარეობდა ჩრდილო
ჰენიოხეთის (შემდეგდროინდელი აფხაზეთის ჯიქეთის) ჩრდილო მიჯნაზე. სა-
ხელწოდება ნიკოფსია შედარებით ახალი წარმოშობისაა; იგი დამოწმებულია
მხოლოდ მე-5 საუკუნიდან ახალი წელთაღრიცხვისა, ხოლო ანტიკურ ხანაში
ნიკოფსიას რქმევია: „ლ ა ზ ი კ ა“, („ძველი ლ ა ზ ი კ ა“), ლ ა ზ თ ა ქ ა ლ ა ქ ი.
მე-5 საუკუნის ანონიმი გეოგრაფოსის პერიპლუსში აღნიშნულია, რომ შავი
ზღვის სანაპიროზე, ლაიას კონცხის ჩრდილოეთით, მდებარეობს პუნქტი
„ძველი ლ ა ზ ი კ ა (ΙΙαζαζ Ααζζαζ), სადაც ამჟამად არის ევრეთწოდებული
ნიკოფსისი“³.

ეს პუნქტი, ამავე სახელწოდებით „ძველი ლ ა ზ ი კ ა“, მოიხსენება აგ-
რეთვე მე-2 საუკუნის ავტორის არიანეს პერიპლუსში⁴.

მე-2 საუკუნის მეორე ავტორის კლავდი პტოლემეს გეოგრაფიაში ესევე პუნქტი
მოიხსენება სახელწოდებით Ααζζ (Ααζζε πάλι, ქალაქი ლ ა ზ ი, ლ ა ზ თ ა)⁵.

ის გარემოება, რომ აფხაზეთის ქვეყნების (ძველი ჩრდილო-ჰენიოხეთის)
ჩრდილოეთ საზღვარზე მდებარე პუნქტს ნიკოფსიას რქმევია ლ ა ზ თ ა ქ ა ლ ა ქ ი
და ლ ა ზ ი კ ა, ე. ი. იგივე სახელი, რომელიც ერქვა ეგრისის ქვეყანას, —

¹ იხ. სკილაქს კარიანდელის სახელით წარწერილი ძეგლი, SC, I, გვ. 85; სტრაბონი,
SC, I, გვ. 135; პლინიუს სეკუნდო, SC, II, გვ. 179; კლავდი პტოლემე, SC, I, გვ. 240;
იულიუს სოლინუსი, SC, II, გვ. 278.

² იხ. სტრაბონი. SC, I, გვ. 135.

³ იხ. SC, I, გვ. 278.

⁴ იხ. SC, I, გვ. 224.

⁵ იხ. გეოგრაფია, წ. V, თ. VIII, § 9 (შესახებ წაკითხვისა Ααζζε πάλι იხ. კ. მიულერი,
Fragmenta historicorum Graecorum, V, 1870 წ. გვ. 180, 187).

შალრესად მნიშვნელოვანი ჩვენებაა; აქ ჩვენ გვაქვს სრულიად ზუსტი, ბრწყინვალე დადასტურება მე-8 საუკუნის ქართველი ავტორის ლეონტი მროველის ცნობისა, რომლის თანახმადაც შავი ზღვის სანაპირო ვიდრე ნიკოფსიამდე შეადგენდა ეგრისის ნაწილს.

*

3. საკუთრივ აფხაზეთი (შიდა-აფხაზეთი).

აქ ჩვენ საგანგებოდ შევჩერდებით აფხაზეთის მხარეთა მთავარი ტომის აფხაზეთის სატომო სახელზე.

წყაროების ჩვენებათა მიხედვით ირკვევა, რომ ამ ტომის სახელწოდების თავდაპირველი სახეობა არის მოსხი, იგივე მესხი.

ანტიკური ხანის ყველა ძველ წყაროში, დაწყებული მე-5 საუკუნიდან ძველი წელთაღრიცხვისა ვიდრე 1-ლ საუკუნემდე ახალი წელთაღრიცხვისა აფხაზეტს ეწოდება მხოლოდ ეს სახელი მოსხი. (რაც შეეხება ტერმინებს *აბასხი, აფხაზი, რაც დიალექტური სახესხვაობაა იმავე ძველი სატომო სახელწოდებისა „მოსხი“, — ესენი ბევრად უფრო გვიან შემოდის ხმარებაში. ამათ შესახებ ქვემოთ).

ძველი ბერძენი ავტორი ჰელანიკე მიტილენელი (მე-5 საუკ. ძვ. წ.) თანაშედროვე აფხაზეთში მოსახლე ტომს უწოდებს: მოსხი¹. ჰელანიკეს ცნობით აფხაზეთის მოსხთა ტომის მოსაზღვრენი არიან ჰენიოხები, კორახები (მდინარე კორახის, თანამედროვე კელასურის ხეობის მცხოვრებნი), კერკეტნი (ჩერქეზნი, კავკასიონის ქედის იმიერ) და ქარიმანტნი. ამ ჩვენებათა მიხედვით მოსხებს ეს ტერიტორია ზუსტად განისაზღვრება შიდა-აფხაზეთის (საკუთრივ აფხაზეთის) ზონით.

პალეფატე აბიდოსელს (მე-4 საუკუნე ძვ. წ.) აფხაზეთში მოსახლე ტომი ასევე მოხსენებული ჰყავს სახელწოდებით მოსხი (მის მეზობლად დასახელებულნი არიან იგივე კერკეტნი და ქარიმანტნი)².

უფრო გვიან ხანაშიაც, მითრიდატე დიდის ომების ისტორიკოსები და აგრეთვე თვით სტრაბონი აფხაზეტს იცნობენ მხოლოდ ამ სახელწოდებით მოსხი (მათ მოსაზღვრედ მოიხსენებიან იგივე ჰენიოხნი და კერკეტნი)³.

აქ საჭიროა შევჩერდეთ აგრეთვე აფხაზთა ამ ძველი სატომო სახელის — „მოსხი“-ს სხვადასხვა დიალექტურ ფორმებზე, რომ გასაგები გახდეს ამ სახელწოდების გვიანდელი ფორმები: *აბასხი, აფხაზი.

აფხაზთა ამ სატომო სახელწოდების „მოსხი“-ს არქაული დიალექტური ფორმები:

მოსხი (მოსოხი) = მასხი (მასახი) = ბასხი (ბასახი).

ამ უკანასკნელი ფორმიდან ბასხი (ბასახი) მომდინარეობს აფხაზთა ერთ-ერთი კლანის ეთნიკური სახელწოდება ბასხოგი⁴, აგრეთვე შიდა-აფხაზეთის თემის სახელწოდება *ბასხი⁵.

¹ იხ. SC, I, გვ. 270.

² SC, I, გვ. 270.

³ SC, I, გვ. 135.

⁴ იხ. ლ. ლიოლიე. Общий взгляд на страны, занимаемые черкесами, абхазцами и другими смежными с ними народами, ЗКОРГО, 1857 წ., IV, გვ. 181.

⁵ ამ უკანასკნელი სახელწოდების სახენაცვალი ფორმა (აფსუას ენაზე): ბსხუ, ფსხუ (იხ. იქვე, გვ. 181).

დაბოლოება „ხი“, როგორც ცნობილია, ჩვეულებრივი ბოლოკიდური ფორმანტია ქართული ეთნიკური სახელებისა: მოს-ხი (მეს-ხი), კოლ-ხი, კას-ხი (კა-ხი), ტაო-ხი, ჰენი-ხი (ჰენიოხი) = სანი-ხი.

ბოლოკიდური „ხი“ ეთნიკური სახელების დაბოლოებაში სადაურობაზე მიუთითებს; იგი იმავე ფუნქციას ასრულებს, როგორც დაბოლოებანი „-ელი“, „-არი“ (მაგალითად, სახელწოდებაში: ოდიშ-ელი, ოდიშ-არი).

ასე, ქვეყნის სახელია ტაო, ხოლო ტომის სახელია: ტაო-ხი, ტაო-ელი. ქვეყნის სახელია კოლა, ხოლო ტომის სახელია კოლ-ხი, იგივე კოლაელი, ანუ კოლარი¹.

ისევე, როგორც სახელწოდებას „კოლ-ხი“ მოეპოვება პარალელური ფორმები კოლა-ელი და კოლ-არი, ასევე ეთნიკურ სახელწოდებას ბასხი (ბასახი) ჰქონია ასეთი პარალელური ფორმები:

ბასხი (ბასახი) = ბასილი = ბასარი.

ყველა ეს ფორმა ამ სატომო სახელისა, როგორც ბასხი, ისე ბასილი და ბასარი აგრეთვე დამოწმებულია².

განვიხილოთ ამის შემდეგ ამ სატომო სახელებიდან ნაწარმოები გეოგრაფიული სახელწოდებანი.

ძველ-ქართულში გეოგრაფიულ სახელწოდებათა ერთ-ერთ ფორმას წარმოადგენს ისეთი სახეობა, როდესაც გეოგრაფიულ სახელწოდებას თავში ერთვის აფიქსი „ა“ ან „ე“.

ასე, სატომო სახელიდან „ჰანი“ ჩვენ გვაქვს გეოგრაფიული სახელწოდებანი:

ა) ჰან-ეთი და

ბ) *ა-ჰან-რა, რომლის სახენაცვალი ფორმაა: ა-ჰარა.

ან-და მეორე მაგალითი.

ძველად, ანტიკურ ხანაში, დასავლეთ საქართველოში ჩვენ გვაქვს სატომო სახელწოდება „გური-ი“ ანუ „გერ-ი“, ხოლო აქედან არის ნაწარმოები გეოგრაფიული სახელები:

ა) გურ-ია,

ბ) ე-გურ-ისი და ე-გერ-ისი, საიდანაც, ქართული ენისათვის ჩვეულებრივი ფონეტიკური წესის — რედუქციის (ძირის ხმოვნის ამოღების) გზით, მიღებულია: ე-გრ-ისი.

ეს თავკიდური გრამატიკული ნაწილაკი „ა“ (როგორც, მაგალითად, გეოგრაფიულ სახელში „ა-ჰარა“), და მისი ვარიანტული სახეობა „ე“ (როგორც, მაგალითად, გეოგრაფიულ სახელში „ე-გრ-ისი“), თავისი მნიშვნელობით უდრის გრამატიკულ ნაწილაკს „სა“ (მაგალითად, გეოგრაფიულ სახელში „სა-მცხ-ე“).

რომ აქ ჩვენ გვაქვს სწორედ ამგვარი შეფარდება, ამას მკითხველი ადვილად გაითვალისწინებს შემდეგი სიტყვების მაგალითიდან:

¹ ეთნიკური სახელის ამ ფორმიდან კოლ-არი მომდინარეობს *კოლარჯი → კლარჯი.

² იხ. ქვემოთ, გვ. 141.

„ა-დგილი“ — იგივეა რაც „სა-დგილი“,
„ა-ბანო“ — იგივეა რაც „სა-ბანო“ და სხვანი.

ამნაირადვე *ა-ჭან-რა იგივეა რაც სა-ჭან-რა, სა-ჭან-ო.

ასევე ე-გერ-ისი ანუ ე-გურ-ისი იგივეა, რაც სა-გერ-ისი, ანუ სა-გურ-ისი (შეადარეთ გურ-ია).

გადავიდეთ ამის შემდეგ სატომო სახელებზე ბასხი და ბასილი და მათგან ნაწარმოებ გეოგრაფიულ სახელწოდებებზე.

სატომო სახელიდან ბასხი იწარმოება გეოგრაფიული სახელწოდება ა-ბასხეთი (=იგივე სა-ბასხ-ეთი) ანუ ა-ბასხ-ია.

სატომო სახელიდან ბასილი იწარმოება გეოგრაფიული სახელწოდება ა-ბასილეთი (=სა-ბასილ-ეთი), საიდანაც, ქართული ენის ფონეტიკური კანონის — რედუქციის, ე. ი. ძირის ხმოვნის ამოღების გზით (რაც აუცილებელი წესია ხმოვნიანი ახალი ფორმანტის მიმატებისას), მიღებულია ფორმა: ა-ბსილ-ეთი, იგივე ა-ბსილ-ია.

აქ საჭიროა ამავე დროს აღვნიშნოთ შემდეგი გარემოებაც. ქართულში ჩვეულებრივი მოვლენაა სატომო სახელების მეორადი წარმოება გეოგრაფიული სახელებიდან.

ასე, მაგალითად, სატომო სახელიდან კახი ნაწარმოებია გეოგრაფიული სახელწოდება კახეთი. შემდეგ თავდაპირველი ფორმა ამ სატომო სახელისა (კახი) ხმარებიდან გამოვიდა და მის მაგიერ დამკვიდრდა გეოგრაფიული სახელწოდებიდან ნაწარმოები მეორადი ფორმა: კახელი.

ასევე სახელწოდებაშიაც ა-ჭარელი ჩვენ გვაქვს მეორადი წარმოება სატომო სახელისა გეოგრაფიული სახელწოდებიდან.

ამგვარადვე სატომო სახელი ეგრი ანუ ეგერი (ასევე მ-ეგრ-ელი) ეს არის მეორადი წარმოება ქვეყნის სახელიდან ე-გერ-ისი (=სა-გერ-ისი).

ანალოგიური ვითარება გვაქვს ჩვენ სატომო სახელების ბასხის და ბასილის მიმართაც.

სატომო სახელიდან ბასხი მომდინარეობს ქვეყნის სახელწოდება ა-ბასხეთი ანუ ა-ბასხ-ია (ე. ი. იგივე სა-ბასხ-ეთი); ხოლო შემდეგ ქვეყნის ამ სახელიდან აბასხ-ეთი ანუ აბასხ-ია დამკვიდრდა სატომო სახელის ეს მეორადი ფორმა: აბასხი, რომლის სახენაცვალ ფორმაა * აბხასი, აბხაზი, აფხაზი. (კერძოდ, ფორმიდან *აბასხი ჩვენ გვაქვს ბერძნულში Ἀβασχ-).

ასევე სატომო სახელიდან ბასილი მომდინარეობს ქვეყნის სახელწოდება ა-ბსილ-ეთი ანუ ა-ბსილ-ია (ე. ი. იგივე სა-ბსილ-ეთი, ანუ, სრული ფორმით, სა-ბასილ-ეთი); ხოლო შემდეგ ქვეყნის ამ სახელიდან აბსილ-ეთი დამკვიდრდა სატომო სახელის ეს მეორადი ფორმა: აბსილი.

ჩვენ ამგზის ამით დავასრულებთ ამ ლინგვისტიკურ ექსკურსს აფხაზთა სატომო სახელწოდების სხვადასხვა ვარიანტულ სახეობათა შესახებ¹.

ამრიგად. ირკვევა, რომ აფხაზთა ტომის სახელწოდების ყველა არსებული ვარიანტი მომდინარეობს აფხაზთა სატომო სახელის ძირითადი სახეობიდან: მოსხი (მოსოხი), იგივე მესხი. ხოლო თვით ის ფაქტი, რომ აფხაზთა ტომის

¹ იხ. ამ საგანზე აგრეთვე სპეციალურ ექსკურსში (დამატებანი).

ძირითადი სატომო სახელწოდება იყო მოსხი (მოსოხი), ეს დასტურდება, როგორც ვნახეთ, მთელი რიგი საისტორიო წყაროებით ანტიკური ხანისა, დაწყებული მე-5 საუკუნიდან ძველი წელთაღრიცხვისა (ჰელანიკე მიტილენელი), ვიდრე I საუკუნემდე ახალი წელთაღრიცხვისა (სტრაბონი).

ის გარემოება, რომ აფხაზთა ტომის სახელწოდება ყოფილა „მოსხი“ (მოსოხი), იგივე მესხი, უკვე თავისთავად ცხადყოფს, რომ აფხაზები ქართველ ტომთა ჯგუფს ეკუთვნოდა.

აქ საჭიროა აღვნიშნოთ ამასთან, რომ უძველეს ხანაში მეახთა ტომი, როგორც ირკვევა, ბევრად უფრო ფართოდ ყოფილა განსახლებული საქართველოს მიწა-წყალზე, ვიდრე შემდგომ პერიოდში. მესხებით ყოფილა დასახლებული არა მხოლოდ სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო, შემდეგ დროინდელი სამცხე და მისი მიმდგომი თემები; მესხების მოსახლეობა ყოფილა აგრეთვე შიდა-ქართლშიაც, რის მაჩვენებელია შიდა-ქართლის დედაქალაქის თვით სახელწოდება მცხე-თა = სამცხე. მესხების მოსახლეობა ყოფილა აგრეთვე აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, ფშავ-ხევსურეთში: როგორც ცნობილია, კავკასიის მთიელები-ავარიელები ფშავ-ხევსურებს „მოსოხი“-ს (ანუ „მოსოქი“-ს) სახელით იცნობენ¹. რაც შეეხება აფხაზებს, აქ, როგორც ეს ზემოთაც მოვიხსენეთ, ადგილი ჰქონია ისეთსავე ტერიტორიულ თანამეზობლობას მესხური ტომისა ეგრისელ ტომებთან, როგორც ჩვენ გვაქვს სამხრეთ კოლხიდაში, სადაც ეგრისელ ტომებს მეგრელებსა და ჭანებს შორის სახლობს მესხური ტომის შტო (გურულები და ქობულელ-აქარლები).

*

4. ა ბ ს ი ლ ე თ ი.

აბსილეთის მხარე, როგორც გამოიკვეთილა, მოიცავდა მდინარე კელასურის (ძველი კორახის მდინარის) ზემო-ნაწილს და მის მიმდგომ ზონას გუმისთის ხეობიდან ვიდრე კოდორის ხეობამდე.

აბსილეთის ტერიტორია ესაზღვრებოდა: სამხრეთის მხრით კოლხებს-ეგრისელებს (დიოსკურიის და დრანდის თემებს), დასავლეთის მხრით საკუთრივ აფხაზებს (ე. ი. აფხაზეთის მესხებს), აღმოსავლეთის მხრით მისიმიანებს ანუ სვან-კოლხებს; ჩრდილოეთი საზღვარი იყო კავკასიონის ქედი (მარუხის უღელტეხილის ზონაში).

აბსილეთის ტერიტორიაზე, როგორც ირკვევა, ნარევი მოსახლეობა იყო ორი ქართველი ტომისა: აფხაზეთის მესხებისა (ბასხები = ბასილები, იგივე აბსილები) და აფხაზეთის კოლხებისა (=კორახები).

აბსილეთის ტერიტორია ანტიკური ხანისა და საშუალ-საუკუნეთა წყაროებში ორი სახელწოდებით არის ცნობილი: აბსილეთი და კორახეთი.

უფრო ძველ წყაროებში ეს მხარე კორახეთის სახელწოდებით მოიხსენება. სახელდობრ, ანტიკური ხანის ძეგლებში—დაწყებული მე-6 საუკუნიდან ძველი წელთაღრიცხვისა ვიდრე I საუკუნემდე ახალი წელთაღრიცხვისა—ამ

¹ იხ. П. Услар, Аварский язык, 1889 წ., ნაწილი მეორე, გვ. 24, 26.

მხარეს ეწოდება „კორახთა“ (კორაქსთა) ქვეყანა“, ხოლო აქ მოსახლე ტომს ეწოდება კორახნი (კორაქსნი)¹.

ეს სატომო სახელი შენახულა ამ მხარის თვით გეოგრაფიულ ნომენკლატურაში. ასე, ამ მხარის შუაგულ მდინარეს ეწოდება კორახის (კორაქსის) მდინარე²; საფორტიფიკაციო ნაგებობას, კელასურის კედელს, რომელიც გაჰყოფს ამ მხარეს შიდა-ფერისიდან, ეწოდება კორახის (კორაქსის) კედელი³: კავკასიონის ქედის იმ ნაწილს, რომელიც ჩრდილოეთით აკრავს ამ მხარეს (მარუხის უღელტეხილის ზონა) ეწოდება კორახის (კორაქსის) მთები⁴.

თუ ვინ იყვნენ კორახები (კორაქსები), რომელ სატომო ჯგუფს ეკუთვნოდნენ ისინი, ამის შესახებ წყაროებში პირდაპირი ცნობა შენახულა. ჰეკატე მილეტელს აღნიშნული აქვს: „კორახები (კორაქსები)—კლხთა ტომია“⁵.

რაც შეეხება ამ მხარეში მოსახლე მეორე ტომს, აბსილებს, ისინი მოიხსენებიან კორახებზე უფრო გვიან, სახელდობრ, აბსილები პირველად მოიხსენება 1-ლ საუკუნეში ახალი წელთაღრიცხვისა⁶.

აქ დამატებით რამდენიმე შენიშვნა ამ ტომის სახელწოდების ფორმათა შესახებ.

როგორც უკვე აღნიშნული გექონდა, ამ ტომის სახელწოდების პირვანდელი ფორმაა ბასილი, საიდანაც შემდეგ წარმოშობილა ამ სახელწოდების სახესხვაობანი: აბსილი (აფსილი, აფშილი).

აღსანიშნავია რომ სახელწოდება ამ ტომისა თავისი პირვანდელი ფორმით ბასილი შენახულა ამ მხარის გეოგრაფიულ ნომენკლატურაში. ისევე როგორც სახელწოდება კორახთა ტომისა შენახულა ამ მხარის მდინარის სახელწოდებაში (კორახის მდინარე), ასევე სახელწოდება ბასილთა ტომისა შენახულა ამ მხარის მეორე მდინარის სახელწოდებაში ბასილა, ბასილეთი (ბასლეთი), რომელიც მომდინარეობს ამ მხარის სამხრეთი რაიონიდან და ერთვის შავ ზღვას ქალაქ ცხუმთან⁷.

როგორც აღნიშნეთ, აბსილთა ტომი პირველად მოიხსენება I საუკუნეში ახალი წელთაღრიცხვისა: დაწყებული ამ დროიდან, I საუკუნიდან, ეს მხარე უკვე აღარ იწოდება კორახეთად, არამედ მხოლოდ აბსილეთად. ეს სახელწოდება აბსილეთი მიემართება ამ მხარეს საშუალო საუკუნეებშიაც⁸.

¹ იხ. ჰეკატე მილეტელი, SC, I, გვ. 2; ჰელანიკე, SC, I, გვ. 270; სკილაქს კარიანდელის სახელით წარწერილი ძეგლი, SC, I, გვ. 85; პოპონიუს მელა, SC, II, გვ. 118; პლინიუს სეკუნდე, SC, II გვ. 179.

² იხ. კლავდი პტოლემე, SC, I, გვ. 237, 240.

³ იხ. ჰეკატე მილეტელი, SC, I, გვ. 2.

⁴ იხ. პოპონიუს მელა, SC, II, გვ. 117; პლინიუს სეკუნდა, SC, II, გვ. 177.

⁵ იხ. SC, I, გვ. 2.

⁶ პლინიუს სეკუნდე, SC, II, გვ. 179.

⁷ აღვნიშნავთ ამას გარდა, რომ ეს სატომო სახელწოდება ფორმებით ბასარი და აბსილი დაკულია ადგილთ ბრივ საგვარეულო სახელებში (ბასარი-ა, აბშილა-ვა).

⁸ ანტიკური ხანის წყაროებიდან, გარდა პლინიუს სეკუნდეს თხზულებისა, აბსილები (აფსლები) მოიხსენება არიანეს პერიპლუსში. ბიზანტიური პერიოდის წყაროებიდან აბსილები მოიხსენება მე-5 საუკუნის ანონიმი გეოგრაფოსის პერიპლუსში, იუსტინიანეს ნოველებში, პრო-

ეს ქრონოლოგიური მონაცვლეობა ამ ორი სატომო სახელწოდებისა — კორახეთი და აბსილეთი — გვიჩვენებს, რომ უფრო ადრინდელ პერიოდში უპირატესობა ამ მხარეში კორახთა (კოლხთა) ტომს ჰქონია, ხოლო შემდეგ უპირატესობა აბსილთა ტომზე გადასულა. ამასთან ის გარემოება, რომ I საუკუნის შემდეგ კორახთა ტომი ცალკე აღარ იხსენება, გვაფიქრებინებს, რომ საუკუნეთა მანძილზე მომხდარა ამ მხარეში მოსახლე ორი მონათესავე ტომის შერევა.

აგათია სქოლასტიკოსის ცნობის მიხედვით საფიქრებელი ხდება, რომ საშუალო საუკუნეებში (მე-6 საუკუნეში ახ. წ.) სალაპარაკო ენა აბსილებისა (ე. ი. შერეულ კორახ-აბსილთა ტომისა) — ლაზური (მეგრული) ყოფილა. (იხ. ქვემოთ, გვ. 145).

*

5. მისიმიანეთი.

მისიმიანეთის მხარე, როგორც გამორკვეულია, მდებარეობდა კოდორის ხეობაში.

მისიმიანეთის ტერიტორია ესაზღვრებოდა: სამხრეთის მხრით კოლხებს — ეგრისელებს; დასავლეთის მხრით აბსილებს (—კორახ-აბსილთა ნარეც ტომს, რომელიც ენობრივად ამავე მეგრულ-ლაზურ შტოს ეკუთვნოდა); დასავლეთით — სვანებს; ჩრდილოეთით საზღვარი იყო კავკასიონი (კლუხორის უღელტეხილის ზონაში).

მისიმიანეთის ძველი სახელწოდებაა კოლაეთი (ბერძნ. Κολαίη). ანტიკური ხანის წყაროებში აქ მოსახლე ტომს ეწოდება კოლნი ანუ კოლაელნი¹.

მეორე სატომო სახელი ამ ტერიტორიაზე მოსახლე ტომისა მისიმიანი ჩვენ გვხვდება ადრეულ საშუალო საუკუნეებში (მე-6—8 საუკ.)².

კოპი კესარიელთან, აგათია სქოლასტიკოსთან, მენანდრე პროტექტორთან, თეოდოსი განგრელთან, თეოფანე ქამთაღმწერელთან. საშუალო საუკუნეთა ქართულ წყაროებში აფშილეთი, ნაწილი აფხაზეთის საერისთავოსი, მოიხსენება ჯუანშერის ქრონიკაში (გვ. *420/201, ანასეული გვ. 149). აქ საჭიროა აღვნიშნოთ ამასთან, რომ „შარავანდდეთა ისტორია-აზმანში“ მოხსენებული აფსარნი (იხ. გვ. *420/201, შენ. 3) — ეს არ არის აფხაზეთის მხარეებში მოსახლე აბსილთა ტომი, არამედ აფსართა (აბსართა) სახელწოდებით ამ საისტორიო თხზულებაში იგულისხმება ჩრდილოეთი კავკასიის მეზობელ ზონაში დამკვიდრებული აბასელთა ანუ აბასართა II აბსართა ტომი (აბაზელები), რომელიც საშუალო საუკუნეებში პოლიტიკურად უპირატესად აღანეთთან იყო დაკავშირებული (იხ. ამის შესახებ დამატებაში, სპეციალურ ექსკურსში). სომხურ წყაროებში აფშილნი, რომელნიც მკვიდრობენ აფხაზეთის მხარეში აფშილეთში (და აგრეთვე ჩრდილო კავკასიის მეზობელი სექტორის ბასილნი) მოხსენებული არიან უსახელო გეოგრაფიაში მე-7—9 საუკუნეთა. ბასილნი მოიხსენება აგრეთვე მოსე ხორენელთან (II, 58, 65, 85).

¹ იხ. ჰეკატე მილეტელი, SC, I, გვ. 2; სკილაქს კარიანდელის სახელით წარწერილი ძეგლი, SC, I, გვ. 85.

² იხ. აგათია სქოლასტიკოსი (ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგია, III, გვ. 85 — 90, 154 — 157, 159 — 174); მენანდრე პროტექტორი (ibid., III, გვ. 236 — 237); თეოდოსი განგრელი (ibid., IV, 1, გვ. 42, 44).

რომელ ეთნიკურ ჯგუფს ეკუთვნოდა მოსახლეობა მისიმიანეთის მხარისა, რომელიც ატარებდა ამ სატომო სახელებს: კოლაელი და მისიმიანი?

წყაროების ჩვენებათა მიხედვით ისტორია ამ მხარის მოსახლეობისა ასე წარმოგვიდგება.

ძველი აბორიგენული მოსახლეობა ამ მხარისა კოლხური ყოფილა. უფრო გვიან აქ მომხდარა ჩამოსახლება სვანებისა (მისიმიანებისა), ხოლო შემდეგ მომხდარა შერევა ამ ორი ტომისა — კოლხებისა და სვანებისა და წარმომდგარა ნარევი ტომი, რომელთაც ეწოდებოდა „სვან-კოლხები“ ანუ „ეგერ-სვანები“ (მეგრულ-სვანები).

რომ მისიმიანეთის მხარის ძირითადი აბორიგენული მოსახლეობა კოლხურ შტოს ეკუთვნოდა, ამას ცხადყოფს თვით სახელწოდება ამ მხარისა კოლაეთი და სახელწოდება ამ მხარეში მოსახლე ტომისა კოლაელი, დამოწმებული უძველესი ხანის წყაროებში. სახელწოდება კოლაელი, როგორც აღნიშნული გვქონდა, წარმოადგენს კოლხთა სატომო სახელის ერთ-ერთ ფორმას. (ისევე როგორც, მაგალითად, ტაოხი და ტაოელი სინონიმური მნიშვნელობის ტერმინებია, ასევე კოლხი და კოლაელი სინონიმებია. იხ. ამის შესახებ ზემოთ, გვ. 138).

არაა ინტერესს მოკლებული აღვნიშნოთ, რომ კოლაელების — კოლხების სატომო სახელწოდება შერჩენილია ამ მხარის გეოგრაფიულ ნომენკლატურაშიაც. წყაროების ჩვენების თანახმად კავკასიონის ქედის იმ ნაწილს, რომელიც აკრავს ამ მხარეს და სადაც მდებარეობდა ჩრდილო კავკასიიდან ამიერკავკასიაში გადმოსავალი ზეკარები, ე. ი. ნიშანდობლივ კავკასიონის ქედის კლუხორის ზონას, ეწოდებოდა კოლაეთის (კოლხეთის) მთები *Καλιχθί βρηγ.* ამ ზუსტი ჩვენების თანახმად კოლხთა სახელთან არის დაკავშირებული თვით სახელწოდება ულელტეხილისა *კოლხორი (საიდანაც მომდინარეობს ამ ტერმინის გვიანდელი სახენაცვალი ფორმა: კლუხორი).

აღვნიშნავთ ამასთან, რომ ეს სახელწოდება *კოლხორი გრამატიკულის გაფორმებით ბოლოჟიდური ფორმანტით („-ორი“) ენათესავება ამავე მხარეთა მეორე ადგილობრივ გეოგრაფიულ ტერმინს: კოლორი. წყაროების ჩვენების თანახმად კოლორი ეწოდებოდა კოდორის ხეობაში მდებარე სოფელს, საიდანაც შემდეგ დაერქვა სახელი მდინარე კოდორს.

აღსანიშნავია ამას გარდა, რომ იმავე კოდორის ხეობაში დამოწმებულია მეორე სახელწოდება სოფლისა, კოლა, ე. ი. ამ შემთხვევაში ჩვენ გვაქვს იგივე სახელწოდება კოდორი, მხოლოდ ბოლოჟიდური გრამატიკული ფორმანტის დაურთველად. ამრიგად, ისევე როგორც სახელწოდებაში კოდორი ფუძე-სიტყვაა კოლა, ასევე გეოგრაფიულ სახელწოდებაში კოლხორი ფუძე-სიტყვაა ეთნიკური სახელი კოლხი¹.

ეს რაც შეეხება მისიმიანეთის მხარეში მოსახლე პირველ ტომს კოლაელებს, რომელიც კოლხთა შტოს წარმომადგენელი ყოფილა.

ხოლო რომელ შტოს ეკუთვნოდა ამ მხარეში მოსახლე მეორე ტომი — მისიმიანები?

¹ იხ. ჰეკატე მილეტელი, სკილაქს კარიანდელი, მენანდრე პროტექტორი (loc. cit.).

² გეოგრაფიულ-ეთნიკურ სახელწოდებათა შესახებ უფრო დაწვრილებით ქვემოთ გვაქვს საუბარი.

თავდაპირველად აღვნიშნავთ, რომ სახელწოდება „მისიმიანი“ (*მე-სიმი-ანი) თავისი გრამატიკული გაფორმებით წმინდა ქართულ ტიპს წარმოადგენს ისევე, როგორც აფხაზეთის მხარის ყველა დანარჩენი სატომო სახელი. ამ სახელწოდებაში *მე-სიმი-ანი ბოლოკიდური „-ანი“ ეს არის ქართული ეთნიკური სახელების ფუძის დეტერმინანტი იმავე ტიპისა, როგორც სვანი, ზანი, სანი, ჭანი; ხოლო თავკიდური „მ-“ ეს არის ქართველური ენებისათვის, კერძოდ სვანურისათვის, დამახასიათებელი ფორმანტი, რომელიც თავში ერთვის ეთნიკურ სახელებს.

იმის მიხედვით, რომ მისიმიანეთის მხარე გარშემორტყმული იყო ერთი მხრით კოლხური (resp. მეგრულ-ლაზური) მოსახლეობით, ხოლო მეორე მხრით სვანური მოსახლეობით, მისიმიანთა ტომი, ცხადია, ან კოლხთა, ან სვანთა ტომის შტო უნდა ყოფილიყო.

საისტორიო წყაროებიდან დასტურდება, რომ ჩვენი წელთაღრიცხვის პირველ საუკუნეში აფხაზეთის მხარეებში, სხვა ქართველი ტომების გვერდით, სვანური მოსახლეობაც იყო.

სტრაბონი იმ ხალხთა შორის, რომელნიც ემხრობიან დიოსკურიის (სოხუმის) თემს — მოიხსენებს სვანებს. სტრაბონის სიტყვით სვანები „არიან პირველნი ძალითა და ძლიერებით (პონტოს მთიელ ტომთა შორის)“, ისინი „მბრძანებლობენ ყველა გარემო ტომებზე და უჭირავთ კავკასიონის მთიანი მხარე, რომელიც აღმართულია დიოსკურიის ზემოთ“¹.

ამრიგად, ერთ-ერთ მხარეში აფხაზეთისა, დიოსკურიის მეზობლად, სვანური მოსახლეობა ყოფილა, ხოლო ვინაიდან ეს მხარე არ იყო არც ზღვისპირა აფხაზეთი (რომელიც ჰენიოხებით იყო დასახლებული), არც აბსილეთ-კორახეთი (სადაც მესხურ-კოლხური ნარევი მოსახლეობა იყო), რჩება ერთადერთი პროვინცია მისიმიანეთი, რომელიც წარმოადგენს მთის მხარეს, მდებარეს „დიოსკურიის ზემოთ“, და სადაც ამრიგად, როგორც ირკვევა, სვანური მოსახლეობა ყოფილა².

სტრაბონის ამ ცნობებს ავსებს და კიდევ უფრო აზუსტებს მეტად მნიშვნელოვანი ჩვენება ანტიკური ხანის მეორე ავტორის კლავდი პტოლემესი (მე-2 საუკ. ახ. წ.) და საშუალო საუკუნეთა სომეხი ისტორიკოსის ფავსტოს ბიზანტიელისა (მე-5 რ საუკ.).

კლავდი პტოლემეს პონტოს (შავი ზღვის მხარის) ჩრდილოეთ ტომთა შორის, რომლებიც მოსახლეობდნენ აფხაზეთის მხარეთა ზონაში, ჰენიოხების მეზობლად, დასახლებული ჰყავს ტომი სვან-კოლხები (Σισαυρηαίχθι)³. როგორც მოხსენებული გვქონდა, ჰენიოხების მოსახლეობა ამ დროს დიოსკურიამდე აღწევდა და თვით დიოსკურია ჰენიოხების ქვეყანაში შედიოდა. სვან-კოლხები, რომლებიც კლავდი პტოლემეს მოხსენებული ჰყავს უშუალოდ ჰენიოხების შემდეგ, ჩანს, ჰენიოხების მეზობლად სახლებულან. ამრი-

¹ იხ. სტრაბონი, გეოგრაფია, XI, 2, 19, (SC, I, გვ. 138).

² შდრ. ამავე საკითხზე ს. ყაუხჩიშვილი, მისიმიანთა ტომი (თბ. სახ. უნ. შრომები, I, 1936 წ.).

³ იხ. კლავდი პტოლემე, გეოგრაფია, წიგნი V, თავი VIII, 25 (SC, I, 239).

გად, სვან-კოლხები არის იგივე სვანური მოსახლეობა, რომელიც მოხსენებული ჰყავს სტრაბონს და რომელიც, სტრაბონის სიტყვით, მკვიდრობდა „კავკასიონის მთიან მხარეში, დიოსკურიის ზემოთ“, ე. ი. მისიმიანეთში.

მისიმიანეთის მხარის ეს ნარევი ტომი—სვან-კოლხები მოხსენებული ჰყავს აგრეთვე ადრეულ საშუალო საუკუნეთა სომეხთა ისტორიკოსს ფავსტოს ბიზანტიელს — სახელწოდებით: ეგერ-სვანი, ე. ი. მეგრელ-სვანი¹.

ამრიგად, თუ შევაჯამებთ ყველა იმ ცნობას, რომლებიც დაცულია საისტორიო წყაროებში მისიმიანეთის მხარის მოსახლეობის ეთნოგრაფიული შემადგენლობის შესახებ, ირკვევა შემდეგი:

ა. ძველი აბორიგენული მოსახლეობა ამ მხარისა — კოლხები, რომლებიც მოიხსენებიან მე-6—4 საუკუნეებში ძველი წელთაღრიცხვისა (ჰეკატე მილეტელისა და სკილაქს კარიანდელის გეოგრაფიულ ტექსტებში) — ეკუთვნოდნენ კოლხურ შტოს.

ბ. შემდეგ ხანაში, არა უგვიანეს ძველი წელთაღრიცხვის პირველი საუკუნისა, აქ მომხდარა ჩამოსახლება სვანური ტომისა (სტრაბონი).

გ. უფრო გვიან მომხდარა შერევა ამ ორი ტომისა კოლხებისა და სვანებისა და წარმომდგარა ნარევი ტომი: სვან-კოლხები ანუ ეგერ-სვანები, მეგრელ-სვანები (კლავდი პტოლემე, ფავსტოს ბიზანტიელი).

რომელ ენაზე ლაპარაკობდა მისიმიანეთის მხარის ეს ნარევი ტომი, სვან-კოლხები ანუ ეგერ-სვანები (მეგრელ-სვანები)?

აფხაზეთის მხარეთა ამ კუთხის მოსახლეობის ენის შესახებ ერთგვარ ჩვენებას იძლევა ბიზანტიელი ისტორიკოსი აგათია სქოლასტიკოსი (მე-9 საუკუნე); აგათია სქოლასტიკოსი აღნიშნავს, რომ მისიმიანნი „კოლხთა (ლაზთა მეფის ქვეშევრდომნი არიან, მსგავსად აფსილებისა, ხოლო განსხვავებულ ენაზე ლაპარაკობენ და სხვა კანონებს მისდევენ“².

აგათია სქოლასტიკოსის ცნობის მიხედვით, აფსილები (ე. ი. აფსილეთის მხარეში მოსახლე მესხ-კოლხთა ნარევი ტომი) ენის მიხედვით, საფიქრებელია, არ განსხვავდებოდნენ კოლხებისაგან (მეგრელ-ლაზებისაგან), ხოლო რაც შეეხება მისიმიანებს (ე. ი. მისიმიანეთის მხარეში მოსახლე სვან-კოლხთა ნარევი ტომს), მათი ენა, როგორც პირდაპირ აღნიშნავს აგათია, არ იყო კოლხური (მეგრულ-ლაზური); ამის მიხედვით მისიმიანეთის მხარის მოსახლეობის ენა ყოფილა ან სვანური, ან ადგილობრივი მისიმიანური დიალექტი, რომელიც სვანური და მეგრული ენის შერევის ნიადაგზე წარმოშობილა.

ჩვენ ამით დავამთავრებთ განხილვას საკითხისას, თუ როგორი იყო ეთნიკური შედგენილობა აფხაზეთის მხარეთა მოსახლეობისა ანტიკურ ხანაში და საშუალო საუკუნეებში.

როგორც გამოირკვა, აფხაზეთის მხარეები დასახლებული ყოფილა ქართველი ტომებით, სახელდობრ, აქ მოსახლეობდა ქართველ ტომთა სამი შტო: მესხები, კოლხები (მეგრელ-ლაზები) და სვანები.

¹ იხ. ფავსტოს ბიზანტიელი, III, 7.

² იხ. აგათია სქოლასტიკოსის ისტორია (ს. ყაუხჩიშვილი, გეოგრაფია, III, გვ. 86).

სპეციალური მისკურსი

აფხაზეთის მხარეთა გეოგრაფიული სახელწოდებანი
და მათი კავშირი ქართულ ენობრივ სამყაროსთან

იმისათვის, რომ აქ აღძრულ საკითხში აფხაზეთის მხარეთა ეთნიკური შეზღვევების შესახებ სრული სინათლე იყოს შეტანილი, ჩვენ აქ სპეციალურად შევხებით აგრეთვე ერთ საკითხს: აფხაზეთის მხარეთა გეოგრაფიულ ძველ სახელწოდებებს, რომლებიც მოხსენებულია საისტორიო წყაროებში და რომლებიც ანტიკური ხანიდან და საშუალო საუკუნეებიდან მომდინარეობენ.

ყველა ეს სახელწოდებანი, როგორც გამოირკვევა, ქართულ ენობრივ სამყაროს ეკუთვნის. (კერძოდ, ამ ძველ გეოგრაფიულ სახელწოდებათა შორის ჩვენ ვერ ვპოვებთ ვერც ერთ სახელწოდებას, რომელიც იხსნებოდეს ჩერქეზული ჯგუფის ენით. ამის მიხედვით სრულიად აშკარა ხდება უსაფუძვლობა იმ შეზღვევებისა, რომელიც ამ მხარის ძირითად მოსახლეობას ჩერქეზულ შტოს მიაკუთვნებდა).

ამრიგად, გეოგრაფიული სახელწოდებანი იძლევიან სრულიად გარკვეულ ჩვენებას იმის შესახებ, თუ ვინ იყო ბინადარი მკვიდრი აფხაზეთის მხარეებისა. აფხაზეთის მხარეთა მოსახლეობა, როგორც ირკვევა, თავიდანვე ქართულ ეთნიკურ წრეს ეკუთვნოდა, და ასეთივე ქართული ხასიათი ჰქონდა ამ მხარეს კერძოდ იმ ეპოქაში, როდესაც დაარსდა დასავლეთ საქართველოს „აფხაზეთის სამეფო“.

*

გეოგრაფიულ სახელწოდებათა მიმოხილვას დაეწყებთ აფხაზეთის მხარეთა ცენტრალური ნაწილიდან, საკუთრივ აფხაზეთიდან, ე. ი. მხარეებიდან: მთა აფხაზეთი (ძირითადი აფხაზეთი) და ხღვისპირა აფხაზეთი (ძველი სამხრეთი ჰენიხეთი).

აქ ჩვენ შევჩერდებით შემდეგ დასახლებულ პუნქტთა სახელებზე, რომლებიც მოხსენიებულია წყაროებში.

1. ძველი დიოსკურია — ტყუბუნი (ტყუბუნი, *ტყუბუნი).

2. ახალი დიოსკურია (სებასტოპოლი) — ცხომი, ცხუმი.

აფხაზეთის მხარეთა ცენტრალური პუნქტი და ამავე დროს უძველესი ქალაქი აფხაზეთის მხარეთა, რომელიც მოხსენიებულია საისტორიო წყაროებში, ეს არის დიოსკურია. მისი სახელი პირველად გვხვდება წყაროებში მე-4 საუკუნეში ძველი წელთაღრიცხვისა¹.

პირველ საუკუნეში ახალი წელთაღრიცხვისა ძველი დიოსკურია დაცემულა და მისი ადგილი დაუქვრია ახალ ქალაქს, რომელიც ბერძნულ-რომაულ წყაროებში მოხსენიებულია სახელწოდებით — სებასტოპოლი². რადგან სებასტოპოლი დიოსკურიის მეზობლად ყოფილა გაშენებული, ამიტომ სებასტოპოლზე გადასულა ძველი ქალაქის სახელიც, ამ ახალ ქალაქს სებასტოპოლს აგრეთვე დიოსკურიასაც უწოდებენ³.

დიოსკურია და სებასტოპოლი ამ ქალაქთა ბერძნული სახელებია; ხოლო რა ერქვა ამ ქალაქებს ადგილობრივ?

ჯერ ძველი დიოსკურიის სახელწოდების შესახებ.

ძველი დიოსკურიის ნაქალაქებს (რომელიც მდებარეობს ქ. სუხუმიდან 4 კილომეტრით სამხრეთით, მდინარე კელასურის შესართავის ზონაში) დღემდე შერჩენილი აქვს სახელწოდება: ტყუბუნი (ტყუბუნი)⁴.

რა ურთიერთობაშია ეს ადგილობრივი სახელწოდება ტყუბუნი (ტყუბუნი) და ბერძნული სახელწოდება დიოსკურია?

¹ იხ. სკილაქს კარიანდელის სახელით წარწერილი ძეგლი, SC, I, 85.

² იხ. პლინიუს სეკუნდმ, SC, II, გვ. 179.

³ იხ. არიანე, SC, I, გვ. 222.

⁴ იხ. დ. გულია, История Абхазии, 1925 წ. გვ. 148; Л. Н. Соловьев, Диоскурия—Севастополь—Цхум (Труды Абхазского Гос. Музея, I, 1947 წ., გვ. 141).

როგორც ცნობილია, ბერძნულ მითოლოგიაში *ჰ* იოსკურები ეწოდებოდა ტყუბ ძმებს (კასტორას და პოლუქსს, ღვთის-შვილებად წოდებულ გმირებს); სახელწოდება ქალაქის დიოსკურია დაკავშირებულია ამ გმირების, ტყუბი ძმების ლეგენდასთან.

საისტორიო მეცნიერებაში გამოთქმული იყო მოსაზრება, რომ ბერძნული სახელწოდებანი კოლხიდის ქალაქებისა ადგილობრივ სახელწოდებათა თარგმანს წარმოადგენენ, და რომ ასევე თქმულებებსა და ლეგენდებშიაც, რომლებიც კოლხიდასთან არის დაკავშირებული, ადგილობრივი თქმულებების გამოახილთან გვაქვს საქმე.

ეს შეხედულება მართლდება კერძოდ ამ შემთხვევაშიაც.

სრულიად აშკარაა, რომ ბერძნული სახელწოდება ამ ქალაქისა დიოსკურია, დაკავშირებული ტყუბი ძმების ლეგენდასთან, კავშირში იმყოფება და მომდინარეობს ამ ქალაქის ადგილობრივი სახელწოდებიდან ტყუბუნო, ტყუბუნო resp. *ტყუბნი.

ამრიგად, ქართული წარმოშობა უძველი დიოსკურიის სახელისა (დიოსკურია=ტყუბნი, *ტყუბნი) უდავოდ უნდა ჩაითვალოს.

გადავიდეთ ამის შემდეგ მეორე ქალაქის—სებასტოპოლის სახელწოდებაზე.

აფხაზეთის მხარეთა ამ მეორე ცენტრალური ქალაქის სებასტოპოლის ადგილობრივი სახელწოდება: ცხომი ანუ ცხუმი.

ეს სახელწოდება ქალაქისა ცხომი, იგივე ცხუმი, დადასტურებულია ძველ ქართულ საისტორიო წყაროებში მე-8 საუკუნიდან¹ და ამ სახით გვხვდება იგი მთელ საშუალო საუკუნეთა მანძილზე. (ამჟამად არსებული ფორმა ქალაქის სახელისა სოხუმი, სუხუმი, მომდინარეობს ამ პირველადი ფორმიდან: ცხომი, ცხუმი).

სახელწოდება ცხომი, ცხუმი, როგორც ეს ჩანს მისი გრამატიკული გაფორმებიდან, ქართული წარმოშობისაა. აქ ჩვენ გვაქვს სახელწოდება ბოლოკიდური ფორმანტით „-ომ-ი“, რაც ჩვეულებრივია ქართული გეოგრაფიული სახელებისათვის; ასე, შეადარეთ ამ სახელწოდებას ცხომი ქართული გეოგრაფიული სახელწოდებანი: წრომი, ბორჯომი, ბათომი, დილომი, თორთომი და მრავალი სხვა.

სახელწოდებას ცხომი, ცხუმი შეადარეთ აგრეთვე გეოგრაფიული სახელწოდებანი შიდა საქართველოში: ცხუმარი ანუ ცხმარი (სახელი თემისა სვანეთში)², ცხომარი (სახელი სოფლისა რაჭაში), ცხომარისი (სახელი სოფლისა აჭარაში), ცხომარეთი (სახელი სოფლისა იმერეთში, საჩხერის რაიონში)³.

სახელწოდებასთან ცხომი, ცხუმი, ჩანს, კავშირში იმყოფება აგრეთვე სახელწოდება მხარისა „ჩხუმი“ (რაც ზანური შესატყვისია ფორმისა ცხომი, ცხუმი)⁴.

3. ბიჭვინთა.

ბიჭვინთა აგრეთვე ეკუთვნის აფხაზეთის მხარეთა უძველესი პუნქტების რიცხვს. იგი მოხსენებული აქვს არტემიდორე ეფესელს (2—1 საუკუნეები ძვ. წ.), სტრაბონს და მომდევნო ხანის ანტიკურ ავტორებს (პლინიუს უფროსი, არიანე), აგრეთვე ადრეული საშუალო საუკუნეების ავტორებს (ამიანე მარცელინე, თეოდორიტი კვირელი, მე-5 საუკუნის ანონიმი გეოგრაფოსი, ზოსიმე, პროკოპი კესარიელი, თეოფანე ბიზანტიელი).

ბერძენ-რომაელ ავტორებთან ამ პუნქტს ეწოდება Pityus, Pityunta. ქართული სახელწოდება: ბიჭვინთა, ბიჭვინტა.

სახელწოდება ამ პუნქტისა ფიჭვის სახელთან არის დაკავშირებული. როგორც ცნობილია, ბიჭვინთაში მდებარეობს განთქმული ფიჭვის ტყე, რომელიც საღმრთო ტყედ ითვლებოდა.

¹ იხ. ჯუანშერის მატიანეში ჩართული ექსცერპტი მე-8 საუკუნისა, გვ. *421/201.

² სვანეთის ამ თემის გავრცელებული სახელწოდების „ცხუმარი“-ს გვერდით დამოწმებულია აგრეთვე ამ სახელწოდების მეორე ფორმაც „ცხმარი“ (იხ. ძველი „მატიანე სუანეთისა კრებისა“, პ. ინგოროყვას გამოცემა, სვანეთის საისტორიო ძეგლები, 1941 წ., გვ.142).

³ საისტორიო წყაროებიდან ირკვევა აგრეთვე, რომ ოდიშში სოფელ ხობის ერთ-ერთ უბანს ერქვა საცხომარო (იხ. დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, ს. კაკაბაძის რედაქტორობით, I, 1921 წ., გვ. 143). ამას გარდა გალის რაიონში, ლეკუხონის თემში, არის სოფელი ცხუმარისგა.

⁴ როგორც ეს დადგინდია სამეცნიერო ლიტერატურაში, პირვანდელი ფორმა პროვინციის სახელწოდებისა ლეჩხუმი არის ჩხუმი, რა ფორმაც დადასტურებულია ადრეულ საშუალო საუკუნეთა წყაროებით (იხ. ს. ყაუხჩიშვილი, გეოგრაფია, II, გვ. 95—97).

სახელწოდებაში ბიჭვინთა ფუძე-სიტყვა „ბიჭვი“ იგივეა რაც „ფიჭვი“. რაც შეეხება დაბოლოებას („-ნ-თა“) ეს არის გეოგრაფიულ სახელწოდებათა ჩვეულებრივი ქართული ფორმანტი, რომელიც ჩვენ გვაქვს მთელ რიგ ქართულ გეოგრაფიულ სახელებში; ასე შეადარეთ „ბიჭვინთა“ და „კორინთა“, „გურია-ნთა“ და სხვანი.

ამრიგად, სახელწოდება ბიჭვინთა—ქართულია როგორც თავისი ფუძე-სიტყვით („ბიჭვი“ = „ფიჭვი“), ისე ბოლოკიდური ფორმანტით („-ნ-თა“).

რაც შეეხება ამ პუნქტის სახელწოდებას, დაცულს ბერძენ-რომაელ ავტორებთან, პირველი მათგანი—Pityus წარმოადგენს თარგმანს ქართულიდან (pityს ბერძნულად ნიშნავს ფიჭვს); ხოლო მეორე ფორმა Pityunta წარმოადგენს სახენაცვალ სახეობას ქართული სახელწოდებისას (ბიჭვინთა = ფიჭვინთა), ქართული ბოლოკიდური ფორმანტის დაცვით¹.

4. ბზიბის (*ბზების) ხეობა და მდინარე. — სოფელი ბზიბი (*ბზები). — ბზის ნავთსადგური (აფხაზთა ნავთსადგური).

აფხაზეთის მთავარ მდინარეს, როგორც ცნობილია, ბზიბის (*ბზების) წყალი ეწოდება, რომელიც ბზიბის (*ბზების) ხეობაზე მოედინება.

ეს სახელწოდება დაკავშირებულია მცენარის სახელთან ბზა.

ისევე როგორც ბიჭვინთის (ფიჭვინთის) ხეობისათვის დამახასიათებელია ფიჭვი, ისე ბზიბის (*ბზების) ხეობისათვის დამახასიათებელია ხე ბზა, რომელიც აქ მთელ ტყეებს შეადგენს.

ბზიბის ხეობის ქვემო ნაწილში, იმ სექტორში, სადაც ბზიბის წყალი გაჰყვითს მთის დეფილეს და კალდახვარასთან მთიდან ბარში გამოდის, გაშენებული იყო სოფელი, რომელსაც ეწოდებოდა ბზიბი (*ბზები). ეს სოფელი, რომელიც დასავლეთი აფხაზეთის ერთ-ერთ მთავარ პუნქტს წარმოადგენდა (ამ სოფლის სახელიდან მომდინარეობს სხელწოდება დასავლეთი აფხაზეთისა — ბზიბის აფხაზეთი), განფენილი იყო მდინარე ბზიბის-წყალსა და მუწის-წყალს (მუკიშს) შუა². ეს სოფელი ბზიბი (ბზები) მუწის-წყალის ხეობის გზით დაკავშირებული იყო ზღვასთან.

ხოლო იმ სექტორში, სადაც მუწის-წყალი ერთვის ზღვას, მდებარეობდა აფხაზეთის მთავარი ნავთსადგური, რომელსაც „ბზის ნავთსადგური“ ეწოდებოდა.

ფრ. დიუბუა დე მონპერე, რომელიც მე-19 საუკუნის 30-იან წლებში იყო აფხაზეთში, შემდეგსა წერს ამ ნავთსადგურის შესახებ:

„ოღესლაც ეს იყო აფხაზეთის უმთავრესი ბაზარი. ეს ნავთსადგური აღნიშნულია მეფე ალექსანდრეს რუკაზე [1738 წლისა] — „აფხაზთა ნავთსადგურის“ სახელწოდებით, შარდენის რუკაზე — სახელწოდებით Portus Abcassorum („აფხაზთა ნავთსადგური“). ეს არის *cavo de buxo* — „ბზის ნავთსადგური“, რომელი სახელწოდებაც საცვებით დამსახურებულია, რადგან აქ ოღესლაც ჰყავოდა ბზით ვაჭრობა“. ფრ. დიუბუა დე მონპერე ამასთან აღნიშნავს: „ბზა ეწოდებოდა (მე-19 საუკუნის 30-იან წლებში) ერთ-ერთი მთავარი საგანია აფხაზეთის ვაჭრობისა. არსად არ იშოვება უფრო მშვენიერი ბზა, ამასთან ასე უხვად და თან იაფადაც... ყველაზე საუკეთესო ბზა გამოაქვთ შიდა ხეობიდან და მთის ძირიდან“³.

დასახელებული ნავთსადგური აფხაზეთისა, რომელთანაც დაკავშირებული იყო ბზიბის (*ბზების) ხეობა, და რომელზედაც მუწის-წყალის ხეობის გზით გამოდიოდა სოფელი ბზიბი (*ბზები), — მოხსენებულია „ბზის ნავთსადგურის“ (*cavo de buxo*-ს) სახელწოდებით შემდეგ.

¹ რაც შეეხება პარალელურ ფორმებს ბიჭვინთა = ბიჭვინთა, ეს კანონზომიერი მონაცვლეობაა ქართული ენის ფონეტიკის თანახმად. ქართულ გეოგრაფიულ სახელთა დაბოლოებაში, როგორც ცნობილია, ადგილი აქვს ანალოგიურ შენაცვლებას ბგერებისას თ და ტ: შეადარეთ ბიჭვინთა = ბიჭვინთა და ბუჭყინთა = ბუჭყინთა (სოფლის სახელწოდება ხევსურეთში), კვინთა = კვინთა (სოფლის სახელწოდება მესხეთში, ახალციხის რაიონში) და სხვანი. ეს შენაცვლება ბგერებისა იმით არის გამოწვეული, რომ ამ სიტყვების ფუძეებში გვაქვს ბგერა ჭ (ბიჭვინთა, ბუჭყინთა, კვინთა). ხოლო ბგერა თ, მეზობლობაში ბგერასთან ჭ, ასიმილაციის წესით გადადის ბგერაში ტ. ამ გზით არის ფორმიდან ბიჭვინთა მიღებული ბიჭვინთა, ისევე როგორც ფორმიდან ბუჭყინთა — ბუჭყინთა, ფორმიდან კვინთა — კვინთა.

² იხ. ფ. დიუბუა დე მონპერე, *Voyage autour du Caucase*, I, 1839 წ., გვ. 221.

³ იხ. ფ. დიუბუა დე მონპერე, *op. cit.*, გვ. 269, 271—272.

რუკები: კ. ვესკონტისა 1318 წლისა, კ. ლუქსოროსი XIV საუკუნის დასაწყისისა, უსახელო რუკაზე 1351 წლისა, ძმ. პიციანთა 1367 წლისა, კატალანისა 1375 წლისა, პასკვალინისა 1408 წლისა, ბიანკოსი 1436 წლისა, ბენინკახასი 1480 წლისა, კ. ფერდურესი 1497 წლისა, კ. მაიოლოსი 1519 წლისა¹.

ყოველივე იმის შემდეგ, რაც ზემოთ იყო აღნიშნული, დადგენილად ჩაითვლება, რომ სახელწოდებანი ბ ზ ი ბ ის (* ბ ზ ე ბ ის) ხეობისა და მდინარისა, ასევე სახელი სოფლისა ბ ზ ი ბ ი (* ბ ზ ე ბ ი), ქართული წარმოშობისაა და დაკავშირებულია ხის სახელთან ბ ზ ა.

5. გ ა გ რ ა = გ ა გ ა რ ი.

სახელწოდება აფხაზეთის ქალაქისა გ ა გ რ ა, როგორც ირკვევა, ოდნავ შეცვლილი სახით არის დაცული. პირვანდელი სახე ამ ქალაქის სახელწოდებისა ყოფილა „გ ა გ ა რ ი“, როგორც ეს დასტურდება მე-14 საუკუნის ძველ-ქართული წარწერიდან².

სახელწოდება „გ ა გ ა რ ი“ (გ ა გ ა რ -ი) თავისი გრამატიკული გაფორმების მიხედვით ქართულ გეოგრაფიულ სახელწოდებათა ჯგუფს ეკუთვნის. ბოლოკიდური -ა რ -ი³ ჩვეულებრივი დაბოლოებაა ქართული გეოგრაფიული სახელებისა; შეადარეთ, მაგალითად, სახელწოდებანი: ხ ი დ ა რ ი (არაგვის ხეობაში)⁴, ქ ი ნ ძ ა რ ი (მცხეთის რაიონში)⁴, გ ო მ ა რ ი (სამცხეში) და სხვანი.

აღსანიშნავია, რომ გ ა გ ა რ ი უდგება ქართულ გეოგრაფიულ სახელებს როგორც გრამატიკული გაფორმებით, აგრეთვე ფუძე-სიტყვითაც. ისევე როგორც სახელწოდებაში ხ ი დ ა რ ი ფუძე-სიტყვაა ხიდი, ან სახელწოდებაში გ ო მ ა რ ი ფუძე-სიტყვაა გომი (შეადარეთ გეოგრაფიული სახელი გომი საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებში), ასე სახელწოდებაში გ ა გ ა რ ი ფუძე-სიტყვაა გ ა გ ი.

ხოლო თავის მხრივ ეს ფუძე-სიტყვა გ ა გ ი იდენტურია ქართულ გეოგრაფიულ სახელებთან: გაგი (სახელწოდება ძველ-ქართული ქალაქისა ქვემო ქართლში), გაგვ (სოფელი სამცხეში).

აქ საჭიროა შევჩერდეთ აგრეთვე სახელწოდებაზე ქვემო ქართლის ერთ-ერთი მხარისა: გ ო გ ა რ ე ნ ი ა ნ უ გ ა გ ა რ ე ნ ი. ამ მხარის სახელწოდების ორი სახიდან, რომლებიც დამოწმებულია წყაროებში (გოგარენი და გაგარენი), პირველადია, როგორც ირკვევა, გ ა გ ა რ ე ნ ი⁵, რადგან ამასთან არის დაკავშირებული სახელი ამ მხარის მთავარი ქალაქისა გ ა გ ი. სახელწოდებიდან გაგი ნაწარმოებრა გაგარი, ხოლო ამ უკანასკნელიდან, მრავლობითი რიცხვის ნიშნის დართვით (-ენი) გაგარ-ენი.

ამრიგად, როგორც ფუძე-სიტყვით, ისე გრამატიკული გაფორმებით, ქვემო ქართლის გ ა გ ი — გ ა გ ა რ ი (გაგარ-ენი) წარმოადგენს პარალელს აფხაზეთის მხარის ამ გეოგრაფიულ სახელწოდებასთან გ ა გ ი — გ ა გ ა რ ი.

6. გ ა გ ი.

მე-17 საუკუნის მოგზაურის ევლია ჩელების ცნობიდან ირკვევა, რომ იმავე სექტორში, სადაც მდებარეობს გ ა გ ა რ ი (ნავთსადგური), არსებულა მეორე პუნქტი მონათესავე სახელწოდებით, სოფელი გ ა გ ი⁶. ეს მეორე პუნქტი — სოფელი გ ა გ ი — ცხადია გაშენებული იყო

¹ იხ. ფ. ბრუნი, *op. cit.* (ტოპოგრაფიული ტაბულა).

² იხ. თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, II, გვ. 199; ფ. თაყაიშვილი, არქ. მოგზ. სამეგრელოში, ძველი საქართველო, III, 1913-1914 წ., გვ. 133.

³ იხ. ქართლის მოქცევის მატრიანე (OP, II) გვ. 720.

⁴ იხ. ლეონტი მროველი, გვ. * 212/67.

⁵ ფორმა გ ა გ ა რ ე ნ ი დამოწმებულია სტრაბონის გეოგრაფიის ხელნაწერების ვარიანტებში (Гагарини). იხ. К. Гап, Известия древних греческих и римских писателей о Кавказе, 1884 წ., I, გვ. 78.

⁶ იხ. ევლია ჩელების ტექსტი, ინგლისური თარგმანი (II, 1850 წ.), გვ. 54, რუსული თარგმანი (Записки Одесского Общества Истории и Древностей, IX, 1876 г.), გვ. 154. სახელწოდება ნავთსადგურისა გ ა გ ა რ ი ევლიას გადმოცემული აქვს (თურქულის ტრანსკრიპციით) როგორც Koker, ხოლო სახელწოდება სოფლისა გაგი როგორც Khaki. ეს მეორე სახელწოდება უნდა ამოხსნილ იქმნას ფონეტიკურად როგორც გ ა გ ი, რასაც ადასტურებს ქვემოთ-აღნიშნული სახელწოდება მდინარისა, რომელშიაც ეს ფუძე-სიტყვა „გ ა გ ი“ უცვლელად არის შემონახული.

მდინარესთან, რომელსაც ამჟამად ეწოდება გაგ-რიფში ანუ გაგის წყალი¹. მდინარე-გაგ-რიფში (გაგის წყალი) შეერთვის ზღვას ძველი გაგრიდან ერთ კილომეტრზე დაშორებით (სამხრეთით).

ამრიგად, თვით ადგილობრივ აფხაზეთშივე არსებული ეს გეოგრაფიული სახელწოდება-ორივე ფორმით გაგ და გაგარი, ისევე, როგორც ეს ჩვენ გვაქვს ქვემო ქართლში: გაგ და გაგარ-ენი.

7. უღალნი.

„უღალნი“ ყოფილა სახელწოდება სიმაგრისა, რომელიც მდებარეობდა გაგარის რაიონში-მე-14 საუკუნის ძველ-ქართულ წარწერაში ერთად მოიხსენებიან „სიმაგრენი გაგარი და უღალნი“².

სახელწოდება „უღალნი“ წმინდა-ქართულია. ძველ-ქართულში „უღალი“ ჩვეულებრივი-სიტყვაა; ლექსიკოგრაფები მას ასე განმარტავენ:

საბა: „უღალი — ძნელსავალი“.

დ. ჩუბინაშვილი: „უღალი — ძნელად სავალი მთა“.

როგორც ცნობილია, გაგარის სექტორში კავკასიონის მთები ადგება შვე ზღვას და ჰკეტავს ჩრდილოეთიდან დასავლეთ საქართველოში გადმოსავალ გზას. ამიტომ არის რომ მე-14 საუკუნის დასახელებულ წარწერაში — „სიმაგრენი გაგარი და უღალნი“ მოიხსენებიან როგორც „მიუვალნი“.

გაგარის სექტორის მოხსენებული ორი სიმაგრეიდან — გაგარი და უღალნი — პირველი, გაგარის ციხე-სიმაგრე, დღემდის შენახულია და მდებარეობს გაგარის ვიწრობის სამხრეთ სექტორში, სადაც ყველი უფრო ფართოვდება. ხოლო რაც შეეხება სიმაგრეს უღალნი, იგი, ჩანს, იყო ის სიმაგრე, რომელიც მდებარეობდა გაგარის ვიწრობის სათავეში, ჩრდილოეთის ხაზზე, თვით ვიწრობის კარებთან, და რომლის ზღუდე-კედელი უშუალოდ ჰკეტავდა ჩრდილოეთიდან შემოსავალ გზას. (აქ დღემდის შენახულია ძველი ზღუდე-კედლის ნანგრევები)³. ამ ზონას ჩრდილოეთის ხაზზე, სადაც მთები უშუალოდ ებჯინება ზღვას და მიუვალს ხდის შემოსასვლელ ყელს, სავსებით შეეფერება სახელწოდება „უღალნი“ — „ძნელსავალი“, „მიუვალი“.

აღნიშნავთ ამასთან, რომ კლავდი პტოლემეს გეოგრაფიაში მოხსენებული Καρπερον Τειχος = „მაგარი ზღუდე“ (რომელიც აღნიშნულია აფხაზეთში, ზღვის პირას, გაგარის სექტორის ზონაში)⁴, — არის ეს სიმაგრე „უღალნი“, რომლის ზღუდე-კედელი ჰკეტავდა გაგარის ვიწრობის ყელს. თვით სახელწოდება Καρπερον Τειχος = „მაგარი ზღუდე“, რომელიც საკუთარი სახელის სახით არის ხმარებული და რომელიც ადგილობრივი სახელწოდების გადმოცემას წარმოადგენს, ცხადია, მომდინარეობს ამ ზღუდე-სიმაგრის ძველ-ქართული სახელწოდებიდან „უღალნი“ = „ძნელსავალი“, „მიუვალი“ = „მაგარი ზღუდე“.

8. სობლისი.

საისტორიო წყაროებში მე-8 საუკუნეში მოიხსენება ციხე აფხაზეთისა სობლისი, რომელიც მდებარეობდა მთა-აფხაზეთში, ჩრდილო-კავკასიაში გადასავალ უღელტეხილთან (ბზიბის ხეობის სექტორში)⁵.

სახელწოდება ამ ციხისა ქართულია. სახელწოდებაში სობლ-ის-ი ჩვენ გვაქვს ქართული ბოლოკიდურნი ფორმანტი „ის-ი“, როგორც გეოგრაფიულ სახელებში: ტფილ-ის-ი, ქუთათ-ის-ი, ურბნ-ის-ი და სხვანი.

ფუძე-სახელის მხრით შეადარეთ ეს სახელწოდება სობლისი (*სობ-აზ-ის-ი) და სახელი სოფლისა შიდა საქართველოში (ქართლში); სობისი (სობ-ის-ი).

¹ აფხაზეთად „რიფში“ ნიშნავს წყალს, მდინარეს; გაგ-რიფში = გაგის წყალი.

² იხ. თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, II, გვ. 199; ე. თაყაიშვილი, არქ. მოგზ. სამეგრელოში, ძველი საქართველო, III, 1913—1914 წ., გვ. 133.

³ იხ. ფრ. დიუბუა დე მონპერე, op. cit., I, გვ. 211; К. Кудрявцев, Сборник материалов по истории Абхазии, 1926 წ., გვ. 32.

⁴ იხ. SC, I, გვ. 237 (ამას გარდა ვ. ლატიშვილის გამოცემის პირველ ტომთან დართული კლავდი პტოლემეს რუკა).

⁵ იხ. ჯუანშერის ქრონიკაში ჩართული ექსცერპტი მე-8 საუკუნის მატანიას მურვან-ყრუს ლაშქრობის შესახებ, გვ. *420/201.

9. *ბ ა ს ხ ი.

იმეფე მთა-აფხაზეთში (ბზიბის სექტორში) არსებობდა სახელწოდება თემისა *ბ ა ს ხ ი, რაც ადის აფხაზთა ტომის სახელწოდების პირვანდელ სახეობასთან: მოსხი—ბასხი (იხ. ზემოთ გვ. 137).

10. ბ ა ტ რ ა ხ ი.

კლავდი პტოლემეს გეოგრაფიაში (მე-2 საუკ.), მთა-აფხაზეთში, მდინარე თესკრზე (თანამედროვე ფსოუ), მოიხსენება დასახლებული პუნქტი სახელწოდებით ბ ა ტ რ ა ხ ი¹.

შეადარეთ ამას სახელწოდება მეორე გეოგრაფიული პუნქტისა პ ა ტ რ ა ხ უ წ ა შიდა ეგრისში (ბედიის თემში).

11. ა ნ ა კ ო ფ ი ა.

აფხაზეთის განთქმული ციხე-სიმაგრე ან ა კ ო ფ ი ა მოიხსენება ძველ-ქართულ წყაროებში მე-8 საუკუნიდან მოკიდებული².

სახელწოდება ანაკოფია თავისი ბოლოკიდური ფორმანტით, დაბოლოებით „-ია“, ქართული გეოგრაფიული სახელების ჯგუფს განეკუთვნება. ასე, შეადარეთ გეოგრაფიული სახელები ანალოგური დაბოლოებით „-ია“: ფლფია, ტელეფია (ტელეფა), ბედია, გონია, გოკია, ვარძია, ტანძია, იტარია, ქცია და სხვანი. ფუძე-სახელის მხრით შეადარეთ ანაკოფია (ანაკ-ოფ-ია || ანაკ-ოზ-ია) და გეოგრაფიული სახელწოდებანი შიდა საქართველოში: ანაკ-ეთი (სოფლის სახელი ასპინძის რაიონში), ანაგა (სოფლის სახელი ქიზიყში), ანაკლია და ანკლია (სოფლის სახელები იდრიში და ართვინის მხარეში, შავშეთ-კლარჯეთში).

12. ე ნ ა ნ თ ი ა (ო ა ნ ა ნ თ ი ა).

კლავდი პტოლემეს გეოგრაფიაში (მე-2 საუკ.) შავი ზღვის სანაპიროზე, ადლერ-ცანთას სექტორში (იხ. ქვემოთ ცანთა, № 16), მოიხსენება დასახლებული პუნქტი სახელწოდებით ენანთია (ოანანთია)³.

ეს სახელწოდება, ჩანს, წარმოადგენს თარგმანს ადგილობრივი გეოგრაფიული სახელისას ბერძნულ ენაზე („ოანანთია“ = ენანთია)⁴.

13. ლ ი ხ ნ ი. — ლ უ ხ უ ნ ი.

აფხაზეთის მთავართა რეზიდენცია ბოლო პერიოდში იყო პუნქტი, რომელსაც ეწოდებოდა ლ ი ხ ნ ი (ლიხინი).

ამ სახელწოდებას ლ ი ხ ნ ი (ლიხინი) მოეპოვება პარალელური ფორმა — ლ უ ხ უ ნ ი, რაც მიღებულია ძირითადი ფორმიდან ლ ი ხ ნ ი⁵.

ეს პუნქტი — ლ ი ხ ნ ი — როგორც ჩანს, მნიშვნელოვან ცენტრს წარმოადგენდა საშუალო საუკუნეებში. აქ მოღწეულა ძველი ქართული ხელოვნების ერთ-ერთი შესანიშნავი ძეგლი, — ტაძარი ფრესკებით, რომელსაც დაუცავს ქართული წარწერები XI საუკუნისა.

სახელწოდება ამ პუნქტისა ლ ი ხ ნ ი, თავისი გრამატიკული აღნაგობით (მრავლობითის აღმნიშვნელი ბოლოკიდური ფორმანტით „-ნი“) — ქართულია.

ქართულია თვით ფუძე-სიტყვაც ამ სახელწოდებისა. „ლი ხ ი“ — სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით, არის „ფრიად მაღალი შამბი“ (ბალახი).

სიტყვისაგან „ლიხი“ ნაწარმოებია გეოგრაფიული სახელწოდებანი როგორც აფხაზეთში, ისე შიდა საქართველოში: ლ ი ხ ნ ი, მთა ლ ი ხ ი ს ა (ე. ი. მაღალი შამბნარით დაფარული მთა) — სახელწოდება მთაგრეხილისა შუა საქართველოში, აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს საზღვარზე; ლ ი ხ თ ა — სახელწოდება მთისა აფხაზეთში⁶; ლ ი ხ ე თ ი — სახელწოდება სოფლისა რაკაში.

¹ იხ. SC, I, გვ. 240.

² იხ. ჯუანშერის ქრონიკის მე-8 საუკუნის ექსცერპტი, გვ. *420/201.

³ SC, I, გვ. 237.

⁴ ნიშანდობლივია, რომ ამავე სექტორში მეორე ბერძენ ავტორს (მე-5 საუკუნის ანონიმ გეოგრაფოსს, იხ. SC, I, გვ. 277) მოხსენებული აქვს ადგილი *Ἰρρυχίνης* (→ *Ἰρρυχίνης*), რაც აგრეთვე „ეზიან“-ს ნიშნავს.

⁵ ამ სახელწოდებას განუტეია ფორმების მონაცვლეობა შემდეგი თანდათანობით: ლიხ-ნი → ლიხინი → ლუხენი → ლუხუნი. ფორმა ლ ი ხ ი ნ ი წარმოდგენილია 1738 წლის „რუკაზე აღექსანდრე იმერთა მეფისა. ფორმა ლუხენი, ლუხენი — ეს არის მეგრულისათვის და აფხაზურისათვის დამახასიათებელი სახეობა. რაც შეეხება ფორმას ლუხუნი, იგი დამოწმებულია ნ. დადიანის თხზულებაში — ქართველთა ცხოვრება, OP, I, გვ. 54—55.

⁶ ადგილობრივს მეტყველებაში სახელწოდება ამ მთისა ლ ი ხ თ ა გამოითქმის როგორც ლუხთა (იხ. *Д. Гухия, op. cit.*, გვ. 302).

ალსანიშნავია, რომ ისევე როგორც აფხაზეთში ერთმანეთს ენაცვლება სახელწოდებანი ლიხნი და ლუხუნი, ანალოგიური შენაცვლება გვაქვს ჩვენ აგრეთვე რაჭის გეოგრაფიულ სახელწოდებებში. მდინარეს, რომელიც ერთვის რიონს რაჭაში (წესის ზემოთ) და რომელზედაც მდებარეობს სოფელი ლიხეთი, ეწოდება ლუხუნი, ლუხუნის წყალი¹.

სახელწოდების ფორმას ლუხუნი შეადარეთ აგრეთვე ლუხვანო (სახელი სოფლისა ლეჩხუმში).

14. ზუფუ.

აფხაზეთის მთავართა ზემოთ მოხსენებული რეზიდენცია ლიხნი ცნობილი იყო აგრეთვე სახელწოდებით ზუფუ.

როგორც ირკვევა ალექსანდრე იმერთა მეფის 1738 წლის რუკიდან, ზუფუ რქმევია ლიხნის თემის სამხრეთ უბანს (სადაც გაშენებული იყო მთავართა სასახლე). მდინარეს, რომელიც ამ თემის ტერიტორიაზე მომდინარეობდა, ზუფუს მდინარე ერქვა².

ისევე როგორც გეოგრაფიულ სახელწოდებას გუფუ-გუფუ მოეპოვება პარალელური სახეობა გუბი (იხ. ქვემოთ, № 50, გვ. 169), ასევე პარალელური სახეობა გეოგრაფიული სახელწოდებისა „ზუფუ-უ“ არის „ზუბი“.

ეს გეოგრაფიული სახელწოდება ჩვენ გვხვდება როგორც აფხაზეთში, ისე შიდა საქართველოში (ორივე ფორმით ზუფუ და ზუბი):

ზუბი — სახელი სოფლისა ზობის რაიონში (საისტორიო წყაროებში იგი ამავე დროს მოიხსენება როგორც ზუფუ)³;

ზუბი — სახელი სოფლებისა ჩხოროწყუს და ცაგერის რაიონებში.

15. ხოფი. — *ხოფალი.

სოფელი ხოფი მდებარეობს გუდაუთის რაიონში, მთის ზონაში. მდინარე, რომელზედაც მდებარეობს ეს სოფელი (ზოფის წყალი) შეერთვის მდინარე მუწის-წყალს ანუ მჭკის ხოფიდან ოთხ კილომეტრზე დასორებით.

ალსანიშნავია, რომ ამავე სექტორში მეორე სოფლის სახელწოდებაც, როგორც ჩანს, დაკავშირებულია ამავე ფუძე-სახელთან: ხოფი. მე-17 საუკუნის მოგზაურს ეგლია ჩელების ამ რაიონში ზღვის პირას დასახლებული აქვს მეორე სოფელი „ხ(ა)ჭალი“ (თურქული ტრანსკრიპციით)⁴, რაც, ჩანს, წარმოადგენს სახენაცვალს გადმოცემას ადგილობრივი სახელწოდებისა *ხოფალი. ეს მეორე სოფელი „ხ(ა)ჭალი“ ანუ *ხოფალი ეგლია ჩელების ნაჩვენები აქვს ზღვის სანაპიროზე, ჩაჩის თემის (საშურვაშიძეს) და არლანის თემის (საიხალი-შვილს) საზღვართან, ე. ი. ბზის ნავთსადგურის ზონაში, სადაც ზღვას უერთდება გაერთიანებული მუწის-წყალი (მჭკიში) და ხოფის-წყალი. სოფელი *ხოფალი, ჩანს, განყვანილი იყო ხოფის-წყალის შესართავიდან ზღვამდე.

ეს სახელწოდება ხოფი, რომელიც უცვლელად არის დაცული პირველი სოფლის სახელში (მთის ზონაში), ხოლო სახენაცვალი ფორმით მოღწეულა მეორე სოფლის სახელწოდებაში (ზღვის სანაპიროზე), ქართულ გეოგრაფიულ სახელთა ჯგუფს ეკუთვნის. სახელწოდება ხოფი ჩვენ მრავალგზის გვხვდება შიდა საქართველოში; ასეთებია:

¹ იხ. ვახუშტის გეოგრაფია, 1941 წ., გვ. 159 „მდინარე ლუხუნი“; გვ. 159 „ლუხუნის ხეობა“; გვ. 117, 162 „ლუხუნი“ (ხეობის მნიშვნელობით).

² იხ. ვახუშტის გეოგრაფია, 1941 წ., გვ. 171. მას შემდეგ, რაც ზუფუ გახდა რეზიდენცია აფხაზეთის მთავართა, სახელწოდება ზუფუ ფართო მნიშვნელობითაც იხმარებოდა, როგორც სახელწოდება მთელი კუთხისა (ზღვის სანაპიროსი ანაკოფიიდან ვიდრე ბზიამდე, რა კუთხეც XVII საუკუნის მეორე ნახევრამდე აფხაზეთის მთავართა ძირითადს სამფლობელოს წარმოადგენდა). ასეთი ფართო მნიშვნელობით არის ნახმარი სახელწოდება ზუფუ ილორის ხატის წარწერაში 1651 წლისა (წარწერა დაცულია საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში). აქ საჭიროა აღვნიშნოთ ამასთან, რომ ამ პუნქტს ზუფუს, მას შემდეგ რაც იგი აფხაზეთის სამთავროს ცენტრი გახდა, მეორე პარალელური სახელწოდების სახით ერქვა „აფხაზეთი“. ეს პარალელური სახელწოდებანი ზუფუ = აფხაზეთი აღნიშნულია ალექსანდრე იმერთა მეფის რუკაზე 1738 წლისა.

³ იხ. ივ. ჯავახიშვილის ისტორიული რუკა საქართველოსი (1923 წ.).

⁴ იხ. ეგლია ჩელები (Зап. Одесского О-ва Ист. и Др., IX), გვ. 173—174.

ბოფი (ბობი) — ცნობილი ისტორიული პუნქტი ოდიშში, განთქმული მონასტრით;

ბოფი ანუ ხოფა იგივე ხოფათი (ხუფათი) — ასევე ძველი ისტორიული პუნქტი ლახეთში;

ხოფა — ისტორიული პუნქტი ქართლში, ქსნის ხეობაში, ძველი მონასტრით (იხ. ვახუშტის გეოგრაფია, 1941 წ., გვ. 68);

ხოფსა — სოფელი თიანეთში.

16. ცანთა. — ცანთი.

ზღვისპირა აფხაზეთის სექტორი ბზიბის მდინარიდან ვიდრე მდინარემდე ლაფსთა მე-16—19 საუკუნეებში ცნობილი იყო „ცან“-ების თემის სახელწოდებით. აქ მოსახლე ტომს „ცან“-ები ეწოდებოდა.

„ცან“-ების ტერიტორია განიყოფებოდა ორ რაიონად (მუხურად): დიდი „ცან“-თა რაიონი და მცირე „ცან“-თა (ანუ მთიელ „ცან“-თა) რაიონი.

პირველი, დიდი „ცან“-თა რაიონი მოიცავდა ზონას გაგრის ვიწრობიდან ჩრდილო-დასავლეთის მიმართულებით — ვიდრე ლაფსთას ხეობამდე; ხალა მეორე, მცირე „ცან“-თა რაიონი მოიცავდა ზონას გაგრის ვიწრობიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთის მიმართულებით ვიდრე მდინარე ბზიბამდე.

ცენტრი დიდი „ცან“-ების ტერიტორიისა ახალ საუკუნეებში ცნობილი იყო სახელწოდებით „ცან-და“ (იგი მდებარეობდა იმ სექტორში, სადაც ამჟამად გაშენებულია სოფელი განთიადი, და ნავთსადგურს წარმოადგენდა)?

„ცან“-ების თემის მეთაურ თავადთა გვარეულობა ატარებდა სახელწოდებას „ცან“ (თვით თემის სახელის მიხედვით), აგრეთვე სახელწოდებას „ცან-და“ (რაც კავშირშია თემის ცენტრის სახელთან „ცანდა“). კერძოდ, ეს საგვარეულო სახელწოდება ამ კუთხის მფლობელი გვარისა ფორმით „ცანდა“ დამოწმებულია ძველ-ქართულ საისტორიო ტექსტში, რომელიც მე-16 საუკუნეს (1533 წელს) ეხება¹.

მდინარეს, რომლის ხეობაში განფენილი იყო უმოავრესად მოსახლეობა დიდი „ცან“-ების ტომისა და რომელიც მდინარეც შეერთვის ზღვას ამ თემის ცენტრთან „ცანდა“, ამჟამად ეწოდება „ცან-და-რიფში“. „რიფში“ — მდინარეს, წყალს ნიშნავს; „ცან-და-რიფში“ = ცანდის წყალი.

აქ საჭიროა აღინიშნოს ამავე დროს, რომ სახელწოდება „ცან“-ების თემის ცენტრისა „ცან-და“ გვიანდელი სახენაცვალი ფორმაა; პირვანდელი სახე არის „ცან-თა“.

შენაცვლება ბგერებისა „თ“ და „დ“ ამ სახელწოდებაში ცანთა → ცანდა იმავე სახისაა, როგორც მიეღ რიგ სხვა ქართულ გეოგრაფიულ სახელწოდებებში (განსაკუთრებით ამავე აღნაგობის ორმარცვლედ ფონეტიკურ კომპლექსებში მკვეთრი მახვილით პირველ მარცვალზე „ნ“-ს წინ), როგორც *სკანთა → სკანდა (სახელი სოფლისა იმერეთში), *ქანთა → ქანდა (სახელი სოფლისა ქართლში), *წუნთა → წუნდა (სახელი ძველი ნაქალაქებისა ჯავახეთში) და სხვანი.

სახელწოდებაში „ცან-თა“ ჩვენ გვაქვს ისეთივე შეფარდება სატომო სახელისა გეოგრაფიულ სახელთან, როგორც სატომო სახელი „წოვა“ და გეოგრაფიული სახელი „წოვა-თა“, ან-და საგვარეულო სახელი „მიდელაური“ და გეოგრაფიული სახელი „მიდელაურ-თა“ და სხვანი; ასევე სატომო სახელიდან „ცან-ი“ ნაწარმოებია გეოგრაფიული სახელი „ცან-თა“, ე. ი. „ცან“-ებისა.

„ცან“-ების თემის ეს ცენტრი „ცან-თა“, როგორც ირკვევა არქეოლოგიური ნაშთებიდან, მნიშვნელოვან პუნქტს წარმოადგენდა ისტორიულ წარსულში, აქ დატულია ნანგრევები ძველ-ქართული ხუროთმოძღვრული სტილით ნაგები ტაძრისა, რომელიც ადრეულ საშუალო საუკუნეებში ეკუთვნის.

¹ იხ. ბასილი ზარზმელი, გვ. 179; ცხორება გიორგი I-სა და ბაგრატ IV-ისა, გვ. *487/261, *494/266; დავით აღმაშენებლის ისტორია, გვ. *531/298, *537/303.

² თურქები ამ ნავთსადგურს უწოდებდნენ „ჩანდა“ ანუ თურქული მრავლობითი რიცხვის ნაწილადის დართვით „ჩანდა-ლარ“. ეს პუნქტი, სახელწოდებით „ჩანდა“, აღნიშნულია ბელის რუკაზე. პუნქტი (ნავთსადგური) სახელწოდებით „ჩანდა-ლარ“ და დიდი და მცირე „ჩანდა“-ის („ცან“-ის) თემები მოხსენებული აქვს ველა ჩელევის (იხ. Зап. Ол. Общ. Ист. и Др., IX, გვ. 174).

³ იხ. Chronique Georgienne (მ. ბროსეს გამოცემა), გვ. 6—7.

დასასრულ აღენიშნავთ, რომ ანტიკურ ხანაში „ცან“-ების თემი, როგორც ირკვევა, „ცან-ითი“-ს სახელწოდებით ყოფილა ცნობილი. მე-5 საუკუნის ანონიმი გეოგრაფოსის პერიპლუსში (რომელიც არიანეს მე-2 საუკუნის ტექსტიდან არის დამოკიდებული) „ცან“-ების ტერიტორია — „ცანათა“-ს („ცანდა“-ს) სექტორი — მოიხსენება, როგორც *ΤΣΑΝΝΙΤΙΚΗ (→ ΣΤΕΝ-ΝΙΤΙΚΗ) ΧΩΡΑ¹, ე. ი. „ცანიტიკე“ მხარე, რაც ოდნავ სახენაცვალი გადმოცემა სახელწოდებისა „ცანიითი“ (ბოლოკიდური „-იკე“ ბერძნული დაბოლოება; შეადარეთ „ლაზ-ი“ და „ლაზი-იკე“; ასევე „ცან-ი“, „ცან-ით-ი“ და „ცან-ით-იკე“).

17. *ა ბ ა ს ხ ი ს, ა ფ ხ ა ზ ე თ ი ს ნ ა ვ თ ს ა დ გ უ რ ი.

როგორც აღნიშნული გვექნა (იხ. ზემოთ, გვ. 123), მდინარე მძიმთას ანტიკურ ხანაში ერქვა *ა ბ ა ს ხ ი (აბასკი), ე. ი. აფხაზთა მდინარე, რა სახელწოდებაც ამ მდინარეს შერჩა შემდეგ პერიოდშიაც, ვიდრე ახალ საუკუნეებამდე. ამ მდინარის შესართავთან მდებარეობდა ნავთსადგური, რომელიც ვენეციურ რუკაზე XIII საუკუნისა აღნიშნულია როგორც Abkazia, კატალონურ რუკაზე 1375 წლისა — Avogaxia, ბიანკოს რუკაზე 1436 წლისა — Abcazia, კ. მაიოლოს რუკაზე 1519 წლისა Avogazia, ე. ი. ა ფ ხ ა ზ ე თ ი. ესვე ნავთსადგური (სახელწოდებით Abhasa) მოხსენებული აქვს და აქ წარმოებული ვაჭრობის შესახებ დაწვრილებით მოგვითხრობს კაფერის პრეფექტი ემიდიო დორტელი დ'ასკოლი — თხზულებაში „ალწერა შავი ზღვისა და საათარეთისა“ (1634 წ.)².

18. ლ ა ი ა შ ი, ლ ი ა შ ი.

ნავთსადგური მძიმთის ხეობის დასავლეთით, მდინარე კვედფსთას შესართავთან, ცნობილი იყო სახელწოდებით — ლ ა ი ა შ ი, ლ ი ა შ ი³.

ფუძე-სიტყვაა ლ ა ი ა ანუ ლ ი ა (ბოლოკიდური „-ში“ ხანური სუფიქსია).

ძველ-ქართულად სიტყვა ლ ი ა, რომლის პირველადი ამოსავალი ფორმაა *ლ ა ი ა (ლა-ია), ნიშნავს იმასვე, რასაც ძველ-ქართული სიტყვა ლ ა მ ი (*ლა-ამ-ი) — საფლობი ტალახი, მდინარის მიერ დატოვებული შლამი (ил, тина).

ბოლოკიდური ფორმანტი „-ია“ სიტყვაში *ლ ა ი ა (საიდანაც შემდეგ მიღებულია ლ ი ა) და ბოლოკიდური ფორმანტი „-ამ-ი“ სიტყვაში ლ ა მ ი (*ლა-ამ-ი) — იდენტურია. ფორმანტი „-ია“ ნიშნავს იმასვე, რასაც „-იანი“; ასევე ფორმანტი „-ამ-ი“ აგრეთვე ნიშნავს „-იანი“ (ასევე ამაჟამად მეგრულში და ასევე ყოფილა იგი ძველად ზოგად-ქართულშიაც).

რაც შეეხება სიტყვის ძირს, რაც წარმოდგენილია ამ სიტყვებში *ლ ა ი ა (|| ლია) და *ლ ა მ ი (=ლამი), იგივე ძირი ჩვენ გვაქვს მრავლობითი რიცხვის დეტერმინანტის დართვით სიტყვაში ლ ა ფ ი. (ფუძის დეტერმინანტი „-ფ-ი“ მრავლობითი რიცხვის ნიშანის სახეობა; შეადარეთ მეგრულში მრავლობითი რიცხვის ფორმანტში: „-ფ-“ = „-ბ-“).

ამრიგად ლია || ლაია (ლა-ია) და ლამი (*ლა-ამ-ი) სიტყვა-სიტყვით ნიშნავს: ლაფ-იანი.

¹ იხ. SC, I, გვ. 277. არიანესთან დაზიანებული დაწერილობაა (იხ. SC, I, გვ. 223) = „... ΕΣ ΤΗΝ ΝΙΤΙΚΗΝ ← *ΕΙΣ ΣΤΕΝΝΙΤΙΚΗΝ (ΤΣΑΝΝΙΤΙΚΗΝ) ΧΩΡΑΝ...“

² იხ. Записки Одесского О-ва Истории и Древностей, XXIV, გვ. 100. — აქ საჭიროა შევჩერდეთ აგრეთვე ამ პუნქტის შემდეგდროინდელ სახელწოდებებზედაც. მდინარე *აბასხის (მძიმთის) ხეობის ქვემო ნაწილი ახალ საუკუნეებში ცნობილი იყო „ართ“-თა ანუ „ართ“-თა თემის სახელით. ამის მიხედვით *ა ბ ა ს ხ ი ს ნავთსადგურს თურქებმა დაარქვეს „ართ“-თა ნავთსადგური: „ართ-ლარ“ (ბოლოკიდური „ლარ“ მრავლობითი რიცხვის ნაწილაკია თურქულად). *აბასხთა ნავთსადგური ამ ახალი სახელწოდებით „ართ-ლარ“ მოხსენებული აქვს მე-17 საუკუნის 40-იან წლებში მოგზაურს ევლია ჩელვისი. (აღსანიშნავია, რომ ევლია ჩელვი იმასვე მოგვითხრობს ამ ნავთსადგურის მნიშვნელობისა და მასში წარმოებული ვაჭრობის მთავარი დარგების შესახებ, რასაც ემიდიო დორტელი). მე-17—18 საუკუნეებშივე ეს ახალი სახელწოდება „ართლარ“ სწორედ განმტკიცდა. სახელწოდებიდან „ართლარ“ მომდინარეობს თანამედროვე სახელი ამ ნავთსადგურისა: ადღერი.

³ სახელწოდება ამ პუნქტისა ლ ა ი ა შ ი, ლ ი ა შ ი წყაროებში ასეა ტრანსკრიბირებული: Ляш (რაგსკი), Ляш (ტორნაუ), Liouch (ევლია ჩელვი), Laiazo, Laiafo (საშუალო საუკუნეთა იტალიურ რუკებზე).

ეს სახელწოდება დარქმევია ამ პუნქტს, რომელიც მდინარის შესართავთან მდებარეობს, იმის გამო, რომ მდინარის სანაპიროები აქ ლიას ანუ ლამს წარმოადგენს.

აღსანიშნავია, რომ გეოგრაფიული სახელწოდებანი, ნაწარმოები იმავე სიტყვებიდან ლია, ლამი, ჩვენ სხვაგანაც გვაქვს საქართველოში: ლია (სოფელი ოდიშში, ზუგდიდის რაიონში); ლამი (სოფელი ქართლში, მცხეთის რაიონში); ლამის-ყანა (სოფელი ქართლში, კასპის რაიონში); ლამიანი (სოფელი ყოფილ არტაანის ოლქში).

ირკვევა ამასთან, რომ ლია (ლია) ყოფილა ძველი სახელწოდება ტუაფსისა (იხ. ქვემოთ).

გადავიდეთ ამის შემდეგ განხილვაზე აფხაზეთის მეორე მხარის — ა ბ ს ი ლ ე თ ი ს დასახლებული პუნქტების სახელებისა, რომლებიც მოიხსენება ძველ წყაროებში.

19. წ ი ბ ე ლ ი, წ ი ბ ე ლ თ ა.

როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, ადრეული საშუალო საუკუნეების საისტორიო წყაროების ცნობების თანახმად (პროკოპი კესარიელი, აგათია სქოლასტიკოსი) აბსილეთის მხარის ერთ-ერთი მთავარი პუნქტი იყო ციხე, რომელიც ატარებდა სახელწოდებას: წ ი ბ ე ლ ი. ეს არის თანამედროვე წებელდა კოდორის ხეობაში.

ამ პუნქტის სახელწოდების სხვადასხვა სახეობათა განხილვის შედეგად ირკვევა, რომ ამ პუნქტის სახელის ორი ძირითადი ფორმა არსებულა; წ ი ბ ე ლ ი და *წ ი ბ ე ლ თ ა (ამ უკანასკნელიდან მომდინარეობს სახენაცვალი ფორმა: *წიბელთა — წებელდა).

ეს სახელწოდება წ ი ბ ე ლ ი, წ ი ბ ე ლ თ ა დაკავშირებულია ხის სახელთან: წიბელი, იგივე წიფელი. ამრიგად, აქ ჩვენ გვაქვს იმავე ტიპის სახელი, როგორცაა ზემოთ განხილულნი ბ ი ჭ ვ ი ნ თ ა და ბ ზ ბ ი ბ ი. (აღსანიშნავია, რომ წიბელთის კუთხის მცენარეულობისათვის დამახასიათებელია სწორედ წიფელი, ისევე როგორც ბიჭვინთისთვის — ფიჭვი და ბზბისათვის ბზა).

აქ საჭიროა შევჩერდეთ აგრეთვე თვით ფონეტიკურ სახეობაზე ამ სიტყვისა: წიბელი = წიფელი. როგორც ირკვევა, პირველადი სახეობა სიტყვისა წიფელი არის სწორედ წ ი ბ ე ლ ი. (ხის ნაყოფის სახელწოდება: წი-წიბო, რაც ადის პირველ ფორმამდე *წიბ-წიბო; ნაყოფის ამ სახელთან დაკავშირებულია ხის სახელიც: წიბ-ელ-ი).

აღვნიშნავთ ამასთან, რომ სახელწოდებაც მეორე მცენარისა, რომელზედაც ზემოთ გვქონდა საუბარი, — ფიჭვისა, — ასევე ორი ფორმით არის მოღწეული, სადაც ერთმანეთს ენაცვლებად და ფ: ბ ი ჭ ვ ი = ფ ი ჭ ვ ი. აქაც; როგორც ირკვევა, პირველადია ბანიანი ფორმა — ბიჭვი.

სიტყვა „ბიჭვი“ თავისი თავდაპირველი მნიშვნელობით ეს არის სახელწოდება წიწვისა და აქედან მომდინარეობს თვით ხის სახელი. სიტყვასთან „ბიჭვი“ (წიწვის მნიშვნელობით) დაკავშირებულია სიტყვები: ბეწვი, აგრეთვე ბეწო (მცირის მნიშვნელობით). ამავე ფუძესთან კავშირშია სიტყვები: ბიჭი (რაც მცირესა ნიშნავს), ნაბიჭვეი (ძველ-ქართულად: მცირე ნამუსრევი, ნაფხენი), აგრეთვე „ბაჭია“ და „ბუჭულა“ (ეს სიტყვებიც „მცირის“ „ცნებას უკავშირდება)-ყველა ამ შემთხვევაში ჩვენ გვაქვს ბ და არა ფ.

ამრიგად, როგორც ირკვევა, აფხაზეთის ადგილობრივ ქართულ ენაში მიღებული ყოფილა არქაული სახეობანი სიტყვებისა: ბიჭვი (ფიჭვი) და წიბელი (წიფელი). საიდანაც ჩვენ გვაქვს გეოგრაფიული სახელწოდებანი: ბიჭვინთა და წიბელი, წიბელთა.

აქ ამავე დროს ხაზგასმელია აგრეთვე მეორე უაღრესად მნიშვნელოვანი გარემოება: აფხაზეთის მესხების სალაპარაკო ენა ჩანს იყო არა მეგრულ-ქანური დიალექტი, არამედ საკუთრივ ქართული, ყოველ შემთხვევაში ადრინდელ პერიოდში. ამას ადასტურებს ის გარემოება, რომ ადგილობრივი გეოგრაფიული სახელწოდებანი უმთავრესად საკუთრივ დედა-ქართულთან არიან დაკავშირებულინი.

ყრძოდ, სიტყვა წიბელი (წიფელი) მეგრულ-ლაზურში გამოითქმის როგორც წ ი ფ უ რ ი. ამ სახითვე არის ეს სიტყვა წარმოდგენილი გეოგრაფიულ სახელებშიაც (მაგ. დ ი დ ი წ ი ფ უ რ ი, სახელი სოფლისა შიდა ეგრისში, გალის რაიონში).

20. კ ო დ ო რ ი (I).

კოდორი თავდაპირველად დაბის სახელწოდება ყოფილა და აქედან დარქმევია შემდეგ ეს სახელი მდინარეს. ვახუშტი ბატონიშვილი წერს მდინარე კოდორის გამო, რომ მან „მოიგო სახელი დაბის კოდორისაგან, რომელიც არს დრანდას ხეთ ამ წყალზედ მთაში“¹.

¹ იხ. ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941 წ., გვ. 169.

დაბა კოდორი მოიხსენება საშუალო საუკუნეთა ქართულსა და ბერძნულ-ლათინურ წყაროებში (გიორგი მთაწმიდელის დიდ სინაქსარში და ანასტასი აპოკრისიარის წერილში)¹. დაბა კოდორი, დასახელებული ამ წყაროებში, მდებარეობდა აბსილეთში, იმ სექტორში, სადაც აბსილეთის მხარე ადგება მდ. კოდორს, ე. ი. წებელდის აღმოსავლეთით.

სახელწოდება კოდორი ქართულია როგორც ფუძე-სიტყვით, ისე გრამატიკული გაფორმებით.

ბოლოკიდური გრამატიკული ფორმანტი „-ორი“ ეს არის, როგორც აღნიშნული გვექნება, ჩვეულებრივი დაბოლოება ქართული გეოგრაფიული სახელებისა, როგორც მაგალითად: ილოარი („შუა-სოფლის“ მხარეში და შიდა ეგრისში), შაორი (ჯავახეთსა და რაჭაში), ჯოჯორი (რაჭაში), სხვიტორი, ლოდორი (იმერეთში), კოჯორი (ქართლში), გომბორი, კოტორი (კახეთში) და სხვანი.

სახელწოდებაში კოდორი, როგორც ეს ზემოთ გვექნა აღნიშნული, ფუძე-სიტყვაა კოდი, კოდა.

აღსანიშნავია, რომ ქართულ გეოგრაფიულ სახელწოდებათა შორის მრავლად გვხვდება სახელები, რომლებიც შეიცავენ ამ სიტყვას კოდი, კოდა, ან მისგან ნაწარმოებ სახელწოდებებს. ასე მაგალითად: კოდი (სახელი სოფლისა, გვხვდება ქართლში ორ ადგილას); კოდა (სახელი სოფლისა, გვხვდება ქართლში აგრეთვე ორ ადგილას); კოდი-წყარო (სახელი სამი სხვადასხვა სოფლისა ქართლში); კოდიანი (სახელი მთისა ქართლისა და მესხეთის საზღვარზე). შეადარეთ აგრეთვე კოდმანი (სახელი სოფლისა ქართლში).

კერძოდ, ეს სახელწოდება ფორმით კოდორი ჩვენ გვხვდება არა მხოლოდ აფხაზეთში, არამედ აგრეთვე შიდა საქართველოში, სამეგრელოსა და იმერეთის [საზღვარზე (სოფელი კოდორი აბაშის რაიონში)].

დასასრულ აღვნიშნავთ, რომ აფხაზეთში, იმავე კოდორის ხეობაში, კოდორი-ს სახელის გვერდით, ჩვენ გვხვდება აგრეთვე სახელწოდება კოდა (ორი სოფელი: დიდი კოდა და პატა-რა კოდა წებელდის რაიონში).

21. ფუსთა (ფუსტა).

მე-7—8 საუკუნეთა საისტორიო წყაროების ცნობებით *ფუსთა (ფუსტა) აფხაზეთის მხარეთა მნიშვნელოვანი ცენტრი ყოფილა. მე-8 საუკუნის ავტორი ეპიფანე კონსტანტინეპოლელი მას ქალაქის სახელით მოიხსენიებს². ფუსთას ძველი ნაადგილევი მდებარეობს კოდორის ხეობაში³.

სახელი ამ პუნქტისა ფუსთა, ჩანს ენათესავება ქალაქ ფოთის ძველი სახელწოდების ერთ-ერთ სახეობას.

აღვნიშნავთ აქ ძირითად ცვლილებებს, რომელიც განუცდია ქალაქ ფოთის სახელწოდებას საუკუნეთა განმავლობაში. პირველადი სახელწოდება ამ პუნქტისა არის ფასის ქალაქი ანუ ფასთი (ფას-თი), რომლინ პარალელური სახეობაა ფოსთი, საიდანაც შემდეგ წარმოიშვა ფოათი → ფოთი.

პარალელურად ფორმისა ფოსთი, საიდანაც მომდინარეობს ფოათი → ფოთი, არსებულა აგრეთვე ფორმა ფუსთი, საიდანაც მომდინარეობს ფუათი → ფუთი. „ფუთი“ — ასე ეწოდება ამჟამად ქალაქს მეგრულ დიალექტზე.

აღსანიშნავია ამას გარდა, რომ ძველ-სომხურ მწერლობაში სახელწოდება ქალაქისა დადასტურებულია როგორც ფუათი, რაც ადის პირველ-ფორმამდე ფუსთი⁴.

¹ იხ. ქართული ხელნაწერი მე-11 საუკუნისა A-97 (სინაქსარი გიორგი მთაწმიდელისა, 13 ავგისტოს თარიღის ქვეშ); ბერძნული ტექსტი ანასტასი აპოკრისიარის წერილისა და მისი ლათინური და ძველ-ქართული თარგმანები (იხ. ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა, გეორგიკა, IV, 1, გვ. 42—43).

² იხ. ეპიფანე კონსტანტინეპოლელი, ანდრიასწიგნოვრება (ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგიკა, IV, 1, გვ. 57—58). შეად. ანასტასი აპოკრისიარის წერილი (ibid., გვ. 44).

³ ფუსთას ნაადგილეგს ამჟამად ეწოდება „ყადა აფსთა“ (იხ. დ. გულია, op. cit., გვ. 298). ამ სექტორში გაშენებულ სოფელს ამჟამად ეწოდება აფუსტა.

⁴ იხ. ლეონტი, ისტორია ხალიფთა, 1857 წ., გვ. 58.

ამრიგად, სახელწოდება აფხაზეთის მხარეთა ქალაქისა ფ უ ს თ ა, ანს, იდენტურია ქალაქ ფოთის სახელწოდების ამ ფორმასთან: ფ უ ს თ ი, ფ ო ს თ ი.

22. ნ ა ა ნ ა.

კლავდი პტოლემეს გეოგრაფიაში (მე-2 საუკ.) აბსილეთში, მდინარე კორახის (კელასურის) ხეობაში, დასახლებულია პუნქტი ნ ა ა ნ ა¹.

ამ პუნქტის სახელთან, ჩანს, კავშირი აქვს სახელწოდებას სოფლისა ნ ა ა, რომელიც მდებარეობს მდინარე კოდორის ხეობაში.

შეფარდება სახელწოდებათა ამ ორი სახეობისა ნ ა ა და ნ ა ა ნ ა გვიჩვენებს, რომ სახელწოდებაში ნ ა ა ნ ა ბოლოკიდური „-ნა“ არ არის სიტყვის ძირითადი ნაწილი, არამედ წარმოადგენს გრამატიკულ ნაწილას.

ბოლოკიდური ფორმანტი „-ნა“, როგორც ცნობილია, ჩვეულებრივია ქართულ გეოგრაფიულ სახელებში. ან, შეადარეთ ნ ა ა ნ ა ამ ტიპის ქართულ გეოგრაფიულ სახელებს: ალბანა, ასკანა, ბოდორნა, ნოკორნა, ოქონა და სხვანი.

23. ხ ე ო ბ ა გ უ მ ა. — მდინარე გ უ მ ი ს ი და მისი შემდინარე გ უ მ ა. — სოფელი გ უ მ ი ს თ ა.

აბსილეთის ისტორიულ ტერიტორიაზე, მდინარე გუმისის სექტორში (პუნქტში, სადაც მე-19 საუკუნეში გაშენდა სოფელი მიხაილოვსკოე), — დაცულია ძველი ნაქალაქევის ნაშთები და ტაძარი, რომელიც ადრეულ საშუალო საუკუნეებს ეკუთვნის. ისტორიული სახელწოდება ამ პუნქტისა არის გ უ მ ი ს თ ა.

ეს პუნქტი და ტაძარი აღნიშნულია ალექსანდრე იმერთა, მეფის რუკაზე 1738 წლისა.

სახელწოდება ამ პუნქტისა, აგრეთვე ხეობისა და მისი მთავარი მდინარისა (შემდინარით), შემდეგ ფორმებს წარმოგვიდგენს:

ა. სახელწოდება ხეობისა, ე. ი. მთელი კუთხისა, არის გ უ მ ა. აფხაზეთის ტერიტორია, დაწყებული მდინარე ბზიბიდან ვიდრე მდინარე ლალიძგამდე XVIII—XIX საუკუნეებში, როგორც ცნობილია, განიყოფებოდა სატომო ერთეულებად: ბ ზ ი ბ ი ს აფხაზეთი, გ უ მ ი ს აფხაზეთი, წ ი ბ ე ლ ი ს აფხაზეთი, შ უ ა-ს ო ფ ლ ი ს (აბუჯის) აფხაზეთი. სახელწოდება გ უ მ ა ამ შემთხვევაში იხმარება როგორც სახელი მთელი კუთხისა, ხეობისა.

ბ. სახელწოდება ხეობის მთავარი მდინარისა არის გ უ მ ი ს ი. სახელწოდება ნაწარმოებია სახელიდან გ უ მ ა, რომელსაც დაერთვის ბოლოკიდური ფორმანტი „-ის-ი“: „გუმ-ის-ი“. სიტყვის წარმოება წმინდა ქართულია (შეადარეთ ქართული გეოგრაფიული სახელები ბოლოკიდური ფორმანტით „-ის-ი“)².

გ. სახელწოდება ერთ-ერთი შემდინარისა, რომელიც ერთის გუმისის მდინარეს შუა წელში არის გ უ მ ა (კუმა). აქვე არის ადგილი ამავე სახელწოდებით გ უ მ ა (კუმა)³. ამრიგად ამ სექტორს, რომელიც მდებარეობს გუმის ხეობის შუა-ნაწილში, მიემართება იგივე სახელი, რაც მთელ ხეობას; როგორც ჩანს, ეს ადგილი თავიდანვე შეადგენდა ხეობის ცენტრს და ამიტომ სახელწოდება ხეობისა და მისი ცენტრალური ზონისა იდენტურია, ამ ადგილს მიუცია სახელწოდება ხეობისთვის.

დ. ხეობის მთავარი მდინარის სახელწოდებიდან გ უ მ ი ს ი, ბოლოკიდური ფორმანტის „-თა“-ს დართვით, ნაწარმოებია ხეობის მთავარი დასახლებული პუნქტის სახელწოდება: გ უ მ ი ს-თა (შეადარეთ ანალოგიური წარმოება დასახლებულ პუნქტთა სახელებისა მდინარის სახელიდან იმავე სექტორში: მდინარე გ უ დ ა ვ ა, ამ მდინარეზე მდებარე პუნქტი: გ უ დ ა უ-თ ა)⁴.

¹ იხ. SC, I, გვ. 240.

² სახელწოდების ამ ძირითადი სრულხმოვანი ფორმიდან გ უ მ ი ს ი მომდინარეობს გვიანდელი შეკუმშული ფორმა: გუმს-ი, გუმსუ (იხ. Д. Гулия, История Абхазии, 1925 წ., გვ. 304).

³ იხ. Д. Гулия, op. cit., გვ. 157.

⁴ სახელწოდებას ამ პუნქტისას შემდეგ განუძღვია ფონეტიკური ცვლილებანი: ადგილობრივ მეტყველებაში იგი გამოითქმის როგორც გუმისთა, ისე გუმსთა (იხ. Д. Гулия, იქვე, გვ. 299). ფორმიდან გუმისთა (მოსაშუალებ ფორმების გზით გუმსთა → გუმუსთა) მომდინარე-

ამრიგად, ყველა ეს სახელწოდება თავისი გრამატიკული აღნაგობით ქართულ ენობრივ სამყაროს ეკუთვნის (სახელწოდება მდინარისა „გუმ-ის-ი“, სახელწოდება პუნქტისა „გუმ-ის-თა“).

ეს სახელწოდებანი უკავშირდება ქართულ სამყაროს არა მარტო გრამატიკული სახეობით, არამედ ფუძე-სიტყვითაც: გუმა (კუმა). შეადარეთ გეოგრაფიული სახელწოდებანი შიდა საქართველოში: გუმ-თი (სახელწოდება სოფლისა ქუთაისის რაიონში), კუმ-ის-ი (სახელწოდება სოფლისა და ტბისა თბილისის რაიონში).

24. აბსარა[არხი].

ამ სახელწოდებას ატარებდა სოფელი, რომელიც მდებარეობდა მდინარე ჩხალთის სათავეებში, მარუხის უღელტეხილის ზონაში (საიდანაც გადმოდიოდა ძველად გზა ალანეთიდან აბსილეთში) ¹.

სახელწოდება ამ პუნქტისა თუმცა არაა მოხსენებული საისტორიო წყაროებში, მაგრამ ცხადია, იგი ძველი წარმოშობისაა. ამ პუნქტის სახელს (მეორე ნაწილს) დროთა მანძილზე განუცვლია ცვლილება, მაგრამ სახელის პირველ ნაწილს შემოუწინავეს ძველი სატომო სახელწოდება: აბსარი.

სახელწოდება აბსარი თავისი ბოლოკიდული ფორმანტით „-არი-ი“ ქართული ფორმაა (შეადარეთ აბს-არი და ოდიშ-არი, ზუფუ-არი, ოპიზ-არი და სხვ.).

*

გადავდივართ განხილვაზე აფხაზეთის მესამე მხარის მისიმიანეთის დასახლებულ პუნქტთა სახელებისა, რომლებიც მოიხსენება ძველ წყაროებში.

25. ჩხარი (ჩახარი), ჩხალი, ჩხალთა.

მე-6 საუკუნის ავტორს აგათიას სქოლასტიკოსს მოხსენებული აქვს მთავარი ციხე-სიმაგრე მისიმიანეთის მხარისა, რომელსაც, აგათიას სიტყვით, „ძველითგანვე“ ეწოდებოდა ჩხარი ანუ ჩახარი (Τῆχῆα), და რომელსაც მეტსახელად „რკინის-ციხე“ რქმევია. ესევე პუნქტი, რკინის-ციხე, როგორც ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი სიმაგრე აფხაზეთის მხარისა, მოხსენებული აქვს აგრეთვე თეოფანე ჟამთააღმწერელს (მე-9 საუკ.) ².

ეს ისტორიული ციხე-სიმაგრე მისიმიანეთის მხარისა ჩხარი (ჩახარი) ანუ რკინის-ციხე არის პუნქტი, რომელსაც ამჟამად ეწოდება ჩხალი ანუ ჩხალთა; იგი მდებარეობს მისიმიანეთის მხარის (ხემო-კოდორის ხეობის) შუაგულში და ჰეგატავს კლუხორისა და მარუხის უღელტეხილებიდან მომავალ გზებს. აქ დღემდე შენახულია ძველი ციხის ნანგრევები. აღვნიშნავთ ამასთან, რომ ამ პუნქტის (ჩხალთის) მიდამოებში მოიპოვება რკინის მადნები, რის გამოც, ცხადია, დარქმევია ამ ციხე-სიმაგრეს „რკინის-ციხე“.

ამრიგად, იდენტურობა საშუალო საუკუნეთა წყაროებში მოხსენებული ციხე-სიმაგრისა ჩხარი (ჩახარი), და პუნქტისა, რომელსაც ეწოდება ჩხალი, ჩხალთა, უდავოა.

უდავოა აგრეთვე ისიც, რომ ეს სახელწოდებანი ქართულ ენობრივ სამყაროს ეკუთვნის. შეადარეთ ჩხარი (ჩახარი) აფხაზეთისა და ჩხარი იმერეთისა, აგრეთვე მთელი წყება იმავე ძირის გეოგრაფიული სახელებისა შიდა-საქართველოში: საჩხერე, ჩხერი (ჩხერის

ობს — გუმუსტა. უკანასკნელი ფორმა ამ პუნქტის სახელწოდებისა წარმოდგენილია ალექსანდრე იმერთა მეფის რუკაზე 1738 წლისა.

აქ საჭიროა აღვნიშნოთ ამასთან, რომ ამ პუნქტს, გარდა ამ სახელწოდებისა გუმისთა (რაც მდინარე გუმისის სახელიდან არის ნაწარმოები), ეწოდებოდა აგრეთვე გუმ-ა ანუ გუმ-ი, ე. ი. იგივე სახელი, რაც ხეობას, რომლის ცენტრსაც იგი წარმოადგენდა (ო. ლიულიეს რუკაზე იგი აღნიშნულია როგორც Гум; იხ. ЗКОРГО, т. IV., 1857 წ.).

¹ სოფელი აღნიშნულია ო. ლიულიეს რუკაზე (იხ. ЗКОРГО, IV, 1857 წ.). სოფელი მოიშალა მუჰაჯირობის დროს, როდესაც დალი-წებელდის მოსახლეობა მთლიანად აიყარა სამშობლო მიწა-წყალიდან.

² იხ. აგათიას სქოლასტიკოსი (ს. ყაუხჩიშვილი, გეოგრაფია, III, გვ. 163 — 164), თეოფანე ჟამთააღმწერელი (ibid., IV, 1, გვ. 111—113, 115).

(ციხე იმერეთში). ჩხერი სმერე (იმერეთში)¹, ჩიხორი (იმერეთსა და მესხეთში), ჩიხა (იმერეთში)².

ასევე მეორე სახეობაც ამავე გეოგრაფიული სახელწოდებისა ჩხალი, ჩხალთა შეადარეთ ართინის მხარის გეოგრაფიულ სახელწოდებასთან: ჩხალი, ჩხალის მდინარე, ჩხალის ხეობა.

26. ბოკერი = ბოკელი.

საშუალო საუკუნეთა საისტორიო წყაროებში დასახლებულია მისიმიანეთის მხარის ციხე-სიმაგრე, რომელიც მდებარეობდა კოდორის ხეობაში, ალანეთის მეზობლად, და რომელსაც ეწოდებოდა: ბოკერი (resp. ბუკერი), იგივე ბოკელი (resp. ბოკელი)³.

მონაცვლეობა ბგერებისა „რ“ და „ლ“ ამ სახელწოდებაში ბოკერი და ბოკელი ისეთივეა, როგორც ჩხარი და ჩხალი (იმავე მისიმიანეთის მხარის მეორე პუნქტის სახელწოდებაში).

სახელწოდება ბოკერი, ბოკელი, თავისი გრამატიკული გაფორმებით, ბოლოკიდურით „-ერი“ და „-ელი“, წმინდა ქართულია.

შეადარეთ ქართული გეოგრაფიული სახელები:

ბოლოკიდურით „-ერი“: ცაგერი, თაკვერი, ჭვიბერი, სვერი, კობერი, წაღვერი და სხვანი.

ბოლოკიდურით — „ელი“: პირველ რიგში თვით ტერმინი „სოფელი“, აგრეთვე სოფლის სახელები: ახატელი, ყვარელი, (კახეთში), წაღველი (ქათლში, იხ. ვახუშტი, op. cit. გვ. 204). ღრელი (სამცხეში), ყველი (სამცხეში), სადმელი (აჭაში), ჩხუტელი (ლჩხუმში) და სხვანი.

დაკავშირებით ამ გეოგრაფიულ სახელწოდებასთან ბოკერი, საჭიროა აგრეთვე აღინიშნოს ქართული გვარი ბოკერი⁴, რაც იმავე ფუძე-სიტყვას წარმოგვიდგენს, რასაც გეოგრაფიული სახელი ბოკერი.

27. დალი.

კოდორის ხეობის ერთ ნაწილს, რომელიც შედიოდა მისიმიანეთის ფარგლებში, ეწოდებოდა დალი, დალის ხეობა. იქვე მდებარეობდა სოფელი დალი⁵.

ეს სახელწოდება უკავშირდება სვანების წარმართული პანთეონის ქალ-ღმერთის სახელს დალი.

რამდენადაც მისიმიანეთში, როგორც გამოირკვა, სვან-კოლხების შერეული მოსახლეობა იყო, ბუნებრივია სვანური წარმოშობის გეოგრაფიულ სახელწოდების არსებობა მისიმიანეთის მხარეში.

*

გადავდივართ სანიხთა ტომის ძირითადი ტერიტორიის — შიდა სანიხეთის დასახლებული პუნქტების სახელწოდებათა განხილვაზე.

28. სანია.

საშუალო საუკუნეთა იტალიურ რუკებზე ისტორიული ცენტრი სანიხეთისა აღნიშნულია სახელწოდებით სანია (Sania) ანუ სანა (Sanna)⁶. ძირითადი ფორმაა სანია.

¹ იხ. ლაშა გიორგის დროინდელი მემატჩანე, ივ. ჯავახიშვილის გამოცემა, 1927 წ., გვ. 13.

² აქ საჭიროა შეეჩერდეთ ამ პუნქტის სახელწოდების დაწერილობაზე Тѣѣѣ, რომელიც დატულია აგათიას თხზულებაში. იგი შესაძლოა ორნაირად იქმნას ამოხსნილი, როგორც ჩახარი და როგორც ჩხარი. ბერძნულისათვის უტყბო თანხმოვნების შეჯგუფება იმ ტიპისა, როგორც მიღებულია ქართულში, ამიტომაც ბერძნულად მაგალითად „ტიულისი“ იწერებოდა „ტიულისი-ი“. ასევე დაწერილობით Тѣѣѣ შესაძლოა გადმოცემულ იქმნას როგორც „ჩახარი“, ისე „ჩხარი“.

მაგრამ დამოუკიდებლად იპისგან, თუ როგორ გავხსნიდეთ აგათიას ტექსტის ამ დაწერილობას, „ჩახარი“ თუ „ჩხარი“, ყოველ შემთხვევაში უდავოა, რომ ქართულად არსებულა, როგორც სრულხმოვანი ფორმები (ჩახარი, ჩიხარი, ჩიხა), ისე შეკუმშული ფორმები (ჩხარი, ჩხერი, ჩხალი).

³ იხ. ქართული ხელნაწერი მე-11 საუკუნისა A—97 (სვინაქსარი გიორგი მთაწმიდელისა. გლოსა: „ბუკერი“, გვ. 269 b); იხ. აგრეთვე ანასტასი აპოკრიფარისა და აგათიას სქოლასტიკოსის ტექსტები (ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგიკა, III, 86, IV, 1, გვ. 42—44).

⁴ იხ. ლ. ლიულიე, op. cit., გვ. 181, Gildenstädt, p. 133 (ed. Clapr.).

⁵ ფ. ბრუნი, op. cit. (ტაბულა).

სახელწოდება დაკავშირებულია სატომო სახელთან სანისი, სანი (ბოლოკიდური ფორმანტი „ია“ ამ სახელწოდებაში „სანი-ია“ იმავე სახისაა, როგორც სახელწოდებაში „გურ-ია“, „იბერ-ია“).

ანალოგიური სახის სახელწოდებანი, როდესაც მხარის მთავარი ცენტრის სახელი იდენტურია სატომო სახელთან, ჩვეულებრივ მოვლენას წარმოადგენს; შეადარეთ სახელწოდებანი: ქალაქი ქართლი (არმაზი) — ქართლში; ქალაქი ეგრისი (ბედია) — ეგრისში. შეადარეთ აგრეთვე ზემოთ განხილული სახელწოდება „აფხაზეთი“ (*აბასხის, აფხაზეთის ნავთსადგური). ამას გარდა ანალოგიური სახელწოდება პუნქტისა „ჯიქეთი“, რომელიც ჯიქეთის მხარეში მდებარეობდა, განხილული გვაქვს ქვემოთ (გვ. 166—167).

დასახლებული ცენტრი სანიხების (სანების) მხარისა სანიია, როგორც ეს ირკვევა საშუალო საუკუნეთა იტალიური რუკების მიხედვით, მდებარეობდა იმ სექტორში, სადაც ამჟამად მდებარეობს დაბა ვორდანე (სოჭის რაიონში)¹.

29—31. სოჭი. — ბზის კონცხი (II სწწ). — *უანდარი.

შიდა-სანიხეთის ტერიტორია განიცოფებოდა რამდენიმე თემად და მათ რიცხვს ეკუთვნოდა თემი სოჭი. სახელწოდება ამ თემისა მომდინარეობს მისი ცენტრის სახელიდან, რომელიც დღემდე ატარებს ამ სახელს — სოჭი².

სახელწოდება ქალაქისა სოჭი დაკავშირებულია ხის სახელთან: სოჭი.

ამ სახელწოდებაში სოჭი ჩვენ გვაქვს იმავე ტიპის სახელი, როგორცაა ცალკეული კუთხისათვის დამახასიათებელ მცენარეულობასთან დაკავშირებული გეოგრაფიული სახელწოდებანი აფხაზეთისა: ბიჭვინთა (დაკავშირებული ფიჭვის სახელთან), ბზიბი resp. *ბზები (—ბზის სახელთან), წიბელი ანუ წიბელთა (= წიფელთა), დაკავშირებული წიფელის სახელთან.

იმავე შიდა ჰენიხეთში მცენარის სახელთან დაკავშირებული ყოფილა აგრეთვე გეოგრაფიული სახელწოდება — ბზის კონცხი = II სწწ, რომელიც მოხსენებულია მე-5 საუკუნის ანონიმი გეოგრაფოსის პერიპლუსში³. ეს კონცხი პერიპლუსში მითითებულია მდინარე ბურხონთას (სოჭის წყალის) შესართავის ჩრდილოეთით, 60 სტადიით (10 კილომეტრით) დაშორებით. აღსანიშნავია, რომ დასახლებული ზონა ამჟამადც ბზის ტყით არის დაფარული (იხ. ფ. ბრუნე, op. cit., გვ. 258) და სახელწოდებაც ბზის კონცხი = II სწწ, ცხადია, აქედან წარმომდგარა.

¹ საშუალო საუკუნეთა იტალიურ რუკებზე სანიია (სანა) ნაჩვენებია ნავთსადგურ კუბას ჩრდილოეთით; ხოლო ნავთსადგური კუბა — ეს არის თანამედროვე დაგომისის ლიმანი (იხ. ქვემოთ გვ. 163). ამავე დროს ცნობილია, რომ სანიხების ტერიტორია ჩრდილოეთის მიმართულებით აღწევდა მდინარემდე ახუენტა (შახე), სადაც მდებარეობდა ნავთსადგური სუბეში. ამის მიხედვით სანიხების ცენტრი სანიია იყო სუბეშის (შახეს) სამხრეთით, ხოლო კუბის (დაგომისის) ჩრდილოეთით, ე. ი. იმ სექტორში, სადაც ამჟამად მდებარეობს დაბა ვორდანე, ბუნებრივი ცენტრი ამ ზონისა.

² სოჭის თემი მოხსენებული აქვს ევლია ჩელების (თურქული ტრანსკრიპციით) „Sudj-“, მრავლობითი რიცხვის ნაწილაკის დართვით „Sudja-lar“, იხ. Зап. Од. Общ. Ист. и Ар., IX, გვ. 176. პეისონელს ქალაქი (ნავთსადგური) სოჭი მოხსენებული აქვს ფორმით Soudji (1787 წლის გამოცემაში შეცდომითაა დაბეჭდილი Djoudji, იხ. II, გვ. 4).

აქ საჭიროა აღვნიშნოთ ამასთან, რომ შიდა-სანიხეთში გვიან ჩამოსახლებული უბიხთა ტომის მეტყველებაში სახელწოდებას „სოჭი“ ცვლილება განუცდია, გადაკეთებულა როგორც „საჩა“. მე-17 საუკუნის პირველ ნახევარში უბიხები სახლობდნენ სოჭის-წყალის ხეობის ზემო ნაწილში და მათი თემი „საჩა“-ს სახელწოდებით ყოფილა ცნობილი, იმ დროს, როდესაც სოჭის-წყალის ხეობის ქვემო ნაწილს შერჩენილი ჰქონია ძველი სახელწოდება — სოჭი (უბიხების თემი, ევლია ჩელების, განსხვავებით საკუთრივ სოჭის თემიდან, აღნიშნული აქვს როგორც „საჩა“). უფრო გვიან, როდესაც უბიხები ჩამოსახლდნენ სოჭის ხეობის ქვემო ნაწილში, სახელწოდება „საჩა“ მათ გადმოიტანეს ხეობის ქვემო ნაწილზედაც. ეს გარემოება, სახელწოდება „სოჭი“-ს ზემოთ-აღნიშნული ისტორია, არა აქვს გათვალისწინებული ზოგიერთ მკვლევარს, რომლებიც ერთმანეთში ურევენ პირველად ფორმას (სოჭი) და გვიანდელ ფორმას (საჩა).

³ იხ. SC, I, გვ. 278.

ვამთავრებთ რა მცენარეულობის სახელებთან დაკავშირებულ გეოგრაფიულ სახელწოდებათა განხილვას, აღვნიშნავთ, რომ ასეთ სახელწოდებათა რიცხვს ეკუთვნის აგრეთვე სოფლის სახელი აჭანდარა (← *ჭ ა ნ დ ა რ ი) — ზღვისპირა აფხაზეთში (გუდაუთის რაიონში). ეს სახელწოდება სოფლისა თუმცა არაა დამოწმებული ძველ საისტორიო წყაროებში, მაგრამ იგი, როგორც ჩანს, უძველესი წარმოშობისაა. სოფელში დღემდე შენახულა ათასწლოვანი გრანდიოზული ჭანდარი, რომელიც განთქმულია მთელს აფხაზეთში და რომლის სიდიდისა და ხნოვნების ხე აფხაზეთში არ მოიპოვება. როგორც ცნობილია საისტორიო წყაროებიდან, აფხაზეთში ფართო გავრცელება ჰქონდა მცენარეულობის კულტს (იხ. პროკოპი კესარიელი, *de bello Gothico IV*, 314, ივ. ჯავახიშვილი, *ქართველი ერის ისტორია*, I, 1928 წ., გვ. 86—89, თავი: ხეთა მსახურება და მცენარეულობის დვთაება). მცენარეულობის კულტის ერთ-ერთ მთავარ ცენტრად აფხაზეთში ითვლებოდა სწორედ ეს სოფელი *ჭ ა ნ დ ა რ ი (აჭანდარა) და წმინდა მთა დიდრიფში ამავე სოფელთან. სოფელში მკვიდრობდა ქურუმთა კასტა; მთავარ ქურუმთა წოდება გადადიოდა გვარის უფროს წარმომადგენლებზე. ქურუმნი აწარმოებდნენ მსხვერპლშეწირვას წმინდა ხეებისადმი; ამ ხეებთან წარმოებდა ფიცის მიღება, ხალხის დამწყალობება და სხვ. (იხ. *Н. Державин, Абхазия в этнографическом отношении, СМОМПК, т. XXVII*, გვ. 32—33). დასახლებული გრანდიოზული სანახაობის, არაჩვეულებრივი სიდიდის ჭანდარი წარსულში საკულტო მცენარე ყოფილა და ამის გამოა, რომ სოფელს ჭანდარისაგან მიუღია სახელწოდება. აქ საჭიროა აღვნიშნოთ აგრეთვე, რომ სიტყვა ჭანდარი უცნობია ჩერქეზული შტრის ენებში, ქართულში კი ეს სიტყვა ძირითადი (სიტყვა ჭანდარი დამოწმებულია ქართლი ბიბლიის ვერსიაში, V საუკუნის ტექსტში; იხ. სულხან-საბა ორბელიანის *ლექსიკონის* მითითება). ამრიგად სახელწოდება ამ სოფლისა, დაკავშირებული ჭანდარის სახელთან, არ ეკუთვნის ჩერქეზული ჯგუფის ენობრივ სამყაროს, არამედ ქართული წარმოშობისაა¹.

დასასრულ აღვნიშნავთ, რომ გარდა სოფელ ჭანდარისა, მცენარეთა თავყანისცემის წარმართული კულტის მეორე მთავარი ცენტრი ყოფილა ბზიბის ხეობისა და ბზის ნავთსადგურის მხარეში. მე-18 საუკუნის ავტორი პეისონელი საგანგებოდ აღნიშნავს, რომ აქ არისო „განთქმული ხე, რომელსაც ეწოდება კოდოში, და რომელსაც აფხაზეთი თავყანსა სცემენ ისევე, როგორც ჩერქეზები ხეს *pangiassan*“². ეს ხე ჩანს იყო ბზის ხე, საიდანაც მიუღია სახელწოდება ბზიბის ხეობისა და ბზის ნავთსადგურს.

ხოლო ყველაზე უძველესი და ყველაზე მნიშვნელოვანი ცენტრი მცენარეთა თავყანისცემის წარმართული კულტისა ისტორიულ წარსულში იყო ბიჭვინთა, სადაც არის განთქმული ფიჭვის ტყე, რომელიც რელიგიურ სიწმინდედ ითვლებოდა და საიდანაც მიუღია სახელწოდება თვით ამ პუნქტს: ბიჭვინთა. აღსანიშნავია, რომ მას შემდეგაც, რაც აფხაზეთში წარმართული კულტი შესცვალა ქრისტიანობამ, მთავარ ცენტრად ახალი სარწმუნოებისა (რუხილენციად აფხაზეთის კათალიკოზებისა) — დარჩა ისევ ეს პუნქტი ბიჭვინთა, ძველი წარმართული კულტის ადრინდელი ცენტრი.

32. კ უ ჯ უ ნ და (*კ უ ჯ უ ნ თ ა).

კლავდი პტოლემეს (მე-2 საუკ.) მოხსენებული აქვს პუნქტი კ უ ჯ უ ნ და, რომელიც მდებარეობდა მდინარე ბურხონთას (სოჭის წყალის) ხეობაში².

გრამატიკული გაფორმებით (ბოლოკიდური ფორმანტით) შეადარეთ კ უ ჯ უ ნ და და ამავე ტიპის ქართული გეოგრაფიული სახელები დაბოლოებით — ნდა, ნთა (როგორცია, მაგალითად, სკანდა, გურიათა, კორინთა, ბიჭვინთა და სხვანი).

ფუძე-სიტყვის მხრით შეადარეთ ქართულ გეოგრაფიულ სახელებს: კუკია, გოკია, resp. კოკია (სოფელი ჯავახეთში), კოკი (სოფელი ოდიშში), კოკა (სოფელი იმერეთში, ოკრიბაში), კოკათი (სოფელი გურიაში) და სხვანი.

¹ საჭიროა აღვნიშნოთ აგრეთვე, რომ საკულტო მცენარის ჭანდარის სახელიდან არის ნაწარმოები სახელწოდება როგორც ამ სოფლისა გუდაუთის რაიონში, ისე სოფლის სახელები სოხუმის რაიონში (გუმისთის თემში), გულრიფშის რაიონში (ძველი სახელი ნასოფლარისა, სადაც მე-19 საუკუნეში გაშენდა პოლტავსკოე, არის *ჭანდარი → აჭანდარა) და გალის რაიონში (სოფ. ჭ ა ნ დ ა რ ი, სიდის თემში).

² იხ. პეისონელი, *Traité...*, II, გვ. 3.

³ იხ. *SC*, I, გვ. 240.

33. ხოსთა (ხოსტა, ხოშტა).

ხოსთა (ხოსტა, ხოშტა) ძველი ისტორიული პუნქტია შიდა ჰენიონების მხარისა (ზღვისპირა აფხაზეთის საზღვართან). იგი აღნიშნულია იტალიურ რუკებზე XIV—XVII საუკუნეებისა¹. ამავე სახელწოდებას ატარებს აგრეთვე მდინარე, რომლის შესართავთან მდებარეობს ეს პუნქტი.

სახელწოდებაში ხოს-თა (ხოს-თა, ხოშ-ტა) ბოლოკიდური ნაწილი „-თა“ („-ტა“) ჩვეულებრივი ფორმანტია ქართული გეოგრაფიული სახელებისა. ფუძე-სიტყვა ხოს-ი || ხოშ-ი. ისევე როგორც ჩვენ გვაქვს პარალელურად მდინარის და პუნქტის სახელწოდებანი გუმის-ი და გუმის-თა, ასევე პარალელურად მიღებული ყოფილა სახელწოდებანი ხოს-ი (ხოშ-ი) და ხოს-თა (ხოს-ტა, ხოშ-ტა)².

აქ საჭიროა აღნიშნოთ ამასთან, რომ ეს გეოგრაფიული სახელი ხოსთა (ხოსტა, ხოშტა) ჩვენ გვხვდება როგორც ამ კუთხეში, ისე შიდა საქართველოში. ხოსთა (ხოსტა) ეწოდება სოფელს ყოფილ ართვინის ოლქში (იმერხევის მხარეში; იხ. რუსული ხუთვერსტიანი რუკა: X отря). ამას გარდა მე-17 საუკუნის წარწერაში სამეგრელოში მოიხსენება სოფელი სახელწოდებით ხოშტი³.

ფუძე-სიტყვის მხრით შეადარეთ სახელწოდება ხოს-ი || ხოშ-ი და შიდა საქართველოს სოფლების სახელწოდებანი: ხოშ-ი (ტაოში, ოლთისის ოლქში), ხოშ-ორ-ა (ფშავეთში), ხოშ-ურეთ-ი (არტანის ოლქში), ხოს-ორ-ი (ტაოში, ოლთისის ოლქში), ხოზა (დუშეთის რაიონში), ხოზო-ეთ-ი (ქსნის ხეობაში).

34. მაწესთა.

სახელწოდება პუნქტისა სოჭისა და ხოსთას შუა, განთქმული სამკურნალო წყლებით⁴. ისევე სახელწოდება მაწესთა მიემართება მდინარესაც, რომლის ნაპირასაც ეს პუნქტი მდებარეობს.

სახელწოდება მაწესთა თავისი გრამატიკული სახეობით ქართულ ენობრივ სამყაროს ეკუთვნის (შეადარეთ ხოსი → ხოს-თა, გუმისი → გუმის-თა და მაწეს-თა; შეადარეთ აგრეთვე მთელი წყება აფხაზეთის გეოგრაფიულ სახელწოდებათა ქართული სუფიქსით „-თა“).

ამას გარდა, სახელწოდება მაწესთა დაკავშირებულია ქართულ გეოგრაფიულ სახელებთან თავისი ფუძე-სიტყვითაც; შეადარეთ მაწესთა და სახელწოდება მდინარისა კახეთის გაღმა-მხარეში—მაწის-წყალი⁵ (ლაგოდეზის და ბელაქანის რაიონების საზღვარზე, იხ. ვახუშტის გეოგრაფია, 1941 წ., გვ. 98), მაწის-ციხე ანუ მაწიმის ციხე (იმავე მდინარეზე), მაწეხი (სახელი სოფლისა და მდინარისა საინგილოში), მაწევანი (სახელი სოფლისა ქართლში), მაწიეთი || მეწიეთი (სახელი სოფლისა გურიაში).

35. მამაჟ, მამაჟს ციხე.

მამაჟ ანუ მამაჟს ციხე ერქვა პუნქტს, რომელიც მდებარეობდა სოჭის რაიონში მდინარე ფსახეს შესართავთან⁶. იგი ნავთსადგურს წარმოადგენდა; აქვე ყოფილა ციხე-სიმაგრეც. ისტორიულ წარსულში იგი, ჩანს, მნიშვნელოვანი ცენტრი იყო: მოღწეულია ძველი ნაქალაქევის ნანგრევები⁷.

¹ იტალიური ტრანსკრიფციით Costa, Costo, Chasto, რაც სახეანცელი ფორმაა ადგილობრივი სახელწოდებისა ხოსთა (ხოსტა). იხ. ფ. ბრუნი, op. cit., ტაბულა.

² სახელწოდება ამ პუნქტისა ფორმით ხოშ-ი დამოწმებული აქვს პეისონელს, *Traité...*, II, გვ. 4.

³ ეს პუნქტი ხოშტი დასახლებულია ხოზის ხატის ლევან დადიანის (1611—1657) სახელით შესრულებულ წარწერაში (იხ. ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური მოგზაურობა სამეგრელოში, ძველი საქართველო, III, 1913—1914 წ., გვ. 144). ამავე სახელწოდებასთან კავშირში იმყოფება აგრეთვე ისტორიული სახელწოდება სოფლისა იმერეთში ხოშტიბელი ←*ხოშტი-იბ-ი (იხ. დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, ს. კაკაბაძის რედაქტორებით, I, გვ. 58), რომლის ამოსავალი სახეობაა ხოშტა. აღსანიშნავია ამასთან, რომ გეოგრაფიულ სახელწოდებასთან ხოსთა (ხოსტა, ხოშტა), ჩანს, დაკავშირებულია გვარი ხოშტ-არ-ია (დაბოლოება „=არი“ იგივეა რაც „-ელი“: ოდიშ-არი=ოდიშ-ელი, ოპიზ-არი=ოპიზ-ელი, ხოშტ-არი=ხოშტ-ელი).

⁴ რუსულად: Мапеста.

⁵ იხ. პეისონელი, *Traité...*, II, გვ. 4.

⁶ იხ. ა. მარქისის დიდი ატლასი (რუკათა კრებული), 1905 წ., რუკა № 19, VIII, სადაც მდინარე ფსახეს შესართავთან აღნიშნულია: „Древний Мамай (развалины)“.

შეადარეთ სახელწოდება ამ პუნქტისა მამაჲ (მამაჲს ციხე) და გეოგრაფიული სახელწოდებანი შიდა საქართველოში: სოფ. მამაჲ (ქვემო ქართლში, მარნეულის რაიონში); სოფ. მამათი (გურიაში); სოფ. მამანეთი, ზემო და ქვემო (ყოფილი ბათუმის ოლქის სამხრეთ ნაწილში, რომელიც ამჟამად თურქეთს აქვს დაჭერილი); სოფ. მამანელი (სოფ. ართვინის ოლქში).

36. კუბა, კობა.

საშუალო საუკუნეთა იტალიურ რუკებზე სოჭის რაიონის შავი ზღვის სანაპიროზე აღნიშნული ნავთსადგური კუბა ანუ კობა¹. ამ სახელწოდებით ცნობილი ყოფილა დაგომისის ლიმანი (მდებარე სოჭის ჩრდილოეთით, 10 კილომეტრზე დაშორებით)².

შეადარეთ სახელწოდება სანიხეთის მხარის ამ პუნქტისა კუბა II კობა და გეოგრაფიული სახელწოდებანი შიდა საქართველოში: სოფ. კობი (ყაზბეგის რაიონში); კობათ-ქარი (ღუშეთის რაიონში, ფასანაურის თემში); კობიანთ-ქარი (ღუშეთის რაიონში, ბაზალეთის თემში); კობალეთი (ბათუმის რაიონში); კობალთა (ხულოს რაიონში).

*

გადავიდვართ აფხაზეთის მხარეთა ჩრდილოეთი ნაწილის, ჩრდილოეთი ჰენიოხეთის დასახლებულ პუნქტთა სახელწოდებების განხილვაზე.

37. ლაზიკა.

როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, ლაზიკა (Παλαία Λαζική = „ძველი ლაზიკა“) ესეიგი ძველი სახელწოდება ქალაქ ნიკოფსიასი აფხაზეთის მხარეთა ჩრდილოეთ საზღვარზე, რაც ნიშანდობლივ უჩვენებს, რომ ამ მხარეთა მოსახლეობა ქართველ ტომთა ლაზურ შტოს ეკუთვნოდა (იხ. ზემოთ, გვ. 136).

38. ქკთასი (ქუთასი).

აფხაზეთის ჯიქეთის ტერიტორია — შავი ზღვის სანაპირო სექტორში, დაწყებული „ძველი ლაზიკის“ ზონიდან ვიდრე მდინარემდე ახეუნთა (სუბეიხი, თანამედროვე შახე), განიყოფებოდა, როგორც ირკვევა ევლია ჩელების ჩვენებათა მიხედვით, თემებად: ქკთასის (ქუთასის) თემი, წუხწუხის (წურწუხის) თემი, აშე-ღალის თემი და სუბეიხის თემი³.

ქკთასის (ქუთასის) თემი ერქვა აფხაზეთის ჯიქეთის ყველაზე ჩრდილოეთ ზონას, სადაც მდებარეობდა ნიკოფსია — ძველი ლაზიკა.

სახელწოდება ამ თემს მიუღია პუნქტიდან ქკთასი (ქუთასი), რომელიც ერთხანად ამ კუთხის ცენტრი ყოფილა⁴.

რამდენადაც აფხაზეთის ჯიქეთის ქართული გეოგრაფიული სახელწოდებანი დასავლეთ საქართველოს (კოლხეთის) ისტორიის ძველ პერიოდს განეკუთვნება, შემთხვევითად არ უნდა ჩაითვალოს ის გარემოება, რომ ერთმანეთს ხედებიან სახელწოდება ჯიქეთში მდებარე „ძველი ლაზიკის“ თემისა და ამ კუთხის ცენტრისა ქკთასი (ქუთასი), და კოლხეთის ძველი დედაქალაქის სახელწოდება, დამოწმებული ანტიკური ხანის წყაროებში: Κυρატζ⁵ ანუ Κύρταჯ⁶. ამავ სახელწოდებითვე არის ცნობილი ადრეულ საშუალო საუკუნეებიდან მოცილებული დედაქალაქი დასავლეთ საქართველოსი ქუთა-თი-სი, ქუთა-ის-ი.

39 — 40. ლაია (=ლია). — წურწუხი (წურწახი).

ძველი სახელწოდება ქალაქ ტუაფსისა არის ლაია (იგივე ლია) და წურწუხი (ანუ წურწახი).

¹ იხ. ფ. ბრუნი, op. cit., ტაბულა.

² აღსანიშნავია, რომ ეს ძველი სახელწოდება კუბა ბოლო დრომდე შენახულა. დაგომისის ლიმანთან მდებარე პოსტს მე-19 საუკუნეში და მე-20 საუკუნის დასაწყისში ეწოდებოდა „Пост Кубанский“ (იხ. ა. მარქსის დიდი ატლასი, 1905 წ., რუკები № 29, VIII და № 28).

³ იხ. ევლია ჩელები (Зап. Ох. Общ. Ист. и Др., IX), გვ. 178—180.

⁴ ეს პუნქტი ქკთასი (ქუთასი) მდებარეობდა ქკთასის ყურეს ნაპირას (მე-19 საუკუნის რუკებზე აღნიშნულია როგორც ქოთაში, Коташ ანუ Кодаш).

⁵ იხ. აპოლონ როდოსელი, არგონავტიკა, II. 1268: Κυρატζ πατάξ.

⁶ ლუკაფრონი, SC, I, გვ. 399.

რაც შეეხება თანამედროვე სახელწოდებას ტუაფსე, — იგი ახალი წარმოშობისაა. როგორც ირკვევა მე-17 საუკუნის მოგზაურის ევლია ჩელების თხზულებიდან, ეს სახელწოდება ჯერ კიდევ მე-17 საუკუნის 40-იან წლებში არ იყო ცნობილი. სახელწოდება ტუაფსე (ტუაფსე) ხმარებაში შემოსულა მე-17—18 საუკუნეებში, მას შემდეგ, რაც ამ კუთხეში დამკვიდრდა ჩერქეზთა (ადილეველთა) ტომი — მათუღ-ნატუხაელები. (ტერმინი ადილეური წარმოშობისაა; ადილეურად ტუაფსე ნიშნავს: ორ-წყალი). ამრიგად ექსკურსები ძველი ეთნოგრაფიის საკითხების გასარკვევად სახელწოდება ტუაფსის ეტიმოლოგიის საფუძველზე (რასაც ჩვენ არა-ერთგზის ვხვდებით ნ. მარისა და სხვათა ნაწერებში) — მოკლებულია მნიშვნელობას.

რაც შეეხება ამ პუნქტის ძველ სახელწოდებებს, ამის შესახებ წყაროები შემდეგ ჩვენებებს იძლევა:

მე-5 საუკუნის ანონიმი გეოგრაფოსის პერიპლუსის ჩვენების თანახმად ეს პუნქტი ადრეულსაშუალო საუკუნეებში ცნობილი იყო სახელწოდებით ლაია (Λαία).

უფრო გვიან ხანში, მე-14—16 საუკუნეთა რუკების ჩვენების თანახმად, გავრცელებული სახელწოდება ამ პუნქტისა იყო წურწუხი ანუ წურწუხი, თუმცა ძველი სახელწოდებაც: ლაია ჯერ კიდევ არ ყოფილა ხმარებიდან გამოსული¹.

რა წარმოშობისაა ეს სახელწოდებანი ლაია და წურწუხი (წურწუხი)?

ეტიმოლოგია გეოგრაფიული სახელწოდებისა ლაია ანუ ლია უკვე გვქონდა დადგენილი (იხ. გვ. 154—155). ძველ-ქართულად ლია (იგივე *ლაია) — ნიშნავს იმასვე, რასაც მეორე ძველ-ქართული ტერმინი — ლამი: საფლობი ლაფი, მდინარის მიერ დატოვებული საფლობი შლამი (ШЛ, ТНА).

ხოლო რას აღნიშნავს მეორე სახელწოდება ამ პუნქტისა, — წურწუხი (ანუ წურწუხი)? იმასვე რასაც ლია (ლაია).

ქართულში არსებობს ტერმინი წუნწუხი, რაც ნიშნავს: საფლობი ლაფი (ТНА)². ფონეტიკური სახესხვაობა ამ სიტყვისა წუნწუხი არის წურწუხი (იგივე წურწუხი).

ამგვარად, ეს ორი სახელწოდება ამ პუნქტისა ლაია (= ლია) და წურწუხი (წურწუხი) ერთიმეორეს ენაცვლება იმის გამო, რომ ეს სახელწოდებანი სინონიმები ყოფილა.

ეს პუნქტი ლაია (= ლია), იგივე წურწუხი, — ნავთსადგურს წარმოადგენდა, იგი მდებარეობდა მდინარის შესართავთან და ეს სახელწოდება დარქმევია ამ პუნქტს მდინარის შლამიანი სანაპიროს გამო.

ჩვენ უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ ამ სახის გეოგრაფიული სახელწოდებანი ჩვენ სხვაგანაც გვხვდება საქართველოში, როგორცაა ლია, სახელწოდება სოფლისა ოდიშში (ხუგდის რაიონში), ასევე ლიაში ანუ ლაიაში (ფუფე-სახელია ლია, ლაია), სახელწოდება მეორე ნავთსადგურისა იმავე აფხაზეთში.

დასასრულ, დაგვრჩენია ხაზი გავესვათ იმ გარემოებას, რომ ამ პუნქტის ეს ორმაგი სახელწოდება, რომლებიც ერთსა და იმავე შინაარსს შეიცავს, იძლევა გარანტიას იმისას, რომ აქ არ შეიძლება ადგილი ჰქონდეს რაიმე შემთხვევით მსგავსებას სიტყვებისას; ასეთი ორმაგი დამთხვევა სახელწოდებათა შინაარსისა იძლევა მეტად მნიშვნელოვან საკანტრატოლო შემოწმებას და მკვიდრ საბუთს იმისა, რომ ეს სახელწოდებანი ქართული წარმოშობისაა³.

¹ იხ. SC, I, გვ. 278.

² სახელწოდება წურწუხი კ. ვესკონტეს 1318 წლის რუკაზე ტრანსკრიბირებულია როგორც Zurzuchi, კ. ლუქსორის XIV საუკუნის დასაწყისის რუკაზე Zorzuzqui; დანარჩენ იტალიურ რუკებზე XIV საუკუნის მეორე ნახევრიდან — XVI საუკუნის დასაწყისამდე — Susakho, Susako (იხ. ფ. ბრუნი, op. cit., ტაბულა), რაც ფონეტიკურად უნდა გვინიშნოს როგორც წურწუხი (პარალელად ფორმისა წურწუხი — Zurzuchi). უფრო გვიანი ხანის — XVII საუკუნის ავტორის ევლია ჩელების თხზულებაში (გვ. 179) სახელწოდება წურწუხის თემისა ტრანსკრიბირებულია Suksu (თურქული ტრანსკრიფციით), რაც ფონეტიკურად უნდა გვინიშნოს როგორც წურწუხი. (ამას გარდა ევლიას მოხსენებული აქვს ნავთსადგურის ახალი სახელწოდებაც: ხარდენა). აღსანიშნავია ამას გარდა, რომ ბიანკოს იტალიურ რუკაზე 1436 წლისა სახელწოდება ამ პუნქტისა აღნიშნულია როგორც porto de Laio, ე. ი. ნავთსადგური Laio (ეს სახელწოდება ფ. ბრუნის შეცდომით აქვს ამოხსნილი როგორც Laco). სახელწოდება Laio (= Laco), ცხადია, იგივეა, რაც Λαία მე-5 საუკუნის ანონიმი გეოგრაფოსის პერიპლუსისა.

³ დ. ჩუბინაშვილი სიტყვას წუნწუხი ასე განმარტავს: слякоть; тина, дужа. ძირითადი მნიშვნელობაა ТНА.

⁴ აღნიშნავთ ამასთან, რომ Geogr. Rav. P. 367, ed. Parthey, აფხაზეთის მხარეებში მეზობლად მოიხსენიებიან ლამის ქალაქი (Lamiupolis) და ნიკოპოლის ქალაქი (Nicopolis), რომელთაგან პირველი ჩანს უდრის პუნქტს ლაია, ხოლო მეორე პუნქტს ნიკოფსია. ამრიგად, აქაც გვაქვს შინაარსობრივი დამთხვევა ლაია — ლამი.

41. ბ ა გ ა.

მე-5 საუკუნის გეოგრაფოსის პერიპლუსში (SC, I, გვ. 278) ჩრდილოეთ ჰენიოხეთში მოიხსენება პუნქტი, სახელწოდებით ბ ა გ ა. იგი ციხე-სიმაგრეს წარმოადგენდა¹.

შეადარეთ ქართული გეოგრაფიული სახელწოდებანი: ბ ა გ ა (სახელი სოფლებისა ქართლში და ართვინის მხარეში, ჩხალის ხეობაში), ბ ა გ ე ბ ი (სახელი სოფლებისა ქართლში, გორისა და თბილისის რაიონებში).

42. ნავთსადგური ა შ ე-ლ ა ლ ი. — ციხე-სიმაგრე ლ ა ლ ი-ჯ ი ხ ა.

მე-17 საუკუნის მოგზაურს ევლია ჩელების აფხაზეთის ჯიქეთის ოთხ თემთა შორის მოხსენებული აქვს, როგორც აღნიშნული გვექონდა, თემი აშე-ლალი (Ashe-gali), რომელიც მდებარეობდა მდინარე აშეს რაიონში (სუბემის თემის ჩრდილოეთით, ხოლო ტუაფის ანუ წურწუხის თემის სამხრეთით). სახელწოდება ამ თემს მიუღია მისი ცენტრის სახელიდან აშე-ლალი. ეს პუნქტი აშე-ლალი წარმოადგენდა ნავთსადგურს, რომელიც მდებარეობდა მდინარე აშეს შესართავთან.

რას ნიშნავს ეს სახელწოდება?

სახელწოდება მისი ორივე ფორმით, როგორც რთული სახით აშე-ლალი (Ashe-gali), ისე მარტივი სახით აშე, — მდინარის სახელია, რომლის ნაპირასაც ეს პუნქტი (ნავთსადგური) მდებარეობდა. ხოლო რაკი მდინარეს საკუთარი სახელის სახით ეწოდება მარტივად აშე, რთულ სახელწოდებაში აშე-ლალი (Ashe-gali), მეორე ნაწილი ლალი (gali), ცხადია, აღნიშნავს თვით ცნებას „მდინარე“.

ამიტომაც ევლია ჩელების მეცნიერი მთარგმნელი ფ. ბრუნი სავსებით მართალი იყო, როდესაც მან ეს სიტყვა ლალი (gali) ქართული წარმოშობისად სცნო და დაუკავშირა იგი მეგრულ სიტყვას „ლალი“². (რომ gali ფონეტიკურად უნდა წაკითხულ იქმნას როგორც „ლალი“, ამას ეთანხმება აგრეთვე ამ სიტყვის იტალიური ტრანსკრიფცია Chali, ორნაწილედ სიტყვაში Chali-zieha, რის შესახებაც ქვემოთ გვაქვს საუბარი). აქ საჭიროა აღვნიშნოთ ამასთან, რომ მეგრული სახელწოდება მდინარისა „ლალი“ იმავე ფუძის სიტყვაა, რაც ზოგად-ქართული „ლელე“³. ამრიგად სახელწოდება „აშე-ლალი“ სიტყვა-სიტყვით ნიშნავს: „აშე-მდინარე“, „აშე-ლელე“.

გვეცნოთ ამის შემდეგ სახელწოდებას ძველი ციხე-სიმაგრისა, რომელიც ნავთსადგურის აშე-ლალის გვერდით მდებარეობდა.

ცნობები ამ ციხე-სიმაგრის შესახებ დაცული აქვს მე-17 საუკუნის მოგზაურს ევლია ჩელების. ეს ძველი ციხე-სიმაგრე მე-17 საუკუნის პირველ ნახევარში უკვე დანგრეული ყოფილა. უნდა აღინიშნოს ამასთან, რომ ეს ციხე-სიმაგრე, თვით ნანგრევების სახითაც, როგორც ირკვევა, იმდენად მნიშვნელოვან ძეგლს წარმოადგენდა, რომ ევლია ჩელები, რომელიც იშვიათად მოიხსენებს არქეოლოგიურ ნაშთებს, აშე-ლალის თემის აღწერის დროს პირველად ამ ციხე-სიმაგრის ნანგრევებს აღნიშნავს; იგი წერს: „აქ [აშე-ლალის თემში] მდებარეობს ნანგრევები ციხე-სიმაგრისა, რომლის ახლოსაც არის ნავთსადგური აშე-ლალი“ (იხ. გვ. 178).

რა ერქვა ამ ციხე-სიმაგრეს?

სახელწოდება ამ ციხე-სიმაგრისა დაცულია ძველ იტალიურ რუკაზე XV საუკუნისა, რა დროსაც ეს ციხე-სიმაგრე ჯერ კიდევ არ ყოფილა დანგრეული და მიტოვებული. სახელდობრ ბიანკოს რუკაზე 1436 წლისა, იმ სექტორში, სადაც ევლია ჩელების დასახელებული აქვს ნავთსადგური აშე-ლალი, აღნიშნულია პუნქტი შემდგომ სახელწოდებით: Chali(-)zieha³, რაც ფონეტიკურად უნდა გაიშიფროს როგორც ლალი-ჯიხა ანუ ლალი-ციხა. მეგრულად

¹ პერიპლუსში აღნიშნული მანძილების მიხედვით, ციხე-სიმაგრე ბ ა გ ა მდებარეობდა მდინარე მაკო-ფეს ხეობის ზონაში. აქ საჭიროა აღვნიშნოთ ამასთან, რომ მდინარის ეს თანამედროვე სახელწოდება, მაკო-ფსე, რომელიც ორნაწილედ სიტყვას წარმოადგენს, სიტყვა-სიტყვით ნიშნავს (ჩერქეზულად): მაკოს მდინარე, ხოლო სახელწოდება „მაკო“, ჩანს, არის გვიანდელი სახენაველი ფორმა ამ მდინარის ნაპირას მდებარე ციხის ძველი სახელწოდებისა: ბ ა გ ა.

² იხ. ფ. ბრუნი, ევლია ჩელების ტექსტის თარგმანთან დაკავშირებული შენიშვნა (Зам. Ол. Общ. Ист. и др., IX, გვ. 179, სქოლიო 16).

³ იხ. ფ. ბრუნი, op. cit. (ტაბულა).

„ჯიხა“ ციხეს ნიშნავს. ამრიგად, ეს მეორე სახელწოდებაც დალი-ჯიხა ანუ დალი-ციხა ა. ი. დალის ციხე, — ქართულია, ისევე, როგორც ქართულია სახელწოდებაც თვით მდინარისა აშე-ღალი, რომლის ნაპირსაც ეს დალის-ციხე მდებარეობდა.

43. სუბეში.

სუბეში მდებარეობდა მდინარე ახუთთას (თანამედროვე შახეს) შესართავთან და წარმოადგენდა ნავთსადგურს. (ამ პუნქტის სახელწოდებიდან სუბეში ნაწარმოებია აგრეთვე მდინარის ერთ-ერთი სახელწოდებაც: სუბეშიხი)¹.

სუბეში, როგორც ირკვევა, მნიშვნელოვან პუნქტს წარმოადგენდა საშუალო საუკუნეებში. მე-17 საუკუნის მოგზაურს ევლია ჩელების სუბეშის ნავთსადგურთან აღნიშნული აქვს: „ნანგრევები ძველი ციხე-სიმაგრისა“².

სახელწოდება სუბეში ჩვენ გვხვდება როგორც ამ რაიონში, აფხაზეთის ჯიქეთში, ისე შიდა საქართველოში.

ძველ-ქართულ საისტორიო ძეგლში, რომელიც „აფხაზეთის საკათალიკოსოს დიდი იადგარის“ სახელით არის ცნობილი, მოიხსენება სოფელი სუბეში (ორ ტექსტში: XVI საუკუნისა და 1627—1629 წლებისა)³. მეორე ძველ-ქართულ საისტორიო დოკუმენტში — „აფხაზეთის საკათალიკოსოს გლეხების დიდ დავთარში“ (1621 წ.), ესევე პუნქტი მოიხსენება სახელწოდებით სუბეი (სუბე)⁴. ეგვევ პუნქტი აღნიშნულია არქანჯელო ლამბერტის რუკაზე (Subeis), საიდანაც ირკვევა, რომ იგი მდებარეობდა შიდა ეგრისის ზონაში, ბედიის სექტორში, მდინარე ბედიის-წყალის (თხოჯას) ხეობის ქვემო ნაწილში (მარჯვენა სანაპიროზე).

ამრიგად, როგორც ირკვევა, ორი სუბეში არსებულა, ერთი აფხაზეთის ჯიქეთისა (ტუფისის და სუჰის რაიონების საზღვართან), მეორე — შიდა საქართველოში (ბედიის სექტორში).

სახელწოდებაში სუბეში ფუძე-სიტყვაა სუბე (ბოლოკიდური „-ეში“-ი ზანური ფორმანტია). ეს გეოგრაფიული სახელი სწორედ ამ ფუძე-სიტყვის სახით სუბე (სუბეი) დამოწმებულია კიდევ, როგორც აღნიშნეთ, XVII საუკუნის დასაწყისის საისტორიო დოკუმენტში („აფხაზეთის საკათალიკოსოს გლეხების დიდ დავთარში“).

სახელწოდება სუბე- (სუბე-ი || სუბე-უ) არის სახესხვაობა გეოგრაფიული სახელწოდებისა სუბე-ი || ხუფე-უ, რაც ჩვენ რამდენსამე ალაგას გვხვდება საქართველოს სხვადასხვა რაიონებში (იხ. ზემოთ № 14, გვ. 152).

შეადარეთ აგრეთვე ეს გეოგრაფიული სახელწოდება სრულის სახით, ე. ი. ბოლოკიდური ფორმანტის „-ეში“-ის დართვით სუბე-ეში და გეოგრაფიული სახელი სობე-ის-ი ქართლში (ზემო და ქვემო სობისი, სოფლები გორის რაიონში); სახელწოდებანი იდენტურია როგორც ფუძით, ისე გრამატიკული აღნაგობით (ზანური სუფიქსი „-ეში“-ი იგივეა, რაც ზოგად-ქართული „-ის-ი“).

44. ჯიქეთი.

XIV—XVI საუკუნეთა იტალიურ რუკებზე აფხაზეთის ჯიქეთის ტერიტორიაზე აღნიშნულია პუნქტი სახელწოდებით ჯიქეთი (Zichia)⁵.

ეს პუნქტი ბიანკოს რუკაზე 1436 წლისა ნაჩვენებია ზღვის სანაპიროზე დალი-ჯიხას სამხრეთით. ხოლო რაკი აფხაზეთის ჯიქეთი სამხრეთის მიმართულებით აღწევდა სუბეშის სექტორამდე, ამის მიხედვით ეს პუნქტი „ჯიქეთი“ მდებარეობდა დალი-ჯიხას სამხრეთით, ხოლო სუბეშის ჩრდილოეთით.

¹ სახელწოდება სუბეშიხი, როგორც პარალელური სახელწოდება მდინარე შახესი, ბოლო დრომდე შერჩა, იგი აღნიშნულია მე-19 საუკუნის და მე-20 საუკუნის დასაწყისის რუკებზე: ასე, იხ. ლ. ლიულიეს რუკა, ЗКОРГО, IV, 1857 წ.: р. Шахе (Субеших). ა. მარქსის დიდ ატლასში (1905 წ.) მდ. შახეს შესართავთან აღნიშნულია: пост Головинский (Субеших); იხ. რუკა № 29, VIII.

² იხ. ევლია ჩელები (Зап. Од. Общ. Ист. и Др. (IX), გვ. 178.

³ იხ. ძეგლის გამოცემა ს. კაკაბაძის რედაქტორობით (საისტორიო მოამბე, 1925 წ., ნ: II): XVI საუკუნის ტექსტი, გვ. 183 (სუბეში), 1627—1639 წლების ტექსტი, გვ. 190 (სუბეში).

⁴ იხ. ძეგლის ტექსტი, გამოცემული ს. კაკაბაძის რედაქტორობით (1914 წ.), გვ. 31—33.

⁵ იხ. ფ. ბრუნი, op. cit., ტაბულა.

ამ რაიონში, ზღვის სანაპიროზე, სუბეშისა და ლალი-ჯიხას შუა, სუბეშიდან 10 კილომეტრზე, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის ინსტიტუტის 1951 წლის ექსპედიციამ აღმოაჩინა ძველი ნაქალაქების ნანგრევები (ეს ადგილი ა. მარქსის დიდ ატლასში აღნიშნულია წარწერით: „развалины монастыря“; იხ. რუკა № 29, VIII).

ის გარემოება, რომ მოხსენებულ პუნქტს საკუთარი სახელის სახით ჯიქეთი რქმევია, იმისი მაჩვენებელია, რომ იგი საშუალო საუკუნეთა გარკვეულ პერიოდში აფხაზეთის ჯიქეთის ცენტრი ყოფილა. (შეადარეთ ანალოგიური მაგალითები, როდესაც მხარე და მხარის ცენტრები ატარებენ ერთსა და იმავე სახელს: ქალაქი ქართლი და მხარე ქართლი, ქალაქი ეგრისი და მხარე ეგრისი და სხვ., იხ. ზემოთ, გვ. 160).

ძველ-ქართულ საისტორიო ძეგლში „მატიანე ქართლისაჲ“-ში მოთხრობილია, რომ აფხაზეთის მეფემ გიორგი II-ემ (922 — 957) ომის დროს ტყვედ წამოიყვანა კახეთის დიდებული ხანხუა არიშის-ძე და „წარსაჲ აყრობილად ჯიქეთს“¹. ჯიქეთის სახელით ამ შემთხვევაში უნდა იგულისხმებოდეს არა ზოგადად ჯიქეთის მხარე, არამედ ციხე-ქალაქი ჯიქეთი.

*

განხილვას აფხაზეთის მხარეთა დასახლებული პუნქტების სახელებისა, რომლებიც მოიხსენება ძველ წყაროებში, დავამთავრებთ შუა-ასოფელი ს მხარის მიმოხილვით.

45. შუა სოფელი.

ამ მხარის ზოგად სახელწოდებაზე „შუა სოფელი“ (რაც ძველ-ქართულად ნიშნავს: „შუა ქვეყანა“) უკვე გვქონდა საუბარი (იხ. ზემოთ, გვ. 128—129). ის გარემოება, რომ ამ მხარის სახელწოდებად თვით ადგილობრივ მიღებული ყოფილა არქაული წარმოშობის ქართული გეოგრაფიული ტერმინი, იმისი მაჩვენებელია, რომ ამ მხარის მოსახლეობაში ძველიდანვე ქართული ენა ყოფილა გავრცელებული.

46. დანდარი (დანდა).—წყვტუნი (წყვტ-ნი, წყვტ-ა, წყუტ-ა).

ძველი ფორმა აფხაზეთის ცნობილი პუნქტის დანდარის სახელწოდებისა არის დანდაარი². (ისევე, როგორც პირველადი ფორმიდან გ ა გ ა რ ი წარმოიშვა შემდეგ გ ა გ რ ა, ასევე პირველადი ფორმიდან დ ა ნ დ ა რ ი მომდინარეობს დ ა ნ დ რ ა³ და დ რ ა ნ დ ა).

დ ა ნ დ ა რ ი რქმევია როგორც დასახლებულ პუნქტს, ისე მთელ თემს; ამავე დროს დ ა ნ დ ა რ ი სატომო სახელიც ყოფილა⁴.

სახელწოდება დ ა ნ დ ა რ ი უძველესი დროიდან მომდინარეობს; იგი ჩვენ გვხვდება, როგორც მოიხსენიეთ, უკვე ჰეკატე მილეტელთან (მე-6 საუკუნე ძველი წელთაღრიცხვისა).

სახელწოდება დ ა ნ დ ა რ ი თავისი გრამატიკული გაფორმებით განეკუთვნება ქართული გეოგრაფიული სახელების ჯგუფს, ანალოგიური ბოლოკიდური ფორმანტით „-არ-ი“, როგორიცაა: გაგარი, ხიდარი, ქინძარი, გომარი, ბიყარი, წუნარი და სხვანი.

აქ საჭიროა აღვნიშნოთ ამასთან, რომ ძველი ბერძენი ავტორები აფხაზეთის მხარესთან დაკავშირებულ მითოლოგიურ თქმულებას ტყუბი გმირების (დიოსკურების) შესახებ უკავშირებენ არა მხოლოდ ძველ დიოსკურიას, არამედ ამ პუნქტსაც, დანდარს⁵.

საფიქრებელი იყო, რომ ბერძნულ თქმულებაში, ისევე როგორც სხვა შემთხვევაში, აქაც საქმე გვქონოდა ადგილობრივი თქმულების გამოძახილთან.

და როგორც ირკვევა, ეს მართლაც ასე ყოფილა.

¹ იხ. მატიანე ქართლისა, გვ. *455/232.

² იხ. ჰეკატე მილეტელი, SC, I, გვ. 1. ფორმა დ ა ნ დ ა რ ი თვით ბოლო საუკუნეებამდე იყო შერჩენილი (იხ. შარდენის რუკა და აგრეთვე 1723 წელს პარიზში გამოცემული რუკა, რომლის შედგენის დროს გამოყენებული ყოფილა სულხან-საბა ორბელიანის მასალები).

³ ფორმა „დანდრა“ დამოწმებულია არქანჯელო ლამბერტისთან.

⁴ იხ. ჰეკატე მილეტელი, loc. cit. („დანდარელნი“ ანუ „დანდარნი“); დიონისე პერიეგეტი, SC, I, 184 („ქვეყანა ტინდარელთა“. შეადარეთ პლინიუს სკაუნდე, სადაც ქალაქ დანდარს ეწოდება ქალაქი ტინდარიდა, SC, II, გვ. 178).

⁵ იხ. პავსანი პერიეგეტი, SC, I, გვ. 573 (შეად. დიონისე პერიეგეტი, loc. cit.).

აღსანიშნავია, რომ ამ პუნქტს დანდარი (დრანდა) ორი სახელწოდება ჰქონია; გარდა ძირითადი სახელწოდებისა დანდარი (დრანდა), მას ადგილობრივ დღემდე შერჩენილი აქვს მეორე სახელი: წყვბუნე (წყვბუნე)¹.

ამ მეორე სახელწოდებას წყვბუნე (წყვბუნე) ძველად ჰქონია აგრეთვე ასეთი პარალელური ფორმა: წყვბ-ა, წყუბ-ა².

ეს სახელწოდება დრანდისა — წყვბ-ა, წყუბ-ა ანუ წყვბუნე (ისევე როგორც სახელწოდება ძველი დიოსკურიისა ტყუბუნე) დაკავშირებულია ცნებასთან „ტყუბი“.

თვით ფუძე-სიტყვა ამ სახელწოდებისა „წყვბ“-=„წყუბ“- ერთი ძირისაა სიტყვასთან ტყუბი. შეადარეთ აგრეთვე *წყვბ-ი და წყვლ-ი (წყვილი), აგრეთვე ძველ-ქართული რ წყუმა (შერწყუმა, რაც შეწყვილებას, შეერთებას ნიშნავს).

ამრიგად, ეს მეორე სახელწოდებაც დრანდისა წყვბუნე, დიოსკურების უძველეს თქმულებასთან არის დაკავშირებული და აგრეთვე ქართული წარმოშობისაა.

47. მოქვი.

მოქვი, მნიშვნელოვანი პუნქტი აფხაზეთის „შუა-სოფლისა“, ცნობილია ადრეული საშუალო საუკუნეებიდან³.

სახელწოდება მოქვი ჩვენ გვხვდება არა მარტო აფხაზეთის შუა-სოფელში, არამედ შიდა საქართველოშიაც („მოქეთა“ შავშეთში).

გრამატიკული გაფორმებით, ბოლოკიდური ფორმანტით, შეადარეთ მოქვი და იმავე ტიპის სხვა ქართული გეოგრაფიული სახელები: თმოგვი, ჩაქვი, ბახვი, ნეძვი, ძეგვი, არაგვი და სხვანი.

48. თუსავი, თუსუმი.

ადრეულ საშუალო საუკუნეებში მოქვის ზონაში მოიხსენება პუნქტი ორგვარი სახელწოდებით: თუსავი და თუსუმი⁴.

გრამატიკული გაფორმებით (ბოლოკიდურებით „-ავი“ და „-უმი“) ორივე სახე ამ სახელწოდებისა ქართულია. შეადარეთ ქართული გეოგრაფიული სახელები:

- ა. ბოლოკიდურით „-ავი“: თელავი, მანავი, ზანავი, ბობნავი, ბოდავი, ტყვიავი და სხვანი. (შეადარეთ ამას გარდა იქვე, თვით შუა-სოფლის ტერიტორიაზე: ფანავი, ფანავის ქედი).
- ბ. ბოლოკიდურით „-უმი“: ცხომი, იგივე ცხუმი, თორთომი, იგივე თორთუმი, და სხვანი.

49. ჯიხა-ხორა.

მოიხსენება ადრეულ საშუალო საუკუნეებში, მოქვის ზონაში. იგი იყო ერთ-ერთი რეზიდენცია ეგრისის მთავრისა⁵.

სახელწოდება, როგორც აღნიშნული გვექონდა, ქართული წარმოშობისაა: ჯიხა-ხორა მეგრულ დიალექტზე სიტყვა-სიტყვით ნიშნავს: „ციხე-სახლი“.

50. გუბი.

დასახლებული პუნქტი მდინარე ლალიძგას ხეობაში (ხემო სექტორში).

¹ იხ. დ. გულია, *op. cit.*, გვ. 148.

² იხ. იტალიური რუკები ძმ. პიციგანთა 1367 წლისა და ბიანკოსი 1436 წლისა (ფ. ბრუნე, *op. cit.* ტაბულა). არსებობს აგრეთვე ამ სახელწოდების ასეთი ფორმაც — „წყაბა“ (იხ. ნ. დადიანი, *op. cit.*, გვ. 52, აგრეთვე იტალიური რუკები), მაგრამ ეს მეორადი სახეობაა, მომდინარე ფორმიდან წყვბა.

³ იხ. მე-5 საუკუნის ანონიმი გეოგრაფოსის პერიპლუსი, SC, I, გვ. 275. მოქვის შესახებ იხ. აგრეთვე ცნობები თეოდოსი განგრელის ტექსტში (ს. ყაუხჩიშვილი, გეოგრაფია, IV, 1, გვ. 50) და ძველ-ქართულ საისტორიო ძეგლში „მატიანე ქართლისა“ (გვ. *457/233).

⁴ იხ. თეოდოსი განგრელის ტექსტი (*loc. cit.*).

⁵ იხ. თეოდოსი განგრელის ტექსტი (*loc. cit.*).

ამ პუნქტის სახელწოდებას ორნაირი პარალელური ფორმა მოეპოვება: გუბ-ი და გუფ-ი || გუფ-უ. (აქ ჩვენ გვაქვს ისეთივე პარალელიზმი ფორმებისა, როგორც ზუბ-ი და ზუფ-უ; იხ. ზემოთ, გვ. 152)¹.

ფორმა, გუბ-ი დამოწმებულია ძველ რუკებზე².

სახელწოდება ქართულია. ეს სახელწოდება „გ უ ბ ი“ ჩვენ გვხვდება როგორც ამ კუთხეში, ისე შიდა საქართველოში (სოფლები დიდი გუბი და პატარა გუბი იმერეთში, ხონის რაიონში; იქვე მდინარე გუბის-წყალი).

რაც შეეხება ამ სახელწოდების მეგრულ სახეობას გუფ-ი || გუფ-უ, იგი იმასვე ნიშნავს, რასაც ზოგად ქართული გუბი || გუბე (შეგუბებული წყალი).

51. მ ა რ გ უ ლ ი, მ ე რ გ უ ლ ა.

ამ პუნქტს ამჟამად ეწოდება მ ე რ გ უ ლ ა; ძველ წყაროებში: არქანჯელო ლამბერტი (იხ. რუკა) — მ ე რ გ უ ლ ა; ლუი გრანჟიეთა: მ ა რ გ უ ლ ი; ფედოტ ელიჩინთა და პავლე ხახარევით: მარკული, მარგული³.

შეადარეთ შიდა საქართველოში: მარგვი, მარგვისი (ლეონტი მროველი, გვ. *128/20) აგრეთვე მარგვიში (სოფლის სახელი ლეჩხუმში).

სახელწოდებაში მარგული, მერგულა, ბოლოკიდური „-ულ-ი“, „-ულ-ა“ ქართული ფორმანტია.

52. დ ღ ვ ა ნ ა (დ ვ ა ნ ა).

დასახლებული პუნქტი იმავე მოქვის ხეობის ქვემო ნაწილში (იხ. არქანჯელო ლამბერტის რუკა)⁴.

ეს სახელწოდება დ ღ ვ ა ნ ა, დ ვ ა ნ ა, ჩვენ გვხვდება არა მხოლოდ ამ მხარეში, არამედ შიდა საქართველოს სხვა პროვინციებშიც, რაც მის ქართულ წარმოშობაზე მიუთითებს. ასეთია გეოგრაფიული სახელები: დ ღ ვ ა ნ ა — სახელწოდება სოფლისა შიდა სამეგრელოში (გეგეჭკორის რაიონში, კურხუს თემში); დ ღ ვ ა ნ ი — სახელწოდება სოფლისა აქარაში (ხულოს რაიონში, ოლადაურის თემში); დ ვ ა ნ ი — სახელწოდება სოფლისა ქართლში (გორის რაიონში).

სახელწოდებაში დღვანი || დღვანა, დვანი || დვანა, ბოლოკიდური „-ნი“, „-ნა“ გეოგრაფიული სახელების ჩვეულებრივი მაწარმოებელი ფორმანტებია ქართულში. კერძოდ ბოლოკიდური „-ნა“ ჩვენ გვაქვს ქართული გეოგრაფიული სახელების მთელ რიგში, როგორიცაა ალ-პანა, ასკანა, ბოდორ-ნა და სხვანი, კერძოდ აფხაზეთში ისტორიული პუნქტის სახელწოდებაში (ნა →) ნაა-ნა (იხ. ზემოთ, გვ. 157).

53—56. პ ი ტ ა უ რ ი. — კ ვ ი ტ ა უ ლ ი (კ ვ ი ტ ო უ ლ ი), კ ვ ი ტ ა უ რ ი. — ღ უ რ ძ ა უ ლ ი. — მ ე რ ხ ე უ ლ ი.

მოქვის ხეობის დასავლეთით არქანჯელო ლამბერტის რუკაზე აღნიშნულია სოფელი პ ი ტ ა უ რ ი.

¹ ფორმებიდან გუფუ და ზუფუ იწარმოება გუფუარი (=გუფუელი; იხ. ი. ყიფშიძე, *Граммати́ка мингрельского языка*, 1914 წ., გვ. 0127) და ზუფუარი (=ზუფუელი; იხ. წარწერა ილორის ხატისა 1651 წლისა).

² იხ. ფრ. დიუბუა დე მონპერე, *op. cit.*, I, გვ. 336, ტაბულა. ფორმა გუბ-ი, პარალელად ფორმასთან გუფ-ი (გუფ-უ) ამჟამადაც იხმარება (იხ. К. Кудрявцев, *op. cit.*, გვ. 28).

³ იხ. ლუი გრანჟიე, *op. cit.*, გვ. 49. — ელიჩინისა და ხახარევის *Посольство...* გვ. 351, 323 (*Маркул-и, Маркул-, Моркул-*, ფონეტიკურად „მარგულ-ი“). — კ. ვესკონტის რუკაზე 1318 წლისა მდინარის სახელწოდება ტრანსკრიბირებულია როგორც *Murkula*.

⁴ ლამბერტის ტრანსკრიფციით *Tguana(s)*. ეს სახელწოდება ადგილობრივ დღემდის შენახულა და გამოითქმის როგორც დ ღ ვ ა ნ ა და დ ვ ა ნ ა (დღვანა). იხ. დ. გულია, *История Абхазии*, I, 1925 წ., გვ. 162; კ. ბერულავა, აფხაზეთის ისტ. აღგ., 1951 წ., გვ. 73—74.

ამავე ზონაში ამჟამად მდებარეობს სოფელი სახელწოდებით კვიტაული ანუ კვიტული. ეს სოფელიც აგრეთვე ისტორიულად ცნობილი ძველი დასახლებული ადგილია. იგი მოხსენებული აქვს მოსკოვის სამეფოს ელჩს ფედოტ ელჩინს თავის მოხსენებითს ბარათში (1640 წ.). ფორმით კვიტოული-ი¹. სახელწოდება ამ პუნქტისა დამოწმებულია აგრეთვე, პარალელური ფორმითაც: კვიტაური (1816 და 1834 წლების რუკებზე)².

ეს სახელწოდებანი — პიტაური, კვიტაური, კვიტაული — გრამატიკული გაფორმებით, ბოლოკიდური ფორმანტით „ა-ურ-ი“, „ა-უ-ლ-ი“ — ქართულია.

ამავე ჯგუფს განეკუთვნება გეოგრაფიული სახელწოდებანი იმავე შუა-სოფლის მხარისა ქართული გრამატიკული ფორმანტით „ა-ულ-ი“ და „ე-ულ-ი“:

ღურძაული (სახელწოდება სოფლისა და მთაგრეხილისა კოდორსა და მაჭარ-წყალს შუა);

მერხეული (სოფელი მაჭარ-წყალის ხეობაში).

შეადარეთ ქართული გეოგრაფიული სახელები:

ა. ბოლოკიდურით „ა-ურ-ი“: ამბროლაური, სოლიბაური, მახინჯაური, ფასანაური, ბულა-ჩაური, ქისტაური და სხვ.

ბ. ბოლოკიდურით „ა-ულ-ი“ და „ე-ულ-ი“: ბერძენაული, ჩარეკაული, ბუთურაული, ხარაგოული, როდინოული, ალექსანდრაული და სხვ.

გ. ბოლოკიდურით „ე-ულ-ი“: ნაფარეული, მირიანეული, კორბეული, ბარეული, ბუგეული და სხვ.

ფუძე-სიტყვის მიხედვით შეადარეთ დასახლებული გეოგრაფიული სახელწოდებანი აფხაზეთისა და შიდა საქართველოს მხარეებისა:

პიტაური (აფხაზეთში) და პიტარეთი (ქვემო ქართლში);

კვიტაული ანუ კვიტაური აფხაზეთში და კვიტაური ანუ კვინტაური ჭოროხის ხეობაში (ბათუმის ოლქის სამხრეთ ნაწილში, რომელიც ამჟამად თურქეთს აქვს მიტაცებული; იხ. ნ-ვერსტიანი რუკა);

მერხეული (აფხაზეთში) და მარხი, ზემო და ქვემო (ზემო სვანეთში);

ღურძაული (აფხაზეთში) და ღურძაული (აჭარაში, ხელოს რაიონში).

57. სოფელი ტამაში, ტამუში. — მდინარე ტამა.

შუა-სოფლის მხარეში მდებარეობს სოფელი, რომელსაც ძველად რქმევია ტამაში, ტამუში³.

მდინარეს, რომელთანაც გაშენებულია სოფელი, რქმევია ტამა (resp. ტამუ) და აქედან არის წარმომდგარი სოფლის სახელწოდება ტამა-ში, ტამუ-ში⁴.

ბოლოკიდური „-ში“ ჩვეულებრივი გრამატიკული ფორმანტია მეგრულში (უდრის ზოგად-ქართულს „-სი“). ტამა-ში, ტამუ-ში, ნიშნავს: ტამა-სი, ტამუ-სი.

ეს გრამატიკული ფორმანტი მეგრული დიალექტისა „-ში“ (= „-სი“) ჩვენ გვხვდება იმავე შუა-სოფლის მხარის გეოგრაფიულ სახელწოდებათა მთელ რიგში (წკირი-ში, თოუმი-ში, დღამი-ში, ლაგუა-ში, ყუარა-ში და სხვ.).

58. სოფელი კანდახი. — მდინარე კანდახა.

შუა-სოფლის მხარეში, ტამუშის დასავლეთით, მდებარეობს სოფელი, რომელსაც ამჟამად ეწოდება კინდლი (კუნდლ-ი); ძველი სახელწოდება ამ სოფლისა ყოფილა კანდახი; ხალხა

¹ იხ. Посольство ..., ს. ბელოკუროვის გამოცემა, 1888 წ., გვ. 325.

² იხ. ფრ. დიუბუა დე მონპერე, op. cit., I, გვ. 336, ტაბულა.

³ იხ. იტალიური რუკები XIV—XVI საუკუნეებისა (ფ. ბრუნი, op. cit., ტაბულა); ნ. დანდინი, ქართველთა ცხოვრება, OP, I, გვ. 46. სოფელს ამჟამად ეწოდება ტამუში (ტამუში).

⁴ უფრო გვიან სოფლის სახელწოდება გადასულა მდინარეზედაც და მას საშუალო საუკუნეებში რქმევია როგორც ტამა, ისე ტამაში || ტამაშა, ანუ ტამუში || ტამუშა (ტამა — იხ. იტალიური რუკაზე ძმ. პიციგანთა 1367 წლისა. სახელწოდებათა ვარიანტები იხ. ფ. ბრუნი, op. cit., ტაბულა).

მდინარე ლაგუას, რომელსაც ესახლეობდა ეს სოფელი აღმოსავლეთის მხრით (და რომლის ნაპირზედაც ძველად განფენილი ყოფილა ძირითადად ეს სოფელი) რქმევია კანდახა¹.

აღსანიშნავია, რომ ეს სახელწოდება სოფლისა კანდახი ჩვენ გვხვდება არა მხოლოდ შუა-სოფლის მხარეში, არამედ სხვაგანაც საქართველოში. კანდახი ეწოდება ინგილოთა ძველ სოფელს (ზაქათალის რაიონში).

59. ნავთსადგური სკურია ანუ ისკურია.—მდინარე სკურჩა.

შავი ზღვის სანაპიროზე, მდინარე სკურჩას შესართავთან, მდებარეობდა მთავარი ნავთსადგური შუა-სოფლის მხარისა.

ამ ნავთსადგურის სახელწოდება დატულია ფორმით „ისკურია“², მაგრამ ძირითადი ფორმა სახელწოდებისა, როგორც ირკვევა, იყო „სკურია“³. რომ ფუძე-სიტყვა ამ სახელწოდებისა არის „სკურ-“, ამას ცხადყოფს სახელწოდება მდინარისა „სკურჩა“⁴. მონაცვლეობა ფორმებისა „სკურია“ და „ისკურია“⁵ იმავე სახისაა, როგორც მონაცვლეობა ფორმებისა სახელწოდებებში: წრია და იწრია⁶, სპერი და ისპირია⁷.

სახელწოდება სკურია ქართული წარმოშობისაა, რასაც ადასტურებს ის გარემოება, რომ სახელწოდება ამ ფუძე-სიტყვით ჩვენ მრავალჯერ გვხვდება შიდა საქართველოში. ასეთები:

სოფ. სკურჩა—ხობის რაიონში (ზ. ქვალონის თემში);

სოფ. სკურჩი (ისტორიული ციხით) წალენჯიხის რაიონში (იქვე სკურის წყალი)⁸;

სკურ-დიდი, სახელწოდება სოფლისა ბათუმის რაიონში (აჭარის-წყალის თემში);

სკურა, სახელწოდება სოფლისა ქობულეთის რაიონში (კინტრის თემში);

სკურდი—სახელწოდება სოფლებისა ცხაკაიას რაიონში (ხორშის თემში) და გეგეჭკორის რაიონში (გაჭედილის თემში).

რაც შეეხება მდინარის სახელწოდების ფორმას „სკურჩა“, ანალოგიური წარმოება გეოგრაფიულ სახელწოდებათა აგრეთვე დამოწმებულია შიდა საქართველოში. ისევე როგორც ფუძე-სიტყვისაგან „სკურ-“ (სკურ-ია) მიღებულია სახელწოდება სკურჩა, ასევე სახელწოდებიდან მუხური ჩვენ გვაქვს მუხურჩა⁹, სახელწოდებიდან წიფა (წიფორი, წიფერი)—წიფერჩი¹⁰; ანალოგიური სახისაა აგრეთვე გეოგრაფიული სახელწოდებანი: ოჩჩა, ვარჩა, სუხჩე (სუხჩა), წარჩე და სხვ.

კერძოდ, თვით ეს სახელწოდება „სკურჩა“ სხვაგანაც გვხვდება საქართველოში. სკურჩა ეწოდება სოფელს კოროხის ხეობაში (ყოფილი ბათუმის ოლქის იმ ნაწილში, რომელიც თურქეთს აქვს მიტაცებული). ამას გარდა სახელწოდება სკურჩა ჩვენ მეორეგზის გვხვდება იმავე შუა-სოფლის მხარეში (სახელი მდინარისა, რომელიც ერთგის ზღვას კოდორის ჩრდილო-დასავლეთით, სოფელ ბაბუშარასთან).

¹ კ. ვესკონტეს რუკაზე 1318 წლისა *Catancha* ← * *Cantacha* კანტახა (კანდახა), იხ. ფ. ბრუნი, *op. cit.*, ტაბულა. მე-19 საუკუნის პირველი ნახევრის რუკაზე (1834 წლისა) სოფლის სახელი წარმოდგენილია როგორც კანდიხი (კანდუხი — კანდახი) იხ. ფრ. დიუბუა დე მონპერე, *op. cit.*, გვ. 336, ტაბულა.

² იხ. ფრ. დიუბუა დე მონპერე, *op. cit.*, I, გვ. 307, 316, 336 (ტაბულა).

³ წრია სახელწოდება პუნქტისა კოროხის ხეობაში (ყოფ. ართვინის ოლქში), იწრია — ქართლში (დუშეთის რაიონში).

⁴ დოსითეოს პატრიარქი ნავთსადგურს უწოდებს „სკურჩა“-ს („სკურსა“-ს) ნავთსადგურს. პატრი იოანეს მოხსენებაში (1629 წ.)—სკორჩა. რაც შეეხება შარდენთან და სხვა ევროპელ ავტორებთან დატულ ფორმას *Izgaour, Isgaour (Isgaou)* იგი თურქული გადმოცემა სახელწოდებისა „ისკურია“⁵. აღენიშნავთ ამასთან, რომ ფორმა „ისკურია“ წარმოდგენილია მე-19 საუკუნის რუკებზე.

⁵ სახელწოდება ამ სოფლისა სკურჩი მოხსენება აგრეთვე ფორმითაც სკურდი (იხ. ე. თაყაიშვილი, არქ. მოგზაურობა სამეგრელოში, ძველი საქართველო, III, 1913—1914, გვ. 192, 241).

⁶ სახელწოდება პუნქტისა ოდიში (გეგეჭკორის რაიონი).

⁷ სახელწოდება პუნქტისა ლეჩხუმში.

60. წყურგილი.

სახელწოდება სოფლისა მდინარე სკურჩას მარცხენა სანაპიროზე (იხ. არქანჯელო ლამბერტის რუკა). სახელწოდება ქართული წარმოშობისაა. მეგრულად „წყურ-გილი“ ნიშნავს: „წყარო გრილი“ („წყურ“—წყარო, „გილი“—გრილი).

გეოგრაფიული პუნქტი (სოფელი) ამავე სახელწოდებით „წყურ-გილი“ არის აგრეთვე ოდიშში (ხუგდიდის რაიონში).

61—62. ტკვაჯა. — ტკვარჩელი.

ტკვაჯა ეწოდებოდა სოფელს მდინარე კოდორის ზონაში, ფანავის ქედის სამხრეთ კალთებზე (იხ. არქანჯელო ლამბერტის რუკა).

„ტკვა-ჯა“ ორნაწილადი სიტყვაა. ტკვა მეგრულად ნიშნავს კიბეს; ჯა ნიშნავს ხეს. „ტკვა-ჯა“ სიტყვა-სიტყვით: კიბე-ზე; ასე ეწოდება ხის ერთი მორისაგან გამოთლილ კიბეს.

იგივე ფუძე-სიტყვა „ტკვა“ = „კიბე“ ჩვენ გვაქვს შუა-სოფლის მხარის მეორე გეოგრაფიულ სახელშიაც: ტკვარჩელი („ტკვა-რჩელი“ ასევე ორნაწილადი სიტყვაა; ნიშნავს: დაფენილი კიბე) ¹.

აღსანიშნავია, რომ სახელწოდება „კიბე“, როგორც სახელი გეოგრაფიული პუნქტისა, სხვაგანაც გვხვდება საქართველოში (კიბე — სახელი სოფლისა აჭარაში, ბათუმის რაიონში; კიბულა — სახელი სოფლისა იმერეთში, ქუთაისის რაიონში).

63. სათამაშო.

მდინარე კოდორის დელტის მარცხენა სანაპირო ზონაში არქანჯელო ლამბერტის რუკაზე აღნიშნულია სოფელი ქართული სახელწოდებით: სათამაშო. ეს პუნქტი „სათამაშო“ აღნიშნულია მე-19 საუკუნის პირველი ნახევრის რუკებზედაც². სოფელი ამჟამად აღარ არსებობს, მაგრამ ნასოფლარს დღემდე აქვს ადგილობრივ შერჩენილი სახელწოდება „სათამაშო“³.

64. კოდორი (II). კოდა.

XIV—XVI საუკუნეთა იტალიურ რუკებზე მდინარე კოდორის დელტაში აღნიშნულია პუნქტი, სახელწოდებით კოდო, იგივე კოდა. ესეე პუნქტი დელილს (1738 წელს) აღნიშნული აქვს სახელწოდებით კოდორი ⁴.

როგორც უკვე მოხსენებული გვექნა, ეს ქართული გეოგრაფიული სახელწოდებანი კოდორი და კოდა ჩვენ გვხვდება მდინარე კოდორის ხეობაში არა მარტო შუა-სოფლის მხარეში, არამედ აგრეთვე აბსილეთის მხარეში, წიბელის (წებელდის) მეზობლად⁵.

*

65—82. აქ ცალკე ვებებით შუა-სოფლის მხარის თერამეტ სოფელს, რომლებიც აღნიშნულია აფხაზეთის საკათალიკოზოს საისტორიო საბუთებში.

ბიჭვინთის (აფხაზეთის საკათალიკოზო ტახტის) XVI—XVII საუკუნეთა საისტორიო საბუთებში შუა-სოფლის მხარის დასახლებულ პუნქტთა შორის მოიხსენება შემდეგი სოფლები:

- 65. მარმარის-კარი; 66. ფშია ანუ ფში; 67. თილითი ანუ თლითი; 68. კალა; 69. ნაჯაიანუ ანუ ჯაიანისი; 70. ნაჯგვიბი; 71. ზეგანი; 72. თხილარი; 73. მარცხეული ანუ მარცხული; 74. მარცხეული-თხილარი; 75. კამულეთი; 76. ლალიძგა; 77. ილარი; 78. ხაუყელი ანუ სახაუყელი; 79. ტყურუ; 80. ხორი ანუ ხვრი; 81. წამბარი; 82. მუხური.

ამ პუნქტების ადგილმდებარეობისა და სახელწოდებათა შესახებ საჭიროა აღინიშნოს შემდეგი.

65. მარმარის-კარი.

სოფელი სახელწოდებით მარმარის-კარი მოიხსენება საისტორიო დოკუმენტში, რომელიც აფხაზეთის საკათალიკოზოს დიდი იადგარის სახელით არის ცნობილი (XVI საუკუნის

¹ ტკვარჩელის ეტიმოლოგიის შესახებ იხ. პროფ. ი. ყიფშიძე, *Грамматика Мингрельского княжества*, 1914 წ., გვ. 329; კ. ბერულავა, აფხაზეთის ისტ. ადგილები, 1951 წ., გვ. 79.

² იხ. დიუბუა დე მონპერე, op. cit., გვ. 336, ტაბულა.

³ იტალიური ტრანსკრიფციით Goto, Gotto (იხ. ფ. ბრუნეი, ტაბულა).

⁴ იხ. დიუბუა დე მონპერე, op. cit., გვ. 336, ტაბულა.

⁵ იხ. ზემოთ, № 20, გვ. 155—156.

ტექსტში)¹. სოფელი აღნიშნულია აგრეთვე არქანჯელო ლამბერტის რუკაზე. რუკიდან ირკვევა, რომ სოფელი მარმარი-ს-კარი მდებარეობდა კოდორის ზონაში, მდინარე სკურჩას მარჯვენა სანაპიროზე.

არქანჯელო ლამბერტის რუკიდან (და აგრეთვე XVII—XVIII საუკუნეთა სხვა რუკებიდანაც)² ირკვევა ამასთან, რომ მდინარე სკურჩას მეორე სახელად რქმეცია მარმარი-წყარი. აღსანიშნავია, რომ ეს სახელწოდება მდინარისა დღემდისაც შენახულა ადგილობრივ (ფორმით მარმარი, მარმარი-წყარი)³.

სახელწოდება სოფლისა მარმარი-ს-კარი — ტიპურად ქართულია. ანალოგიური გეოგრაფიული სახელწოდებანი, რომელთაც ერთვის სიტყვა „კარი“, გავრცელებულია როგორც აღმოსავლეთ საქართველოში (ტაშის-კარი, მთიულთ-კარი, კობიანთ-კარი, ვეჯანანთ-კარი და სხვ.), ისე დასავლეთ-საქართველოში (უფალის-კარი, გულეი-კარი, წალი-კარი, და სხვ.).

66. ფ შ ი ა ანუ ფ შ ა (მრავლობითი რიცხვის ფორმით: ფ შ ე ფ ი = ფ შ ე ბ ი).

სოფელი სახელწოდებით ფ შ ი ა ანუ ფ შ ა მოიხსენება აფხაზეთის საკათალიკოზოს დიდ იადგარში (1611—1616 წლების ტექსტში)⁴ და აგრეთვე აღნიშნულია არქანჯელო ლამბერტის რუკაზე. მდებარეობდა ეს სოფელი კოდორის ზონაში, მდინარეების სკურჩას და ლაგუაშის სათავეებში (სოფ. ათარას სექტორში).

მოსკოვის სამეფოს ელჩის ფედოტ ელჩინის მოხსენებით ბარათიდან (1640 წ.) ირკვევა ამასთან, რომ ამ სოფლის სახელწოდება მრავლობითი რიცხვის ფორმითაც ყოფილა ცნობილი. ფ შ ე ფ ი (=ფშები)⁵.

სახელწოდება ქართული წარმოშობისაა. ფ შ ა, ფ შ ანი (=ფშები) ქართული სიტყვაა.

სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით: „ფ შ ა—მდინარისაგან წყარო, მუნვე ახლოს გა-მოდენილი“.

„ფ შ ა ნ ი—მრავალ-ფ შ ა“ (=ფშები).

გეოგრაფიული სახელწოდებანი, ნაწარმოები სიტყვისაგან „ფ შ ა“, ჩვენ გვაქვს როგორც ამ სოფლის სახელწოდებაში ფ შ ა, ფ შ ა, ისე აფხაზეთის მხარეთა მთელ რიგ სხვა გეოგრაფიულ სახელებში:

ფ შ ე ფ ი (→ფ შ ა ფ ი) სახელწოდება მდინარისა და სოფლისა იმავე შუა-სოფლის მხარეში, დრანდის სექტორში.

ფ შ ა უ რ ი—სახელწოდება სოფლისა გალის რაიონში.

ფ შ ი ა—სახელწოდება მდინარისა გაგრის რაიონში.

67. თ ი ლ ი თ ი ანუ თ ლ ი თ ი.

სოფელი სახელწოდებით თ ი ლ ი თ ი ანუ თ ლ ი თ ი მოიხსენება ბიჭვინთის მთელ რიგ დოკუმენტებში: აფხაზეთის საკათალიკოზოს გლეხების დიდ დავთარში⁶, აფხაზეთის საკათალიკოზოს დიდ იადგარში⁷ და ბიჭვინთის სიგელებში 1611—1612 წლებისა⁸ და 1628 წლისა⁹

¹ დოკუმენტი პირველად გამოცემულია პროფ. ალ. ხახანაშვილის მიერ (გუჯარები, 1891 წ. გვ. 124—153), მეორედ ს. კაკაბაძის მიერ (საისტორიო მოამბე, 1925 წ., წ. II, გვ. 177—197). დოკუმენტი ქვემოთ ციტირებული გვაქვს მეორე გამოცემის მიხედვით („მარმარის-კარი“—იხ. გვ. 183).

² იხ. რუკა შარდენისა და 1723 წელს პარიზში გამოცემული (ფრანგულად) რუკა კავკასიისა და კასპის ზღვის მიმდებარე მხარისა (რომლის შედგენის დროს გამოყენებული ყოფილა სულხან-საბა ორბელიანის მასალები).

³ ეს სახელწოდება მდინარისა აღნიშნულია მე-19 საუკუნის რუსულ რუკებზედაც (Мармар). იხ. აგრეთვე ფრ. დიუბუა დე მონპერე, op. cit., I, გვ. 336, ტაბულა.

⁴ იხ. გვ. 187.

⁵ იხ. Погольцов... (ს. ბელოკუროვის გამოცემა, 1888 წ.), გვ. 325. ელჩინის ტრანსკრიფციით * ფ შ ე ფ ე უ → ფ შ ე ჯ ა ე (Щехане).

⁶ იხ. 1914 წლის გამოცემა (ს. კაკაბაძის რედაქტორობით), გვ. 33—36, 46.

⁷ იხ. გვ. 194 (ტექსტი 1600 წლის ახლო დროისა).

⁸ იხ. საქართველოს სიძველენი (ე. თაყაიშვილის რედაქტორობით), I, 1920 წ., გვ. 34.

⁹ იხ. დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები (ს. კაკაბაძის რედაქტორობით), I, 1921 წ., გვ. 41.

სოფელი აღნიშნულია აგრეთვე არქანჯელო ლამბერტის რუკაზე. მდებარეობდა ეს სოფელი მოქვის ჩრდილოეთით, მოქვის-წყალის ხეობის ზემო ნაწილში.

სახელწოდება ქართულია. (გარდა იმისა, რომ ბოლოკიდური ფორმანტი „-თი“ ჩვეულებრივი დაბოლოებაა ქართული გეოგრაფიული სახელებისა, სახელწოდება თილი-თი || თლი-თი ფუძე-სიტყვის მიხედვითაც უკავშირდება ქართულ გეოგრაფიულ სახელებს; შეადარეთ სოფლის სახელები ლიახვის ხეობაში; თლი || თლი-სი, თლია).

68. ჭ ა ლ ა.

სოფელი ამ წმინდა ქართული სახელწოდებით ჭ ა ლ ა მოიხსენება აფხაზეთის საკათალიკოზოს დოკუმენტებში: დიდ იადგარში (ტექსტები 1611—1616 წლებისა)¹ და დიდ დავთარში (ტექსტი 1622 წლისა)². მდებარეობდა იგი მოქვის ხეობის ზემო ნაწილში, სოფელ თილითის გვერდით (აფხაზეთის საკათალიკოზოს გლეხების დიდ დავთარში მოსახლეობა თილითისა და ჭალისა ერთად არის აღწესებული)³. ადგილმდებარეობის ამ ზუსტი ჩვენების მიხედვით, ისტორიული სოფელი ჭ ა ლ ა არის თანამედროვე პუნქტი ჭილოუ. თვით ეს თანამედროვე სახელწოდება (ჭილოუ), ცხადია, არის გვიანდელი სახენაცვალი სახეობა ძველ-ქართული სახელწოდებისა ჭ ა ლ ა. (აღსანიშნავია, რომ სოფლის ერთ-ერთ მუხურს დღემდე შერჩენილი აქვს სახელწოდება „ჭალოუ“ „ჭალოუ-აიმარა“; იხ. ათკილომეტრიანი ადმ. რუკა).

დაგვრჩენია აღენიშნოთ, რომ სახელწოდება ჭ ა ლ ა, როგორც დასახლებულ პუნქტთა სახელი, ფართოდ არის გავრცელებული საქართველოში: იგი ჩვენ გვხვდება ქართლში, კახეთის მთიულეთში (თიანეთში), მესხეთში, იმერეთში, რაჭაში, გურიაში, სამეგრელოში (ჭალა-დიდი), აჭარაში.

69. ნ ა ჯ ა ი ა ნ უ ა ნ უ ჯ ა ი ა ნ ი ს ე უ ლ ი.

პუნქტი ნ ა ჯ ა ი ა ნ უ, რომელსაც აგრეთვე ეწოდებოდა „ჯ ა ი ა ნ ი ს ე უ ლ ი მამული“ იყო ნაწილი სოფელ ჭალისა. მოიხსენება აფხაზეთის საკათალიკოზოს ორსავე მთავარ დოკუმენტში, დიდ იადგარსა და დიდ დავთარში⁴.

„ნაჯაიანუ“ (ნა-ჯაიან-უ) მეგრული ფორმაა სახელწოდებისა „ჯაიანისეული“.

70. ნ ა ჯ გ ი ბ ი უ (ნაჯგვიბიუ).

პუნქტი ნ ა ჯ გ ი ბ ი უ (ნაჯგვიბიუ) მდებარეობდა სოფ. თილითის მეზობლად (აფხაზეთის საკათალიკოზოს გლეხების დიდ დავთარში იგი თილითთან ერთად მოიხსენება)⁵.

სახელწოდება ამ პუნქტისა თავისი გრამატიკული სახეობით ისეთივეა, როგორც ზემოთ-დასახლებული ნ ა ჯ ა ი ა ნ უ (ნა-ჯაიან-უ) = ჯ ა ი ა ნ ი ს ე უ ლ ი; ასევე ნ ა ჯ გ ი ბ ი უ (ნაჯგვიბი-უ) იგივეა რაც ჯ გ ი ბ ი ა ს ე უ ლ ი.

71. ხ ე გ ა ნ ი.

სოფელი ამ წმინდა ქართულის სახელწოდებით ხ ე გ ა ნ ი, მოხსენებული ბიჭვინთის 1628 წლის სიგელში⁶, მდებარეობს მდინარე ლალიძგას და მოქვის-წყალს შუა. ეს სოფელი ამავე სახელწოდებით დღემდის შენახულია.

72. თ ხ ი ლ ა რ ი (→თხალარი, თხინი).

ბიჭვინთის 1628 წლის სიგელში, შუა-სოფლის მხარეში მოიხსენება სოფელი სახელწოდებით თ ხ ა ლ ა რ ი; სახელდობრ ამ მხარის პუნქტთა ჩამოთვლის დროს იგი დასახლებულია თილითის შემდეგ და ზეგანის წინ⁷. ამ ჩვენების მიხედვით ირკვევა, რომ ეს სოფელი არის თანამედროვე თ ხ ი ნ ი (რომელიც სწორედ თილითსა და ზეგანს შორის მდებარეობს).

¹ იხ. გვ. 187—188.

² იხ. გვ. 39—40, 46.

³ იხ. გვ. 46.

⁴ იხ. დიდი იადგარი (1611—1616 წლების ტექსტი), გვ. 187; დიდი დავთარი (1622 წლის ტექსტი), გვ. 39—40.

⁵ იხ. დიდი დავთარი, გვ. 35.

⁶ იხ. დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები (ს. კაკაბაძის რედაქტორობით), 1921 წ., I, გვ. 41—42.

⁷ იხ. იქვე.

ვარიანტები ამ სახელწოდებისა თხალარი და თხინი გვიჩვენებს, რომ პირველადი სახე ამ სახელწოდებისა არის თხილარი (|| თხილნარი).

აღნიშნავთ ამასთან, რომ ანალოგიური სახელწოდებანი გეოგრაფიული პუნქტებისა ფართოდ არის გავრცელებული შიდა საქართველოში; ასეთებია სოფლები: თხირნალა — აჭარაში (ბათუმის რაიონში); თხინლარა — ქართლში (თეთრიწყაროს, გორის და ლენინგორის რაიონებში); თხილვანი — ქართლში (დუშეთის რაიონში); თხილვანა — აჭარაში (ხულოს რაიონში); *თხილვანა → თხინვალა — ქართლში (თბილისის რაიონში); თხინალა — ქართლში (ხაშურის რაიონში); თხინაშ-კარი — გალის რაიონში; თხილთა-წყარო — იმერეთში (ჩხარის რაიონში) და სხვ.

73. მარცხეული ანუ მარცხული.

სოფელი მარცხეული ანუ მარცხული მდებარეობდა ღალიძგის ხეობის შუა ნაწილში, მდინარის მარცხენა სანაპიროზე, ტკვარჩელის ქვემო ზონაში. (ამ სოფლის სახელწოდების ორი ფორმიდან მარცხეული აღნიშნულია ბიჭვინთის სიგელში 1628 წლისა¹, მარცხული — არქანჯელო ლამბერტის რუკაზე).

სახელწოდება როგორც გრამატიკული სახეობით, ისე ფუძე-სიტყვით, ქართულია. ძველქართულად „მარცხულ“ ნიშნავს „მარცხნით“-ს. ეს სახელწოდება სოფლისა მარცხეული ანუ მარცხეული ჩანს იმისგან წარმომდგარა, რომ სოფელი მდინარის მარცხენა ნაპირას მდებარეობდა (ასეა იგი აღნიშნული ლამბერტის რუკაზე).

74. სოფელი მარცხეული — თხილარი (მარცხეული-თხალარი).

მოხსენებულია ბიჭვინთის 1628 წლის სიგელში². როგორც გვიჩვენებს მისი სახელწოდება, რომელშიაც გავრთიანებულია სახელები ორი მეზობელი სოფლისა, იგი მდებარეობდა მდინარე ღალიძგასა და მოქვის წყალს შუა (ღალიძგას ხაზით ესაზღვრებოდა მარცხეულს, მოქვის-წყალის ხაზით — თხილარს)³.

75. კამულეთი.

როგორც ირკვევა ბიჭვინთის 1628 წლის სიგელიდან, კამულეთი მეზობელი სოფელი ყოფილა თილითისა (მოსახლენი თილითისა და კამულეთისა ამ საბუთში ერთად არიან აღნუსხულნი)⁴. კამულეთი, ცხადია, მდებარეობდა მდინარეზე, რომელსაც ამჟამად ეწოდება კუმარჩა, იგივე კამურჩა (ე. ი. კამურის მდინარე; შეადარეთ სკურჩა — სკურის მდინარე; იხ. ზემოთ, გვ. 171). ეს მდინარე შეერთვის მდინარე მოქვის-წყალის დასავლეთ სათავე ტოტს სწორედ ქალათილითის ზონაში.

სახელწოდება კამულეთი თავისი გრამატიკული აღნაგობით (გეოგრაფიულ სახელთა ჩვეულებრივი დაბოლოებით „-ეთ-ი“) ქართულია. აღსანიშნავია ამასთან, რომ ეს სახელწოდება ჩვენ გვხვდება აგრეთვე შიდა საქართველოში (კამულეთი — სახელწოდება სოფლისა ლიგანის-ხევში, ჭოროხის ხეობაში, მურღულუს ზემოთ; იხ. 5-ვერსტიანი რუკა).

76. ღალიძგა.

სოფელი სახელწოდებით ღალიძგა მოიხსენება აფხაზეთის საკათალიკოსოს დოკუმენტებში — დიდ დავთარში (მე-17 ს. დასაწყისის ტექსტი)⁵, დიდ იადგარში (1627—1639 წლების ტექსტი)⁶ და ბიჭვინთის სიგელში 1628 წლისა. აღნიშნულია არქანჯელო ლამბერტის რუკაზე.

სახელწოდება სოფელს მიღებული აქვს მდინარე ღალიძგას (ეგრის-წყალის) სახელიდან; მდებარეობდა სოფელი მდინარის მარჯვენა სანაპიროზე (იხ. ლამბერტის რუკა).

სახელწოდება ქართული წარმოშობისაა (განმარტება იხ. გვ. 128).

¹ იხ. იქვე.

² იხ. იქვე.

³ ორივე თხილარი (თხალარი), ე. ი. საკუთრივ თხილარი და მარცხეული-თხილარი ატარებდა საერთო სახელწოდებას თხილარები (ანუ სახენაცვალი ფორმით: თხალარები); იხ. ილორის ხატის წარწერა 1651 წლისა (დაცული საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში).

⁴ იხ. დასახელებული გამოცემა, გვ. 41—42.

⁵ იხ. გვ. 48—49.

⁶ იხ. გვ. 190.

77. ილორი.

სოფელი ილორი, რომელიც მოიხსენება აფხაზეთის საკათალიკოსოს ისტორიულ დოკუმენტებში¹, მდებარეობს მდინარე ლალიძგას (ეგრის-წყალის) შესართავთან. სოფელი ამჟამად მდინარის მარცხენა სანაპიროზეა განფენილი (სადაც მდებარეობს განთქმული წმინდა გიორგის ტაძარი), მაგრამ ისტორიულ წარსულში სოფელი მდინარის ორივე ნაპირას ყოფილა გაშენებული. (როგორც ეს ჩანს არქანჯელო ლამბერტის რუკიდან, მე-17 საუკუნეში ძირითადი ნაწილი სოფლისა მდინარის მარჯვენა ნაპირას მდებარეობდა).

სახელწოდება სოფლისა ილორი, თავისი გრამატიკული აღნაგობით, როგორც ამას გვიჩვენებს მისი ბოლოკიდური ფორმანტი „ორ-ი“, ქართული წარმოშობისაა (შედარეთ ქართული გეოგრაფიული სახელები ამავე სუფიქსით „ორ-ი“: სხვიტორი, კოდორი, შაორი, გომბორი და სხვანი). აღსანიშნავია ამას გარდა, რომ თვით სახელი ილორი ჩვენ გვხვდება არა მარტო ამ მხარეში, არამედ შიდა საქართველოშიაც (ილორი — სახელწოდება სოფლისა სამეგრელოსა და იმერეთის სახლვარზე, აბაშის რაიონში, საკილაოში).

78. ხაუჯელი, სახაუჯელი.

სოფელი ხაუჯელი ანუ სახაუჯელი მოიხსენება აფხაზეთის საკათალიკოსოს მთავარ დოკუმენტებში, დიდ დავთარსა და დიდ იადგარში². სოფელი ჩანს მდებარეობდა თილითის მეზობლად, თილითისა და ლალიძგას სექტორში³. სახელწოდება, თავისი გრამატიკული სახეობით ქართულია (ბოლოკიდური „ელ-ი“, „ელ-ო“, თავკიდური „სა-“).

79. ტყაურუ.

სოფელი ტყაურუ მოიხსენება აფხაზეთის საკათალიკოსოს დოკუმენტებში შუა-სოფლის მხარის დასახლებულ პუნქტთა შორის⁴. როგორც ირკვევა, სოფელი ზღვისპირას მდებარეობდა⁵. ფუძე-სიტყვა ამ სახელწოდებისა ტყაურუ არის ტყა, რაც მეგრულად ტყეს ნიშნავს (შედარეთ სოფლის სახელწოდება ტყაია ზუგდიდის რაიონში).

80. ხორი.

სოფელი ხორი ანუ ხვრი (ხორი, ხირი) აფხაზეთის საკათალიკოსოს დოკუმენტებში მოიხსენება შუა-სოფლის მხარის სოფლების ჯგუფში⁶.

სახელწოდება ქართული წარმოშობისაა. შედარეთ სახელწოდება ხორი და შიდა საქართველოს გეოგრაფიული სახელები: ხორ-ით-ი (იმერეთში), ხორ-ეთ-ი (გურიაში), ხორ-ში (ოდიშში), ხორ-ენ-ია (ჯავახეთში).

¹ იხ. დიდი იადგარი (1627—1639 წლ. ტექსტი), გვ. 190, 1628 ქ წლის ბიკვინთის სიგელი და სხვანი.

² იხ. დიდი დავთარი (1622 წლის ტექსტი), გვ. 36—39, 46; დიდი იადგარი, (1600 წლის ახლო დროის ტექსტი (გვ. 194) და 1627—1639 წლების ტექსტი (გვ. 190; ს. კაკაბაძის გამოცემაში შეცდომით: ბაუჯელი).

³ შუა-სოფლის მხარის სოფლების ჩამოთვლის დროს იგი მოიხსენება თილითის და ლალიძგას გვერდით.

⁴ იხ. დიდი იადგარი (XVI საუკ. ტექსტი), გვ. 183; დიდი დავთარი (1622 წლის ტექსტი), გვ. 39.

⁵ ამას გვიჩვენებს ის გარემოება, რომ ამ სოფლის მოსახლეობას ბევრად ედვა მენავეობა (მეთევზეობასთან ერთად).

⁶ იხ. დიდი დავთარი — XVI საუკუნის ტექსტი (გვ. 56) და 1624 წლის ტექსტი (გვ. 29—31, 46); დიდი იადგარი — XVI საუკუნის ტექსტი (გვ. 183) და 1627—1639 წლ. ტექსტი (გვ. 190). ბიკვინთის სიგელები 1611—1622 წლ. (საქართველოს სიძველენი, I, გვ. 34), 1661—1680 წლებისა (საქართველოს სიძველენი, I, გვ. 36), 1696—1704 წლებისა (დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, I, გვ. 88).—დიდი დავთარის XVI საუკუნის ტექსტში სახელწოდება სოფლისა წარმოდგენილია ფორმით: ხორი. დანარჩენ ტექსტებში წარმოდგენილი სახეობანი ხორი და ხირი მომდინარეობენ პირველადი ფორმიდან ხვრი.

81. წამხარი.

სოფელი წამხარი მოიხსენება აფხაზეთის საკათალიკოსოს დიდ იადგარში (XVI საუკუნის ტექსტში) სოფელ ხორთან ერთად¹.

სახელწოდებაში წამხარი ბოლოკიდური „-არ-ი“ ქართულ გეოგრაფიულ სახელწოდებათა მაწარმოებელი ჩვეულებრივი სუფიქსია (შეადარეთ გეოგრაფიული სახელები შიდა საქართველოში: წუნარი, ხიდარი, გომარი, ქინძარი და სხვანი, აგრეთვე თვით აფხაზეთში: გაგარი, დანდარი). ფუძე სიტყვის მიხედვით შეადარეთ წამხარი (-არ-ი) და წახ (-არ-ი) — სახელი სოფლისა მესხეთში, წახ(-ეთ-ი) — ისტორიული სახელწოდება კუთხისა და დასახლებული პუნქტისა აღმოსავლეთ კახეთში (საინგილოში)².

82. მუხური.

სოფელი მუხური აფხაზეთის საკათალიკოსოს დოკუმენტებში ასევე დასახელებულია შუა-სოფლის მხარის პუნქტთა შორის³.

სახელწოდება მუხური თავისი პირველადი მნიშვნელობით მხარეს აღნიშნავს. (მუხური ზანური შესატყვისია სიტყვისა მხარე). ქართული წარმოშობის ეს სახელწოდება მუხური გვხვდება როგორც ამ კუთხეში, ისე შიდა საქართველოში მთელი რიგი გეოგრაფიული პუნქტების სახელების სახით.

დასასრულ, დავგვჩენია აღნიშნოთ, რომ აფხაზეთის საკათალიკოსოს დასახლებულ საისტორიო საბუთებში, რომლებიც მე-16—17 საუკუნეებს ეკუთვნის, დაცულია ცნობები ზემოთ-ჩამოთვლილი თვრამეტი პუნქტის (№№ 65—82) მოსახლეობის შესახებ (აღნიშნულია ამ სოფლის მკვიდრთა სახელ-გვარები), საიდანაც ირკვევა, რომ ამ სოფლების მოსახლეობა დასახლებულ ეპოქაში მთლიანად ქართული იყო.

*

ცალკე შეჭერდებით აფხაზეთის მხარეთა მდინარეების სახელებზე, რომლებიც მოიხსენება ძველ წყაროებში.

სახელწოდება აფხაზეთის მხარეთა ოთხი მდინარისა დაკავშირებულია აფხაზეთის მხარეებში მოსახლე ტომების სახელებთან. ესენია:

83—84. მდინარე * ა ბ ა ს ხ ი (აბასკი). მეორე სახელწოდება: მ ძ ი მ თ ა (მზიმთა).

როგორც მოხსენებული გვქონდა, მდინარე * ა ბ ა ს ხ ი (აბასკი), ე. ი. აფხაზთა მდინარე, ეწოდებოდა ანტიკურ ხანაში მდინარე მძიმთას, რომელიც ერთვის შავ ზღვას ქალაქ ადლერთან (იხ. არიანე, SC, I, გვ. 223; მე-5 საუკუნის ანონიმი გეოგრაფოსის პერიპლუსი, SC, I, გვ. 278). ეს სახელწოდება აფხაზთა მდინარისა მას შერჩა მომდევნო პერიოდშიაც, საშუალო საუკუნეა მანძილზე, ახალ საუკუნეებამდე (იხ. ზემოთ, გვ. 123, 154).

რაც შეეხება ამ მდინარის მეორე პარალელურ სახელწოდებას მ ძ ი მ თ ა (მზიმთა), ისიც, ჩანს, აგრეთვე ძველი წარმოშობისაა; ეს სახელწოდებაც ქართულ ენობრივ სამყაროს ეკუთვნის (სახელწოდებაში მძიმ-თა ჩვენ გვაქვს იმავე ტიპის გეოგრაფიული სახელი სუფიქსით „-თა“, როგორც აფხაზეთის მთელ რიგ სხვა ქართულ გეოგრაფიულ სახელებში, როგორიცაა ჩხალ-თა, გუმის-თა და სხვანი).

85. მდინარე კორახი.

მდ. კორახი, როგორც აღნიშნული გვქონდა, ანტიკურ ხანაში ეწოდებოდა კელასურის-წყალს. ამას გარდა, დიდი საფორტიფიკაციო ნაგებობა, რომელიც იწყება მდ. კელასურის ზღვასთან შერთვისას, ხოლო შემდეგ კარგა მანძილზე მიჰყვება მდ. კელასურის სანაპიროს, ანტიკურ ხანაში ცნობილი იყო კორახის ზღუდის (კედლის) სახელით. (საშუალ-საუკუნეთა ქართულ წყაროებში მას ეწოდება „ზღუდე, საზღვარი კლისურისა“). კორახის ტომი, რომლის სახელთან დაკავშირებულია როგორც მდინარის, ისე საფორტიფიკაციო ნაგებობის სახელწოდება, კოლხთა ტომს ეკუთვნოდა (იხ. ზემოთ, გვ. 140—141).

¹ იხ. დიდი იადგარი (XVI საუკ. ტექსტი), გვ. 183.

² იხ. არჩილი, თბულებათა სრული კრებული (აღ. ბარამიძისა და ნ. ბერძენიშვილის რედაქტორობით), II, 1937 წ., გვ. 82.

³ იხ. დიდი იადგარი (XVI საუკ. ტექსტი), გვ. 183, დიდი დავთარი (1622 წლის ტექსტი), გვ. 46.

86—87. მდინარე ბასილა (ბასილეთი) = ანთემის წყალი.

როგორც გამოჩვენებული იყო, სახელწოდება ამ მდინარისა ბასილა (ბასილეთი) დაკავშირებულია სატომო სახელთან ბასილი (იხ. ზემოთ, გვ. 141).

ამავე მდინარეს აგრეთვე მეორე სახელიც რქმევია: ანთემის წყალი¹. ეს მეორე სახელწოდება მას, საფიქრებელია, მიუღია მდინარის ნაპირას მდებარე პუნქტიდან. (სახელწოდება ანთემი გრამატიკულის გაფორმებით იმავე ტიპის სახელია, როგორც ქართული გეოგრაფიული სახელები: გრემი, ილემი, ძარწემი, წყემი, გურძემი და სხვანი).

88—89. ჰენის წყალი = კოდორის მდინარე.

როგორც მოხსენებული გვქონდა, სახელწოდება „კოდორის მდინარე“ მომდინარეობს დაბის სახელიდან, რომელიც ამ მდინარის ნაპირას მდებარეობდა (იხ. ზემოთ, გვ. 155—156). ხოლო ძირითადი თავდაპირველი სახელი ამ მდინარისა, როგორც ირკვევა, ყოფილა ჰენის-წყალი.

ეს სახელწოდება დაკავშირებულია სატომო სახელთან ჰენი-ნი (ჰენიოხი).

აქ საჭიროა აღვნიშნოთ, რომ ფუძე-სახელი ამ სატომო სახელწოდებისა ჰენი-ნი (ჰენიოხი) არის ჰენი-ნი (ისევე როგორც ფუძე-სახელი სატომო სახელწოდებისა კოლხი არის კოლ-ნი: შედარეთ ქვეყნის სახელი კოლ-ა, აქედან კოლაელი). ცნობილია, რომ ჰენიოხთა ერთ-ერთი შტოსი თემის სახელწოდება იყო ჰენე-თი (იხ. ზემოთ, გვ. 135).

მოსახლეობა ჰენიოხებისა ანუ ჰენების ტომისა, რომელიც მკვიდრობდა დიოსკურიის (ცხუმის) თემში, ანტიკური ხანის ადრეულ პერიოდში, როგორც ირკვევა, აღწევდა მდინარე კოდორამდე და აქედან მიუღია ამ მდინარეს სახელწოდება: ჰენის წყალი.

რომ ჰენიოხთა ტომის მოსახლეობა არქაულ პერიოდში აღწევდა მდინარე კოდორამდე, ეს ირკვევა კერძოდ თქმულებიდან დიოსკურების შესახებ. როგორც ცნობილია, ანტიკური ხანის ავტორები თქმულებას დიოსკურთა შესახებ ჰენიოხთა ტომს უკავშირებენ. ამასთან ეს თქმულება ანტიკური ავტორების ჩვენების თანახმად ლოკალიზებულია აფხაზეთის მხარეთა ორ პუნქტში: დიოსკურიაში და დანდარის (დრანდის) ტემში, ე. ი. სწორედ მდინარე კოდორის სექტორში.

სახელწოდება მდინარე კოდორისა, რომლის ძველი, თავდაპირველი სახელი ყოფილა ჰენის წყალი (ჰენიოხთა, ჰენთა მდინარე) — ანტიკური ხანის ბერძენ ავტორებს მოხსენებული აქვთ როგორც ჰიპპოსი, ე. ი. ცხენი. ეს იმის გამო, რომ ძველ-ქართულად ჰენი = ჰუნე და ცხენი სინონიმური სიტყვებია. ბერძენ ავტორებს ამ სახელწოდებაში „ჰენი ს-წყალი“ სიტყვა ჰენი გაუგიათ თავის პირდაპირი მნიშვნელობით (ჰენი = ცხენი) და მდინარის სახელიც ამრიგად გადმოუციათ².

აქედან ირკვევა აგრეთვე ისიც, რომ ადგილობრივი მოსახლეობის ენა ამ ეპოქაში ქართული იყო და ამ ენაზე ჰენი, ჰუნე ნიშნავდა ცხენს.

აქ საჭიროა აღვნიშნოთ ამასთან, რომ ანტიკური ხანის ავტორთა თქმულებებში თვით ჰენიოხთა ტომის სახელწოდება დაკავშირებულია ცხენთან და ცხენოსნობასთან, რაც ამავე ვერბალურ შეფარდებას ემყარება: ჰენი (ჰუნე) = ცხენი.

90—91. მდინარე ეგრის-წყალი = დალიძგა (იხ. ზემოთ, გვ. 175).

92—93. მდინარე ტარსურა = მოქვის წყალი.

ტარსურა არის ძველი სახელწოდება მოქვის-წყალისა, დამოწმებული ანტიკური ხანის ძეგლებში³.

ქართულ გეოგრაფიულ ნომენკლატურაში მდინარეების სახელთა ჩვეულებრივ დაბოლოებას წარმოადგენს: „-ულა“ და „-ურა“, როგორც მაგალითად: ჩხარულა, კრიხულა, ძირულა, ბარულა, ლეხურა და სხვანი. ამავე ტიპისაა მდინარის ეს სახელიც ტარსურა⁴.

¹ იხ. პლინიუს სეკუნდუსი, SC, II გვ. 179.

² იხ. არიანე, SC, I, გვ. 221; მე-5 საუკუნის ანონიმი გეოგრაფოსის პერიპლუსი, SC, I, გვ. 275.

³ იხ. არიანე (loc. cit.) და მე-5 საუკუნის ანონიმი გეოგრაფოსის პერიპლუსი (loc. cit.).

⁴ აღსანიშნავია, რომ პლინიუს სეკუნდუსთან დამოწმებულია თვით ფუძე-სიტყვა ამ სახელწოდებისა, დაურთველად ბოლოკიდურისა „-ურა“ (Thersos; იხ. SC, II, გვ. 179).

შეორე სახელწოდება ამ მდინარისა—მოჭვი — დამოწმებულია მე-5 საუკუნიდან“¹.

94. მდინარე თაგურა (თაგური).

შარდენის რუკის ჩვენებით მდინარეს, რომელიც მომდინარეობს მოქვის-წყალის დასავლეთით, ერქვა თაგურა ანუ თაგური².

ეს სახელწოდება თაგურა II თაგური იმავე ტიპის სიტყვის-წარმოებას წარმოადგენს, როგორც ზემოთ-განხილული ტარსურა.

ფუძე-სიტყვის მიხედვით შეადარეთ თაგ-ურ-ი და ძველი ისტორიული სახელწოდება თაკ-ურ-ი. შეადარეთ აგრეთვე თაგ-ონ-ი (გალის რაიონში).

95. მდინარე თესკრი (თეწკრი).

კლავდი პტოლემეს გეოგრაფიაში თესკრი (ანუ თეწკრი, ბერძნული ტრანსკრიფციით Θεσκηρι-) ეწოდება მდინარეს გაგრის (კარტერონ-ტიხოსის) ჩრდილოეთით და ადღერის სექტორის (გენათიას) სამხრეთით³. ამ ჩვენების თანახმად იგი, ჩანს, უდრის მდინარეს, რომელსაც ამჟამად ფსოუ ეწოდება.

სახელწოდება ამ მდინარისა თესკრი (თეწკრი) იმავე ტიპის სიტყვის-წარმოებას წარმოადგენს, რაც ზემოთ განხილული სახელწოდებანი ტარსურა, თაგური II თაგურა.

შეადარეთ თესკრი (თეწკრი) და სახელწოდებანი: სვირი, დეხვირი, ტეხური და სხვ.

შეადარეთ აგრეთვე ფუძე-სიტყვის მიხედვით თეს(-კრ-ი), თეწ(-კრ-ი) და სახელწოდებანი მდინარეებისა შიდა საქართველოში: *თეს-ი II თეხ-ი და თეხ-ამ-ი (თეძ-ამ-ი).

96. მდინარე ტამა (იხ. ზემოთ, გვ. 170).

97. მდინარე კანდახა (იხ. ზემოთ, გვ. 170—171).

98—100. მდინარე წყუხამელა (სკურჩა, მარმარ-წყარი).

მდინარე, რომელიც ერთვის შავ ზღვას სკურიის (ისკურიის) ნავთსადგურთან, ცნობილია სახელწოდებებით: სკურჩა, მარმარ-წყარი და წყუხამელა (წყუხამელი).

პირველი ორი სახელწოდება დაკავშირებულია ამ მდინარის ნაპირას გაშენებული გეოგრაფიული პუნქტების სახელგებთან (სკურჩა და მარმარის-კარი, იხ. ზემოთ, გვ. 171, 172—173), ხოლო ძირითადი საკუთარი სახელწოდება ამ მდინარისა არის წყუხამელა ანუ წყუხამელი⁴.

სახელწოდება ქართულია. ბოლოკიდური ფორმანტი „-ელ-ა“ („-ელ-ი“) ჩვეულებრივი დაბოლოებაა მდინარეთა სახელებისა (შეადარეთ წყუხამელა, — ჩხერიმელა და სხვ.). ამას გარდა თავკიდური ფუძე-სიტყვა „წყუ“ ნიშნავს წყალს, წყაროს. (ამავე მდინარის ნაპირას გაშენებული სოფლის სახელია „წყუ-რგილი“ = „წყარო გრილი“. იხ. ზემოთ, გვ. 172).

101. მდინარე ჩხალთა.

ჩხალთა ეწოდება მდინარე კოდორის დასავლეთ სათავე ტოტს, რომელიც უერთდება აღმოსავლეთ სათავე ტოტს (საკენს) — მისიმიანეთის მხარის ძველ ისტორიულ ცენტრთან, რომელსაც ერქვა ჩხარი, ჩხალი (იხ. ზემოთ, გვ. 158—159). სახელწოდება მდინარისა ჩხალთა (ჩხალ-თა) მომდინარეობს პუნქტის ამ სახელიდან — ჩხალი, ჩხარი⁵.

¹ იხ. მე-5 საუკუნის ანონიმი გეოგრაფოსის პერიპლუსი, loc. cit.

² შარდენის ტრანსკრიფციით Tagour. რამდენადაც ყველა მდინარეთა ისტორიული სახელები მოქვის-წყალის დასავლეთით ვიდრე კოდორამდე ცნობილია გარდა ორისა, — დღამიშის წყალისა და ცხენის-წყალისა, — თაგური ცხადია არის სახელი ერთ-ერთისა ამ ორ უკანასკნელ მდინარეთაგან.

³ იხ. SC, I, გვ. 237.

⁴ მდინარის სახელწოდებათა შესახებ იხ. ფ. დიუბუა დე მონპერე, op. cit., გვ. 317. სახელწოდება წყუხამელა დღემდისაც ცოცხალია.

⁵ შემდეგ მდინარის სახელი გადასულა პუნქტის სახელადაც და სახელწოდება ჩხალთა მიემართება როგორც მდინარეს, ისე პუნქტს.

სახოგადოდ უნდა აღინიშნოს, რომ აფხაზეთში გეოგრაფიული სახელები მთელ რიგ შემთხვევებში იწარმოება სუფიქსის „-თა“-ს დართვით, როგორც ეს გამოირკვეა ზემოთ-განხილული მაგალითებიდან და რაც ქართულისათვის დამახასიათებელ სიტყვის-წარმოებას წარმოადგენს¹. გარდა სახელწოდებისა ჩხალ-თა, ამავე წყებას ეკუთვნის სახელწოდებანი გუმის-თა (ნაწარმოებია მდინარის სახელიდან გუმის-ი), წიბელ-თა II წიფელ-თა (ნაწარმოებია სიტყვისაგან წიბელი, წიფელი), გუდაუ-თა (ნაწარმოებია მდინარის სახელიდან გუდავა), მაწეს-თა, მძიმ-თა, ხოს-თა, ურ-თა, ლიხ-თა (სახელწოდება მთისა აფხაზეთში, იხ. ზემოთ, გვ. 151). შეადარეთ აგრეთვე გეოგრაფიული სახელწოდებანი ბოლოკიდური ფორმანტით „-თა“; ბიჭვი-ნ-თა, *კუკუ-ნ-თა, *ბრუხ-ნ-თა, *ახე-უნ-თა; აგრეთვე ფორმანტით „-თი“: თილითი, კამულეთი, პარნაუთი, ბასილა, ბასილეთი II ბასლეთი (სახელწოდება მდინარისა) და სხვანი.

102. მდინარე ასტელეფი.

ასე ეწოდება ანტიკური ხანის წყაროებში მდინარეს, რომელიც დაშორებული იყო მდინარე ჰიპპოს (ე. ი. ჰენის-წყალს, კოდორს) 30 სტადიის მანძილით (ჩრდილოეთის მიმართულებით)². ამ ჩვენების თანახმად ასტელეფი არის მდინარე მეორე სკურჩა (რომელიც ერთვის ზღვას სოფელ ბაბუშარასთან).

შეადარეთ სახელწოდება ამ მდინარისა ასტელეფი და სახელწოდებანი: ტელეფა (სახელი სოფლისა ზემო-იმერეთში), ტელეფისი (სახელი სოფლისა საჯავახოს რაიონში, მოიხსენება საშუალო საუკუნეებში)³.

მეორე სახელწოდება ამ მდინარისა ყოფილა ევრიპის წყალი⁴.

103. მდინარე მაჭარა.

მდ. მაჭარა მომდინარეობს სოფ. მერხულზე და ერთვის ზღვას კლასურის ხეობის სამხრეთით. (სახელწოდება მდინარისა, ფორმით მაჭარა, დამოწმებული აქვს ნ. დადიანს „ქართველთა ცხოვრება“-ში, გვ. 53).

სახელწოდება მაჭარა ქართულია. შეადარეთ სახელწოდება მაჭარ-წყალი ბორჯომის რაიონში.

104. ცხომის მდინარე (იხ. ვახუშტის გეოგრაფია, გვ. 169). მეორე სახელწოდებაა მდინარე ბასილეთისა.

105—106. მდინარე გუმისი და შემდინარე გუმა (იხ. ზემოთ, გვ. 157—158).

107. ანაკოფიის მდინარე (იხ. ვახუშტის გეოგრაფია, გვ. 169); სახელწოდება მომდინარეობს ისტორიული ციხე-ქალაქის ანაკოფიის სახელიდან.

108—109. ალაცოს-წყალი და მისი შემდინარე მწარა.

ქართული წყაროების ჩვენების თანახმად ალაცოს-წყალი ეწოდებოდა მდინარეს გუდაუთის რაიონში⁵. სახელწოდება მომდინარეობს სოფლის სახელიდან ალაცო (ამ სოფელს ამჟამად ეწოდება ააცი).

შეადარეთ სახელწოდება ალაცო (ალაცი) და გეოგრაფიული სახელწოდებანი შიდა საქართველოში: ატოცი, დიცი, არგვიცი, აგრეთვე ბოცო (ბოცო-ხევი, ამჟამად ფოცხოვი).

ალაცოს-წყალის მარჯვენა შემდინარეს ეწოდება მწარა. აქვეა სოფელი ამავე სახელწოდებით: მწარა.

¹ გეოგრაფიულ სახელწოდებათა მაწარმოებელი სუფიქსი „-თა“, რაც ორგანულია ქართული ენისათვის (იგი სახელთა ბრუნვის ნიშანია ქართულად), ქართული ენიდან შეუთვისებია აგრეთვე ადგილობრივს აფხაზურ (აფსუას) მეტყველებას.

² იხ. არიანეს პერიპლუსი, SC, I, გვ. 211—222; მე-5 საუკუნის ანონიმი გეოგრაფოსის პერიპლუსი, SC, I, გვ. 275.

³ იხ. ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგია, III, გვ. 30—42, 160.

⁴ იხ. მე-5 საუკუნის ანონიმი გეოგრაფოსის პერიპლუსი, loc. cit.

⁵ იხ. ვახუშტის გეოგრაფია, გვ. 171 (ეს მდინარე სახელწოდებით ალაცუ აღინიშნულია აგრეთვე ალექსანდრე იმერთა მეფის რუკაზე 1738 წლისა).

110. ზუფუს მდინარე (იხ. ვახუშტის გეოგრაფია, გვ. 171). სახელწოდება მომდინარეობს ადამის სახელიდან ზუფუ (იხ. ზემოთ, გვ. 152).

111. მიწის-წყალი, მიწისი.

მდინარე ბზიბის-წყალს ქვემო ნაწილში გამოეყოფა შტო, რომელიც, მდინარის ძირითადი კალაპოტიდან დაცილების შემდეგ, 30 კილომეტრის მანძილზე მომდინარეობს მიწის ქვეშ და მხოლოდ შემდეგ გამოდის ზედაპირზე¹.

მიწიდან გამომდინარე ბზიბის-წყალის ამ შტოს ადგილობრივ ამჟამად უწოდებენ სახელს „მუჭიშ“. ასევე სახელი „მუჭიშ“ მიემატება აგრეთვე მეორე მდინარეს, რომელიც იქვე ბზიბის-წყალის დასავლეთით მომდინარეობს და ერთვის ზღვას ბიჭვინთასა და გუდაუთს შუა (ძველ ისტორიულ „ბზის ნავთსადგურთან“).

მდინარეთ, რომელნიც ამჟამად ცნობილია სახელწოდებით მუჭიშ, მე-17—18 საუკუნის წყაროებში ეწოდება მუწის-წყალი ანუ მუწუს-წყალი².

ხოლო პირველადი სახე ამ სახელწოდებისა, ცხადია, არის „მიწის-წყალი“ ანუ „მიწისი“. ამ პირველადი ფორმიდან „მიწისი“ — „მიწის-წყალი“ წარმოქმნილა ჯერ მუწის-წყალი (მუწს-წყალი), აქედან კი მუწის-წყალი (მუწუს-წყალი). შემდეგს ტრანსფორმაციას ამავე სახელწოდებისას „მიწის-წყალი“ ანუ „მიწისი“ წარმოადგენს თანამედროვე სახელი მდინარისა „მუჭიშ“.

რომ სახელწოდება. მდინარისა მუწის-წყალი ო მუწუს-წყალი მომდინარეობს პირველადი ფორმიდან „მიწის-წყალი“, ამას ადასტურებს გათვალისწინება ანალოგიური სახის ფონეტიკური ცვლილებისა, რომელიც განუტეია სხვა გეოგრაფიულ სახელწოდებებსაც აფხაზეთში, ასე მაგალითად, გეოგრაფიულ სახელწოდებას ლიხნი ო ლიხინი. ამ შემთხვევაშიაც იმავე კონონომიერებით ფორმიდან ლიხინი ჯერ წარმოქმნილა ლეხენი, ხოლო შემდეგ ლეხუნი (იხ. ზემოთ, გვ. 151).

მას შემდეგ, რაც ზემოთ იყო აღნიშნული, რომ სახელწოდება „მუჭიშ“ მიემატება მდინარე ბზიბის-წყალის იმ შტოს, რომელიც დიდ მანძილზე მიწის ქვეშ მომდინარეობს და მხოლოდ შემდეგ გამოდის მიწის ზედაპირზე, თავისთავად გასაგებია წარმოშობა ამ სახელწოდებისა „მიწის წყალი“, „მიწისი“.

დასასრულ, დავგვრჩენია აღნიშნოთ, რომ ანალოგიური სახელწოდება მდინარისა ჩვენ სხვაგანაც გვაქვს საქართველოში; ასე, მდინარეს, რომელიც შეერთვის მტკვარს წრომის სექტორში, ეწოდება მიწობის-წყალი ანუ მიწობის-ხევი³.

112—113. ბზიბის (*ბზების) წყალი=კაპოეტის წყალი.

ამ მდინარის პირველ სახელწოდებაზე (ბზიბის ანუ *ბზების წყალი) უკვე გვქონდა საუბარი (იხ. ზემოთ, გვ. 148—149).

აქ ჩვენ შევჩერდებით ამ მდინარის მეორე სახელწოდებაზე: კაპოეტის წყალი⁴.

ეს მეორე სახელწოდებაც წმინდა ქართულია.

სიტყვას კაპოეტი — ქართულად ორნაირი მნიშვნელობა აქვს.

კაპოეტი ეწოდება გარეულ მონადირე ფრინველს (წელიწადზე მეტი ხნისას).

ამავე დროს კაპოეტი ეწოდება თევზს (იხ. საბა ორბელიანის და დავით ჩუბინაშვილის ლექსიკონები). თევზი კაპოეტი კალმახ-ორაგულის ჯიშს ეკუთვნის; იგი მოზრდილი სახის კალმახი და გვხვდება სწორედ ამ მდინარეში, კაპოეტის წყალში.

ამრიგად სახელწოდება ამ მდინარისა კაპოეტის-წყალი მომდინარეობს თევზის სახელიდან კაპოეტი.

მაშასადამე, სახელწოდება ამ მდინარისა კაპოეტის-წყალი იმავე სახისაა, როგორც სახელწოდებანი მდინარეებისა: საკალმახე, ოკალმახე, კაპარტინა ანუ კაპარტინის წყალი (კაპარტინა—თევზის სახელი; იხ. საბას ლექსიკონი) და სხვანი.

¹ იხ. К. Кудрявцев, Сборник материалов по истории Абхазии, 1926 წ., გვ. 9.

² ვახუშტის გეოგრაფიაში — მუწის-წყალი (იხ. გვ. 171). — ილორის ხატის წარწერაში 1651 წლისა — მუწუს-წყალი.

³ იხ. ვახუშტის გეოგრაფია, გვ. 58.

⁴ სახელწოდება მდინარისა პირვანდელის სახით „კაპოეტის წყალი“ წარმოდგენილია ზემოთ დასახელებულ ილორის ხატის წარწერაში 1651 წლისა.

114. მდინარე ფ შ ი ა.

სახელწოდება მდინარისა გაგრის რაიონში¹.

ნაწარმოები სიტყვისაგან ფ შ ა, რაც ქართულად წყაროს ნიშნავს (იხ. ზემოთ, გვ. 173).

115. მდინარე ც ი ხ ე- რ უ ა.

გ ა გ რ ის (გ ა გ ა რ ის) ზონა ისტორიულ წარსულში ციხე-სიმაგრეთა მთელ წყებას შეიცავდა, რომლებიც დასავლეთ საქართველოს საფარს წარმოადგენდნენ ჩრდილოეთის ხაზზე. ბუნებრივია ამის გამო, რომ რომელსამე მდინარეს გაგრის ზონაში ციხისაგან დარქმეოდა სახელი. ამას მართლაც ჰქონია ადგილი. სახელწოდება პატარა მდინარისა, რომელიც შეერთვის ზღვას ძველ გაგრასა და ახალ გაგრას შუა არის: „ც ი ხ ე- რ უ ა². საფიქრებელია ამ მდინარიდან იყო გაყვანილი რუ ერთ-ერთ სიმაგრეში და აქედან უნდა წარმომდგარიყო სახელწოდება „ციხე-რუა“.

116. მდინარე კ ი ნ ტ უ ლ ი.

სახელწოდება მდინარისა გაგრის სექტორში³.

გრამატიკული აღნაგობა სახელწოდებისა (ბოლოკიდური ფ ო რ მ ა ნ ტ ი „-ულ-ი“) ქართულია.

117—118. მდინარე ხ ო ს თ ა (ხოსტა).— ხ ა მ ი შ ი ა⁴.

ხოსთა (ხოსტა) არის სახელწოდება როგორც ძველი ისტორიული პუნქტისა შიდა ჰენიოხეთში, ისე მდინარისა; რომლის ნაპირასაც ეს პუნქტი მდებარეობს (იხ. ზემოთ, გვ. 162). მეორე სახელწოდება მდინარისა არის ხ ა მ ი შ ი ა.

119. მდინარე მ ა წ ე ს თ ა.

მ ა წ ე ს თ ა არის სახელწოდება როგორც დასახლებული პუნქტისა, ისე მდინარისა შიდა სანიხეთში (იხ. ზემოთ, გვ. 162).

120—121. ბ რ უ ხ ის წყალი, * ბ რ უ ხ ო ნ თ ა. — მ ი ძ ვ ლ ის წყალი.

სახელწოდებანი სოჭის მდინარისა ანტიკურ ხანაში⁵.

პირველი სახელწოდება ბ რ უ ხ ის წყალი, * ბ რ უ ხ ო ნ თ ა (—ბრუხონტა) დაკავშირებულია კავკასიის მთიელების ბრუხების ტომის სახელთან, რომელიც მოსახლეობდა იმიერ-კავკასიაში, აფხაზეთის მხარეთა და ალანეთს შორის⁶. სოჭის-წყალის სათავეები არის კავკასიის მთების იმ სექტორში, რომელიც ესაზღვრებოდა ბრუხების ტერიტორიას და აქედან მომდინარეობს სახელწოდება ბრუხის წყალი, ბრუხონთა. ბოლოკიდური „-ნ-თა“ ამ სახელწოდებაში ბრუხონთა (ბრუხონტა) იმავე ტიპისაა, როგორც ქართულ გეოგრაფიულ სახელებში ბიჭვინთა (ბიჭვინტა), ბუჭყინთა (ბუჭყინტა), კორინთა და სხვანი.

მეორე სახელწოდება მდინარისა მიძვლის წყალი (Μιζυΐον) საფიქრებელია მომდინარეობს გეოგრაფიული პუნქტის სახელიდან.

122. ნ ე ს ის წყალი.

ასე ეწოდება ანტიკურ ხანაში მდინარეს, რომელიც ერთვის შავ ზღვას ბზის კონცხთან (შიდა ჰენიოხეთში)⁷.

¹ მდინარე ფ შ ი ა ერთვის ზღვას ბზიბის ჩრდილოეთით (4 კილომეტრზე დაშორებით).

² რუსულ ნ-ვერსტიან რუკაზე: „Иaxe(-)рва“.

³ იხ. ფრ. დიუბუა დე მონპერე, op. cit., I, გვ. 203, 214.

⁴ ხ ა მ ი შ ი ე წოდება მდინარეს და ამავე დროს მთელ ხეობას, თემს (ხამიშის თემი მოხსენებული აქვს ევლია ჩელების).

⁵ იხ. მე-5 საუკუნის ანონიმი გეოგრაფოსის პერიპლუსი, SC, I, 278. (შეად. არიანე, SC, I, გვ. 223; კლავდი პტოლემე, SC, I, გვ. 240).

⁶ იხ. პროკოპი კესარიელი, de bello Gothico, VIII §(ს. ყაუზჩიშვილი, გეოგრაფიკა, II, გვ. 105).

⁷ იხ. არიანე, loc. cit.; მე-5 საუკუნის ანონიმი გეოგრაფოსის პერიპლუსი, loc. cit.

123. მდინარე ახეს (ახევის) წყალი, *ახეუთა.
სახელწოდებანი მდინარისა შიდა ჰენიხეთში (აფხაზეთის ჯიქეთის საზღვართან) — ანტიკურ ხანაში¹; ამჟამად შახე ეწოდება.
სახელწოდება *ახეუნთა (→ახეუნტა) იმავე ტიპის სიტყვის—წარმოებაა, როგორც ზემოთ განხილულნი ბრუხონთა (ბრუხონტა), ბიჭვინთა (ბიჭვინტა).

124. მდინარე აშე-ღალი.
აფხაზეთის ჯიქეთის ერთ-ერთი ნავთსადგური ატარებდა სახელწოდებას აშე-ღალი, რაც მდინარის სახელიდან მომდინარეობს. სახელწოდება, როგორც გამოირკვა, ქართული წარმოშობისაა. მეორე სიტყვა ამ ორნაწილედ სახელწოდებაში „ღალი“ — იგივეა, რაც მეგრული „ღალი“ (=მდინარე), რასაც ზოგად-ქართულში შეესატყვისება „ღელე“ (იხ. ზემოთ, გვ. 165)

*

125—126. აფხაზეთის მხარეთა მდინარეების ისტორიულ სახელწოდებათა განხილვის დასასრულს აქ გამოვეყოფთ და ცალკე შევხებით მდინარეთა ორ სახელწოდებას:

ა. მდინარე ნიკოფსისი ანუ ნიკოფსია;

ბ. მდინარე ლაგუმფსა.

მდინარე, რომელსაც ეწოდებოდა ნიკოფსისი ანუ ნიკოფსია, მომდინარეობს აფხაზეთის მხარეთა ჩრდილოეთ საზღვართან; როგორც უკვე აღნიშნული გვექნა, იგი ერთგვარად ზღვას ქალაქთან, რომლის თავდაპირველი სახელი იყო ლახიკა. უფრო გვიან სახელწოდება მდინარისა ქალაქზედაც იქმნა გადატანილი და ქალაქ ლახიკას შემდეგ ეპოქაში ეწოდება ესევე სახელი ნიკოფსისი ანუ ნიკოფსია. მე-5 საუკუნის გეოგრაფოსის პერიპლუსში ამ ქალაქის შესახებ აღნიშნულია (იხ. SC, I, გვ. 275):... „Πλαία Δαξική ἐν τῇ Ἰβηρίᾳ ἢ ἄλλῃ ἄλλῃ Νικαίᾳ...“ — „... ძველი ლახიკა, სადაც ამჟამად არის გვრეთწოდებული ნიკოფსისი...“. მე-10 საუკუნის ავტორის კონსტანტინე პორფიროგენეტის წიგნში (*De administrando imperio*, c. 42) — მოხსენებულია „მდინარე ნიკოფსისი, სადაც მდებარეობს ამავე სახელწოდების ქალაქი“.

რაც შეეხება მეორე მდინარეს, რომელსაც ეწოდებოდა ლაგუმფსა, იგი აღნიშნულია აფხაზეთის მხარეთა სამხრეთ ზონაში. (ეს მდინარე სახელწოდებით ლაგუმფსა *Λαγυμφσά* მოხსენებულია მე-5 საუკუნის ანონიმი გეოგრაფოსის პერიპლუსში)².

რა წარმოშობისაა ეს სახელწოდებები?

აკად. სიმ. ჯანაშია წერილში „ჩერქეზული (ადიღეური) ელემენტი საქართველოს ტოპონიმიკაში“ აყენებს დებულებას, რომ სახელწოდებანი ნიკოფსისი ანუ ნიკოფსია და ლაგუმფსა — ჩერქეზული წარმოშობისაა; ჩერქეზულად სიტყვა „ფსუ“ ნიშნავს წყალს, და მდინარეთა სახელწოდებანი, რომელთაც ერთგვარად ეს სიტყვა, ნიკოფსისი (ნიკოფსია) და ლაგუმფსა, — ჩერქეზულ სახელწოდებებს წარმოადგენენ³.

რამდენად შეეფერება სინამდვილეს ეს მტკიცება?

¹ იხ. არიანე, *loc. cit.*; მე-5 საუკუნის ანონიმი გეოგრაფოსის პერიპლუსი, *loc. cit.*

² იხ. SC, I, 275. მე-5 საუკუნის ანონიმი გეოგრაფოსი, განმარტავს რა მე-2 საუკუნის ავტორის არიანეს ტექსტს, აღნიშნავს, რომ ლაგუმფსა ამჟამად ეწოდებათ მდინარეს, რომელსაც ძველად ჰიპპოსი (ჰენის-წყალი) ერქვაო. ჰიპპოსი (ჰენის-წყალი) კოდორის ძველი სახელწოდებაა. (იხ. ზემოთ, გვ. 178). მე-5 საუკუნის ანონიმი ძველი და ახალი სახელწოდებების გაიგივებაში, როგორც ირკვევა, სცდება; ლაგუმფსა, როგორც ამას გვიჩვენებს სახელწოდებათა შეხვედრა, ჩანს, არის თანამედროვე ლაგუაშა ← *ლაგუან-ფსა, რომელიც ჰენის-წყალის (კოდორის) მეზობლად მომდინარეობს. (ფ. ბრუნი, წერილში — *Восточный берег Черного моря по древним перипламам и компасовым картам*, აგრეთვე მიდის იმ დასკვნამდე, რომ ლაგუმფსა არის ლაგუაშა, იხ. გვ. 248).

³ იხ. ს. ჯანაშიას დასახელებული წერილი, სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის მოამბე, 1940 წ., ტ. I, № 8, გვ. 623—627.

თავდაპირველად საჭიროა აღინიშნოს, რომ მდინარეების ანალოგიური სახელწოდებანი, რომლებშიაც ჩვენ გვაქვს ეს ფუძე-სიტყვა ფსი (ფსა) || ფსისი, იგივე ფასი || ფასისი, გვხვდება არა მარტო აფხაზეთის მხარეთა ამ მდინარეთა სახელწოდებებში — ნიკოფსისი (ნიკოფსია) და ლავუმუსა, არამედ შიდა საქართველოს მთელ რიგ მდინარეთა სახელწოდებში. ასეთებია: გ. პირველ რიგში ისტორიული სახელწოდება კოლხეთის მთავარი მდინარისა — რიონისა — ფასი, ფასისი.

დ. ისტორიული სახელწოდება ჭოროხის მდინარისა — აკამ-ფსისი (=აკამ-ფასისი), რომლის პირველადი სახეობაა *ქსაკამ-ფასისი. ფორმა აკამ-ფსისი დამოწმებულია არიანეს პერიპლუსში და პროკოპი კესარიელთან¹. VII — IX საუკუნეთა უსახელო გეოგრაფიაში აღნიშნულია, რომ ხალდები (ჭანები) ჭოროხს უწოდებდნენ სახელს „კაკამ-არი“, ხოლო ეგრისელი „ქსაკამ-ფსისი“². ხალდური (ჭანური) სახელწოდება კაკამარი იგივეა, რაც კაკამელი, კაკამელა, ე. ი. კაკამის მდინარე (შეადარეთ მდინარეთა ანალოგიური სახელები: ჩხერიმელა, წყუხამელა და სხვ. ჭანურში დაბოლოება „-არი“ აღნიშნავს იმასვე, რასაც „ელი“; შეადარეთ ოპიხარი || ოპიხელი). ხოლო მეორე სახელწოდება ქსაკამ-ფსისი (← *კაკამ-ფსისი) ორნაწილადი სიტყვაა. „ფსი“ (ფს-ისი) აქ წყალი აღნიშნავს; კაკამ-ფსისი (კაკამ-ფასისი), ე. ი. კაკამ-მდინარე, კაკამ-წყალი³.

ე. სახელწოდება მდინარისა სუფსა, რომლის პირველადი სახეა *სურ-ფსა. ეს მდინარე ღებულობს სათავეს მთებში, რომლის სახელწოდებაც *სურ-ი, სურ-ებ-ი. სურ-ფსა ნიშნავს: სურის (სურების) წყალი⁴.

ვ. ტერიტორია ზემო-არაქსის ხეობისა — ბასიანი (ფასიანი) — ანტიკურ ხანაში, როგორც ცნობილია, ჰეროდოტე ტომთა განსახლების ზონაში შედიოდა, იგი შეადგენდა მესხეთის მხარეთა ნაწილს. აქაც ჩვენ გვხვდება იგივე სახელწოდება ფასისი; სახელდობრ ფასისი ერქვა მდინარე არაქსის ზემო-ტოტს, რომელიც ბასიანის ტერიტორიაზე მომდინარეობს (იხ. ქსენოფონტეს ანაბაზისი, წ. IV, თ. 6, § 5; კონსტანტინე პორფიროგენეტის *De administrando imperio*, c. 45). ზემო არაქსის ტოტის ამ სახელწოდებიდან ფასისი მომდინარეობს თვით პროვინციის სახელწოდებაც ფასიანი (რომლის სახენაცვალი ფორმაა ბასიანი).

ამრიგად, როგორც ვხედავთ, სახელწოდებანი მდინარეებისა, სადაც წარმოდგენილია ეს ფუძე-სიტყვა ფსი || ფსისი, ფასი || ფასისი, ფართოდ ყოფილა გავრცელებული ისტორიული საქართველოს მიწა-წყალზე, დაწყებული აფხაზეთის მხარეებიდან — ვიდრე მესხეთამდე, ჭოროხის ხეობამდე და არაქსის სათავეებამდე.

ცხადია, თუ დავუშვებდით, რომ ეს სიტყვა ფსი || ფსისი, ფასი || ფასისი — ჩერქეზულიდან მომდინარეობს, მაშინ უნდა დაგვეშვა, რომ ეს ტერიტორია ოდესღაც დასახლებული იყო ჩერქეზთა ტომებით, რომელთაც დაუტოვებიათ კვალი ადგილობრივ ტოპონიმიკაში. აკად. სიმ. ჯანაშია აკეთებს კიდევ ასეთ დასკვნას. იგი ვარაუდობს, რომ დასახლებული საქართველო ვიდრე გურიაამდე (სუფსის ხეობამდე), ასევე მესხეთი (ჭოროხის = აკამ-ფასისის ხეობა), ვითომც ოდესღაც ჩერქეზული ტომებით იყო დასახლებული, რა ტერიტორიაც შემდეგ ქართველებმა დაიკავესო. სიმ. ჯანაშია თავის წერილს ასე დასკვნის: „ზემო თქმულის გათვალისწინებით საქართველოს ტერიტორიის გარკვეულ ნაწილში ჩერქეზული ტოპონიმიკა უდავოდ დადასტურებულად უნდა ჩაითვალოს (საცილობელი საკითხები ამ წერილში არც კი აღვივებავს). ეს კი ჩერქეზული მოსახლეობის ოდინდელი არსებობის ნაკვალევია“.

ეს შეხედულება, რომელიც ასეთი კატეგორიულობით არის წარმოდგენილი, არ შეეფერება სინამდვილეს.

საერთოდ უნდა აღინიშნოს, რომ არ შეიძლება გამოტანა ასეთი უდიდესი მნიშვნელობის დასკვნებისა, რომლებიც ხალხის ისტორიის ძირითად საკვანძო საკითხებს ეხება, — ასეთის სა-

¹ იხ. არიანე, პერიპლუსი (SC, I, 219); პროკოპი კესარიელი, *de bello Gothico*, VIII, 2 (ს. ყუზნიშვილი, გეორგიკა, II, გვ. 93).

² იხ. უსახელო გეოგრაფია VII — IX საუკუნეთა, ა. სურკის გამოცემა, 1881 წ., გვ. 35.

³ აქ საჭიროა აღინიშნოთ ამასთან, რომ ჭოროხს, პარალელად ამ ორნაწილადი სახელწოდებისა *კაკამ-ფასისი, პირდაპირ რქმევია აგრეთვე ფასისი. ეს ჩანს პროკოპი კესარიელის ტექსტის მიხედვით (იხ. *de bello Persico*, II, 29, ს. ყუზნიშვილი, გეორგიკა, II, 71 — 72). ამას გარდა, ანდრია მოციქულის მიმოსვლის ძველ ქართულ თარგმანში ბერძნული დედნის ფასისი ქართულად გადმოცემულია როგორც ჭოროხი (იხ. ქართული ტექსტი — საქართველოს სამოძრე, 1882 წ., გვ. 36¹⁷ — 18; ბერძნული ტექსტი — ს. ყუზნიშვილი, გეორგიკა, IV, 1, გვ. 58¹⁷ — 18).

⁴ სახელწოდება სუფსას ეტიმოლოგიის შესახებ (*სურ-ფსა) იხ. ნ. მარი, *O зыске и историн Абхазов* (კრებული), 1938 წ., გვ. 179 და ს. ჯანაშია, დასახლებული წერილი.

ბუთიანობით, სულ რამდენიმე სიტყვის (არსებიდან სამი სიტყვის) საეჭვო ეტიმოლოგიზაციის საფუძველზე.

ჩერქეზულ ენაზე სიტყვა „ფსკ“ აღნიშნავს წყალს, მაგრამ აქედან არაფერი არ გამომდინარეობს.

საქმე ის არის, რომ ამავე ფუძისეული სიტყვა არსებულა არქაული პერიოდის ქართულ-შიც, რა დროსაც ეკუთვნის ამ გეოგრაფიულ სახელწოდებათა წარმოშობა.

ხოლო ის ფაქტი, რომ ამავე ძირის სიტყვა ჩვენ გვხვდება აგრეთვე ჩერქეზულშიც, აიხსნება იმით, რომ ჩერქეზული ერთგვარ ნათესაობაში იჭყოფება ქართულთან (საერთო წარმოშობის სიტყვები არა ერთი და ორი მოიპოვება ქართულსა და ჩერქეზულში), ან და, შესაძლოა იმიტაც, რომ ეს სიტყვა ჩერქეზულში ნასესხებია ქართულიდან.

ხოლო ქართულ ენაში რომ სიტყვა ფ ა ს - ი || ფ ს - ი (აქედან ფას-ის-ი, ფს-ის-ი) ძირეულია და აღნიშნავდა ცნებას „წყალი“, ამას ადასტურებს ის ფაქტი, რომ ამ ფუძეს მრავალგვარი განშტოება მოეპოვება ქართულში.

ასე, განშტოებას ამ ფუძე-სიტყვისას ფას-ი || ფს-ი (=წყალი) წარმოადგენენ:

სიტყვა „ფ შ ა“, რაც ნიშნავს წყაროს, წყალს;

„ფ შ ა ნ ი“ — დიდი ფშა (სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით „მრავალ-ფშა“), წყარო-მდინარე;

„ფ შ ა - ტ ა ლ ა“ — სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით „წყალი თოვლ-ნარევი“;

„ფ ო ს ო“, „ფ ო ს ვ ი“, — „დაღრმობილი“; წყლოვანი ადგილი.

განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია urina-ს სახელი ქართულად *ფ(ა)სელი—ფს-ელი, საიდანაც უდავოდ დასტურდება, რომ ფუძე ფ ა ს || ფ ს აღნიშნავდა ცნებას წყალი¹.

მეგრულ დიალექტზე ტერმინი „ფ ს ი ა“ მიემართება ადიღებულ მდინარეს, აღნიშნავს წყლის დიდრობას, დიდ-წყალიანობას.

ასეთი მრავალგვარი განშტოება ამ სიტყვისა ქართულში იმისი მაჩვენებელია, რომ ეს ფუძე ფას-ი || ფს-ი ძირეულია ქართულ ენაში და გადმოსცემდა ცნებას წყალი.

აღნიშნულის შემდეგ საკითხი გარკვეულად უნდა ჩაითვალოს.

ამრიგად სახელწოდებანი ზემოთხაზოთვლილი მდინარეებისა, და კერძოდ სახელი კოლხეთის მთავარი მდინარისა ფ ა ს-ი, ფ ა ს-ი ს-ი, არაა უცხოური წარმოშობისა, არამედ ქართულ ენობრივ სამყაროს ეკუთვნის².

¹ urina-ს სახელწოდება ქართულად რედუქცია-ქანილი ფორმაა, მომდინარე ძირითადი სახეობიდან: *ფ(ა)ს-ელი. ქართული ენის ფონეტიკის თანახმად დართვა ხმოვანი ბოლოკიდური ფორმანტისა („ელი“) იწვევს რედუქციას (ხმოვის გაქრობას ფუძეში) და ამ გზით არის მიღებული სრული ფორმიდან „ფას-“ შეკუმშული ფორმა „ფს-“ ფს-ელი).

² კერძოდ, რომ სახელწოდება მდინარისა ნიკოფსისი || ნიკოფსია ქართული წარმოშობისაა, ამას, გარდა ზემოთ-აღნიშნულისა, ადასტურებს თვით გრამატიკული აღნაგობა ამ ტერმინებისა; ბოლოკიდური ფორმანტი „-ია“ (ნიკოფს-ია) და „-ისი“ (ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანი დართული ფუძე-სიტყვასთან: ნიკოფს-ისი); — დამახასიათებელია ქართული სიტყვის-წარმოებისათვის. აღსანიშნავია ამას გარდა ისიც, რომ როდესაც შემდგომ ხანაში ამ კუთხეში დამკვიდრდნენ ადიღეველნი (ჩერქეზები), მათ შესცვალეს ეს სახელწოდება როგორც ნიკოფსუხი || ნიკეფსუხა, ანუ ნიჩეფსუხი || ნიჩეფსუხა, რაც იმისი მაჩვენებელია, რომ ადიღეველთათვის უცხო იყო ამ სახელწოდებათაძველი (ქართული) ფორმა, დამოწმებული ასისტორიო წყაროებში: ნიკოფსისი, ნიკოფსია.

რაც შეეხება მეორე მდინარის სახელწოდებას ლაგუმ-ფსა (Λαγυμ-ψα), აქ საჭიროა დამატებით აღვნიშნოთ შემდეგი:

ამ მდინარეს, როგორც ზემოთ გვქონდა მითითებული (იხ. გვ. 183), ამჟამად ეწოდება ლაგუშა, ხოლო მისი სახელწოდების ადრინდელი ფორმა, ჩანს, არის * ლ ა გ უ ა ნ - ფ შ ა. მდინარის ნაპირას მდებარეობს სოფელი, სახელწოდებით ო - ლ ა გ უ ა ნ - ე, ხოლო მდინარე სათავეს ღებულობს სექტორში, სადაც მდებარეობდა სოფელი ფ შ ი ა ანუ ფ შ ა (იხ. ზემოთ, გვ. 173). ამ პუნქტების სახელწოდებანი ო-ლაგუან-ე (|| ლაგუანი) და ფშია (|| ფშა), ცხადია, კავშირში იმყოფება მდინარის სახელწოდებასთან * ლ ა გ უ ა ნ - ფ შ ა. ამრიგად მე-5 საუკუნის ანონიმი ავტორის გადმოცემულ ფორმას Λαγυμ-ψα (ლაგუმ-ფსა) შეეფარდება * ლ ა გ უ ა ნ - ფ შ ა. აქ

აფხაზეთის მხარეების მდინარეთა სახელებში ფუძე-სიტყვა „ფას-ი“ (აღსანიშნავად ცნებისა „მდინარე“, „წყალი“), — გარდა მდინარეებისა ნიკო-ფსისი (ნიკო-ფსია) და ლაგუმ-ფსა, დამოწმებულია საისტორიო წყაროებში პარალელურ სახელწოდებათა სახით შემდეგ მდინარეთა მიმართ:

127. მდინარე ახუნთა = ბ ა ს ი (*ფ ა ს ი).

მდინარე ახუნთა, რომელიც შიდა სანიხეთის და აფხაზეთის ჯიქეთის სახლვარზე მომდინარეობდა (იხ. ზემოთ, გვ. 183), ატარებდა პარალელურ სახელწოდებას ბ ა ს ი. მე-5 საუკუნის ანთხიმი გეოგრაფოსის პერიპლუსში აღნიშნულია: „მდინარე ახუნთა, რომელსაც აგრეთვე ეწოდება ბ ა ს ი, გაჰყოფს ჯიქებს სანიხებისაგან“¹. ეს მეორე სახელწოდება მდინარისა ბ ა ს ი — იგივეა რაც ფ ა ს ი (შეადარეთ ბ ა ს - ი ა ნ ი = ფ ა ს - ი ა ნ ი).

128. მდინარე თ ე ს ჯ რ ი (თ ე წ ჯ რ ი) = ფ ' ა ს ი (ფ ს უ).

მდინარე, რომელიც ანტიკურ ხანაში მოიხსენება სახელწოდებით თესჯრი ანუ თეწჯრი (იხ. ზემოთ, გვ. 179), აგრეთვე ატარებდა მეორე სახელს *ფ ა ს ი || ფ ს ი. ველია ჩელების (XVII ს.) ეს მდინარე მოხსენებული აქვს სახელით ფ ს უ, resp. ფ ჯ ს უ (Phessus); ამჟამად მას ფ ს ო უ ეწოდება. ეს ნაგვიანევი ფორმები ფსუ, ფსოუ წარმოადგენენ დერივატს პირველადი სახეობიდან: ფ ა ს ი || ფ ს ი.

*

მდინარეთა სახელწოდებაში სიტყვას ფ ა ს ი || ფ ს ი, ზოგჯერ დაერთვის როგორც აღნიშნული გეგონდა, ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანი მხოლოდობითი რიცხვისა „-ისი“ და ამგზობით სიტყვიდან ფასი || ფსი იწარმოება ფას-ისი || ფს-ისი (ფასი || ფას-ისი, — სახელწოდება რიონისა, *კაკამ-ფსი || *კაკამ-ფსისი, — სახელწოდება ჭოროხისა; ნიკო-ფსი || ნიკო-ფსისი, — სახელწოდება ჯიქეთის, *ძველი ლაზიკისა მდინარისა).

აქ საჭიროა აღვნიშნოთ ამასთან, რომ სიტყვას ფ ა ს ი || ფ ს ი დაერთვის ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანი არა მარტო მხოლოდობითი რიცხვისა („-ისი“), არამედ აგრეთვე მრავლობითი რიცხვისაც („-თა“) და ამრიგად ფუძე-სიტყვიდან ფასი || ფსი ჩვენ ვღებულობთ როგორც ფორმას ფას-ისი || ფს-ისი, ისე ფორმას *ფას-თა || ფს-თა.

ეს სიტყვა, ფორმით „ფ ს თ ა“, ჩვენ გვხვდება მთელ რიგ მდინარეთა სახელებში. ამათ რიცხვს ეკუთვნის:

129. ს ო ჭ ა - ფ ს თ ა = ს ო ჭ ი ს მდინარე.

ძველი სახელწოდება სოჭის მდინარისა, როგორც აღნიშნული გეგონდა, იყო ბრუნონთა (იხ. ზემოთ, გვ. 182). მეორე სახელწოდება მდინარისა ყოფილა „ს ო ჭ ა - ფ ს თ ა“, ე. ი. სოჭის მდინარე, რაც ხმარებაში იყო მე-19 საუკუნემდე². (აღვნიშნავთ ამასთან, რომ არსებულა მდინარის სახელწოდების აგრეთვე შემდეგი ფორმა: „სოჭალი“³. ეს მესამე სახელწოდებაც, ისევე როგორც პირველი ორი, ქართული წარმოშობისაა: მისი აღნაგობა ქართულია, ბოლოკიდური „-ალი“ ქართულ ფორმანტს, ფუძის დეტერმინანტს წარმოადგენს).

130. ა ნ ა კ ო - ფ ს თ ა = ა ნ ა კ ი ს მდინარე.

ასე ეწოდება მდინარეს, რომელიც ერთვის ზღვას გაგრის ვიწრობთან. (ამ სახელწოდებაში „ანაკო-ფსთა“ = ანაკის მდინარე — ფუძე-სიტყვა ანაკ-ი იგივეა, რაც მთელ რიგ ქართულ გეოგრაფიულ სახელებში: ანაკ-ეთი, ანაგ-ა, ანაკ-ობ-ია || ანაკ-ოფ-ია; შეად. ზემოთ გვ. 151).

საჭიროა ხაზი გავუსვავთ შემდეგ გარემოებას: როგორც არ უნდა იყოს ეტიმოლოგია ამ მდინარის სახელწოდებისა, თავისთავად ის ფაქტი, რომ მდინარის სათავეში მდებარე სოფელი ატარებდა სახელწოდებას ფ შ ა, რასაც კავშირი აქვს მდინარის სახელთან (*ლაგუმ-ფშა || ლაგუმ-ფსა → ლაგუმ-ფსა), ერთხელ კიდევ ადასტურებს, რომ მდინარეთა სახელწოდებებთან დართული სიტყვა „ფშა“ — წყარო, წყალი, — იდენტურია, ორივენი ერთ ენობრივ წრეს, ქართულ ენობრივ სამყაროს ეკუთვნის.

¹ იხ. SC, I, გვ. 278.

² იხ. ფ. ბრუნი, op. cit., გვ. 258.

³ იხ. ფ. დიობუა დე მონპერე, op. cit. I, გვ. 200—201, Socha იგივე Soutchali (თურქულ გადმოცემაში) ← სოჭალი.

131. კვდე-ფსთა, კვდეს მდინარე.

ასე ეწოდება მდინარეს, რომელიც შეერთვის ზღვას ხოსთას დასავლეთით. ეს მდინარე სახლურის მდინარეს წარმოადგენდა: ძველ ხანაში იგი გაჰყოფდა საკუთრივ აფხაზეთის მხარეს (ზღვისპირა აფხაზეთს) შიდა სანიხეთიდან, ხოლო შემდეგ აფხაზეთს გაჰყოფდა უბი-ზების ტერიტორიიდან. ამის გამო საფიქრებელია, რომ ამ ორნაწილედ სახელწოდებაში კვდე-ფსთა = კვდეს მდინარე, პირველი სიტყვა „კვდე“ ეს არის სახენაცვალე ფორმა სიტყვისა „კიდე“, — იგი კიდის მდინარეს ნიშნავდა. აქ საჭიროა აღვნიშნოთ ამასთან, რომ ანალოგიური სახელწოდება ჩვენ სხვაგანაც გვხვდება აფხაზეთის მხარეებში; სახლურის მდინარეს, რომელიც გაჰყოფს შუა-სოფლის მხარეს შიდა-ეგრისიდან, ეწოდება, როგორც ცნობილია, ღალი-ძგა, რაც სიტყვა-სიტყვით კიდის მდინარეს აღნიშნავს (ღალი — მეგრულად ნიშნავს მდინარეს, „ღლეღ“; ძგა ნიშნავს — „ძგიდეს“, კიდეს; ამრიგად სიტყვა-სიტყვითი მნიშვნელობა სახელწოდებისა „ღალი-ძგა“ ასეთია: „ღლეღ კიდისა, კიდის მდინარე).

ასეთია სახელები აფხაზეთის მხარეთა მდინარეებისა, რომელთაც დამატების სახით დაერთვის სიტყვა „ფსთა“ — მდინარე, და რაც თავისი მნიშვნელობით იგივეა, რაც „ფსისი“ („ფა-სისი“)¹.

*

დასასრულ, აღვნიშნავთ აფხაზეთის მხარეთა მთებისა და უღელტეხილების სახელებს, მოხსენებულს ძველ წყაროებში.

132. კოლის (კოლაეთის) მთები (იხ. ზემოთ, გვ. 143).

133. უღელტეხილი კოლხორი (იქვე, გვ. 143).

134. კორახის მთები (იხ. ზემოთ, გვ. 141).

სამეფე ეს სახელწოდება კოლისა და კორახის მთებისა და კოლხორის უღელტეხილისა, და-დაკავშირებული არის, როგორც გამორკვეულია, აფხაზეთის მხარეებში მოსახლე კოლხთა ტომის სახელთან (იხ. გვ. 141, 143).

135. დარენი (დარენის გზა).

დარენი ეწოდებოდა უღელტეხილს, რომელზედაც გასდევდა გზა ჩრდილო კავკასიიდან (აღანეთიდან) აბსილეთში.

ისტორიული აბსილეთის ტერიტორიას ჩრდილო კავკასიასთან აერთებს უღელტეხილი მარუხი (მდინარე ჩხალთის სათავეებში). დარენი, როგორც ირკვევა, მარუხის უღელტეხილის სახელწოდება იყო².

¹ აღვნიშნავთ ამასთან, რომ ეს სიტყვა „ფსთა“ ქართულიდან შეთვისებულია აფხაზურში (აფსუას ენაში) ფორმით „აფსთა“ და აქ იგი ხეობას, ხევს ნიშნავს.

² მეექვსე საუკუნის ბიზანტიელი ისტორიკოსის მენანდრე პრეტექტორის მიერ აღწერილი მარშრუტი, ჩრდილო კავკასიიდან აბსილეთში მომავალი მზავრი გამოვივლიდა კავკასიონის უღელტეხილს — დარენის გზას და ჩამოვიდოდა პუნქტში, რომლის სახელწოდება დედნებში დაზიანებულიად არის წარმოდგენილი როგორც (PO)ΓΑΤΟΠΙΟΝ (←*ΤΟ ΓΑΤΟΠΙΟΝ), რაც უღრის თეოდორე განგრელის ტექსტის (Σ)ΚΟΤΟΠΙΝ-ს და რაც გიორგი მთაწმიდელის დიდ სვინაქსარში გადმოცემულია როგორც კოტორი = კოდორი (იხ. გიორგი მთაწმიდელის სვინაქსარი, მე-11 საუკუნის ხელნაწერი A-97, 13 აგვისტოს თარიღის ქვეშ. მენანდრეს და თეოდორე განგრელის ტექსტები იხ. სიმ. ყაუხჩიშვილი, გეოგრაფიკა, III, გვ. 236-237, IV, 1 გვ. 42). მენანდრე აგვიწერს შემდეგ მარშრუტს (—მისიმიანეთის გზის ავლით): მარუხის უღელტეხილი — მდინარე ჩხალთის სათავეები — ამტყელის ხეობა და დაბა კოდორი (რომელიც მდებარეობდა მდინარე კოდორის შუა წელში, უბეღლის რაიონში, სადაც ამტყელის ხეობა ადგება მდინარე კოდორს; იხ. ზემოთ, გვ. 155—156). ხოლო დაბა კოდორიდან გზა მიემართებოდა ზღვისკენ მდინარე კოდორის ხეობით.

თუ კი დარენი ყოფილიყო არა მარუხის, არამედ ნაურის ან ცაგერ-კარის უღელტეხილი, მაშინ ჩვენ გვექნებოდა მარშრუტი უღელტეხილიდან არა კოდორზე, არამედ ცხომზე.

სახელწოდება და რენი თავისი გრამატიკული სახეობით იმავე ტიპისაა, როგორც კავკასიონის მთების მეზობელი სექტორის გეოგრაფიული სახელწოდება საკენი (ბოლოკიდური „ნი“ მრავლობითი რიცხვის ნიშანია).

136. ს ტ რ ო ბ ი ლ ი ა ნ უ ს წ რ ო ბ ი ლ ი .

მე-2 საუკუნის ავტორის არიანეს ცნობით აფხაზეთის მთების ერთ-ერთ მწვერვალს (კოდორის ხეობაში), სადაც, ადგილობრივი გადმოცემით, მიჯაჭვული იყო პრომეთე (ამირანი), — ეწოდებოდა ს ტ რ ო ბ ი ლ ი ¹.

აქ საჭიოთა აღნიშნათ, რომ ბერძნული დაწერილობა ამ სახელისა შესაძლოა ორგვარად იქმნეს წყაროთხული: როგორც „სტრობილი“ და როგორც „სწრობილი“ (ბერძნული ტრანსკრიფცია ქართული სახელებია დაწერილობით „ს“ გადმოგვეცემს როგორც კომპლექსს „სტ“, ისე კომპლექსს „სწ“).

აღსანიშნავია ამას გარდა, რომ თვით ქართულ დიალექტებშიაც ჩვენ გვაქვს შენაცვლება ფონეტიკური კომპლექსებისა „სწ“ = „სტ“ (როგორც მაგალითად სწავლა = სტავლა, სწორი = სტორი და მისთანანი).

სახელწოდება ამ მწვერვალისა ს ტ რ ო ბ ი ლ ი ა ნ უ ს წ რ ო ბ ი ლ ი , როგორც ამას ცხად-ჰყოფს თვით მისი გრამატიკული გაფორმება (ბოლოკიდური ფორმანტი „-ობილი“), წმინდა ქართულია.

დასასრულ, დავგრძენია აღნიშნოთ, რომ მე-2 საუკუნის ავტორის არიანეს ცნობა უაღრესად მნიშვნელოვანია კერძოდ იმ მხრივაც, რომ ამ ცნობის თანახმად აფხაზეთის ქართველ ტომთა შორის ანტიკურ ხანაში გავრცელება ჰქონია ქართველი ხალხის უძველეს თქმულებას პრომეთე-ამირანის შესახებ².

*

ამ ნარკვევით აფხაზეთის მხარეთა ისტორიული გეოგრაფიის შესახებ, აფხაზეთის ისტორიული ტოპონიმიკის, გეოგრაფიული სახელების ქართულ ენობრივ საწყაროსთან კავშირის შესახებ, ჩვენ ვამთავრებთ ამ სპეციალურ გამოკვლევას საკითხისას, თუ როგორი იყო აფხაზეთის მხარეთა მოსახლეობის ეთნიკური შედგენილობა ანტიკურ ხანაში და საშუალო საუკუნეებში.

როგორც გამოირკვა, აფხაზეთის მხარეები ძირეული ქართული ქვეყანაა, რომელიც ძველი დროიდანვე ქართველებით იყო დასახლებული. აფხაზეთის მხარეების მოსახლეობა ქართული იყო როგორც ანტიკურ ხანაში, ისე საშუალო საუკუნეებში და, კერძოდ, საშუალო საუკუნეთა იმ მონაკვეთზე, მე-8 საუკუნეში, როდესაც დაარსდა დასავლეთ საქართველოს „აფხაზეთის სამეფო“.

¹ იხ. არიანე, SC, I, გვ. 223.

² აღნიშნავთ ამასთან, რომ თქმულება პრომეთე-ამირანის (ამრსკილის) შესახებ დღემდე ფართოდ არის გავრცელებული აფხაზეთის მხარეში. თქმულებას ამირანზე აფხაზეთში აკავშირებენ ჭილღუს (ჭაღლის) მღვიმესთან, სადაც ვითომც დატყვევებულია ამირანი.

ამირანის თქმულების ამ ადგილობრივი ლოკალიზაციის მიხედვით ამირანის მთა ს ტ რ ო ბ ი ლ ი (ს წ რ ო ბ ი ლ ი) რქმევია ფანავის ქედის მთავარ მწვერვალს, რომელიც დასცქერის ჭილღუს მღვიმეს და სადაც ლებულოზს სათავეს ჭილღუსთან მომდინარე დასავლეთი სათავე მოქვის-წყალისა.

მეორე საუკუნის ავტორის არიანეს აღწერით ამირანის მთა ს ტ რ ო ბ ი ლ ი (ს წ რ ო ბ ი ლ ი) სახილველი იყო ზღვაზე მოკზაურთათვის კოდორის ხეობის ზონაში (ჰიპოს — ასტლეფის ხაზზე); ასეთია სწორედ ფანავის ქედის დასახლებული მწვერვალი, რომელიც გამოირჩევა კოდორის ხეობის პანორამაში.

გადავდივართ ამის შემდეგ განხილვაზე საკითხისა, თუ რა კონკრეტულ ისტორიულ ვითარებაში მოხდა ეს მეტად მნიშვნელოვანი ფაქტი ქართველი ხალხის ისტორიაში, დაარსება მე-8 საუკუნეში დასავლეთ საქართველოს „აფხაზეთის სამეფოსი“, რითაც საზღვარი დაედვა უცხო ძალების — ბიზანტიელებისა და არაბების — ბატონობას ძველი კოლხეთის, დასავლეთ საქართველოს მიწა წყალზე და შეიქმნა პირობები ქართული სახელმწიფოებრივობისა და ქართული კულტურის შემდგომი აღმავლობისათვის.

2

დასავლეთ საქართველოს „აფხაზეთის სამეფოს“
დაარსების ისტორიისათვის

ჩვენ უკვე გვქონდა საუბარი იმის შესახებ, რომ საშუალო საუკუნეთა დასაწყისში დასავლეთ საქართველოს ქვეყნები გაერთიანებული იყო სახელმწიფოებრივ ერთეულში, რომელსაც ეწოდება ლაზეთის ანუ ეგრისის სამეფო (იგივე კოლხეთი).

ლაზეთის ეს სამეფო ამ დროისათვის საკმაოდ ძლიერსა და მნიშვნელოვან სახელმწიფოს და ამასთან მაღალ-კულტურულ ქვეყანას წარმოადგენს.

მე-4—6 საუკუნეებში ლაზეთის სამეფოს სახელმწიფოებრივი პოლიტიკის მაგისტრალურ ხაზს განსაზღვრავდა მისი გეოგრაფიული მდებარეობა ისეთ ზონაში, სადაც ერთი-მეორეს ხედებოდა პოლიტიკური ინტერესები ამ ეპოქის ორი დიდი იმპერიისა, აღმოსავლეთ რომისა (ბიზანტიისა) და სასანიანთ ირანისა.

ლაზეთის სამეფოს ხელმძღვანელებს ამ ეპოქაში უხდებოდათ ელასტიკური პოლიტიკის წარმოება ამ ორი მეზობელი იმპერიის მიმართ, სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის შესანარჩუნებლად. მე-4—6 საუკუნეებში ლაზეთის სამეფო პოლიტიკურ კავშირში იმყოფება ხან ბიზანტიასთან, ხან ირანთან.

თუ რამდენად დაწინაურებული და მაღალ-კულტურული ქვეყანაა ამ დროს ლაზეთი, ეს შეგვიძლია გავითვალისწინოთ ამ ეპოქის ბიზანტიელი ავტორების ცნობებიდან. ერთ-ერთი ბიზანტიელი ისტორიკოსი მე-6 საუკუნისა შემდეგს წერს ლაზების შესახებ:

„ლაზები — ძლიერი და მამაცი ხალხია და სხვა ძლიერ ხალხებსაც მბრძანებლობენ. ისინი ამყობენ კოლხთა ძველი სახელით და ზომავს მეტად ქედ-მალლობენ და, უნდა ითქვას, არც თუ უსაფუძვლოდ. იმ ხალხებს შორის, რომლებიც სხვა სახელმწიფოს გავლენის ქვეშ იმყოფებიან¹, მე არ მეგულება არც

¹ 562—582 წლებში, რა დროსაც ეკუთვნის ეს ცნობა, ლაზეთის სამეფო ბიზანტიის გავლენის სფეროში იყო მოქცეული.

ერთი სხვა ესოდენ სახელგანთქმული და მორკმული, როგორც თავისი სიმდიდრის სიუხვით, ისე ქვეშევრდომთა სიმრავლით, როგორც მიწა-წყალის სიჭარბით და მოსავლიანობით, ისე ხასიათის სილამაზით და სიცქვიტით... მას შემდეგ, რაც არგოს ნავი მოადგა მათ ნაპირებს [ე. ი. იაზონისა და კოლხეთის მეფის აიეტის ხანის შემდეგ], ისინი (კოლხები — ლაზები) შეუდგნენ ნაოსნობა-მეზღვაურობას და ვაჭრობაშიაც დიდ სარგებლობას ნახულობენ. და, საერთოდ, ისინი სრულებითაც არ არიან ბარბაროსნი და არც მათებურ ცხოვრებას ეწვევიან, არამედ რომაელებთან ურთიერთობის შედეგად ლაზებს შემოღებულ აქვთ სახელმწიფოებრივი წყობა და მათი ცხოვრება კანონებზე დამყარებით არის მოწყობილი. ასე რომ, თუ არ მივაქცევთ ყურადღებას... საეგირველსა და დაუჯერებელ ამბებს, რაც პოეტებმა ასეთის ხელოვნებით შეთხზეს აიეტის (ძველი კოლხეთის მეფის) შესახებ, შესაძლოა გადაჭრით ითქვას, რომ მათი (ლაზების) ახლანდელი ვითარება კიდევ უფრო უკეთესია, ვიდრე წარსული“¹.

*

ლაზეთის სამეფოს დიდი პოლიტიკური კრიზისის ხანა დაუდგა მე-6 საუკუნეში. ამ დროს, მე-6 საუკუნის 20-იანი წლებიდან მოკიდებული, იწყება დიდი და ხანგრძლივი ომები ბიზანტიისა და ირანის იმპერიებს შორის პოლიტიკური უპირატესობის მოპოვების მიზნით ლაზეთში. ეს ომები, რომელიც ორმოც წლამდე გაგრძელდა და თვით ლაზეთის ტერიტორიაზე წარმოებდა, რამაც დიდი ზიანი მიაყენა ქვეყანას, — იმით დასრულდა, რომ ლაზეთის სამეფო საბოლოოდ ბიზანტიის იმპერიის გავლენის სფეროში რჩება.

ამის შემდეგ, მე-6 საუკუნის 60-იანი წლებიდან მოკიდებული, ბიზანტიის იმპერია მკვიდრად გაბატონდება ლაზეთში, თანდათანობით ზღუდავს ლაზეთის სახელმწიფოებრივ დამოუკიდებლობას და აუქმებს „მეფობას“.

ბიზანტიამ მეფობის ინსტიტუტის გაუქმება ლაზეთში თავდაპირველად სცადა ძალიან მარტივი და უხეში საშუალებით, ზურგს უკან ვერაგულად მოწყობილი პოლიტიკური მკვლევლობის გზით. 554 წელს, როდესაც ჯერ კიდევ ომი წარმოებდა ბიზანტიასა და ირანს შორის, ბიზანტიის მხედართმთავრებმა ვერაგულად მოჰკლეს ბიზანტიელთა მოკავშირე ლაზეთის მეფე გუბაზ II.

ამან უდიდესი აღშფოთება და მღელვარება გამოიწვია ლაზეთში. სახალხო კრებაზე, რომელიც ლაზეთში გაიმართა პოლიტიკური მდგომარეობის გამო და სადაც ბჭობის საგანი იყო ორიენტაციის საკითხი, კრების მონაწილე ლაზი დიდებული აიეტი, ცნობილ ისტორიულ სიტყვაში, მოითხოვდა კავშირის გაწყვეტას ბიზანტიასთან და პირდაპირ ბრალსა სდებდა ბიზანტიის იმპერატორს იუსტინიანეს, რომ ეს ვერაგული მკვლევლობა ლაზეთის ქვეყნის მეთაურისა თვით იმპერატორის შთაგონებით არის მოწყობილიო².

¹ იხ. აგათია სქოლასტიკოსის ისტორია, III, 5.

² იხ. აიეტის სიტყვა აგათია სქოლასტიკოსის ისტორიაში, III, 9—10.

ბიზანტიის მთავრობა იძულებული გახდა ანგარიში გაეწია ლაზეთში და-
წყებული მღელვარებისათვის, მოეწყო გასამართლება მკვლელობის გამო და
სიკვდილით დაესაჯა ლაზთა მეფის უშუალო მკვლელები — ბიზანტიელი მხე-
დართმთავრები, ხოლო ლაზეთის ტახტზე მეფედ დაემტკიცებინა გუბაზ II-ის
ძმა, წათე II.

მაგრამ მას შემდეგ, რაც დასრულდა ომი ბიზანტიასა და სპარსეთს შორის
და 562 წლის ზავის შედეგად ბიზანტია საბოლოოდ გაბატონდა ლაზეთში, ბი-
ზანტია, როგორც მოვიხსენეთ, თანდათანობით ზღუდავს ლაზეთის სახელმწი-
ფოებრივ დამოუკიდებლობას და აუქმებს ლაზეთში „მეფობას“. მეფობის
ინსტიტუტის გაუქმება, როგორც ირკვევა, მე-6 საუკუნის მეორე ნახევარში
მომხდარა; ამ დროიდან მოკიდებული ლაზეთის ქვეყნის მეთაურნი აღარ ატა-
რებენ „მეფის“ წოდებულებას.

ბიზანტიამ თუმცა გააუქმა „მეფობა“ ლაზეთში, მაგრამ ბიზანტიის მთავ-
რობას მაინც ვერ დაუნახავს შესაძლოდ ლაზეთის პოლიტიკური ავტონომიის
მთლიანად მოსპობა. ლაზეთი შედის ბიზანტიის იმპერიის ფარგლებში არა რო-
გორც პროვინცია, ბიზანტიის თემი, არამედ როგორც ავტონომიური ერთე-
ული, რომლის სათავეში დგას ადგილობრივი მთავარი, „ლაზეთის პატ-
რიკიოსის“ (პატრიკიოს-მაგისტროსის) ტიტულით.

*

მომდევნო ხანის ისტორია დასავლეთ საქართველოსი მე-6 საუკუნის მეო-
რე ნახევრიდან მოკიდებული მე-8 საუკუნემდე სრულიად შეუსწავლელია, და
ამით აიხსნება, რომ დღემდე არ არის სწორ ისტორიულ პერსპექტივაში წარ-
მოდგენილი ისეთი მნიშვნელოვანი ფაქტი საშუალო საუკუნეთა საქართველოს
ისტორიისა, როგორც არის დასავლეთ საქართველოს „აფხაზეთის სამეფოს“
დაარსება მე-8 საუკუნეში.

ამის გამო ჩვენ მოგვიხდება აღვადგინოთ მაგისტრალურ ხაზებში ძირი-
თადი მომენტები დასავლეთ საქართველოს ისტორიისა მე-6—8 საუკუნეთა
მანძილზე.

თავდაპირველად შევჩერდებით დასავლეთ საქართველოს მმართველი
მთავრების სიაზე.

საისტორიო წყაროებიდან ირკვევა, რომ მე-6 საუკუნის დასასრულს
600-იანი წლების ახლო ხანებში, ლაზეთის მთავრების „პატრიკიოსების“ ხა-
რისხი დაუმკვიდრებია ლაზთა ერთ გვარეულობას და ამის შემდეგ ეს ხარისხი
ამ გვარის მემკვიდრეობით კუთვნილებად ხდება. ამ დროიდან დაედგა საფუ-
ძველი ლაზეთის მთავრების (პატრიკიოსების) ახალ დინასტიას.

ლაზეთის მთავართა ამ დინასტიის მთელმა რიგმა მოღვაწეებმა, როგორც
შემდეგ გამოირკვევა, მნიშვნელოვანი როლი შეასრულეს დასავლეთ საქართვე-
ლოს მომდევნო ხანის პოლიტიკურ ისტორიაში.

თვით დაარსება დასავლეთ საქართველოს „აფხაზეთის“ სამეფოსი მე-8 საუკუნეში ამ დინასტიის მოთავეობით მომხდარა და ეგრეთწოდებული „აფხაზთა“ დინასტია, ეს არის, როგორც შემდეგ დავინახავთ, იგივე დინასტია ლაზეთის მთავრებისა.

ამრიგად, არ მომხდარა არავითარი „შეცვლა“ დინასტიებისა, მით უფრო არ მომხდარა არავითარი „შეცვლა“ ეთნიკური ჯგუფებისა და „დაპყრობა“ დასავლეთ საქართველოსი აფხაზთა მიერ (ხოლო, რაც მთავარია, თვით აფხაზები, იგივე ქართველები იყვნენ, იმავე საკუთრივ ქართულ ეთნიკურ ჯგუფს ეკუთვნოდნენ, როგორც დასავლეთ საქართველოს დანარჩენი ქართველი ტომები — ქართვები, მეგრელები და სვანები).

ქართული ავთენტური წყაროები (პირველ რიგში „დივანი მეფეთა“, ისტორიული მემორანდუმი, გამოქვეყნებული მეფის ბაგრატ III-ის, საქართველოს გამაერთიანებელის, მიერ), და ამის გვერდით ჩვენებანი ბიზანტიური წყაროებისა (თეოფანე ჟამთააღმწერელი, თეოდოსი განგრელი), გვაძლევენ საშუალებას აღვადგინოთ სრული გენეალოგიური ნუსხა ამ დინასტიისა, რომლის წარმომადგენელი ჯერ ატარებენ ტიტულს ლაზეთის პატრიკიოსებისა, მერმე აფხაზეთის ერისთავებისა (როდესაც მე-7 საუკუნის ბოლო წლებში არაბები დაიპყრობენ დასავლეთ საქართველოს ძირითად ტერიტორიებს და ლაზეთის პატრიკიოსები გამაგრდებიან აფხაზეთში), ხოლო შემდეგ დასავლეთ საქართველოს „აფხაზეთის“ მეფეებისა (მას შემდეგ, რაც დასავლეთ საქართველოს ქვეყნები განთავისუფლებულ იქმნა უცხოელთა ბატონობისაგან).

ვინაიდან ჩვენ ქვემოთ არა ერთგზის მოგვიხდება მოვიხსენოთ ცალკეული მოღვაწენი ამ დინასტიისა, მოგვყავს აქ მათი გენეალოგიური ნუსხა, აღდგენილი ქართული და უცხოური წყაროების ჩვენებათა მიხედვით¹.

¹ ძირითადი წყაროები გენეალოგიური ნუსხისა:

ა) „დივანი მეფეთა“. — აქ მოიხსენებიან შემდეგნი მთავარი, ერისთავნი და მეფენი, რომლებიც სიაში აღნიშნული გვაქვს ნომრებით: 1—4, 6, 7, 9, 10, 12—17, 20—25.

ბ) ჯუანშერის ქრონიკა. — მოიხსენება ლეონ I.

გ) მათიანე ქართლისა. — მოიხსენება ლეონ I და მეფეები, რომლებიც გენეალოგიურ სიაში აღნიშნული გვაქვს ნომრებით: 14—17, 20—22, 22-ა, 23—25.

დ) გიორგი მერჩულე. — მოიხსენებიან მეფე დემეტრე II, ბაგრატ შაროელი (უფლისწული), ანასტასია-ბერეულისი (დედოფალი) და მეფეები კონსტანტი III და გიორგი II.

ე) თეოდოსი განგრელი. — მოიხსენებიან მთავრები: გრიგოლ I და ბარნუკი (ლეობარნუკი) I და გიორგი I.

ვ) თეოდანე ჟამთააღმწერელი. — მოიხსენებიან მთავრები ბარნუკი (ლეობარნუკი) I და გიორგი I.

ზ) ნიკოლოზ I კონსტანტინეპოლის პატრიარქი. — მოიხსენება მეფე გიორგი II.

თ) კონსტანტინე პოდიოგენეტი იმპერატორი. — მოიხსენება მეფე გიორგი II.

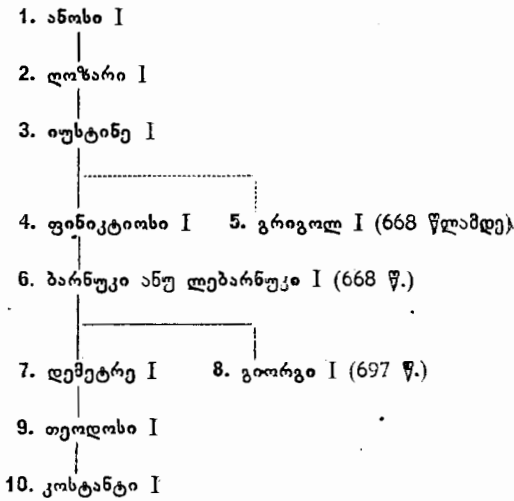
ი) იოანე სომეხთა კათალიკოზი. — მოიხსენება მეფე კონსტანტი III.

კ) სტეფანოს ტარონელი (ასოლიკი). — მოიხსენებიან მეფეები კონსტანტი III და თეოდოსი III.

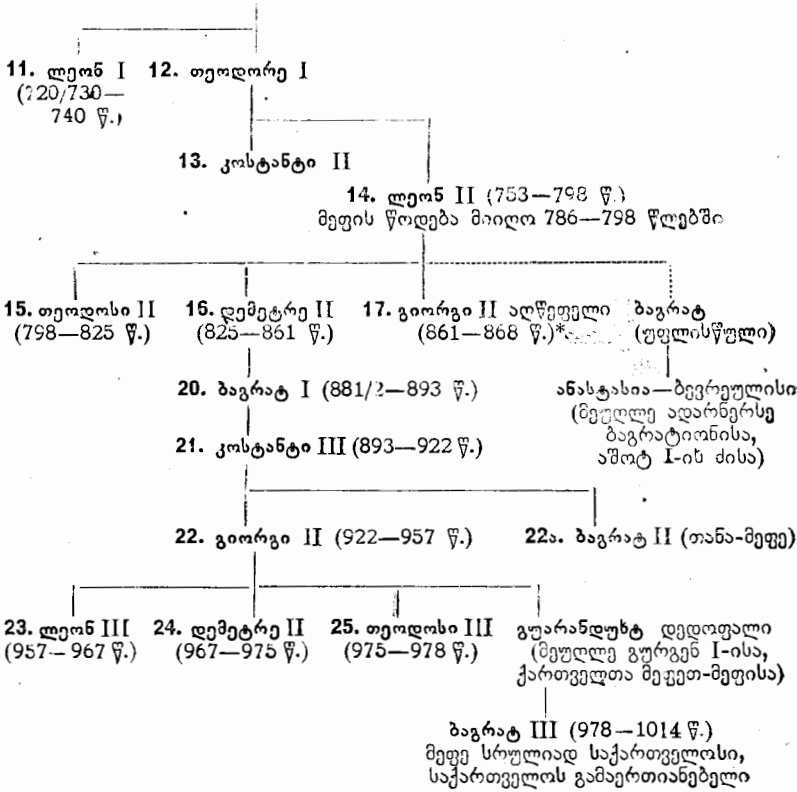
დაწვრილებითი განმარტება გენეალოგიური ნუსხისა, ქრონოლოგიის განსაზღვრით, წარმოდგენილია სპეციალურ ექსკურსში (იხ. დამატებანი).

**გენეალოგიური ნუსხა ლაზეთის მთავართა (პატრიქიოსთა),
შემდეგ დასავლეთ საქართველოს („აფხაზეთის“) მეფეთა**

ა.
ლაზეთის
მთავარნი
(პატრიქი-
ოსნი)

ბ.
აფხაზეთის
მხარეთა
პრინტაჰნი

ბ.
დასავლეთ
საქართვე-
ლოს („აფ-
ხაზეთის“)
მეფენი

* 868—881 წლების მანძილზე დასავლეთ საქართველოს („აფხაზეთის“) მეფეთა ტახტი უპირა მეთრე დინასტიის (შაღლიანთა სახლის) მეფეებს: 18. იოანე I-სა და 19. ადარნერსე I-ს.
 13. პ. ი. ნ. გ. ო. რ. ო. ყ. ა., გიორგი მერჩულე

გავეცნოთ ამის შემდეგ დასავლეთ საქართველოს — ლაზეთის მხარეების პოლიტიკური ისტორიის მთავარ მომენტებს მე 6 — 8 საუკუნეთა მანძილზე.

წინასწარ რამდენიმე შენიშვნა ლაზეთის სამთავროს საზღვრების შესახებ. ბიზანტიური წყაროების ჩვენებათა თანახმად, მას შემდეგ, რაც ლაზეთის ყოფილი სამეფო ბიზანტიის ფარგლებში მოექცა, პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული საზღვრები ამ მხარისა მნიშვნელოვნად არ შეცვლილა.

ბიზანტიურ წყაროებში მე-7 საუკუნის 60-იან წლებში მოიხსენებიან ლაზეთის მთავარი გრიგოლი (რომელსაც წყაროებში ეწოდება „ლაზთა ქვეყნის ქრემარიტად ქრისტესმოყუარე პატრიკიოსი და მაგისტროსი“, აგრეთვე „სახელოვანი და ღმრთივ-დაცული პატრიკიოსი და ღმრთივ მაგისტროსი“), რომლის შემკვიდრეა ლაზეთის მთავარი ლებარნუკი ანუ ბარნუკი (რომელიც ასევე „ლაზეთის პატრიკიოსის“ ტიტულით მოიხსენება)¹. წყაროებიდან ირკვევა, რომ მათ დროს ლაზეთის სამთავროს ფარგლებში შედიოდა დასავლეთ საქართველოს იგივე ქვეყნები, რაც ძველად, ლაზეთის სამეფოს არსებობის დროს, სახელდობრ შემდეგი მხარეები:

ა) შიდა-ეგრისი და არგვეთი (ე. ი. თანამედროვე იმერეთი, სამეგრელო და გურია, ქობულეთ-ბათუმის რაიონით), — ვიდრე სკანდა-შორაპნის ხაზამდე აღმოსავლეთით და ქოროხის ხაზამდე სამხრეთით;

ბ) სვანეთი და თაკვერი (ე. ი. თანამედროვე სვანეთი და რაჭა-ლეჩხუმი)²;

გ) აფხაზეთის მხარეებიდან ორი მხარე: აბსილეთი და მისიმიანეთი, აგრეთვე — „შუა სოფელი“ (მოქვისა და დრანდის თემები). კერძოდ, აქ, „შუა სოფელში“, იყო ერთ-ერთი რეზიდენცია ლაზეთის მთავრისა³.

რაც შეეხება საკუთრივ აფხაზეთს (ე. ი. ცხუმი-ბიჭვინთის მხარეს), ჯერ კიდევ ლაზეთის სამეფოს არსებობის დროს, მე-6 საუკუნის პირველ ნახევარში, იმპერატორმა იუსტინიანემ სცადა მისი გამოყოფა ლაზეთის სამეფოდან და უშუალოდ მისი ბიზანტიასთან დაკავშირება⁴. ასევე იმავე იუსტინიანეს დროს ეკლესიურადაც აფხაზეთი ცალკე ერთეულად იქმნა ჩამოყალიბებული.

ამის შემდეგ აფხაზეთის პროვინცია ერთგვარად განკერძოებულ ადგილს იკვრს ლაზეთის მხარეთა შემადგენლობაში. იგი თუმცა ლაზეთის ქვეყნის ნაწილად ითვლება (და მოსახლეობის შემადგენლობითაც იგი ქართულია), მაგრამ პოლიტიკური გავლენა ბიზანტიისა აქ უფრო ძლიერია, ვიდრე ლაზეთის სხვა მხარეებში. ასეთი მდგომარეობა შეიქმნა მე-6 საუკუნეში და ასეთი მდგომარეობა გაგრძელებულა აქ მე-7—8 საუკუნეებშიაც.

¹ იხ. თეოდოსი განჯრელი (ს. ყუხჩიშვილი, გეორგიკა, IV, 1, გვ. 50, 49) და თეოფანე ეამთაალმწერელის მატთანე (ibid., გვ. 105).

² იხ. თეოდოსი განჯრელი, გვ. 41—43.

³ იხ. იქვე გვ. 42, 44—48, 50.

⁴ იხ. იუსტინიანეს ნოველა XXXI/XXVIII (ს. ყუხჩიშვილი, გეორგიკა, II, გვ. 198).

ბიზანტიის მფლობელობამ დასავლეთ საქართველოში, ლაზეთის სამთავროსა და აფხაზეთში, ორი საუკუნე გასტანა. (პირველი პერიოდი ბიზანტიელთა მფლობელობისა გრძელდება მე-6 საუკუნიდან მე-7 საუკუნის ბოლომდე, ხოლო მეორე გზის, არაბთა ხანმოკლე ბატონობის შემდეგ, დასავლეთი საქართველო ისევ ბიზანტიელთა მფლობელობის ქვეშ იმყოფება მე-8 საუკუნის 50-იანი წლებიდან 80-იან წლებამდე).

დასავლეთი საქართველო, როგორც ამის შესახებ უკვე გვქონდა საუბარი და როგორც ამას თვითონ ბიზანტიელი ავტორები აღნიშნავენ, იმდენად დაწინაურებული და მაღალკულტურული ქვეყანაა ამ დროს, ძველი სახელმწიფოებრივი ორადიციებით, რომ იგი, ცხადია, ასე ადვილად არ შერიგებია უცხოელთა ბატონობას.

თვით ბიზანტიაც, როგორც აღვნიშნეთ, ძალაუნებურად ანგარიშს უწევდა ამ გარემოებას, და ამით იყო გამოწვეული, რომ ბიზანტია იძულებული გახდებოდა შეენარჩუნებინა ლაზეთის ქვეყნისათვის ერთგვარი პოლიტიკური ავტონომია.

აღსანიშნავია, რომ ლაზეთის მთავრებს-პატრიკიოსებს თავი დამოუკიდებლად უჭირავთ ბიზანტიის მიმართ, ისინი თავს თვლიან ბიზანტიის არა ქვეშევრდომებად, არამედ ბიზანტიის მოკავშირეებად.

როგორც გადმოგვცემს ბიზანტიელი ისტორიკოსი თეოფანე ჟამთააღმწერელი, ერეკლე კეისრის ხანაში, მისი ხანგრძლივი ლაშქრობის დროს აღმოსავლეთში (მე-7 საუკუნის 20-იან წლებში)—ლაზები და აფხაზები (ე. ი. აფხაზეთის ქართველები), იბერიელებთან ერთად, ოფიციალურადაც ბიზანტიის მოკავშირეების მდგომარეობაში იმყოფებოდნენ და სამხედრო თათბირების დროს ისინი თვით კარნახობდნენ სამხედრო გეგმებს. ხოლო როდესაც მათი გეგმა არ იქმნა განხორციელებული, ლაზები და აფხაზები, — როგორც გადმოგვცემს იგივე ისტორიკოსი, — „გამოეთიშნენ რომაელთა მოკავშირეობიდან და საკუთარ ქვეყანაში დაბრუნდნენ“¹.

მე-7 საუკუნის მანძილზე, როგორც ირკვევა, არა ერთგზის ჰქონია ადგილი კონფლიქტს ბიზანტიასა და ლაზეთის სამთავროს შორის. ასე, მაგალითად, თეოდოსი განგრელის თხზულებიდან, რომელიც მე-7 საუკუნის 60-იან წლებს ეხება, ჩვენ ვგებულობთ, რომ ამ დროს, 60-იან წლებში, ორგზის ყოფილან გადაყენებული ლაზეთის მთავრები.

ურთიერთობა ბიზანტიასა და ლაზეთის სამთავროს შორის მე-7 საუკუნის მეორე ნახევარში, როგორც ირკვევა, დიდად გამწვავებული ყოფილა; ეს მტკიცდება იმ ამბებიდან, რაც ამის შემდეგ, მე-7 საუკუნის დასასრულს, დატრიალდა.

მე-7 საუკუნის მეორე ნახევრიდან ლაზეთის სამთავროს საზღვრებთან ჩნდება ახალი ძალა — არაბობა. ამ დროს არაბებმა მკვიდრად მოიღვეს ფეხი კავკასიაში და არაბთა ხალიფატი უშუალო მეზობელი გახდა ლაზეთის სამთავროსი.

¹ იხ. თეოფანე ჟამთააღმწერელი, იქვე, გვ. 97.

მე-7 საუკუნის დასასრულს, 697 წელს, ლაზეთის სამთავროში მოხდა აჯანყება ბიზანტიის წინააღმდეგ ლაზეთის მთავრის გიორგი ბარნუკის-ძის მოთავეობით.

რა ვითარებაში მომზადდა და ჩატარდა ეს აჯანყება, ამის შესახებ ცნობები არ შენახულა; ირკვევა მხოლოდ, რომ აჯანყებულნი ცდილან გამოეყენებინათ ბიზანტიელების წინააღმდეგ არაბები.

ბიზანტიელი ისტორიკოსი თეოფანე ჟამთააღმწერელი ამ აჯანყების გამო წერს:

„697 წელს აჯანყდა [ბიზანტიის წინააღმდეგ] ლაზეთის პატრიკიოსი გიორგი ბარნუკის-ძე და ეს ქვეყანა [ლაზეთი] არაბებს დაუქვემდებარა“¹.

როგორც მოვიხსენიეთ, საისტორიო წყაროებში არ შენახულა ცნობები იმის შესახებ, თუ რა ვითარებაში მომზადდა და ჩატარდა აჯანყება, თუ როდის მიმართეს აჯანყებულებმა არაბებს, აჯანყების დასაწყისშივე, თუ შემდეგ, როდესაც გამოირკვა, რომ აჯანყებულნი საკუთარის ძალებით ვერ უმკლავდებოდნენ ბიზანტიელებს.

ყოველ შემთხვევაში აქ ხაზგასასმელია შემდეგი. ის გარემოება, რომ საშუალო საუკუნეთა იდეოლოგიის პირობებში, როდესაც ასეთი გასაავალი ჰქონდა სარწმუნოებრივ შეურიგებლობას, აჯანყებულნი დაკავშირებიან „ურწმუნო“ არაბებს ერთმორწმუნე ბიზანტიელების წინააღმდეგ, გვიჩვენებს, თუ რამდენად დიდი ყოფილა უკმაყოფილება ბიზანტიელთა საუკუნე-ნახევრის ბატონობით დასავლეთ საქართველოში.

აჯანყებულებმა, ცხადია, გარკვეული დაპირებანი მიიღეს არაბებისაგან. მაგრამ ეს დაპირებანი, როგორც მოსალოდნელი იყო, არ იქნენ გამართლებულნი.

უახლოეს ხანებში გამოირკვა, თუ რამდენად შემცდარი იყო ის გზა, რომელიც აჯანყებულებმა აირჩიეს არაბებთან კავშირის გაბმით.

საქმე საბოლოოდ იმით დასრულდა, რომ არაბებმა გზა გაიხსნეს დასავლეთ საქართველოსაკენ.

არაბებმა ფაქტიურად დაიკავეს დასავლეთი საქართველო თითქმის მთლიანად, გარდა ზოგიერთი ზღვის სანაპირო ქალაქებისა, რომლებიც შეინარჩუნეს ბიზანტიელებმა.

ზმრიგად, 697 წლის აჯანყების შემდეგ ქვეყანამ არა თუ თავისუფლება ვერ მოიპოვა, არამედ იგი ბევრად უფრო მძიმე განსაცდელში ჩაეარდა. ბიზანტიელების მფლობელობა შეიცვალა ბევრად უფრო მძიმე უღლით, არაბების ბატონობით.

*

არაბების ბატონობამ დასავლეთ საქართველოში გასტანა ნახევარი საუკუნე, 697 წლიდან — მე-8 საუკუნის 40-იან წლებამდე.

თუ დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობა არ ურიგდებოდა და წინააღმდეგობას უწევდა ბიზანტიელთა მფლობელობას, მით უფრო მძაფრი წინააღ-

¹ იხ. თეოფანე ჟამთააღმწერელი, იქვე, გვ. 105.

შდევობა უნდა გამოეწვია არაბების ბატონობას, რომელიც აქაც, დასავლეთ საქართველოში, იმავე ბარბაროსულ სახეს ატარებდა, მოსახლეობის ისეთივე უსაზღვრო შევიწროებით, არაბთა ლაშქრის ისეთივე დამსჯელი ექსპედიციებით, როგორც კავკასიის სხვა ქვეყნებში.

მე-8 საუკუნის ოციან-ოცდაათიან წლებში დასავლეთ საქართველოში გაიშალა ფართო მოძრაობა არაბ დამპყრობელთა წინააღმდეგ.

არაბთა საწინააღმდეგო ამ მოძრაობას ორგანიზებული სახე მისცა და სათავეში ჩაუდგა ლაზეთის მთავარი ლეონ I.

ლეონ I მეტად მნიშვნელოვანი ფიგურაა მე-8 საუკუნის საქართველოს ისტორიაში. ლეონ პირველმა, როგორც არაბთა საწინააღმდეგო მოძრაობის ორგანიზატორმა და ხელმძღვანელმა, დიდი ღვაწლი დასდო თავის ქვეყანას.

საისტორიო წყაროების ჩვენებათა განხილვა და საერთო პოლიტიკური სიტუაციის გათვალისწინება გვაძლევს საფუძველს დავასკვნათ, რომ ლეონ I-ის მოღვაწეობა ხასიათდებოდა დიდი სახელმწიფოებრივი ტაქტით, პოლიტიკური ვითარების სწორი შეფასებით.

ლეონ I, მას შემდეგ, რაც იგი შესდგომია არაბთა საწინააღმდეგო ბრძოლას, გასცლია შიდა-ეგრისს, სადაც მკვიდრად ჰქონდათ ფეხი მოკიდებული არაბებს, გადასულა ლაზეთის ქვეყნების ჩრდილოეთ სანაპიროზე — აფხაზეთში და იქ გამაგრებულა.

მე-8 საუკუნის ოციან წლებამდე აფხაზეთი, ისევე როგორც დასავლეთ საქართველოს დანარჩენი მხარეები, არაბების ხელში იყო. ამ დროს „სარკინო-ზებს ეპურათ აბაზგიაც, ლაზიკეც და იბერიაც“ — როგორც ეს აღნიშნულია თეოფანე ჟამთააღმწერელის მატიანეში (ცნობა — 717 წლის თარიღით).

ლეონ I-ს გაუთავისუფლებია არაბებისაგან აფხაზეთის მხარეები, როგორც საკუთრივ აფხაზეთი, ისე აბსილეთი, მისიმიანეთი და სანიგეთ-ჯიქეთი (ტერიტორია შემდგომი ხანის აფხაზეთის სამფლობელოსი).

ლეონ I-ს აფხაზეთის მხარეთა განთავისუფლებისათვის ბრძოლების დროს ახლო ურთიერთობა დაუწყარებია ბიზანტიასთან.

ლეონ I-სათვის, როგორც რეალური პოლიტიკოსისათვის, რასაკვირველია, აშკარა უნდა ყოფილიყო, რომ იგი ვერ შესძლებდა ვერც აფხაზეთის მხარეების შენარჩუნებას და ვერც შემდგომი ბრძოლის განგრძობას დასავლეთ საქართველოს განთავისუფლებისათვის არაბთა მსოფლიო იმპერიის — ომეიადების ხალიფატის წინააღმდეგ, თუ იგი არ დაემყარებოდა მეორე დიდ საერთაშორისო ძალას ამ ეპოქაში, ე. ი. ბიზანტიის იმპერიას.

ამის გამო ლეონ I-ს პოლიტიკური კავშირი დაუწყარებია ბიზანტიასთან და უცვნია ბიზანტიის კეისრის სიუზერენიტეტი. ამავე დროს თვით ბიზანტიასაც გარკვეული ვალდებულებანი აუღია და, კერძოდ, ლეონ I-ის დინასტია უცვნია შე მკვიდრებით მფლობელებად არაბებისაგან განთავისუფლებული აფხაზეთის მხარეებისა, — კეისრის ერისთავის — აქქონტის ტიტულით¹.

ბიზანტიის სიუზერენიტეტის აღიარება ლეონ I-ის მიერ ეს იყო, რასაკვირველია, კომპრომისი, მაგრამ იგი ნაკარნახევი იყო პოლიტიკური მდგომარე-

¹ იხ. ჯუანშერის მატიანე, გვ. *420/201, *424—426/205—206, *429/208—209.

ობის სწორი შეფასებით. ეს იყო ნაკლები ბოროტება და ამასთან ერთად ერთი გამოსავალი შექმნილს პოლიტიკურ ვითარებაში.

ამ გზით დაედგა საფუძველი ახალ პოლიტიკურ ერთეულს „აფხაზეთის“ სამფლობელოს, რომლის ფარგლებშიაც გაერთიანდა არაბთაგან განთავისუფლებული ლაზეთის ქვეყნის მთელი ჩრდილოეთ-დასავლეთი ნაწილი, — აფხაზეთის მხარეები, — საკუთრივ აფხაზეთი, აბსილეთი, მისიმიანეთი და სანიგეთ-ჯიქეთი ვიდრე ნიკოფსიამდე (ძველ ლაზიკამდე).

ლეონ I, მფლობელი ლაზეთის ამ ჩრდილო-დასავლეთი სანაპიროსი — აფხაზეთის მხარეებისა, ჩანს, წარმატებით განაგრძობდა ბრძოლას არაბთა წინააღმდეგ.

რომ ლეონ I-ს მნიშვნელოვანი წარმატებისთვის მიუღწევია არაბებთან ბრძოლაში, ამას ადასტურებს ის გარემოება, რომ ლეონ I-თან ურთიერთობაში შესულან და კავშირი გაუბამთ ანტიარაბული ფრონტის მეთაურებს იბერიის (ქართლში), იბერიის მთავრებს მირსა და არჩილს.

არაბებს გადაუწყვეტიათ ერთხელ და სამუდამოდ მოესპოთ წინააღმდეგობის ეს კერა დასავლეთ საქართველოში. ამ მიზანს ისახავდა ის დიდი ლაშქრობა, რომელიც ჩაატარა დასავლეთ საქართველოში 736—738 წლებში ხალიფის მოადგილემ კავკასიაში ამირა მურვანმა, რომელსაც უმაგალითო სისასტიკის გამო ქართველმა ხალხმა სახელად შეარქვა „მურვან ყრუ“.

არაბთა მხედრობამ, თვით მურვანის სარდლობით, ცეცხლითა და მახვილით გაიარა დასავლეთ საქართველოზე. როგორც მოგვითხრობს მემატიაწე, მურვანმა „შემუსრნა ყოველნი ქალაქნი და სიმაგრენი“ დასავლეთ საქართველოსი, კერძოდ, დაანგრია ლაზეთის ყოფილი სამეფოს ძველი დედაქალაქი ციხე-გოჯი (ნაქალაქევი)¹.

დასავლეთ საქართველოს შიდა-ნაწილის (არგვეთისა და შიდა-ეგრისის) აოხრების შემდეგ, მურვანი შეიჭრა აფხაზეთის მხარეებში, სადაც გამაგრებული იყვნენ ლეონ I და მისი მოკავშირეები იბერიის მთავარი მირი და არჩილი. მემატიაწის სიტყვით, მურვანის ლაშქარმა „შემუსრა და შევლო ზღუდე, საზღვარი კლისურისა, . . . შემუსრა ქალაქი აფხაზეთისა და აფშილეთისა ცხუმი“². არაბთა ლაშქრის ერთი ფრთა (სულეიმან ისამის-ძის სარდლობით) ავიდა მისიმიანეთში, აიღო და გაანადგურა ეგრეთ-წოდებული „რკინის-ციხე“³.

ცხუმის აღების შემდეგ არაბთა ლაშქარი, მურვანის მხედართმთავრობით, მოადგა ანაკოფიის ციხეს, აფხაზეთის მხარეთა შუა ნაწილში.

აქ, ანაკოფიის მიდამოებში, შეჩერებულ იქმნა არაბთა ჯარის ეს მსვლელობა.

გადამწყვეტ ბრძოლაში, რომელიც გაუმართეს არაბებს ანაკოფიის კედლებთან იბერიისა და აფხაზეთის შეერთებულმა ჯარებმა, გამარჯვება ერგო იბერიელ-აფხაზთა შეერთებულ მხედრობას.

ამავე დროს არაბთა ჯარში, როგორც ჩანს, კირიცი გაჩენილა. ამის შემდეგ მურვანი იძულებული გამხდარა უკან დაეხია აფხაზეთის მხარეებიდან⁴.

¹ იხ. ჯუანშერის მატიაწე, გვ. *419/201.

² იხ. ჯუანშერის მატიაწე, გვ. *419—420/201 (ანასეული ქართლის ცხოვრება, გვ. 149).

³ იხ. თეოფანე უამთაალმწერელი, იქვე, გვ. 115.

⁴ იხ. ჯუანშერის მატიაწე, გვ. *419—424/201—204.

ასე დასრულდა მურვან ყრუს ეს ექსპედიცია დასავლეთ საქართველოში, რომლის შემდეგ საბოლოოდ განმტკიცდა პოლიტიკური მდგომარეობა ამ ახალი პოლიტიკური ერთეულისა, — „აფხაზეთის“ სამფლობელოსი. არაბები თუმცა ამის შემდეგაც ფლობენ დასავლეთ საქართველოს ძირითად ნაწილს, მაგრამ ლაზეთის ქვეყნის ეს ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილი — „აფხაზეთის“ სამფლობელო — საბოლოოდ თავისუფლდება არაბთა ბატონობისაგან.

ზემოთ-დასახელებული ანაკოფიის ბრძოლა ღირსსახსოვარი იყო კერძოდ იმის გამო, რომ აქ ერთად, ერთი დროშის ქვეშ, იბრძოდნენ იბერიელები და აფხაზები (ე. ი. აფხაზეთის ქართველები). საერთო საქმისათვის ერთად დაღვრილი სისხლი იბერიელებისა და აფხაზებისა იყო საწინდარი საქართველოს ამ ორი მხარის, იბერიისა და ლაზეთ-აფხაზეთის, მომავალი პოლიტიკური ერთობისა.

*

ახალი მოსაბრუნე თარიღი დასავლეთ საქართველოს ისტორიაში იწყება მე-8 საუკუნის 40-იან—50-იან წლებიდან.

მე-8 საუკუნის 40-იან წლებში არაბთა ხალიფატში, როგორც ცნობილია, იწყება დიდი შინაგანი არეულობა. ამირა მურვანი (მურვან ყრუ), ომეიადების დინასტიის წევრი, 744 წელს მიდის კავკასიიდან სირიაში და ბრძოლების შემდეგ იქერს ხალიფის ტახტს. მაგრამ მღელვარება და არეულობა ხალიფატში ამით არ დასრულებულა და თანდათან ძლიერდებოდა.

ეს შინაგანი არეულობა ხალიფატში დასრულდა ომეიადების დინასტიის დაღუპვით. მურვანი; უკანასკნელი ხალიფა ომეიადთა დინასტიისა, მოკლულ იქმნა 750 წელს.

ამის შემდეგაც, უახლოეს წლებში, სანამ განმტკიცდებოდა მდგომარეობა ახლად დამკვიდრებული აბასიდების დინასტიისა, არაბთა ხალიფატი მოკლებულია საშუალებას გამოიჩინოს აქტივობა ხალიფატის ისეთ შორეულ სანაპიროზე, როგორიც იყო კავკასია.

ამავე დროს, იმ დიდი რეფორმების შედეგად, რომლებიც ჩატარდა ბიზანტიაში გამოჩენილი სახელმწიფო მოღვაწის და დიდი მხედართმთავრის ლეონ III ისავრიელის (717—741 წ.წ.) დროს, იწყება ნამდვილი აღორძინება ბიზანტიისა და მისი სამხედრო ძლიერების განუხრელი ზრდა. 740 წელს მოპოვებულ იქმნა დიდი გამარჯვება არაბებზე. ამის შემდეგ, ლეონ III-ის მემკვიდრის კონსტანტინე IV-ის დროს, 745 და 751 წლებში, ბიზანტიამ დიდი სამხედრო წარმატება მოიპოვა ხალიფატთან ომებში და იმპერიასთან შემოერთებულ იქმნა მნიშვნელოვანი ტერიტორიები სირიაში, მესოპოტამიაში და სომხეთში.

რაც შეეხება საქართველოს ქვეყნებს, იბერიასა და დასავლეთ საქართველოს, ლაზიკა-აფხაზეთს, რომლებიც ჯერ კიდევ ხალიფატის ძლიერების ხანაში აქტიურ წინააღმდეგობას უწევდნენ არაბებს, ამის შემდეგ, როდესაც არაბთა ხალიფატს კრიზისის ხანა დაუდგა, თავს დააღწევენ არაბთა ბატონობას.

ჩვენ უკვე გვქონდა საუბარი იმის შესახებ, რომ სწორედ ამ დროს, მე-8 საუკუნის 40-იან—50-იან წლებში, იბერიის მთავრის არჩილის დროს აღდგე-

ნილ იქმნა, თუმცა ხანმოკლე დროის მანძილზე (744—759 წლებში), იბერიის (ქართლის) დამოუკიდებლობა, „მეფობა ქართლისა“¹.

ამავე დროს, მე-8 საუკუნის 40-იან — 50-იან წლებში, მომხდარა დასავლეთ საქართველოს განთავისუფლება არაბთა მფლობელობისაგან.

აქ, დასავლეთ საქართველოში, არაბთა წინააღმდეგ ჩვენ გვაქვს საერთო ფრონტი ბიზანტიის იმპერიისა და დასავლეთ საქართველოს „აფხაზეთის“ სამფლობელოსი.

მთავარი როლი დასავლეთ საქართველოს განთავისუფლებაში არაბთა ბატონობისაგან შეუსრულებია, როგორც ირკვევა, დასავლეთ საქართველოს „აფხაზეთის“ სამფლობელოს, რომელიც, ჯერ კიდევ არაბთა მფლობელობის ხანაში, გადაიქცა დასავლეთ საქართველოს თავისუფლების პირველ კერად.

რაც შეეხება ბიზანტიას, დახმარება ბიზანტიისა ამ შემთხვევაში, როგორც ირკვევა, არ ყოფილა იმდენად დიდი. ეს დახმარება, ჩანს, უფრო პოლიტიკური თანაგზრძობით განისაზღვრებოდა, ხოლო რაიმე მნიშვნელოვანი მონაწილეობა თვით ბრძოლებში ბიზანტიას არ მიუღია (ყოველ შემთხვევაში არავითარი ცნობა არც ქართულ წყაროებში და არც ბიზანტიურ წყაროებში არ შენახულა იმის შესახებ, რომ ბიზანტიას ამ ეპოქაში ეწარმოებინოს რაიმე სამხედრო ოპერაცია დასავლეთ საქართველოში).

მას შემდეგ, რაც დასავლეთ საქართველო განთავისუფლებულ იქმნა არაბთა მფლობელობისაგან და ამრიგად ფაქტიურად ხელახლა გაერთიანდა ლაზეთის ყოფილი სამთავროს ქვეყნები და „აფხაზეთის“ მხარეები ერთ პოლიტიკურ ერთეულად — „აფხაზეთის“ მფლობელის მმართველობის ქვეშ, — ბიზანტიას, როგორც „აფხაზეთის“ სამფლობელოს სიუზერენს, უცნია მომხდარი ფაქტი და მოუხდენია ამ ახალი მდგომარეობის პოლიტიკური რეგლამენტაცია. ამის შემდეგ „აფხაზეთის“ მფლობელი ოფიციალურად არის ცნობილი როგორც მეთაური გაერთიანებული დასავლეთ საქართველოსი, ბიზანტიის სიუზერენიტეტის ქვეშ.

ამ დროიდანვე ხმარებაში შემოდის დასავლეთ საქართველოს ზოგადი სახელწოდების სახით „ქუყყანა აფხაზეთისა“, როგორც დინასტიური ტერმინი, რამდენადაც „აფხაზეთის“ მფლობელი ამავე დროს არის მეთაური მთელი დასავლეთ საქართველოსი.

*

არაბთა განდევნით დასავლეთ საქართველოდან მე-8 საუკუნის შუა წლებში დასრულდა პირველი ეტაპი დასავლეთ საქართველოს განთავისუფლებისა.

ამის შემდეგ გადასაჭრელი რჩება ისევ იგივე ძველი საჭირბოროტო საგანი — ბიზანტიელთა ოპეკის თავიდან მოშორების საკითხი.

ეს მეორე საკითხიც გადაჭრილ იქმნა იმავე მე-8 საუკუნეში, საუკუნის დასასრულს.

სახელმწიფო მოღვაწე, რომლის დროს და რომლის ხელმძღვანელობითაც შესრულებულ იქმნა ეს ისტორიული აქცია — განთავისუფლება დასავლეთ საქართველოსი ბიზანტიის პოლიტიკური ოპეკისაგან — იყო დასავლეთ საქართველოს („აფხაზეთის“) მფლობელი ლეონ II.

¹ იხ. ზემოთ, გვ. 31—33.

ლეონ მეორეს მიუღია „აფხაზეთის“ მფლობელის ხარისხი მე-8 საუკუნის 50-იან წლებში („მეფეთა დივანი“-ს ტექსტის მიხედვით დაახლოებით 753 წელს), ე. ი. იმ წლებში, როდესაც ბოლო ეღებოდა არაბთა ბატონობას და საფუძველი ეყრებოდა დასავლეთ საქართველოს ქვეყნების გაერთიანებას ერთ პოლიტიკურ ერთეულად „აფხაზეთის“ მფლობელის მმართველობის ქვეშ.

ლეონ II-ის მმართველობა გაგრძელებულა თითქმის ნახევარი საუკუნე („მეფეთა დივანი“-ს ტექსტის მიხედვით 753 წლიდან—798 წლამდე).

ლეონ II-ის ამ ხანგრძლივი მმართველობის დროს მომხდარა დასავლეთ საქართველოს—„აფხაზეთის“ სამფლობელოს პოლიტიკური კონსოლიდაცია და მდგომარეობის განმტკიცება.

ლეონ II, რომლის მფლობელობის ქვეშ გაერთიანებულია ყოფილი ლაზეთის სამეფოს ქვეყნები, არ კმაყოფილდება კეისრის ერისთავის—არქონტის ტიტულით; ლეონ II, ვიდრე იგი გადაუღებოდა ბიზანტიას და დამოუკიდებელ მეფობას აღადგენდა დასავლეთ საქართველოში, ამაზე ადრე, ჯერ კიდევ ბიზანტიის სიუზერენიტეტის ქვეშ, ლეონ II-ს „მთავრის“ წოდებულებას.

„მთავრის“ ტიტულის მიღება ლეონ II-ის მიერ მე-8 საუკუნის 80-იან წლებზე ადრე მომხდარა. იოანე საბანის-ძის თხზულებაში, რომელიც ეხება დასავლეთ საქართველოს 781—782 წლებში, ლეონ II უკვე „მთავრის“ ტიტულით მოიხსენება.

იოანე საბანის-ძის თხზულებიდან ჩვენ ვხედავთ, თუ რა დიდი წარმატებისათვის მიუღწევია დასავლეთ საქართველოს ლეონ II-ის ხანგრძლივი მმართველობის დროს. ქვეყანას უკვე მოუშუშებია ძველი ქრალობები. დასავლეთი საქართველო ამ დროს, იოანე საბანის-ძის სიტყვით, „კრძალულ არს შიშისაგან სარკინოთაჲსა“, ქვეყანა სარგებლობს მშვიდობიანი ცხოვრებით და მოწესრიგებული სახელმწიფოებრივი წყობით.

იოანე საბანის-ძის თხზულებიდან ჩვენ ვგებულობთ აგრეთვე, რომ ის კავშირი, რომელიც გაიბა იბერიასა და დასავლეთ საქართველოს „აფხაზეთის“ სამფლობელოს შორის მე-8 საუკუნის პირველ ნახევარში, როდესაც იბერიელები და აფხაზები (აფხაზეთის ქართველები) ერთი დრომც ქვეშ იბრძოდნენ არაბ დამპყრობელთა წინააღმდეგ, გრძელდება მე-8 საუკუნის მეორე ნახევარშიაც. იბერიელებს, რომელთაც ისევ უხდებათ ბრძოლის განგრძობა არაბთა წინააღმდეგ, ზურგი გამაგრებული აქვთ დასავლეთ საქართველოდან. ქართლის ერისმთავარს ნერსე II-ს, რომელიც მე-8 საუკუნის 80-იან წლებში განდგომას ამზადებდა არაბთაგან, როგორც ირკვევა, კავშირი ჰქონდა დამყარებული ლეონ II-სთან. (ნერსე ერისმთავარმა, განდგომის განცხადებამდე, წინასწარ დახიზნა თავისი ოჯახი დასავლეთ საქართველოში, ლეონ II-ის კარზე. უფრო გვიან, აქვე, დასავლეთ საქართველოში, ლეონ II-ის კარზე პოულობენ თავშესაფარს არაბთაგან ლტოლვილი იბერიელი ემიგრანტები)¹. ეს ახლო კავშირი და თანამშრომლობა ძალაში რჩება შემდეგ ხანაშიაც².

¹ იხ. ზემოთ, გვ. 38.

² მოვიგონოთ თანამშრომლობა იბერიის მეფე-კურაპალატის აშოტ I-ისა და დასავლეთ საქართველოს მეფის თეოდოსი II-ისა მე-9 საუკუნის პირველ მეოთხედში.

ლეონ II-ს, ვიდრე იგი ბიზანტიას გადაუდგებოდა და დამოუკიდებლობას გამოაცხადებდა, ამაზე უფრო ადრე დიდი დიპლომატიური წარმატებისათვის მიუღწევია ბიზანტიასთან პოლიტიკური ურთიერთობის ხაზით.

სახელდობრ ლეონ II-ის დროს მომხდარა შემოერთება დასავლეთ საქართველოსთან (დასავლეთ საქართველოს „აფხაზეთის“ სამფლობელოსთან) სამხრეთ კოლხეთის (ჭანეთის) ტერიტორიისა — ტრაპიზონის მხარისა.

ჩვენ აქ მოგვიხდება საგანგებოდ შეეჩერდეთ ამ საკითხზე.

როგორც ეს ირკვევა ბერძნულ-რომაული და ქართული საისტორიო წყაროებიდან, ანტიკურ ხანასა და საშუალო საუკუნეებში ქართველი ტომებით დასახლებული იყო სამხრეთი კოლხეთის (ჭანეთის ანუ ჭანეთ-ლაზეთის) ტერიტორია შავი ზღვის სანაპიროზე, დაწყებული ქოროხის შესართავიდან — ვიდრე მდინარე თერმოდონამდე (რომელიც ერთვის შავ ზღვას ქალაქ თერმესთან, 60 კილომეტრზე სამსუნიის აღმოსავლეთით).

სამხრეთი კოლხეთი ამ ძველ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ საზღვრებში, ქოროხიდან ვიდრე თერმოდონამდე, — განიყოფება, როგორც ბუნებრივ-გეოგრაფიული, ისე ისტორიული თავგადასავალის მიხედვით, სამ დიდ სამხარეო ერთეულად:

1. რიზეს მხარე; 2. ტრაპიზონის მხარე; 3. კერასუნ-ფარანაკიის მხარე.

1. რიზეს მხარეში მოსახლე ქართველი ტომები ანტიკურ ხანაში ცნობილნი იყვნენ უმთავრესად შემდეგი სატოპო სახელწოდებებით: მაკრონები (მეგრელები), ანუ სანები (ჭანები), სანიგები, ჰენიოხები. ამ ქართველი ტომების სახელიდან რიზეს მხარეს ანტიკურ ხანაში ეწოდება მაკრონთა — სანთა და ჰენიოხთა ქვეყანა, სანეთი Σανυαίη, იგივე სოსანეთი (*Σιοσαυα — Σιοσαυα), სანიგეთი (სოსანიგეთი)¹.

¹ სკიმნე ქიოსელთან და მენიპე პერგამელთან მხარეს ეწოდება სანეთი ანუ სანიკე Σανυαίη (იხ. ექსკურსტი სკიმნე ქიოსელიდან 5 საუკუნის ანონიმ გეოგრაფოსთან, SC, I. გვ. 277, § 55 და სქოლიო; ექსკურსტი მენიპე პერგამელიდან იხ. სტეფანე ბიზანტიელთან, s. v. Χαλδία). პლინიუს სეკუნდემ ამ მთაში მოსახლე ტომებს მოიხსენებს სახელწოდებებით სანნი, ჰენიოხნი (gens Sannorum, Heniochorum. იხ. NH, V, § 11, SC, II, გვ. 179). — არიანეს ამ მხარეში მოსახლე ტომები (ვიდრე ძვარულთა თემამდე) მოხსენებული ჰყავს სახელწოდებებით მაკრონნი ილირე სანნი, ცანნი და ჰენიოხნი, ხოლო ქვეყანას ეწოდება სანეთი ანუ ცანეთი Θανυαίη → Θανυαίη; იხ. SC, I. 222, 219; მაკრონთა და სანთა იგივეობის შესახებ იხ. სტრაბონი, XII, თ. 3, § 18, SC, I, 158). — V საუკუნის ანონიმ გეოგრაფოსი იმეორებს არიანეს, სკიმნე ქიოსელის და მენიპე პერგამელის ცნობებს (r. b. SC. I. გვ. 272, 273, 276). — ანდრია მოციქულის მიმოსვლათა მოსახსენებლებში მხარეს ეწოდება * სოსანეთი (*Σιοσαυα → Σοσαυα) ანუ სოსანიგეთი (ქართულ ვერსიაში; იხ. ქვემოთ, გვ. 223—226). — იპოლიტეს „ქრონიკაში“ აქ მოსახლე ტომი აღინიშნება სახელწოდებით სანნი და სანიკნი (Sanni, qui appellantur Sanices; იხ. Chr. Pasch II. გვ. 247). — პასქალურ ქრონიკაში მათ ეწოდება სასანი (დაზიანებული წაკითხვით — „საღლები“) ანუ სანიტიები, რომელთა მოსახლეობაც, ქრონიკის ცნობით, აღწევს ტრაპიზონის ზონამდე (ed. Bonn., 61).

გარდა ამ ძირითადი სატოპო სახელწოდებებისა (მაკრონნი — სანნი, სანიგნი, ჰენიოხნი), ანტიკური ხანის ავტორებთან გვხვდება აგრეთვე შემდეგი სახელები:

ა) მხარის ჩრდილოეთ ნაწილში: ბიჭერნი (Βιჭηρες; მომდინარეობს გეოგრაფიული სახელიდან ბიჭე ანუ ვიჭე; ეს სახელწოდება Βιჭηρες იხ. ჰეკატე მილეტელთან, ფს.-სკილაქსთან, აპოლონ როდოსელთან, სტრაბონთან, პლინიუს სეკუნდესთან); ძვდრელნი (იხ. არიანესთან და V საუკუნის ანონიმ გეოგრაფოსთან; სახელწოდება ძვდრელნი ჩანს აგრეთვე მომდინარეობს გეოგრაფიული პუნქტის სახელიდან; შეად. კლავდი პტოლემესთან მოხსენებული პუნქტი Ζადრის; V საუკუნის ანონიმ გეოგრაფოსის ჩვენების თანახმად ბჭვიერნი ძველი სახელწოდებაა ამ კუთხის მცხოვრებთა ევლი ცენტრის მიხედვით), ხოლო ძვდრელნი ახალი სახელწოდებაა ახალი ცენტრის მიხედვით).

ბ) მხარის სამხრეთ ნაწილში: ხოა, resp. ხოელნი, ხოირნი (იხ. ჰეკატე მილეტელი, რასაც ფს.-სკილაქსთან შეეუარდება ეკებარნი, resp. ეკებარნი); საპერანი ანუ *სპერანი (იხ. აპოლონ როდოსელის არგონავტიკა).

უფრო გვიან, ადრეულ საშუალო საუკუნეებიდან, რიზეს მხარეს ეწოდება ზღვისპირა კლარჯეთი (როდესაც ეს კუთხე აღმოსავლეთ საქართველოს, იბერიის საზღვრებში შედის და იბერიის პროვინციასთან — კლარჯეთთან არის დაკავშირებული). ხოლო შემდეგ (როდესაც ეს მხარე დასავლეთ საქართველოს — ლაზეთის სფეროში შევიდა), მას მიეკუთვნა სახელწოდება ლაზია; ეს უკანასკნელი სახელწოდება ლაზია საბოლოოდ შეოჩა ამ მხარეს (მე-7—8 საუკუნეებიდან მოკიდებული)¹.

2. ტრაპიზონის მხარეში მოსახლე ქართველი ტომები ანტიკურ ხანაში ცნობილი არიან უმთავრესად სატომო სახელწოდებებით: კოლხები (სამხრეთის კოლხები), აგრეთვე მაკრონები (მეგრელები), სანები (ჭანები), ხალიბები — ხალდეები ანუ ქალდეები². საშუალო საუკუნეებში ტრაპიზონის მხარე უპირატესად ქალდიის ანუ ხალდიის (ხალია — ჭანეთის) სახელით არის ცნობილი³.

3. კერასუნ-ფარნაკიის მხარეში მოსახლე ქართველი ტომები ანტიკურ ხანაში ცნობილი არიან სატომო სახელწოდებებით: ტიბარენები, მოსინიკები, ხალიბები — ხალდეები ფარნაკიისა, ხალიბები, ჰენეთნი და მაკრონი თერმოდონისა⁴. ყველა ეს ტომები ცნობილი იყვნენ ამასთანავე საერთო სახელწოდებითაც: ტიბარენიის ხალხნი⁵. საშუალო საუ-

¹ იხ. ქვემოთ, გვ. 205—207, 209—210.

² კოლხნი — იხ. ქსენოფონტე (SC, I, გვ. 76—77, 79) და არიანე (SC, I, 219). — მაკრონი და სანნი იხ. ჰეკატე მილეტელი (SC, I, გვ. 13), ფს.-სკილაქსი (SC, I, გვ. 86), აპოლონ როდოსელი (SC, I, გვ. 413, 416), სტრაბონი (SC, I, გვ. 158). — ხალიბები იგივე ხალდეები იხ. სტრაბონი (SC, I, 158). — ქვეყანა ხალდიის იხ. მენიპე პერგამელი (მქსცრატი სტეფანე ბიზანტიელთან, s. v. *Χαλδία*).

გარდა ამ ძირითადი სატომო სახელწოდებებისა (კოლხნი, მაკრონი, სანი, ხალიბნი — ხალდნი) ანტიკური ხანის ავტორებთან გვხვდება აგრეთვე შემდეგი სახელები: ა) ბეხირნი (იხ. ჰეკატე მილეტელთან, ფს.-სკილაქსთან, აპოლონ როდოსელთან, პლინიუს სეკუნდუსთან; სახელწოდება ბეხირნი დაკავშირებულია პუნქტის სახელთან ბეხირია, რა სახელიც ადრეულ ანტიკურ ხანაში ერქვა დაბა სურინესს); ბ) შქეთნი (სახელწოდება მთიელებისა, რომელნიც შქეთის მთების სექტორში მოსახლეობდნენ; მოხსენებულია ქსენოფონტესთან. სტრაბონთან მათ ეწოდება „შვიდსოფელნი“ = ჰეპტაკომეტები. ამ სახელწოდების შესახებ იხ. აგრეთვე ქვემოთ, გვ. 483—484). გ) დრილნი (მთელი ჭანები იმავე შქეთის სექტორში; მოიხსენება ქსენოფონტესთან).

³ ქალდიის ანუ ხალდიის იხ. კონსტანტინე პორფიროგენეტთან და საშუალო საუკუნეთა სხვა ბერძენ ავტორებთან. ქართველი ავტორებიდან — ქალდიის (ხალია) იხ. იონანე საბანისძესთან, სუმბატ დავითისძესთან და გიორგი I-ისა და ბაგრატ IV-ის მეგობრებსან. არაბი ავტორებიდან — ხალიას ასაიელეს იბნ — ჰორადრე, სომეხი ავტორებიდან მოსე ხორენელთან და 7—9 საუკუნეთა გეოგრაფიაში — ხალტეთი-ხალია, ანუ „ჭანები“ (ჭანეთი).

⁴ ტიბარენნი — იხ. ჰეკატე მილეტელთან, ჰეროდოტესთან, ქსენოფონტესთან, აპოლონ როდოსელთან, სკიმენე ქიოსელთან, მენიპე პერგამელთან, პლინიუს სეკუნდუსთან. — მოსინიკები — იხ. ჰეკატე მილეტელთან, ქსენოფონტესთან, აპოლონ როდოსელთან (უკანასკნელი ავტორი მონისიკებთან ერთად ასახელებს ფილირებს, რომელნიც, საფიქრებელია, იმავე მოსინიკთა სატომო ჯგუფს ეკუთვნოდნენ). — ხალიბები — ხალდეები ფარნაკიისა იხ. ქსენოფონტესთან (= ხალიბი მოსინიკეთისა) და სტრაბონთან (= ხალიბნი — ხალდნი ფარნაკიისა). — ხალიბები თერმოდონისა იხ. ჰეკატე მილეტელთან, ფს.-სკილაქსთან, პლინიუს სეკუნდუსთან. პლინიუს სეკუნდუს თერმოდონის სექტორში, ხალიბებთან ერთად, დასახელებული ჰყავს ჰენეთთა (გენეტთა, კენთა) ტომი. [აპოლონ როდოსელს ამ ზონაში აღნიშნული აქვს გეოგრაფიული პუნქტი: გენეტის კონცხი]. ჰეროდოტე თერმოდონის მოსახლეურ ხალიბთა ჯგუფს, რომლებიც ლევკოსიურების მებრძლად მოსახლეობდნენ, მოიხსენებს მაკრონი და სანელით (II, 104).

⁵ იხ. სტრაბონი, წ. VII, თ. 4, § 3; წ. II, თ. 5, § 31. ასეთივე ფართო მნიშვნელობით აქვს ნახშირი ტერმინი ტიბარენი (ტიბარენია) აგრეთვე სკიმენე ქიოსელსა და მენიპე პერგამელს (იხ. ამ ავტორთა ციტირებული ადგილები).

კუნებში ეს მხარე ტიბარენებისა და ხალიბების ქვეყნად, აგრეთვე ჭანების (დასავლეთ ქანების) ქვეყნად იწოდება¹.

იმ ეპოქისათვის, რომელიც აქ ჩვენი განხილვის საგანს შეადგენს, პოლიტიკური ორგანიზაცია, ტერიტორიული მოცულობა და საზღვრები, როგორც დასავლეთ საქართველოსი (ძველი ლაზეთის სამეფოსი, შემდეგ დროინდელი „აფხაზეთის“ სამფლობელოსი) და სამხრეთი კოლხეთისა (რიზეს, ტრაპიზონის და კერასუნ-ფარნაკიის მხარეებისა)—შემდეგი იყო.

1. დასავლეთ საქართველოს—ისტორიული ლაზეთის სამეფოს—სამხრეთი საზღვარი ზღვის სანაპიროზე იყო მდინარე ჭოროხის ზონა. ანტიკურ ხანაში და საშუალო საუკუნეთა დასაწყისში ვიდრე მე-5 საუკუნის მეორე ნახევარამდე საზღვარის ხაზი გასდევდა ციხე-ქალაქის აფსარის სექტორში, რომელიც მდებარეობდა მდინარე ჭოროხას სამხრეთით (ძველი ციხე-ქალაქი აფსარი გაშენებული იყო თანამედროვე სარფის ზონაში)². ხოლო მე-5 საუკუნის მეორე ნახევარში, ბიზანტიის იმპერატორის ლეონ I-სა და ლაზეთის მეფის გუბაზ I-ის დროს, საზღვრად დადგენილი ყოფილა ციხე ხუფათი (თანამედროვე ხოფა თურქეთში, რიზე—ლაზისტანის სანჯაკში). საშუალო საუკუნეთა ჰაგიოგრაფიულ ძეგლში—დანელ სტილიტის ცხოვრებაში—საზღვარის დადგენის გამო მე-5 საუკუნის მეორე ნახევარში აღნიშნულია:

„მოვიდა ლობაზიანოს (გუბაზი) მეფე აფხაზთა (ლაზთა) ხილვად ლეონ მეფისა ბერძენთაჲსა, ხოლო აქუნდა ორთავე ამათ მეფეთა საურაფი რაჲმე ქუეყანათა დაწყნარებისათჳს, ზღვართა განყოფისა, სადამდის არის საბერძენეთისა (ბიზანტიისა) ანუ მეგრელთა აფხაზეთის (ლაზეთის) სამეფოჲსა... და დასდევს საზღვრად ციხე ხუფათი“³.

შემდეგ, მე-6 საუკუნისათვის, საზღვარის ხაზი ისევ გადაწეულა ოდნავ ჩრდილოეთით და მას შემდეგ გასდევდა თვით მდინარე ჭოროხზე⁴.

¹ იხ. ვესტატი თესალონიკელთან: ტიბარენნი („ტიბარენნი, რომელთაც ჩვენ ვეძახით [ე. ი. ავტორის დროს] ტიბარენნი“) და ხალიბნი (თერმოლონის თემისა; იხ. SC, I, გვ. 208). სტეფანე ბიზანტიელთან (SC, I, გვ. 269) ხალიბეთი — *Χαλιβική*; მიჭაელ პანარეტთან (გვ. 3, 12, 17) *Χαλιβία*. — აღსანიშნავია კერძოდ, რომ საშუალო საუკუნეების სელჯუკთა ოფიციალურ მატთანში, რომელსაც სელჯუკ-ნამე ეწოდება, კერასუნ-ფარნაკიის მხარეს ეწოდება საკუთრივ ჭანეთი. ამ ძეგლში ტერიტორია სამხრეთი კოლხეთისა ჭოროხიდან ვიდრე თერმოლონამდე აღნიშნულია სავრთო სახელწოდებით: სრულიადი ჭანეთი, რომელიც თავის მხრივ განიყოფება სამ მხარედ: ა) ლაზეთი (რიზეს მხარე); ბ) ტრაპიზონის მხარე; გ) საკუთრივ ჭანეთის მხარე (იხ. Ф. Успенский, История Византийской империи, III, 1948 წ., გვ. 602—603).

² თანამედროვე სახელწოდება სარფი (←*ფსარეფი, მრავლობითი რიცხვის ლაზური დაბოლოებით) არის სახენაცვლი ფორმა ძველი სახელწოდებისა აფსარი (მრავლობითი რიცხვის ლაზური დაბოლოებით *აფსარეფი=აფსარები).

აფსარი, როგორც საზღვარი შიდა-კოლხეთისა (შემდგომი ხანის ლაზეთის სამეფოსი) აღნიშნული აქვს ჯორჯ კიდვე ფს.-სკილაქსს (იხ. SC, I, გვ. 86). ესევე საზღვარის ხაზი ლაზეთის სამეფოსი ნაჩვენებია აქვს მე-5 საუკუნის ანონიმ გეოგრაფოსს (SU, I, 275).

³ იხ. ხელნაწერი A—397, გვ. 400, და კ. კეკელიძის გამოცემა *Историко-агиографические отрывки, Христианский Восток*, 1913, т. II, вып. 2, გვ. 188—190.

⁴ მე-6 საუკუნის ბიზანტიელი ავტორების ცნობებით აფსარი (ჭოროხის სამხრეთით) ბიზანტიის ზონაში ითვლებოდა, ხოლო პეტრა (ჭოროხის ჩრდილოეთით) ლაზეთის საზღვრებში იყო მოქცეული.

2. რიზეს მხარე, რომელიც მოიცავდა ტერიტორიას ჭოროხის სექტორიდან დაწყებული ვიდრე ოფი-სურმენეს სექტორამდე, წარმოადგენდა ერთგვარ ბუფერს შიდა კოლხეთს (ისტორიული ლაზეთის სამეფოს), იბერიასა და ბიზანტიას შორის, მთავარი ეტაპები ამ მხარეს ისტორიისა, ანტიკური ხანიდან ვიდრე ადრეულ საშუალო საუკუნეებამდე, შემდეგი იყო:

ა) ანტიკურ ხანაში ვიდრე I საუკუნემდე ახალი წელთაღრიცხვისა რიზეს მხარე კოლხეთის ნაწილს წარმოადგენდა¹.

ბ) მეორე საუკუნის დასაწყისში რიზეს მხარის ჩრდილოეთი სექტორი, ჭოროხიდან ვიდრე ბიწეს (ვიწეს) ნავთსადგურამდე (ბიწერთა, იგივე ძვდრელთა თემი), — შევიდა იბერიაში; ხოლო დანარჩენი ტერიტორია რიზეს მხარისა (ბიწეს ანუ ვიწეს სექტორიდან ვიდრე ოფის სექტორამდე) ჩამოყალიბდა ცალკე ქართული სამთავრო-სამეფოს სახით, რომელსაც მაკრონთა (მაკრონ — სანთა) და ჰენიოხთა სამეფო ეწოდება (იგივე სანეთი = სანიგეთი, ანუ სოსანეთი = სოსანიგეთი)². ცენტრი ამ სამთავროსი იყო ქალაქ ათინას ჩრდილოეთით, პუნქტში, რომელიც ცნობილია ძველი ტრაპიზონის სახელით³. მეორე საუკუნის პირველ ნახევარში მოიხსენება მფლობელი ამ მხარისა მეფე ანხიალი, რომელიც 114—115 წ.წ., იბერიისა და კოლხეთის მფლობელებთან ერთად, მონაწილეობდა რომის იმპერატორის ტრაიანეს ლაშქრობაში პართიევლთა წინააღმდეგ⁴. იგივე მეფე ანხიალი მოხსენებული ჰყავს 134 წელს არიანეს (რომელმაც ამ დროს იმოგზაურა კოლხეთის შავი ზღვის სანაპიროზე)⁵.

გ) მომდევნო პერიოდში, მე-3—4 საუკუნეებში, ტერიტორია ამ სამფლობელოსი, რომელიც ცნობილი იყო სახელით სანეთი ანუ სანიგეთი (იგივე სოსანეთი, სოსანიგეთი), გაფართოებულა. სახელდობრ, ამ მომდევნო ხანაში საზღვარს ჩრდილოეთი ხაზით მიულწევიან ჭოროხამდე, ხოლო სამხრეთის ხაზით ვიდრე სურმენეს ზონამდე. ჩრდილოეთ სექტორში მდებარე ციხე-ქალაქი აფსარი, და სამხრეთ სექტორში მდებარე ჰვსის ნავთსადგური (=სურმენე), ამ მომდევნო ხანაში სანეთის ფარგლებში არის მოქცეული⁶.

¹ ქსენოფონტეს დროს საზღვარი კოლხეთისა აღწევდა ქალაქ კერასუნამდე (ძველი კერასუნი) — ტრაპიზონის დასავლეთით (წ. V, თ. 3, § 2, იხ. SC, I, გვ. 79), ხოლო სტრაბონის დროს კოლხეთის პოლიტიკური საზღვარია ტრაპიზონთან (ტრაპიზონის აღმოსავლეთით). იხ. წ. VII, თ. 4, § 3; წ. XII, თ. 3, § 17; წ. XI, თ. 2, § 14.

აქ საჭიროა აღვნიშნოთ ამასთან, რომ კერასუნი (ძველი კერასუნი), დასახლებული ქსენოფონტესთან, სხვა პუნქტია, ვიდრე შემდგომ ხანაში გაშენებული კერასუნი-ფარნაკია. ეს უკანაკემლი (კერასუნი-ფარნაკია) არის თანამედროვე ქ. გირესუნი, ხოლო მეორე კერასუნი (ძველი კერასუნი) არის თანამედროვე ნავთსადგური დიდი ლიზანი (ვაჭვიჭვიბირი), რომელიც მდებარეობს გირესუნსა და ტრაპიზონს შუა.

² იხ. არიანე (SC, I, გვ. 222), დიონ კასიოსი (XVIII, 18) და ანდრია მოციქულის მიმოსლვათა მოსახსენებელი (იხ. ქვემოთ გვ. 225—226).

³ მეფის სასახლე არიანეს (SC, I, გვ. 219) აღნიშნული აქვს ათინას ჩრდილოეთით, მდინარე ფურტუნას შესართავთან (რომელიც ანტიკური ხანის წყაროებში მოიხსენება როგორც *Πεδάσις*, — იხ. ფს. სკილაქსთან, SC, I, გვ. 86, ანუ *Πουάσιος* — იხ. არიანესთან, I, c). ამ პუნქტში მდებარე ქალაქს, როგორც ირკვევა, მე-7 საუკუნემდე რქმევიან ტამბური, ხოლო მე-7 საუკუნიდან მოციქულებული ჰამამაშენი (იხ. ქვემოთ).

⁴ იხ. დიონ კასიოსი (LVIII, 8). — შეად. Eutrop. VIII, 3, Fest., Brev., 20.

⁵ იხ. არიანე. SC, I, 219, 222.

⁶ იხ. ანდრია მოციქულის მიმოსლვათა მოსახსენებელი (ქვემოთ, გვ. 223—226).

დ) მე-5—6 საუკუნეში ეს მხარე სანეთი ანუ სანიგეთი წარმოადგენს ერთგვარს ბუფერულ ზონას ლაზეთის სამეფოსა და ბიზანტიას შორის. მე 5 საუკუნის მეორე ნახევარში (ეისრის ლეონ I-ის დროს) ბიზანტია ცდილა თავისი გავლენა გაეგრძელებინა ამ კუთხეზე¹, მაგრამ, როგორც ირკვევა, უშედეგოდ. მე-6 საუკუნის პირველ ნახევარში ეს მხარე ისევ დამოკიდებულია ბიზანტიისაგან. ბიზანტიელი ისტორიკოსი პროკოპი კესარიელი საყურადღებო ცნობებს გადმოგვცემს ამ მხარის მდგომარეობის შესახებ მე-6 საუკუნის ნახევრისათვის. პროკოპი კესარიელის ცნობით ამ მხარეში მდებარეობს დაბა ქალაქები: რიზე, ათინა, არქაბი და აფსარი. უკანასკნელი ქალაქი აფსარი, რომელიც ამავე დროს ციხეს წარმოადგენდა, პროკოპის ცნობით, ძველად მეტად მნიშვნელოვანი პუნქტი იყო. პროკოპი წერს: „ეს ქალაქი (აფსარი) ძველად მრავალმცხოვრებიანი ყოფილა. მას გარშემო უვლიდა მრავალი კედელი და შემკული იყო თეატრითა და იპოდრომით და მას მრავალი სხვა რამეც ჰქონდა, რაც ჩვეულებრივ ქალაქის სიდიდის მომასწავებელია“². პროკოპის დროს კი ქალაქი აფსარი ჩამომცრობილი ყოფილა. დასასრულ, პროკოპი აღნიშნავს სანეთის მხარის შესახებ, რომ ეს მხარე დამოუკიდებელია. პროკოპი წერს: „იქაური მცხოვრებლები არც რომაელთა და არც ლაზთა ქვეშევრდომები არ არიან, გარდა იმისა, რომ რადგან ისინი ქრისტიანები არიან, ლაზთა ეპისკოპოსები უწესებენ მათ მღვდელმსახურებს“³.

ამრიგად, ეს ბუფერული ზონა, სანეთის მხარე, ეკლესიურად ამ დროს ლაზეთთან ყოფილა დაკავშირებული.

ე) მეექვსე საუკუნის ბოლო მესამედში, იმ პერიოდში, როდესაც იბერიის ალდგენილ იქმნა ერისმთავრობა, რიზეს მხარე შესულა იბერიის შემადგენლობაში. ეს მხარე ამ დროს დაკავშირებულია როგორც ვასალური სამფლობელო მესხეთთან („კლარჯეთის სახლთან“) და ცნობილია სახელწოდებით ზღვისპირა კლარჯეთი. მე-7 საუკუნის პირველ მესამედში მოიხსენება ამ მხარის, ზღვისპირა კლარჯეთის, მფლობელი (ვასალი მთავარი) ჰამანი, რომელიც დინასტიურად დაკავშირებული იყო შიდა-კლარჯეთის იბერიელ მთავართა სახლთან⁴.

ვ) მე-7 საუკუნის ოცდაათიან წლებში ბიზანტიამ შეიერთა იბერიიდან სპერი და რიზეს მხარე („ბოლო კლარჯეთისა ზღვის-პირი“). ჯუანშერის მატთანში აღნიშნულია, რომ ბიზანტიის კეისრის ერეკლეს დროს მე-7 საუკუნის 30-იანი წლებისათვის „წარიღეს ბერძენთა (ბიზანტიელთა) საზღვარი ქართლისა სპერი და ბოლო კლარჯეთისა ზღვის პირი“⁵. ამ დროს, მე-7 საუკუნეში, დასავლეთი საქართველო — ყოფილი ლაზეთის სამეფო — ბიზანტიის საზღვრებში იყო მოქცეული და ახლად შემოერთებული რიზეს მხარე („ბოლო კლარჯეთისა ზღვის-პირი“) — ბიზანტიას, როგორც ირკვევა, ადმინისტრაციულად შეუერთებია დასავლეთ საქართველოსთან — ლაზეთთან. მას შემ-

¹ იხ. დანიელ სტილიტის ცხოვრების ცნობა (იხ. ზემოთ, გვ. 204).

² იხ. პროკოპი კესარიელი, BG, VIII, 2 (ს. ყუხუჩიშვილი, გეოგრაფია, II, გვ. 94—95).

³ იხ. იქვე.

⁴ იხ. ქვემოთ, გვ. 423—425.

⁵ იხ. ჯუანშერის მატანე, გვ. *414/196.

დღე რიზეს მხარეს, რომელიც მანამდე სანეთის ანუ სანიგეთის (სოსანეთის, სოსანიგეთის) სახელით იყო ცნობილი, ეწოდება ლაზეთი, ლაზია. ამ დროიდან, მე-7 საუკუნიდან მოკიდებული, ეს სახელწოდება ლაზეთი, ლაზია საბოლოოდ მიეკუთვნა ამ მხარეს¹.

ასეთი იყო ამ კუთხის, რიზეს მხარის, ისტორიული თავგადასავალი ანტიკურ ხანაში და ადრეულ საშუალო საუკუნეებში ვიდრე მე-8 საუკუნემდე.

3. ტრაპიზონის მხარე მოიცავდა ტერიტორიას, დაწყებული რიზეს მხარის საზღვრიდან (ოფი-სურმენეს სექტორიდან) — ვიდრე მდინარე ხარშუტის ხაზამდე (რომელიც გაჰყოფდა ტრაპიზონის მხარეს კერასუნ-ფარნაკიის მხარიდან). ანტიკურ ხანაში ტრაპიზონის მხარე კოლხეთის ფარგლებში შედიოდა. ქსენოფონტეს ცნობით, ქალაქი ტრაპეზუნტი კოლხეთში მდებარეობდა, ისევე როგორც კოლხეთის საზღვრებში ითვლებოდა ტრაპიზონის დასავლეთით მდებარე ქალაქი ძველი კერასუნი (დიდი ლიმანი)². მომდევნო პერიოდებში, ელინისტურ ეპოქაში, მითრიდატე ევპატორის ხანაში, პოლიტიკური ბედი ტრაპიზონის მხარისა ცვალებადი იყო. I საუკუნეში ახალი წელთაღრიცხვისა, კოლხეთის, ტრაპიზონის და კერასუნ-ფარნაკიის გაერთიანებული სამეფოს მფლობელის პითოდორიდას შემდეგ, საბოლოოდ ირღვევა ძველი კოლხეთის მთლიანობა და ტრაპიზონის მხარე რომის პროვინციად ხდება. მას შემდეგ ეს ძირეული ქართული ქვეყანა — ტრაპიზონის მხარე, ვიდრე მე-8 საუკუნემდე, პოლიტიკურად ჯერ რომის იმპერიის, ხოლო შემდეგ აღმოსავლეთ რომის (ბიზანტიის) იმპერიის ფარგლებში შედიოდა. მხოლოდ ერთმა ნაწილმა ტრაპიზონის მხარისა, — ქანეთის მთიულეთმა (პონტოს მთიანეთის მხარემ, რომელიც ბერძნულ წყაროებში საკუთრივ Τσαυχάη-ს „ჭიანკე“-ს სახელით არის ცნობილი), — შეინარჩუნა დამოუკიდებლობა ვიდრე იუსტინიანეს ეპოქამდე.

4. კერასუნ-ფარნაკიის მხარე მოიცავდა ტერიტორიას მდ. ხარშუტის ხეობის დასავლეთით ვიდრე მდინარე თერმოდონამდე. (მდინარე თერმოდონი, რომლის საზღვრებთან მდებარეობდა დასავლეთი ხალიბია, წარმოადგენდა ქართული მოსახლეობის დასავლეთ მიჯნას ანტიკურ ხანასა და საშუალო საუკუნეებში). პოლიტიკური თავგადასავალი ამ ქართული ქვეყნისა კერასუნ-ფარნაკიის მხარისა იგივე იყო, რაც მეზობელი ტრაპიზონის მხარისა. იმ ეპოქისათვის, რომელიც აქ ჩვენი განხილვის საგანს შეადგენს, კერასუნ-ფარნაკიის მხარე ბიზანტიის ფარგლებში შედიოდა.

ასეთი იყო მე-8 საუკუნის მეორე ნახევრისათვის, ლეონ II-ის დროს, პოლიტიკური ორგანიზაცია, ტერიტორიული მოცულობა და საზღვრები დასავლეთ საქართველოსი („აფხაზეთის“ ქვეყნისა) და სამხრეთ კოლხეთის ძველ-ქართული მხარეებისა.

*

იმ ეპოქაში, რომელიც აქ ჩვენი განხილვის საგანს შეადგენს და რა დროსაც ეკუთვნის ორგანიზება ადრეულ საშუალო საუკუნეთა ქართული ფეოდალური

¹ იხ. ქვემოთ, გვ. 209—210.

² იხ. ქსენოფონტე, ანაბასისი, წ. IV, თ. 8, § 8—24; წ. V, თ. 2, § 1; წ. V, თ. 3, § 2 (=SC, გვ. 73—77, 79). შეად. ზემოთ, გვ. 205, შენიშვნა 1.

სახელმწიფოებრივი ერთეულებისა—დასავლეთ საქართველოსი („აფხაზეთისა“) და აღმოსავლეთ საქართველოსი (იბერია—ქართლისა),—ქართველი პოლიტიკური მოღვაწეები, როგორც ირკვევა, ფართო პოლიტიკურ მიზნებს ისახავენ სამხრეთ კოლხეთის ამ მხარეთა მიმართ, რომლებიც მოწყვეტილი იყო საქართველოს და ბიზანტიის ფარგლებში იყო მოქცეული.

ლეონ II-ეს ამ მხრივ დიდი პოლიტიკური წარმატებისათვის მიუღწევია. ლეონ II-ის დროს, მე-8 საუკუნის მეორე ნახევარში, მომხდარა ტრაპიზონის მხარეს, ამ ძირეული ქართული ქვეყნის, გაერთიანება დასავლეთ საქართველოსთან (დასავლეთ საქართველოს „აფხაზეთის“ სამფლობელოსთან).

ბიზანტიის იმპერია, როგორც ირკვევა, იძულებული გამხდარა ანგარიში გაეწია პოლიტიკურად უკვე გაძლიერებულ დასავლეთ საქართველოს („აფხაზეთის“ სამფლობელოს) მოთხოვნისათვის და წასულა ასეთ დათმობაზე, რათა უზრუნველყო ბიზანტიასა და დასავლეთ საქართველოს შორის არსებული პოლიტიკური კავშირი.

ხოლო თვით ეს ფაქტი, რომ მე-8 საუკუნის მეორე ნახევარში, ლეონ II-ის დროს, ტრაპიზონის მხარე დასავლეთ საქართველოს ნაწილს შეადგენს, — დასტურდება მთელი რიგი წყაროებით.

1. პირველ რიგში აქ შეეფერდებით მე-8 საუკუნის ავტორის იოანე საბანისძის ჩვენებაზე.

იოანე საბანისძის თხზულებაში, რომელიც 786 წლის ახლო ხანებში არის დაწერილი (ლეონ II-ის დროს), დასავლეთ საქართველოს „აფხაზეთის“ სამფლობელოს საზღვრები ასეა აღნიშნული:

„საზღვარ მათდა არს ზღვაჲ იგი პონტოჲსა (შავი ზღვა), სამკვდრებელი ყოვლადე ქრისტეანეთა, მისაზღვრამდე ქალღიაჲსა. ტრაპეზუნტი მუნ არს, საყოფელი იგი აფსარეაჲსაჲ, და ნაფსაჲსა ნავთსადგური“¹.

როგორ უნდა გავიგოთ გამოთქმა „მისაზღვრამდე ქალღიაჲსა“: შედიოდა თუ არა თვით ქალღია (ე. ი. ტრაპიზონის პროვინცია) დასავლეთ საქართველოს „აფხაზეთის“ სამფლობელოში, თუ დასავლეთ საქართველო მხოლოდ აღწევდა ქალდიის მიჯნამდე?

ამ საკითხს საგანგებოდ შეეხო აკად. ს. ჯანაშია და ის აზრი გამოსთქვა, რომ ქალღია (ტრაპიზონის პროვინცია) თითქოს არ შედიოდა დასავლეთ საქართველოს („აფხაზეთის“ სამფლობელოს) ფარგლებში“. წერილში „О времени и условиях возникновения Абхазского царства“ იგი წერს:

„Абхазия в политическом смысле не простиралась южнее реки Чорохи и едва ли она когда-нибудь ее достигала; в отношении понимания текста спор, на наш взгляд, исключается выражением памятника „мисаზღვრამდე ქალღიაჲსა“ «до (т. е. Абхазия простирается до) границ Халдии», а перечисление некоторых прибрежных пунктов (Трапезунд и др.) дано в качестве географического определения Халдии. Под послед-

¹ იხ. იოანე საბანისძე, გვ. 66.

შიმ подразумевается Византийская провинция, входившая в изучаемый нами период в фему Армениак. Такое разграничение Халдии и Абхазии в рассказе современника вполне естественно: Халдия представляла собою непосредственную административную часть империи, а Абхазия — лишь вассально зависимое княжество¹.

ეს შეხედულება არ მართლდება.

თავდაპირველად უნდა აღვნიშნოთ, რომ არ შეეფერება სინამდვილეს, თითქოს ტრაპიზონის პროვინცია (ხალდია) ამ ეპოქაში, მე-8 საუკუნეში, „არმენიაკის“ თემში შედიოდა. ს. ჯანაშია ამ შემთხვევაში იმეორებს თ. უსპენსკის მიერ გამოთქმულ ჰიპოთეზურ მოსაზრებას, რაც წყაროების ჩვენებებით არ დასტურდება. საისტორიო წყაროების ანალიზიდან ირკვევა, რომ ხალდიის თემი, ვიდრე იგი გაერთიანდებოდა დასავლეთ საქართველოსთან (ლაზიკასთან), შედიოდა არა არმენიაკის თემში, არამედ ანატოლიკის თემში ბიზანტიის იმპერიისა.

როგორც ეს დადგენილი აქვს ჰ. გელცერს, რომელიც სპეციალურად სწავლობდა ბიზანტიის თემების წარმოშობის ისტორიას, მე-7 საუკუნეში (როდესაც პირველად იწყება თემების ორგანიზაცია) — მცირე აზიაში ჩამოყალიბდა ხუთი თემი, და ერთი ამ ხუთ თემთაგანი იყო არმენიაკის თემი, რომელიც შეიცავდა ძველ პროვინციებს: კაპადოკია I, კაპადოკია II და არმენია III. ხოლო რაც შეეხება პონტოს (ე. ი. შავი ზღვის სანაპიროს), იგი ამ პირველ პერიოდში შედიოდა ანატოლიკის თემის ფარგლებში². შემდგომ ხანაში, მე-8 საუკუნიდან მოკიდებული, ძველი ანატოლიკის თემის ტერიტორია იყოფა სამ ერთეულად: 1. ანატოლიკი, 2. ბუკლარი და 3. ხალდია (ეს უკანასკნელი მე-8 საუკუნის მეორე ნახევრიდან ლაზიკასთან გაერთიანდა). ხოლო რაც შეეხება არმენიაკის თემის ტერიტორიას, იგი მომდევნო ხანაში განიყოფება ოთხ ერთეულად: 1. არმენიაკი (რომელსაც შეუერთდა შავი ზღვის სანაპირო სინოპ-სამსონის ზონაში); 2. სებასტია; 3. კოლონია; 4. მცირე კაპადოკია. ამრიგად, არ ყოფილა არც ერთი პერიოდი, როდესაც ხალდია არმენიაკის თემის ფარგლებში ყოფილიყოს მოქცეული. (აღსანიშნავია, რომ კონსტანტინე პორფიროგენეტი, რომელიც ხალდიის თემის ისტორიას ეხება, არ აღნიშნავს, რომ ხალდიის თემს წინარე ხანაში კავშირი ჰქონოდა არმენიაკის თემთან. ასევე იბნ-ხორდაღბეჰი ცალკე ასახელებს ხალდიას და ცალკე არმენიაკის თემს).

ასევე უსაფუძვლოა ს. ჯანაშიას მიერ გამოთქმული მოსაზრება, რომ დასავლეთი საქართველო („აფხაზეთი“ მე-8—9 საუკუნეთა) ვითომც „в политическом смысле не простиралась южнее реки Чорохи и едва ли когданибудь её достигала“. თუნდაც მართალი გამოდგარიყო ს. ჯანაშიას მტკიცება, რომ ტრაპიზონი არ შედიოდა მე-8 საუკუნის მეორე ნახევრიდან დასავლეთ საქართველოს ფარგლებში (სინამდვილეში კი, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, შედიოდა), ყოველ შემთხვევაში უდავოა, რომ დასავლეთ საქართველო ამ დროს არა თუ აღწევდა ჰოროხს, არამედ დასავლეთ საქართველოსთან — ლაზიკასთან — ამ დროს ადმინისტრაციულად გაერთიანებული იყო ჰოროხის სამხრეთით მდებარე რიზეს მხარე, რომელმაც სწორედ ამ დროიდან, მე-7—8 საუკუნეებიდან, დაიმკვიდრა სახელწოდება ლაზიკისა.

როგორც გამოჩვენებული გვქონდა, რიზეს მხარე ანტიკურ ხანასა და აღმოსავლელ საშუალო საუკუნეებში, მე-2 საუკუნიდან მე-6 საუკუნემდე, როდესაც

¹ იხ. ს. ჯანაშია, დასახელებული წერილი, ენიშვის მოამბე, VIII, 1940 წ., გვ. 150.

² იხ. Г. Гельцер, Очерк политической истории Византии (Очерки по истории Византии, вып I, 1912 г.), გვ. 64, შენ. I.

იგი დამოუკიდებელ ქართულ სამფლობელოს წარმოადგენდა, ცნობილი იყო სახელწოდებებით: მაკრონ-სანთა და ჰენიოხთა ქვეყანა, სანეთი, სანიგეთი; მე-6—7 საუკუნეთა საზღვარზე ეს მხარე უერთდება იბერიას და იგი ცნობილია ზღვისპირა კლარჯეთის სახელით; ხოლო სახელწოდება ლაზია რიზეს მხარეს მიუღია მე-7 საუკუნიდან მოკიდებული, როდესაც ეს მხარე ადმინისტრაციულად გაერთიანებულა დასავლეთ საქართველოსთან, ისტორიულ ლაზეთთან. აღსანიშნავია, რომ ეს სახელწოდება „ლაზია“ = „ლაზივი“ მიემართება რიზეს მხარეს მე-7—9 საუკუნეთა გეოგრაფიაში. (ამავე სახელწოდებით, სპეციფიკურად ლაზიის სახელით, ცნობილი არის რიზეს მხარე შემდგომი ხანის ბერძნულსა და ქართულს წყაროებში).

უაღრესად საყურადღებოა აგრეთვე ის გარემოება, რომ მე-7—9 საუკუნეთა გეოგრაფია ერთიმეორისაგან განარჩევს ლაზივის პროვინციას (რასახელწოდებითაც აღნიშნულია აქ რიზეს მხარე) და ჭანივის—ხალტეთის ანუ ხალდიის პროვინციას (რასახელწოდებით აღნიშნულია ტრაპიზონის მხარე). უდავო ხდება ამის მიხედვით, რომ ხალდიის პროვინცია ამ დროს არ შეიცავდა რიზეს მხარეს და იგი მხოლოდ ტრაპიზონის მხარის ტერიტორიით შემოიფარგლებოდა. საზღვარის ხაზი, რომელიც გაჰყოფდა „ლაზივის“ პროვინციას (ე. ი. რიზეს მხარეს) ჭანეთ-ხალტეთის ანუ ხალდიის პროვინციისაგან (ე. ი. ტრაპიზონის მხარისაგან), გასდევდა ოფი-სორმენეს სექტორში: ამ ზონაში არის აღნიშნული საზღვარის ხაზი ტრაპიზონის მხარისა არიანესთან, მე-5 საუკუნის გეოგრაფოსთან, ანდრია მოციქულის მიმოსლვათა მოსახსენებელში, პროკოპი კესარიელთან. რომ საზღვარის ხაზი ხალდიისა გასდევდა სწორედ დასახელებულ ზონაში, ამას ადასტურებს აგრეთვე თვით გეოგრაფიული სახელწოდებანი ამ სასაზღვრო ხაზის გასწვრივ, სახელდობრ: ა) დაბა ოფის ზონაშია პუნქტი ხალდი და ხალდის მთა; ბ) მდინარე ოფის წყალის სათავეებშია პუნქტი ხალდი-ზენი (= ზენა ხალდი, ზემო ხალდი); ოფის წყალის ზემო შემდინარეს ეწოდება ხალდი-ზენის ხევი; მთებს ამ მდინარის სათავეებთან ეწოდება ხალდი-ზენის მთები¹.

მაგრამ დაუბრუნდეთ იოანე საბანის-ძის ტექსტს.

იოანე საბანის-ძე, როგორც ვნახეთ, აღნიშნავს, რომ დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიის საზღვარი არისო შავი ზღვა (ზღვა პონტოხსა)—„მისაზღვრამდე ქალდიახსა“.

იოანე საბანის-ძის ეს ჩვენება—„მისაზღვრამდე ქალდიახსა“, როგორც ირკვევა, ისე უნდა იქმნას გაგებული, რომ ქალდია (ხალდია) ამ დროს საქართველოს ნაწილი იყო. (გამოთქმა, რომ საქართველოს მიჯნა შავი ზღვის მხრით აღწევსო „მისაზღვრამდე ქალდიახსა“ იმავე სახისაა, როგორც მაგალითად შემდეგი გამოთქმა: „საქართველოს მიჯნა აღმოსავლეთის მხრით აღწევს მისაზღვრამდე კახეთისა“).

რომ ტექსტის მხოლოდ აწნაირი გაგებაა სწორი, ეს უდავოდ დასტურდება

¹ თანაშემდროვე ხუთკილომეტრიან რუკაზე (1:500.000) ეს პუნქტები ასეა აღნიშნული: სოფელი Халт; მთა Халт-тепе; სოფელი Халдизен; მდინარე Халдизен дере; მთები Халдизен даглары.

შომდევნო წინადადებიდან: „ტრაპეზუნტი მუნ არს, საყოფელი იგი აფსარეაჲსა, და ნაფსაჲს ნავთსადგური“.

რა პუნქტებია ეს პუნქტები და რისთვის ასახელებს მათ ჩვენი ავტორი? იოანე საბანის ძე აქ ასახელებს დასავლეთ საქართველოს შავი ზღვის სანაპიროზე მდებარე სამ პუნქტს შემდეგის განრიგებით: 1) ყველაზე სამხრეთს; 2) ცენტრალურ პუნქტს; და 3) ყველაზე ჩრდილოეთს.

ყველაზე სამხრეთით მდებარე პუნქტია — ტრაპეზუნტი; ცენტრში მდებარეობდა ციხე-ქალაქი აფსარი (მდინარე ჭოროხის ზონაში).

ხოლო ყველაზე ჩრდილოეთით მდებარე პუნქტი დასავლეთ საქართველოსი იყო, როგორც ცნობილია, ნიკოფსია, იგივე ნაფსაჲს ნავთსადგური.

ამრიგად, იოანე საბანის-ძის ტექსტის შინაარსი შემდეგია (მოგვყავს მთელი ტექსტის კომენტარებული თარგმანი ახალქართულზე):

„საზღვარი მათი [ე. ი. დასავლეთ საქართველოს „აფხაზეთის“ სამფლობელოსი] არის შავი ზღვა [„ზღვა პონტოჲსა“], სამკვიდრებელი ქრისტიანეთა, სადა მდისაც მიუწევს ქალდიის თემის საზღვარი [„მისაზღვრამდე ქალდიასა“]. იქ [დასავლეთ საქართველოს შავი ზღვის სანაპიროზე] მდებარეობენ: ტრაპეზუნტი [სამხრეთ მიჯნასთან], აფსარი [შუაში], და ნაფსაჲს ნავთსადგური [ჩრდილოეთ მიჯნასთან]“.

სხვანაირი ინტერპრეტაცია ამ ტექსტისა შეუძლებელია.

აღსანიშნავია აქას გარდა შემდეგი გარემოება. დასახელებული სამი პუნქტი დასავლეთ საქართველოსი, — ტრაპეზუნტი — სამხრეთი მხარიდან, აფსარი — შუა მხარიდან და ნაფსაჲს ნავთსადგური (ნიკოფსია) ჩრდილოეთი მხარიდან, — ნიშანდობლივ ამორჩეული აქვს იოანე საბანის-ძეს, კერძოდ, იმის გამო, რომ სწორედ ამ პუნქტებთან იყო დაკავშირებული გადმოცემები ქრისტიანობის გავრცელების შესახებ დასავლეთ საქართველოში თვით მოციქულთა მიერ. სამხრეთით მდებარე ტრაპეზუნტი არის ის პუნქტი, სადაც, გადმოცემით, იქადაგა ანდრია მოციქულმა და საიდანაც იგი შემოვიდა საქართველოში; შუა მხარეში მდებარე აფსარი არის ის პუნქტი, სადაც, გადმოცემით, დასაფლავებული იყო ანდრიას თანამოღვაწე მოციქული მატათა; ჩრდილოეთ მხარეში მდებარე ნაფსაჲს ნავთსადგური (ნიკოფსია) არის პუნქტი, სადაც, გადმოცემით, დასაფლავებული იყო ანდრიას მეორე თანამოღვაწე, მოციქული სიმონ კანანელი¹.

ეს რაც შეეხება იოანე საბანის-ძის ტექსტს.

¹ რომ იოანე საბანის-ძე ამ შემთხვევაში საგანგებოდ აღნიშნავდა მოციქულთა მოღვაწეობის პუნქტებს, ამას ადასტურებს კერძოდ სპეციფიკური ჯაპოტქმა, სახელწოდება აფსარის ციხე-ქალაქისა: „საყოფელი აფსარეაჲსი“. მოციქულთა მიმოსვლის მოსახსენებლებში აფსარის ციხე-ქალაქი მოიხსენება როგორც *Παρεμβολή Ἀψάρος*. „პარემბოლე“ ნიშნავს ჯარის ადგილ-სამეფელს (ციხე-სიმაგრეს), რაც ძველ ქართულში გადმოიცემოდა როგორც „საყოფელი“ ანუ „ბანაკი“. ამრიგად, იოანე საბანის-ძის ტექსტის „საყოფელი აფსარეაჲსი“ იმეორებს მოციქულთა მიმოსვლის მოსახსენებლების გამოხატულებას: *Παρεμβολή Ἀψάρος*.

შიგმართოთ ამის შემდეგ სხვა წყაროებს.

რომ ტრაპიზონი და მისი პროვინცია მე-8 საუკუნის მეორე ნახევარში დასავლეთ საქართველოს ფარგლებში შედიოდა, ამას ადასტურებს, გარდა იოანე საბანის-ძის თხზულებისა, მთელი რიგი სხვა საისტორიო წყაროების ჩვენებანი.

2. აქტები მეშვიდე მსოფლიო საეკლესიო კრებისა (რომელიც 787 წელს შედგა), გვიჩვენებს, რომ ტრაპიზონი ამ დროს ეკლესიურად დაკავშირებულია დასავლეთ საქართველოსთან.

მე-7—8 საუკუნეებში, იმ ხანაში, როდესაც ტრაპიზონი უშუალოდ ბიზანტიის ფარგლებში შედიოდა, ტრაპიზონი ეკლესიურად ითვლებოდა პოლემონის პონტოს მიტროპოლიის შემადგენლობაში (ამას ადასტურებს მე-7—8 საუკუნეთა ექთეზისები)¹. ხოლო როდესაც ტრაპიზონი დასავლეთ საქართველოს ფარგლებში შესულა, ეკლესიურად ტრაპიზონი გაერთიანებულია ლაზიკის მიტროპოლიასთან, რომლის ცენტრად ითვლებოდა ქალაქი ფასისი (ფოთი); ამ გაერთიანების შემდეგ ფასისი (ფოთი) და ტრაპიზონი ერთ მიტროპოლიას, ერთ საეპისკოპოსო კათედრას წარმოადგენს. ამას ადასტურებს მეშვიდე მსოფლიო საეკლესიო კრების ზემოთ დასახელებული აქტები 787 წლისა, რომელსაც. სხვა მონაწილეებთან ერთად, ხელს აწერს: „ქრისტეფორე ეპისკოპოსი ფასისისა ანუ ტრაპეზუნტისა“.

ამ უაღრესად მნიშვნელოვან დოკუმენტალურ ჩვენებას, საიდანაც დასტურდება, რომ მე-8 საუკუნის მეორე ნახევარში ტრაპიზონი დასავლეთ საქართველოსთან ყოფილა დაკავშირებული, და ფასისთან (ფოთთან) ერთად ერთ ოლქს შეადგენდა, — პირველად ყურადღება მიაქცია ცნობილმა მკვლევარმა P. Peeters-მა².

3. ამის შემდეგ, აქ შეეჩერდებით კიდევ ერთ უაღრესად მნიშვნელოვან ჩვენებაზე, რომელიც მკვლევართა ყურადღების გარეშე არის დარჩენილი. მხედველობაში გვაქვს დასავლეთ საქართველოს აღწერილობა, რომელიც წარმოდგენილია სომხურ უსახელო გეოგრაფიაში მე-7—9 საუკუნეთა, რომლის ტექსტი (არსებული რედაქციები) მე-8—9, resp. მე-9 საუკუნეს ეკუთვნის.

მოგვყავს ამ აღწერილობის ძირითადი ტექსტი მთლიანად; აქ ჩვენ ვკითხულობთ:

„კოლხეთი, ე. ი. ვგრი, არს ქვეყანა აზიასა და მდებარეობს პონტოს ზღვიდან სარმატიამდე, და მდინარე დრაკონიდან ვიდრე კავკასიის მთამდე და მის შტომდე [ლიხამდე], რომელიც ჰყოფს მას ივერიიდან...“

და იგი განყოფილება ოთხ მცირე ქვეყნად:

ა) მარ[კ]ველი-ვი;

ბ) ვგრევიკი, რომელ არს საკუთრივ ვგრი, ფასისის მდინარის მოსაზღვრედ, ამავე სახელწოდების (ფასისის) ქალაქითურთ;

გ) ლაზი-ვი;

დ) კანი-ვი, რომელ არს ხალტეთი (ხალდია)...“

აქვს ხუთი ქალაქი: იანი, კოტა (= ქუთაისი), როდოპოლისი (= ვარდციხე), ათინა, რიზონი და სხვა მრავალნი ნავთსადგურნი, ე. ი. ზღვის სანაპირო დაბა-ქალაქნი, რომელთა შორის არს ტრაპეზუნტი“³.

¹ იხ. ნოტიციები, რომლებიც ქვემოთ აღნიშნული გვაქვს ნომრები 1 და 2 (G. Parthey, Hieroclis Synechemus..., VII, IX).

² იხ. P. Peeters, Les Khazars dans la passion de S. Abo de Tiflis (Analecta Bollandiana, LIII, fasc. I—II, 1934 წ., გვ. 45).

³ იხ. სომხური გეოგრაფია, 1881 წ., გვ. 27—28.

ამრიგად, ამ ძეგლის ჩვენების თანახმად, დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიის ფარგლებში შედიოდა პროვინცია ჭანი-ვი, იგივე ხალდია, და ქალაქები: ათინა, რიზე და ტრაპიზონტი.

4. წყაროების მიხედვით ისიც შესაძლოა დადგენილ იქმნას, თუ სად გასდევდა საზღვარი დასავლეთ საქართველოსი ტრაპიზონის მხარის შემოერთების შემდეგ. საზღვარის ხაზი, როგორც ირკვევა, გასდევდა მდინარე ხარშუტის ზონაში, ე. ი. საკუთრივ ტრაპიზონის მხარე შედიოდა დასავლეთ საქართველოს („აფხაზეთის“ სამფლობელოს) ფარგლებში, ხოლო ამის დასავლეთით მდებარე კერასუნ-ფარნაკიის მხარე დასავლეთ საქართველოს ფარგლებს გარეთ დარჩენილა და ბიზანტიის უშუალო სამფლობელოს წარმოადგენდა. ეს ჩანს, კერძოდ, საეკლესიო ოლქების ისტორიული სახელწოდებებიდან. საშუალო საუკუნეებში, ვიდრე მე-8 საუკუნის მეორე ნახევარამდე, როგორც ტრაპიზონის მხარე, ისე კერასუნ-ფარნაკიის მხარე, ითვლებოდა პოლემონის პონტოს საეკლესიო ოლქის ნაწილად (რომლის მიტროპოლია იყო ნეოკესარიაში). შემდეგ, როდესაც მე-8 საუკუნის მეორე ნახევარში ტრაპიზონის მხარე დასავლეთ საქართველოს შეერთებია, ტრაპიზონი, როგორც აღნიშნული გვექონდა, ეკლესიური მხრითაც გაერთიანებულა დასავლეთ საქართველოსთან, ლაზიკის მიტროპოლიასთან (რომლის ცენტრს წარმოადგენდა ფასისი-ფოთი); ამიტომაც ტრაპიზონი, ამ დროიდან მოკიდებული, ეკლესიური დანაწილების მიხედვით, ლაზიკად იწოდება. რაც შეეხება კერასუნ-ფარნაკიის მხარეს, იგი, როგორც ბიზანტიის პროვინცია, ისევე რჩება (როგორც თავიდანვე იყო) პოლემონის პონტოს საეკლესიო ოლქის ნაწილად¹.

რომ საზღვარი დასავლეთ საქართველოსი მე-8—9 საუკუნეთა მიჯნაზე გასდევდა ხარშუტის ხეობის ზონაში (ე. ი. იმ სექტორში, სადაც ერთიმეორეს ესაზღვრებოდა საეკლესიო ოლქები ლაზიკისა და პოლემონის პონტოსი), ამას ადასტურებს აგრეთვე ზემოთ-მოყვანილი მე-8—9 საუკუნეთა ტექსტი გეოგრაფიისა, სადაც დასავლეთ საქართველოს (კოლხეთის) ქალაქთა შორის მოხსენებულია ათინა, რიზე და ტრაპიზონი, ხოლო არაა მოხსენებული ქალაქები ხარშუტის ხეობის დასავლეთით (კერასუნ-ფარნაკია, კოტიორა პოლემონი).

5. ცალკეა აღსანიშნავი აგრეთვე შემდეგი გარემოება. მას შემდეგ, რაც მე-8 საუკუნის მეორე ნახევარში ტრაპიზონის მხარე დასავლეთ საქართველოს შემადგენლობაში შევიდა, ტრაპიზონის მხარეს არა მხოლოდ როგორც საეკლესიო ოლქს მიეკუთვნა ლაზიკის სახელი, არამედ ტრაპიზონის მხარეზე

¹ აღსანიშნავია, რომ ეს სხვაობა საეკლესიო ოლქების ისტორიული სახელწოდებებისა ბოლომდე შერჩა მთელ საშუალო საუკუნეთა მანძილზე. ტრაპიზონის კათედრას, მას შემდეგაც, რაც იგი ცალკე საეკლესიო ერთეულის (სამიტროპოლიტოს) სახით ჩამოყალიბდა, ისევე იწოდება იგივე სახელი ლაზიკა, რა სახელწოდებაც ხმარებაში დამკვიდრდა ლაზიკის მიტროპოლიასთან დაკავშირების შემდეგ (იხ. ნოტიციები X—XVI საუკუნეთა, რომლებიც ქვემოთ აღნიშნული გვაქვს №№-ებში 6, 7, 8, 14, 20, და სხვ.). ხოლო რაც შეეხება კერასუნ-ფარნაკიის მხარის კათედრებს, კერასუნის საეპისკოპოსოს (შემდეგ სამიტროპოლიტოს) და პოლემონის საეპისკოპოსოს, ისინი მთელ საშუალო საუკუნეთა მანძილზე პოლემონის პონტოს საეკლესიო ტერიტორიის ნაწილად ითვლებიან (იხ. ნოტიციები X—XVI საუკუნეთა).

საერთოდ გავრცელებულა ეს ისტორიული ზოგადი სახელწოდება დასავლეთ საქართველოს — ლაზიკა, ლაზია.

ჩვენ მოხსენებული გაქონდა, რომ ტრაპიზონის მხარეში მოსახლე ქართველი ტომები ანტიკურ ხანაში და ადრეულ საშუალო საუკუნეებში მოიხსენებიან სახელწოდებებით კოლხები (სამხრეთის კოლხები), მაკრონები, სანები (ჭანები), ხალიბები — ხალდები (ქალდები). რაც შეეხება სახელწოდებას ლაზი, ეს სატომო სახელწოდება ეკუთვნის თავდაპირველად დასავლეთ საქართველოს შიდა ნაწილს და უცნობია ჭოროხის სამხრეთ მხარეებში. მხოლოდ მე-7 საუკუნიდან, როდესაც ჭოროხის სამხრეთით მდებარე რიზეს მხარე აღმინისტრაციულად დაუკავშირდა დასავლეთ საქართველოს, რიზეს მხარეზე გავრცელებულა დასავლეთ საქართველოს ეს ზოგადი სახელი ლაზია. ხოლო მომდევნო ხანაში, როდესაც მე-8 საუკუნის მეორე ნახევარში დასავლეთ საქართველოს შეუერთდა ტრაპიზონის მხარე, ეს სახელწოდება ლაზიკა — ტრაპიზონის მხარეზედაც გადავიდა. ყველა არსებული საისტორიო წყაროების ერთხმივი ჩვენება არ ტოვებს არავითარ ეჭვს, რომ სახელწოდება ლაზიკა არ მიემართებოდა რიზეს მხარეს მე-7 საუკუნემდე, ხოლო ტრაპიზონის მხარეს მე-8 საუკუნის მეორე ნახევრამდე.

გავეცნოთ ამის შემდეგ ამ მომდევნო ხანის საისტორიო წყაროებს, მე-8 საუკუნის მეორე ნახევრიდან მოკიდებული.

ამ მომდევნო ხანაში, მე-8 საუკუნის მეორე ნახევრიდან, როდესაც ტრაპიზონის მხარე დაუკავშირდა დასავლეთ საქართველოს, საისტორიო წყაროებში ტრაპიზონის მხარეს მიემართება შემდეგი სახელწოდებანი:

ბერძნულ წყაროებში: ძველი სახელწოდება — ხალიკა; ახალი სახელწოდება — ლაზიკა.

ქართულ წყაროებში: ძველი სახელწოდება — ხალიკა (ქალიკა); ახალი სახელწოდება — „ქუეყანა მეგრელთა“ ანუ „ქუეყანა სამეგრელოჲსა“ (=ლაზია).

შევჩერდეთ ჯერ ბერძნულ წყაროებზე.

ა. მე-8 საუკუნის მეორე ნახევრის ავტორი ეპიფანე კონსტანტინეპოლელი, რომლის სალიტერატურო მოღვაწეობა 780-იან წლებს ეკუთვნის (ე. ი. სწორედ იმავე ხანას, რა დროსაც ტრაპიზონის მხარე გაერთიანდა დასავლეთ საქართველოსთან, ისტორიულ ლაზიკასთან), ქალაქ ტრაპიზონს უწოდებს — „ლაზიკის ქალაქი ტრაპეზუნტი“ („Τραπεζιοντα πάλιν της Ααζιαης“. იხ. PGr, t. 120, 229).

ბ. თეოფანე აღმსაარებელის ქრონოგრაფიაში, რომელიც მე-9 საუკუნის დასაწყისს ეკუთვნის (810—814 წ.წ.), ტრაპიზონის მხარეს ლაზიკა ეწოდება. აგვიწერს რა ერეკლე კეისრის მეორე ლაშქრობას კავკასიაში (როდესაც ერეკლე ტრაპიზონის გზით გადავიდა არმენიაში), თეოფანე ტრაპიზონის მხარეს აღნიშნავს ლაზიკის სახელით¹.

¹ იხ. А. Манандян, Маршруты персидских походов имп. Иракля, Виз. Вр., III, 1950, გვ. 148. — თეოფანეს ქრონოგრაფიის ტექსტი, დე ბოროის გამოცემა (1833 წ.), გვ. 315—316 (=ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგიკა, IV, 1, გვ. 98—100).

გ. ნიკიფორე კონსტანტინეპოლელი პატრიარქი (806—815 წ.წ.), ეხება რა ერეკლე კეისრის იმავე მეორე ლაშქრობას კავკასიაში, ასევე ტრაპიზონის მხარეს ლაზიკის სახელით მოიხსენებს¹.

ჩვენ აქ შევჩერდით მხოლოდ მე-8—9 საუკუნეთა ბერძენ ავტორებზე.

გვიანი ხანის ბერძნულ წყაროებშიაც ტრაპიზონის მხარე ასევე ლაზიკის, ლაზთა ქვეყნის სახელით მოიხსენება (იხ. მაგ. Georgii Pachimeris de Mich. Paleologoi, ed. Bonnae, გვ. 270, 287, 519; Fontes historiae Trapezuntis, ა. პავადულო კერამევსის გამოცემა, გვ. 151 და სხვ.).

მიემართოთ ამის შემდეგ ქართულ წყაროებს.

უკვე აღნიშნული გვექონდა, რომ ტრაპიზონის მხარეს ქართულ წყაროებში ეწოდება როგორც ხალდია, ქალდია, ისე „ქუეყანა მეგრელთა“ ანუ „ქუეყანა სამეგრელოსა“ (=ლაზია).

ხალდიის ანუ ქალდიის სახელწოდებით ტრაპიზონის მხარე მოიხსენება იოანე საბანის ძის თხზულებაში (იხ. ზემოთ, გვ. 208), სუმბატ დავითისძის მატიაწეში (იხ. გვ. *585/355—356), გიორგი I-სა და ბაგრატ IV-ის ცხოვრებაში (გვ. *475/248).

ანდრია მოციქულის მიმოსლვათა მოსახსენებელის ქართულ ვერსიაში, რომელიც ეფთიმე მთაწმიდელს (958—1028 წ.წ.) ეკუთვნის², ტრაპიზონის მხარეს ეწოდება „სოფელი [ქუეყანა] მეგრელთა“. ეფთიმე მთაწმიდელი, აგვიწერს რა ანდრია მოციქულის ქადაგებას პონტოსა და საქართველოს ნხარებში, აღნიშნავს:

„მოიწია უკვე ქალაქად ტრაპეზუნტად, რომელ იგი შენ არს [=გაშენებულია] სოფელსა [=ქუეყანასა] მეგრელთასა“³.

მეორე ქართულ ტექსტში, აკათისტოს საკითხავის ქართულ ვერსიაში, რომელიც გიორგი მთაწმიდელს (1009—1065 წ.წ.) ეკუთვნის, ტრაპიზონის მხარეს ასევე ეწოდება—ქუეყანა სამეგრელოსა. ამ ტექსტში, ერეკლე კეისრის კავკასიაში მეორე ლაშქრობის აღწერის დროს, აღნიშნულია, რომ ერეკლე „მოიწია—ტრაპეზუნტედ სანახებთა (მხარეთა) მათ სამეგრელოსათა“ (იხ. ხელნაწერი 1042 წლისა, A—500, გვ. 516-ხ; მ. ჯანაშვილის გამოცემა, СМОНН, XXVII, გვ. 49; თ. ყორდანია, ქრონიკები, I, გვ. 64).

ორივე ქართულ ტექსტში წარმოდგენილი სახელწოდება „სამეგრელო“ შეფუარდება ამ ძეგლების პირველ-დედნებში წარმოდგენილ სახელწოდებას „ლაზიკა“.

ჩვენ ამით დავასრულებთ ამ ექსკურსს ტრაპიზონის მხარის დასავლეთ საქართველოსთან გაერთიანების შესახებ მე-8 საუკუნის მეორე ნახევარში, 780 წლის ახლო ხანებში.

*

გადავდივართ ამის შემდეგ განხილვაზე საკითხისა, თუ როდის და რა ვითარებაში მოხდა დასავლეთ საქართველოს „აფხაზეთის“ სამფლობელოს დაშოუქიდებლობის გამოცხადება, აღდგენა მეფობისა.

¹ იხ. ნიკიფორე კონსტანტინეპოლელის „მოკლე ისტორია“, დე ბოორის გამოცემა, 1880 წ., გვ. 15 (=ს. ყაუზჩიშვილი, გეოგრაფია, IV, 2, გვ. 207—208).

² ეფთიმე მთაწმიდელს ანდრია მოციქულის მიმოსლვათა მოსახსენებელის ქართულ ვერსიაში გამოყენებული აქვს ეპიფანე კონსტანტინეპოლელისა და ნიკიტა პაფლაგონელის ტექსტები.

³ იხ. საქართველოს სამოთხე (მ. საბინინის გამოცემა), 1882 წ., გვ. 30.

ცნობები ამის შესახებ დაცულია ძველ-ქართულ საისტორიო ძეგლში „მატიანე ქართლისა“.

მატიანის ცნობით, ლეონ II-ის მიერ დამოუკიდებლობის გამოცხადება მაშინ მომხდარა, „რაჟამს მოუძღურდეს ბერძენნი“¹.

ბიზანტიის ამ „მოუძღურებას“, რაზედაც მიუთითებს მემატიანე, ადგილმაჰქონდა მე-8 საუკუნის დასასრულს, უკანასკნელი ორი ათეული წლების მანძილზე.

780 წელს გარდაიცვალა ბიზანტიის იმპერატორი ლეონ IV და იმპერატორად გამოცხადებულ იქმნა მცირეწლოვანი (ათი წლისა) კონსტანტინე VI, ხოლო რეგენტად მისი დედა ირინე დედოფალი. დაწყებული ამ დროიდან, ბიზანტია ხდება ასპარეზი ხანგრძლივი შინაგანი არეულობისა. ამას შედეგად მოჰყვა ბიზანტიის ყოფილი სამხედრო ძლიერების შესუსტება. 783 წელს ბიზანტიამ შესძლო მიეღწია ზავისათვის არაბებთან მხოლოდ იმით, რომ თავს იდგა ყოველწლიური ხარკი არაბთა სასარგებლოდ. ამის შემდეგ ბიზანტიამ კიდევ განიცადა მარცხი ომებში არაბებთან და ბულგარებთან.

შინაგანი პოლიტიკური და სამხედრო კრიზისი ბიზანტიისა გრძელდება როგორც კონსტანტინე VI-ის მეფობის დროს (780—797 წ. წ.), ისე კონსტანტინე VI-ის გადაყენების შემდეგ, მისი დედის ირინეს მეფობის დროს (797—802 წ. წ.).

ასეთ ვითარებაში დასავლეთ საქართველოს („აფხაზეთის“ სამფლობელოს) ხელისუფლებას მიუჩნევია, რომ დადგა ხელსაყრელი დრო იმისათვის, რათა აღდგენილიყო ქვეყნის დამოუკიდებლობა, რაც კოლხეთმა მთელი საუკუნეები იყო რომ დაჰკარგა.

ლეონ II გადასდგამს გადამწყვეტ ნაბიჯს. იგი გადაუდგება ბიზანტიას, გამოაცხადებს დასავლეთ საქართველოს („აფხაზეთის“ სამფლობელოს) დამოუკიდებლობას და მიიღებს მეფის წოდებულებას.

ეს მომხდარა, როგორც დასტურდება წყაროების ჩვენებათა შეფარდებიდან, 786—798 წლებს შორის².

როგორ შეხვდა ამ აქტს ბიზანტია? ჩატარდა ეს აქტი უომრად და ბიზანტია მხოლოდ შეურიგდა მომხდარ ფაქტს?

როგორც ირკვევა, არა.

ბიზანტიას, რომელიც დასავლეთ საქართველოს „აფხაზეთის“ სამფლობელოს სიუზერენი იყო, საფიქრებელია, უნდა ჰყოლოდა, და როგორც ირკვევა ჰყოლია კიდევ, თავისი ჯარები დაბანაკებული დასავლეთ საქართველოში.

(ცნობილია, რომ ჯერ კიდევ მე-6 საუკუნეში, როდესაც ლაზეთის სამეფო ბიზანტიის მოკავშირედ ითვლებოდა, ბიზანტიას ჰყავდა თავისი მუდმივი ჯარები ლაზეთში არა მხოლოდ ომის დროს, არამედ მშვიდობიანობის დროსაც)³.

¹ იხ. მათიანე ქართლისა, გვ. *441/218.

² როგორც ირკვევა იოანე საბანის-ძის ტექსტიდან, ლეონ II-ის განდგომა ბერძენთაგან და მეფის ტიტულის მიღება მომხდარა 786 წლის შემდეგ. ხოლო ლეონი გარდაიცვალა 798 წლის ახლო (არა უგვიანეს 799 წლისა, ვინაიდან დემეტრე II, რომელიც გამეფდა ლეონის გარდაცვალებიდან 27 წლის შემდეგ, უკვე მეფედ ჩანს 826 წელს; იხ. ცხობება გრიგოლ ხანძთელისა, გვ. 51—53).

³ იხ. აგათია სქოლასტიკოსის ისტორია (ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგიკა, III, გვ. 187).

ლეონ II-ეს, როგორც ირკვევა, მოუხდა ბრძოლა დასავლეთ საქართველოში დაბანაკებულ ბიზანტიის ჯარებთან და მათი განდევნა დასავლეთ საქართველოს ფარგლებიდან.

უნდა აღინიშნოს, რომ ბიზანტიიდან განდგომის საქმე კარგად ყოფილა წინასწარ მომზადებული დასავლეთ საქართველოს ხელისუფლების მიერ.

ლეონ II-ს, ვიდრე იგი გამოაცხადებდა განდგომას ბიზანტიიდან, ამაზე ადრე კავშირი დაუშყარებია ხაზარეთის სამეფოსთან, რომლის დინასტიასთან იგი ნათესაურ კავშირშიაც იმყოფებოდა (ლეონის დედა ხაზართა მეფის ასული იყო) და მიუღია ხაზართაგან სამხედრო დახმარება. მემატინე წერს, რომ ლეონ II ხაზართა ჯარის დახმარებით „გაადგა ბერძენთა, და იპყრა აფხაზეთი და ეგრისი ვიდრე ლიხამდე“¹.

ამრიგად, ლეონს მოუხდა დაპყრობა ბერძენთაგან დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიებისა (აფხაზეთისა და ეგრისისა ვიდრე ლიხამდე) და ამ ბრძოლებში მას დამხმარედ ჰყოლია ხაზართა ჯარები.

ბრძოლა ამით არ დამთავრებულა.

ამ დამარცხების შემდეგაც, რომელიც განიცადა ბიზანტიის იმპერიამ დასავლეთ საქართველოში, ბიზანტია, როგორც ირკვევა, არ შერიგებია მომხდარ ფაქტს და მომდევნო ხანაში არა ერთგვის ცდილა სამხედრო ინტერვენცია მოეწყო დასავლეთ საქართველოში, აფხაზეთის სამეფოში, ძველი მდგომარეობის აღდგენის მიზნით. ეს ბრძოლები ბიზანტიის იმპერიასა და აფხაზეთის სამეფოს (დასავლეთ საქართველოს) შორის გაგრძელებულა მთელი ნახევარი საუკუნე. ბრძოლები სწყდებოდა, და ისევ ახლდებოდა დროთა მანძილზე.

ბიზანტიურ წყაროებში დაცულია ცნობა ბიზანტიელთა სამი სამხედრო ექსპედიციის შესახებ დასავლეთ საქართველოში ამ მომდევნო ხანაში, მეცხრე საუკუნის პირველ ნახევარში, რაც სამჯერვე ბიზანტიელთა სასტიკი დამარცხებით დამთავრებულა.

ერთი ასეთი ექსპედიციის შესახებ, რომელიც მოუწყვიათ ბიზანტიელებს აფხაზეთის სამეფოს (დასავლეთ საქართველოს) წინააღმდეგ თეოფილე კეისრის დროს 830-იან წლებში, ბიზანტიელი მემატინე (თეოფანეს ქრონოგრაფიის გამგრძელებელი) შემდეგს გადმოგვცემს:

„აფხაზეთში იქმნენ გაგზავნილნი თეოფობე [ხორასნელი მთავარი, რომელიც თავისი რაზმებით მიემხრო ბიზანტიელებს] და თეოდორას [ბიზანტიის დედოფლის] ძმა ბარდა, —დიდძალი ჯარით, და სასტიკად დამარცხდნენ, ასე რომ ძალიან ცოტანილა დაბრუნდნენ იქიდან უკან“².

ასევე სასტიკი დამარცხება განიცადა ბიზანტიის იმპერიამ შემდგომი ორი დიდი ლაშქრობის დროსაც, რომლებიც ბიზანტიამ მოაწყო დასავლეთ საქართველოს წინააღმდეგ მომდევნო ათეულ წელიწადში, 840-იანი წლების დასაწყისში, 842—844 წლებში.

¹ იხ. მატინე ქართლისა, გვ. * 441/218.

² იხ. თეოფანეს ქრონოგრაფიის გაგრძელება, ed. Bonnæ, გვ. 137 (=ს. ყუხნიშვილი, კუორგია, IV, 2, გვ. 317).

ბიზანტიელების ამ ლაშქრობათა სარდალი იყო ბიზანტიის იმპერიის ლოგოთეტი, ხელმძღვანელი მინისტრი, თეოქტისტე.

იგივე ბიზანტიელი მემათიანე (თეოფანეს ქრონოგრაფიის გამგრძელებელი) შემდეგ გადმოგვცემს ბიზანტიელების ამ ლაშქრობათა შესახებ აფხაზეთის სამეფოში (დასავლეთ საქართველოში):

„თეოქტისტე (ლოგოთეტი)... მუდამ დამარცხებული ბრუნდებოდა და ჯარს სრულიად განადგურებაში ავდებდა... მხის ორი დაბნელება რომ მოხდა, აბაზგების (აფხაზეთის სამეფოს) წინააღმდეგ სარდალად დანიშნულმა, ღვთის რისხვა იგემა უბედურმა: ჯარის ერთმა ნაწილმა ხომალდის დამსხვრევა განიცადა და სიცოცხლე შესწირა, სხვები კიდეც, თუმცა ხმელეთზე გავიდნენ, მაგრამ უბედურება გააზიარეს. აი ასე დაიღუპა ეს ჯარი.

„ამის შემდეგ დიდი ხანი არ გასულა და მან კვლავ მეტი გაბედულებით მოს მოჰკიდა ხელი და 40 ათას კაცზე მეტი დაჰკარგა თავისი ჯარიდან“¹.

ამრიგად, როგორც ირკვევა, ბიზანტიის იმპერიისა და დასავლეთ საქართველოს (აფხაზეთის სამეფოს) შორის დიდი მასშტაბის ომები წარმოებდა, რამდენადაც, მემათიანის ცნობით, ამ ერთი ექსპედიციის დროს ბიზანტიელებს ორმოცი ათას კაცზე მეტი დაუკარგავთ.

ბიზანტიელთა ეს ლაშქრობა დასავლეთ საქართველოში, რომელიც 840-იან წლებში მოეწყო, უკანასკნელი იყო. იმ გამანადგურებელი დამარცხების შემდეგ, რომელიც ამ დროს ბიზანტიამ განიცადა, ბიზანტიის იმპერიას აღარ უცდია განეახლებინა ბრძოლა.

ასე გამოიჭედა ამ ბრძოლებში ქართველი ხალხის თავისუფლება. ასე იქმნა აღდგენილი დამოუკიდებლობა დასავლეთ საქართველოს ქვეყნებისა, ძველი კოლხეთისა, და დაიწყო ახალი ერა დასავლეთ საქართველოს ისტორიამ.

პოლიტიკური ცენტრი დასავლეთ საქართველოსი — „აფხაზეთის“ სამეფოსი — გადმოტანილ იქმნა საკუთრივ აფხაზეთიდან ქუთაისში, კოლხეთის მხარეთა ამ ძველ ქალაქში. (უფრო გვიან, საქართველოს გაერთიანების შემდეგ, ქუთაისი ხდება სრულიად საქართველოს დედაქალაქი და ასეთად რჩება იგი დავით აღმაშენებლის ეპოქამდე, როდესაც დედაქალაქი ქუთაისიდან თბილისში იქმნა გადმოტანილი).

3

ცნობები ბიოგრაფიის ძეგლია „აფხაზეთის“ სამეფოს შესახებ.

ქართული სახელმწიფოებრივი პოლიტიკა „აფხაზეთის“ სამეფოს ხელისუფლებისა

გიორგი მერჩულის ძეგლი „ცხოვრება გრიგოლ ხანძთელისა“ შეიცავს ცნობებს დასავლეთ საქართველოს „აფხაზეთის“ სამეფოს შესახებ მისი დაარსების მომდევნო ხანიდან, მე-9 — 10 საუკუნეებში.

გიორგი მერჩულის ძეგლში მოიხსენებიან დასავლეთ საქართველოს „აფხაზეთის“ სამეფოს დინასტიის წევრები:

¹ იხ. თეოფანეს ქრონოგრაფიის გაგრძელება, ed. Bonn., გვ. 202 — 203 (=ს. ყაუხჩიშვილი, გეოგრაფია, IV, 2, გვ. 328—329).

მეფე დემეტრე II (825—861 წ.წ.), ძე აფხაზეთის სამეფოს დამა-
არსებელის ლეონ II-ისა;

მეფე კოსტანტი III (893—922 წ.წ.);

მეფე გიორგი II (922—957 წ.წ.);

ბაგრატ შაროელი ხელმწიფე (უფლისწული);

ბევრეულისი—ანასტასია დედოფალი, ასული ბაგრატ შაროე-
ლისა, მეუღლე ადარნერსე ხელმწიფისა ბაგრატიონისა, აშოტ I-ის ძისა.

ძეგლში დასახელებულია დასავლეთ საქართველოს — „აფხაზეთის“ სამე-
ფოს—გეოგრაფიული პუნქტები, სავანეები:

1. უბეჟ, დაარსებული 826 წლის ახლო დასავლეთ საქართველოს „აფხა-
ზეთის“ მეფის დემეტრე II-ის მოღვაწეობით გრიგოლ ხანძთელის მიერ. ეს
ისტორიული უბეჟ აფხაზეთისა არის თანამედროვე უბისი ზემო-იმერე-
თისა. უბეჟს სავანის წინამძღვრად გრიგოლ ხანძთელის მიერ დადგენილ
იქმნა ილარიონი, მოღვაწე იერუსალიმის ქართული კოლონიისა, რომე-
ლიც ცნობილი მწიგნობარი-ბიბლიოფილი ყოფილა.

2. ფერსათი — პუნქტი დასავლეთ საქართველოში, მდინარე ხანის-წყა-
ლის ხეობაში, დაბა ბაღდადის სანახებში. გიორგი მერჩულის ძეგლის
ცნობის თანახმად, მე-9 საუკუნის პირველ ნახევარში ფერსათში არსებულა
დედათა მონასტერი, სადაც მოღვაწეობდა ბევრეულისი-ანასტასია დედოფალი,
ასული ბაგრატ შაროელისა. თვით ეს მხარე, როგორც ირკვევა, მთავრის
(უფლისწულის) ბაგრატ შაროელის სამფლობელოს შეადგენდა, და ფერ-
სათის ეს მონასტერი, ჩანს, მთავრის სახლის სავანე იყო.

აღსანიშნავია, რომ ფერსათის ეს მონასტერი, რომელიც მოხსენებული აქვს
გიორგი მერჩულეს მე-9 საუკუნეში, არსებულა შემდეგ ხანაშიაც, და იგი,
უკვე გაუქმებული, მაგრამ ჯერ კიდევ მთლიანად დაცული, მოხსენებული აქვს
მე-18 საუკუნეში ვახუშტი ბატონიშვილს.

ვახუშტი ბატონიშვილი წერს: „ვარდციხეს ზეით ეროვის რიონს ხანის-წყალი, გამოსდის
ფერსათს (მთას), მოდის ჩრდილოთ და მიერთვის რიონს სამპრიდანვე. ამაზედ აღაშენეს... ციხე...
და პირველ ეწოდა ადგილსა ამას ბაღდადი... ამ წყალზედ, (ბაღდადის) ციხის სამპრით, ფერ-
სათის კალთას, არს მონასტერი გუმბათიანი, კეთილშენი და აწ უქმი“ (იხ. ვახუშტი, აღწერა
სამეფოისა საქართველოისა, გვ. 150)¹.

*

გიორგი მერჩულის ძეგლის აღნიშნული ცნობები დასავლეთ საქართველოს
„აფხაზეთის“ სამეფოს შესახებ, როგორც უძველესი უწყებანი ქართული ნაცი-
ონალური წყაროსი დასავლეთ საქართველოზე, ბევრნაირად ინტერესს წარ-
მოადგენს ისტორიკოსისათვის.

¹ ვახუშტის ამ ცნობის თანახმად ფერსათის მონასტერი გაშენებული ყოფილა არა თანამე-
დროვე სოფელ ფერსათში (რომელიც ბაღდადის ჩრდილოეთით, ბარში მდებარეობს, არამედ
ფერსათის მთის კალთაზე, ბაღდადის ციხის სამპრით. ფერსათის სახელწოდება ამ მონას-
ტერს, ჩანს, მიუღია ფერსათის მთიდან და არა თანამედროვე სოფელ ფერსათიდან. (არაა გა-
მორიკებული, რომ თვით სოფელი ფერსათიც ამ დროს აქ, ფერსათის მთის კალთაზე, იყო გა-
შენებული).

რაკი ეს ძეგლი მე-18 საუკუნეში ჯერ კიდევ მთლიანად ყოფილა შენახული, შესაძლოა იგი
დღემდისაც იყოს ამა თუ იმ სახით დაცული. საქირთა ამ კუთხის არქეოლოგიური მიმოხილვა
დასავლეთ-საქართველოს ამ ერთ-ერთი უძველესი თარიღიანი ძეგლის აღმოსაჩენად.

მაგრამ მთავარი მაინც ეს არაა.

მთავარი ინტერესი გიორგი მერჩულის ძეგლის ცნობებისა დასავლეთ საქართველოს „აფხაზეთის“ სამეფოს შესახებ იმაში მდგომარეობს, რომ ჩვენ აქ ვლდებულობთ ახალ ჩვენებებს იმ მკვეთრი ქართული სახელმწიფოებრივი პოლიტიკის შესახებ, რომლის გამტარებელია დასავლეთ საქართველოს „აფხაზეთის“ სამეფოს ხელისუფლება დღიდან ამ სამეფოს დაარსებისა.

ეს ქართული სახელმწიფოებრივი პოლიტიკა, როგორც ამის შესახებ უკვე გვქონდა ზემოთ საუბარი, თავიდანვე მიმართულია უცხოეთის, ბიზანტიის გავლენისაგან ემანსიპაციისაკენ. ეს ქართული სახელმწიფოებრივი პოლიტიკა, კერძოდ, იმაში გამოიხატა, რომ ბერძნული ენა, ბიზანტიის ხანგრძლივი მფლობელობის შედეგად გაბატონებული დასავლეთ საქართველოში როგორც მთავარი სახელმწიფო და საეკლესიო ენა, განდევნილ იქმნა და ბერძნულის ადგილი მთლიანად ქართულმა დაიჭირა. ქართული ენა გამოცხადებულია ერთადერთ სახელმწიფო ენად, ქართული ენა გაბატონდა საზოგადოებრივი ცხოვრების ყველა ასპარეზზე.

განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი იყო ის ფაქტი, რომ ბერძნული ენა განდევნილ იქმნა თვით ეკლესიიდანაც, აქაც ბერძნული ქართულმა შესცვალა. თუ გავითვალისწინებთ იმ გარემოებას, თუ რა მონოპოლიური მდგომარეობა ეჭირა ეკლესიას განათლების საქმეში საშუალო საუკუნეთა პირობებში, როდესაც განათლება და მწიგნობრობა უპირატესად ეკლესიის საფარს ქვეშ ვითარდებოდა, განათლებისა და მწიგნობრობის მთავარ ცენტრებს უმთავრესად მონასტრები და ეკლესიის გავლენის ქვეშ მყოფი სასწავლებლები და სკოლები შეადგენდნენ, — ადვილად წარმოსადგენია, თუ რა განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა ბერძნული ენის ნაცვლად ქართულის შემოღებას ეკლესიაში.

ეს უდიდესი მნიშვნელობის რეფორმა, შეცვლა ეკლესიაში ბერძნული ენისა ქართულით, შესაძლო გახდა ჩატარებულიყო იმის შედეგად, რომ „აფხაზეთა“ სამეფოს ხელისუფლებამ დასავლეთ საქართველოს ეკლესია, რომელიც იერარქიულად დაკავშირებული იყო ბიზანტიის საიმპერიო ეკლესიასთან, კონსტანტინეპოლის პატრიარქატთან, ჩამოაშორა კოსტანტინეპოლს და დაუკავშირა ქართლის (იბერიის) საკათალიკოსოს.

ამრიგად, ხანა „აფხაზეთა“ სამეფოსი—ეს არის ეპოქა ქართული სახელმწიფოებრივი პოლიტიკის სრული და საბოლოო გამარჯვებისა დასავლეთ საქართველოში.

ამ ქართული სახელმწიფოებრივი პოლიტიკის შედეგი იყო ის, რომ მე-9—10 საუკუნეებში, ე. ი. უფრო ადრე, ვიდრე მოხდებოდა საქართველოს გაერთიანება ერთ სახელმწიფოებრივ ერთეულად, განმტკიცდა ქართველი ხალხის კულტურული ერთიანობა, რაც გახდა წინაპირობა ქართველი ხალხის შემდგომი პოლიტიკური გაერთიანებისათვის.

*

გიორგი მერჩულის თხზულებაში, რომელიც დაწერილია ეპოქაში, როდესაც საქართველო ჯერ კიდევ დანაწილებულია სამეფო-სამთავროებად, წარმოდგენილია ფორმულა საქართველოს კულტურული მთლიანობისა, და ეს

არა მარტო საეკლესიო ერთობის საფუძველზე, არამედ ენის ერთობის საფუძველზე, ვინაიდან ამ დროს ქართული ენა გახდა კულტურის საერთო. ენა საქართველოს მთელ ტერიტორიაზე, საერთო ენა მწერლობისა, ეკლესიისა, საზოგადოებრივი ცხოვრების ყველა დარგისა.

გიორგი მერჩულის ძეგლში ეს კლასიკური — თავისი ეპოქისათვის ფორმულა საქართველოს მთლიანობისა ასეა წარმოდგენილი:

„ქართლად ფრიადი ქუეყანაა აღირაცხების, რომელსაცა შინა ქართულითა ენითა ჟამი შეიწირვის და ლოცვაა ყოველი აღესრულების“¹.

აქ საჭიროა აღვნიშნოთ, რომ ამ ფორმულაში ნიშანდობლივ ხაზგასმულია, რომ „აფხაზეთის“ სამეფო არის იგივე „ქართლი“.

როგორც ცნობილია, ადრეულ საშუალო საუკუნეებში ქართლის სახელწოდებით აღინიშნებოდა იბერია (ე. ი. აღმოსავლეთ საქართველო, საკუთრივ ქართლი, კახეთითა და მესხეთით).

ხოლო ამ ფორმულით გიორგი მერჩულე სახელწოდებას „ქართლი“ სულ სხვა შინაარსსა და სულ სხვა მნიშვნელობას ანიჭებს. გიორგი მერჩულე აქ გვეუბნება, რომ ქართლი ეს არის არა მარტო ეთნოგრაფიული ქართლი-იბერია, არამედ, „ფრიადი ქუეყანა“ (— დიდი ქვეყანა), მთელი საქართველო, სადაც კი ქართული ენაა მიღებული, სადაც კი ქართულითა ენითა „ჟამი შეიწირვის და ლოცვაა ყოველი აღესრულების“.

რომ ქართლის სახელწოდებით აქ იგულისხმება ძველ იბერიასთან ერთად „აფხაზეთის“ სამეფო, ეს სრულიად უდავოდ დასტურდება, კერძოდ, ბოლო განმარტებიდან: „რომელსაცა შინა ქართულითა ენითა ჟამი შეიწირვის და ლოცვაა ყოველი აღესრულების“. ამ დროს, როდესაც გიორგი მერჩულე წერდა ამ სიტყვებს, მე-10 საუკუნის შუა წლებში, „აფხაზეთის“ სამეფოში უკვე ჩატარებული იყო რეფორმა ეკლესიისა და აქ „ქართულითა ენითა ჟამი შეიწირვოდა და ლოცვაა ყოველი აღესრულებოდა“. უფრო მეტიც. „აფხაზეთის“ სამეფოს ეკლესიაში არა თუ განდევნილი იყო ბერძნული და ქართული იყო გაბატონებული, არამედ თვით აფხაზეთის სამეფო ამ დროს გამხდარა ერთ-ერთი ცენტრი ქართული საეკლესიო მწერლობისა, აფხაზეთის სამეფოს ხელისუფლების საგანგებო მფარველობის ქვეშ. ასე, უფრო ადრე, ვიდრე დაიწერებოდა გიორგი მერჩულის თხზულება, „აფხაზეთის“ მეფის გიორგი II-ის (922—957 წ. წ.) დროს აფხაზეთში მოღვაწეობს განთქმული ქართველი მწერალი პოეტი—ჰიმნოგრაფი ივანე მინჩხი, რომლის საგალობლნი, საეკლესიო ჰიმნები ქართულს ენაზე, დაწერილნი აფხაზეთში, აქედან პოულობენ გავრცელებას საქართველოში. ივანე მინჩხის ეს მოღვაწეობა მიმდინარეობს აფხაზეთის მეფის გიორგი II-ის პირადი მფარველობით. ივანე მინჩხის ერთ-ერთ ჰიმნს (გალობას) დართული აქვს ასეთი წარწერა:

¹ იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 97.

„ესე გალობანი მას კარგსა გიორგი მეფესა, დიდსა, დიდითა ვედრებითა აღუწერებებიან მინჩხისადა“¹.

აღსანიშნავია, რომ ქართულ საეკლესიო მწერლობას აფხაზეთში მკვიდრი ნიადაგი ჰქონია ამაზე ადრინდელ ხანაშიაც, მე-9 საუკუნეში. ასე, აფხაზეთიდან არის ის გამოჩენილი ქართველი მწერალი (პოეტი) მე-9 საუკუნის დასაწყისისა, რომელსაც ეკუთვნის ჰაგიოგრაფიული პოემა, მარტვილობა მიქაელ საბაწმიდელისა (—ნაწარმოები, რომელიც „აბუჟურა“-ს სახელით იყო ცნობილი, და რომელიც უფრო გვიან, „სიბრძნე ბალავარისა“-ს წიგნთან ერთად, ქართულიდან თარგმნა ბერძნულად განთქმულმა ქართველმა მწერალმა ეფთიმე მთაწმიდელმა)².

ამავე ხანაში არის დაწერილი აფხაზეთში (დასავლეთ არგვეთში, ანუ აფხაზეთის არგვეთში) ქართული საეკლესიო (ჰაგიოგრაფიული) მწერლობის ძეგლი, პირველდენი და ვითის და კონსტანტინეს მარტვილობისა, რომელიც შემდეგ საფუძვლად დაედვა მარტვილობის მეტაფრასტულ ვერსიას³.

აქ საჭიროა აღვნიშნოთ ამასთან, რომ ქართულ ენაზე იწერება ამ ეპოქაში როგორც საეკლესიო მწერლობის ძეგლები, ისე საისტორიო მწერლობის ძეგლები. ასე, ამ ხანაში აფხაზეთში სდგება მატიანეები, — ცხორება აფხაზეთა (resp. ცხორება აფხაზეთა მეფეთა). გამონაკრები აფხაზეთის ამ მატიანეებისა შეტანილია მეორე ძველ-ქართულ საისტორიო თხზულებაში „მატიანე ქართლისაჲ“, რომელიც შეიცავს საისტორიო მოთხრობას როგორც ქართლის (იბერიის) შესახებ, ისე აფხაზეთის მხარეთა შესახებ, მე-8 საუკუნის მეორე ნახევრიდან მოკიდებული ვიდრე ბაგრატ III-ის, საქართველოს გამაერთიანებელის ეპოქამდე. („მატიანე ქართლისაჲ“-ში დაცულია პირდაპირი მითითება აფხაზეთის მატიანეებზე მეათე საუკუნის პირველი ნახევრისათვის; იხ. გვ. *451/228)⁴.

*

ამის შემდეგ ჩვენ სპეციალურად შევჩერდებით საკითხზე, თუ როდის, სახელდობრ რა ისტორიულ ვითარებაში და რა სახით ჩატარდა უაღრესად მნიშვნელოვანი მოვლენა დასავლეთ საქართველოს „აფხაზეთის“ სამეფოს ისტორიაში, საეკლესიო რეფორმა, ანუ უფრო სწორად რეფორმაცია დასავლეთ საქართველოს ეკლესიისა, მისი ჩამოშორება კონსტანტინეპოლის პატრიარქატიდან და ქართლის (იბერიის) საკათალიკოსოსთან დაკავშირება, რაც მის ნაციონალიზაციას, გაქართულებას მოასწავებდა.

ეს საკითხები ქართულ ისტორიოგრაფიაში დღემდე გარკვეული არაა. ამ საკითხთა გასარკვევად მეტად მნიშვნელოვან ჩვენებას იძლევა, კერძოდ, გიორგი მერჩულის ძეგლი.

ვიდრე გადავიდოდეთ აქ აღძრულ საკითხებზე, წინასწარ ჩვენ მოგვიხდე-

¹ იხ. ივ. ჯავახიშვილი, სინას მთის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, 1947 წ., გვ. 145.

² იხ. პ. ინგოროვეა, ქართული ლიტერატურის ისტორიის მოკლე შინაშეხილვა (ჟურნ. „მნათობი“, 1939 წ., № 9, გვ. 116—119, № 10—11, გვ. 249—254).

³ იხ. იქვე, № 10—11, გვ. 255.

⁴ იხ. იქვე, № 10—11, გვ. 220—221.

ბა შევეხთ დასავლეთ საქართველოს ეკლესიის ისტორიის ძირითად მომენტებს ვიდრე რეფორმაციის ხანამდე.

დასავლეთ საქართველოში ქრისტიანობის გავრცელება, როგორც ირკვევა, უძველეს ხანას, ჩვენი წელთაღრიცხვის პირველ საუკუნეებს ეკუთვნის.

აღსანიშნავია, რომ ჯერ კიდევ ანტიკური ხანის დასასრულს არსებულა გადმოცემები, რომ ქრისტიანობა დასავლეთ საქართველოში (და დასავლეთ საქართველოსთან ერთად იბერიის საშტრეთ-დასავლეთ ნაწილში, მესხეთში) ვითოვც მოციქულთა ხანაში გავრცელდა. ეს ლეგენდარული ხასიათის გადმოცემები, რომელიც მიეწერება მესამე და მეოთხე საუკუნის ავტორებს, ცხადია იმისი მაჩვენებელია, რომ ქრისტიანობას დასავლეთ საქართველოში უძველესი ტრადიცია ჰქონია.

გავეცნოთ აქ ამ გადმოცემებს, კერძოდ იმიტომაც, რომ ამ გადმოცემებში დატულია უაღრესად საყურადღებო ჩვენებები დასავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან (რაც იძლევა ზემოთ-განხილული ზოგიერთი ცნობების ხელახალ შემოწმებასა და დადასტურებას).

1. ტექსტებში, რომელიც მიეწერება დორთიეოს ტვირელს (მესამე საუკუნის დასასრულის ავტორს) და ეპიფანე კვიპრელს (მეოთხე საუკუნის მეორე ნახევრის ავტორს), მოიპოვება შემდეგი ცნობა ანდრია მოციქულის მოღვაწეობის შესახებ დასავლეთ საქართველოში.

„ანდრია... მივიდა დიდ სებასტოპოლში, სადაც არის აფსარის ციხე-სიმაგრე („პარემბოლე“ — ჯარის „ბანაკი—საყოფელი“), და მდინარე ფასისი, სადაც ცხოვრობენ უშინაგანესნი ეთიოპნი (= კოლხნი)¹...“.

ამ ცნობაში აღნიშნულია სამი პუნქტი, მოხსენებულია სამი კუთხე:

ა) ჩრდილოეთი კოლხეთი, ანუ აფხაზეთი, რომლის მთავარი ცენტრი იყო „დიდი სებასტოპოლი“ (= ცხუმი);

ბ) სამხრეთი კოლხეთი ანუ ჭანეთი, რომელიც ცნობილი იყო სახელწოდებით სანეთი (სოსანეთი, სოსანიგეთი), რომლის ერთ-ერთი მთავარი პუნქტი იყო ძველი ციხე-ქალაქი აფსარი (ქორონის სამხრეთით);

გ) შიდა კოლხეთი (ცენტრალური კოლხეთი) — მდებარე მდინარე ფასისზე (როინზე).

2. მეორე ტექსტში, სახელდობრ დამატებაში იერონიმეს თხზულებისა, რომელიც მიეწერება მეოთხე საუკუნის ავტორს სოფრონის, ანდრია მოციქულის შესახებ ნათქვამია:

„ანდრიამ, როგორც გადმოგვეცეს წინაპრებმა, იქადაგა დიდ სებასტოპოლში, სადაც არის აფსარის ციხე-სიმაგრე, და მდინარე ფასისი“².

ამრიგად ანდრიას შესახებ აქ უცვლელად მეორდება ზემოთ-მოყვანილი ცნობა.

¹ იხ. Schermann. Prophet. vitae fab. p. 153 sq. 156: ვ. ვასილიევსკი, Жизнь Ап. Андрея... (Труды. II, 1, 1909 №), გვ. 225. არსებობს ამ პირველი ტექსტის ძველ-ქართული თარგმანი (წარწერილი დორთიეოს ტვირელის სახელით), დატული მე-10 საუკუნის ქართულ ხელნაწერებში A-95 (გვ. 161-162) და A-144 (გვ. 347); აქ იკითხვის: „ანდრია... წარვიდა სებასტიელთა ქალაქსა მას დიდსა [= დიდ სებასტოპოლისს], სადა ბანაკი [= „პარემბოლე“] იგი იყო აფსარელთა და ფასისი მდინარე...“

² იხ. O. Gebhardt, Hieronimus de viris illustribus..., 1896 (TU, XIV), p. 3, 7-14. ვ. ვასილიევსკი, ოპ. cit., გვ. 225-226.

ხოლო ანდრია მოციქულის თანამოღვაწისა და თანამგზავრის მატათა მოციქულის შესახებ ამ მეორე ტექსტში აღნიშნულია:

„მატათამ... იქადაგა სახარება მეორე ეთიოპიაში (კოლხეთში), სადაც არის აფსარის ციხე-სიმაგრე და ჰჰსის ნავთსადგური... იქვე გარდაიცვალა და დამარხულია დღემდე“¹.

მატათა მოციქულის მისიონერული მოღვაწეობის ასპარეზად აქ წარმოდგენილია სამხრეთი კოლხეთი ანუ სანეთი (სოსანეთი, სოსანიგეთი), რომლის ჩრდილოეთ სექტორში მდებარეობდა ციხე-სიმაგრე აფსარი, ხოლო სამხრეთ სექტორში ჰჰსის ნავთსადგური (რა სახელწოდებითაც ცნობილი იყო შემდეგდროინდელი სურამენე)².

3. მესამე ტექსტში, ზედწერილში მე-8 საუკუნის ავტორის ეპიფანე კონსტანტინეპოლისის თხზულებისა, რომელიც ანდრია მოციქულის მისიონერულ მოღვაწეობას ეხება, დაცულია შემდეგი მითითება მე-4 საუკუნის ავტორზე — ეპიფანე კვიპრელზე:

„კვიპრელი ეპისკოპოსის ეპიფანეს სიტყვით, მან იცოდა გადმოცემიდან, რომ ნეტარმა მოციქულმა ანდრიამ... იქადაგა დიდ სებასტოპოლში, სადაც არის აფსარის ციხე-სიმაგრე, და ჰჰსის ნავთსადგური, და მდინარე ფასისი, და სადაც მოსახლეობენ იბერიელნი, სუს[ან]ელნი (resp. სოსანელნი), და ფუსტელნი, და ალანნი“³.

ასეთი შინაარსისაა ეს ტექსტები, რომლებიც მიეწერება მე-3—4 საუკუნეთა ავტორებს, დოროთეოს ტვირელს, სოფრონის და ეპიფანე კვიპრელს.

მართალია, ეს ტექსტები არ მოდწეულა პირველ-ჩანაწერთა სახით, მაგრამ საფიქრებელია, რომ მათი პირველდედანი მართლაც მე-3—4 საუკუნეებიდან მომდინარეობს. ამას ადასტურებს, კერძოდ, გეოგრაფიული ნომენკლატურა.

¹ იხ. O. Gebhardt, op. cit., p. 9, 17—22. ვ. ვასილიევსკი, op. cit., გვ. 226.

² აღნიშნავთ, რომ არსებობს აგრეთვე მატათა მოციქულის შესახებ ტექსტის შემდეგი ვერსია:

„მატათა გარდაიცვალა გარე ეთიოპიაში (კოლხეთში), სადაც არის აფსარის ციხე, იქადაგა რა იქ სახარება“ (იხ. Chronicon Pachale, t. II, გვ. 247, ed. Bonn., შენიშვნა-შეად. ვ. ვასილიევსკი, op. cit. გვ. 227).

აღნიშნავთ ამასთან, რომ ტექსტი, რომელიც დაბეჭდილია Chonicon Pasch. II, 247, და რომელიც ანდრის ეხება, დაზიანებულად არის დაცული. თავდაპირველი დაწერილობიდან, „... *ὁ Ἰβηροπολίτης τῆς μεγάλης*“ სიტყვაში „სებასტოპოლი“ აქ ამოვარდნილია პირველი ნაწილი *Σεβαστο* და ტექსტი ამეამად იკითხვის: „*ὁ Ἰβηροπολίτης τῆς μεγάλης*“. რომ. აქ თავდაპირველად იკითხვოდა *Σεβαστο-πολίτης* და არა მარტოდენ *πολίτης*, ეს უდავოდ დასტურდება ამ ტექსტის შედარებიდან პირველწყაროებთან: დოროთეოს ტვირელის, ეპიფანე კვიპრელის და სოფრონის ზემოთ ციტირებულ ტექსტებთან. ამიტომაც ის დასკვნები, რომლებიც წარმოდგენილი აქვს ამ დაზიანებულ ტექსტზე დაზეარებით ბრაუნ. ს. ყუზნიჩივილის წერილში „ანტიკური მასალები ბათუმის ისტორიისათვის“ (ქუთაისის პედ. ინსტიტუტის შრომები, X, გვ. 17—23), თითქმის ბათუმს ეწოდებოდა *πύλις μεγάλη* (ე. ი. „დიდი პოლისი“, „დიდი ქალაქი“), უნდა მოიხსნას. სინამდვილეში ეს ცნობა ეხება არა ბათუმს, არამედ სუზუმს, სებასტოპოლს.

² იხ. Migne, PGr., t. 120, გვ. 221; ვ. ვასილიევსკი, op. cit., გვ. 226.

დასახელვებულ ტექსტებში ჩვენ გვხვდება გეოგრაფიული სახელწოდება ჰკსის ნავთსადგური. სახელწოდება „ჰკსი“ ამ ნავთსადგურს ერქვა მე-5 საუკუნის დასაწყისამდე. სახელდობრ სახელწოდება ჰკსი მიემართება ამ ნავთსადგურს მე-2 საუკუნის ავტორებთან — არიანესთან, კლავდი პტოლემესთან, აგრეთვე იგი აღნიშნულია Tabula Peutingeriana-ში და ტექსტში Notitia Dignitatum. ხოლო მე-5 საუკუნიდან ეს ძველი სახელწოდება შეცვლილა და ნავთსადგურს დარქმევია სუსარმია ანუ სუსურმენე (იგივე სურმენე). მე-5 საუკუნის ანონიმი გეოგრაფოსის თხზულებაში აღნიშნულია, რომ ძველს ჰკსის ნავთსადგურს „ამჟამად ეწოდება სუსარმია“¹. ამ სახელწოდებით — სუსარმია, სუსურმენე, სურმენე — აღინიშნება ეს პუნქტი ყველა ავტორებთან მე-5 საუკუნიდან მოკიდებული, კროდო, პროკოპი კესარიელთან² და ორენტიოსისა და ძმათა მარტილობაში³. არც ერთ წყაროში, მე-5 საუკუნის დასაწყისიდან მოკიდებული, ამ პუნქტს ჰკსი აღარ ეწოდება.

აქ საჭიროა შევჩერდეთ აგრეთვე მე-8 საუკუნის ავტორის ეპიფანე კონსტანტინეპოლელის ვრცელ ჰაგიოგრაფიულ თხზულებაზე ანდრია მოციქულის შესახებ, რომლის შედგენის დროს ავტორს, მისივე სიტყვით, უსარგებლნია ძველი წერილობითი წყაროებით (კლემენტი რომაელის, ეპიფანე კვიპრელის და ევაგრე სიცილიელის ტექსტებით).

ეს თხზულება ეპიფანე კონსტანტინეპოლელისა შემდეგ გამოიყენა განთქმულმა ქართველმა წყარალმა ეფთიმე მთაწმიდელმა ანდრია მოციქულის შესახებ „მოსაკსენებელის“ ქართულ ენაზე შედგენის დროს⁴.

ეპიფანე კონსტანტინეპოლელის ჰაგიოგრაფიულ თხზულებაში წარმოდგენილია შემდეგი ცნობები ანდრია მოციქულისა და მისი თანამოღვაწე მოციქულების მატათას და სიმონ კანანელის მისიონერული მოღვაწეობის შესახებ დასავლეთ საქართველოში და აგრეთვე იბერიის სანაპირო მხარეებში.

ეპიფანეს ცნობით ანდრია მოციქული პირველი მოგზაურობის დროს — „მივიდა ტრაპეზუნტში, ლაზიკის ქალაქში... (ეფთიმე მთაწმიდელის ქართული ვერსიით: „მიიწია... ქალაქად ტრაპეზუნტად, რომელი იგი შენ [გაშენებულ] არს სოფელსა [ქუეყანასა] მეგრელთასა“). აქედან ის წავიდა იბერიაში. მას შეჰდევ, რაც მან ზღვის-პირის მცხოვრებნი მრავალნი განანათლნა, ის ჩავიდა იერუსალიმში“.

მეორე მოგზაურობის დროს, ჰაგიოგრაფის ცნობით, ანდრია ისევ „მოიწია ქალაქსა ტრაპეზუნტს“.

მესამე მოგზაურობის დროს, — გადმოგვცემს ჰაგიოგრაფი, — ანდრია და მისნი თანამოღვაწენი მატათა და სიმონ კანანელი მოწაფეებითურთ „ჩავიდნენ იბერიაში და ფასისში“ (ეფთიმე მთაწმიდელის ქართული ვერსიით: „მოიწივნეს ქუეყანასა ქართლისასა და ვიდრე მდინარედმდე ჭოროხისასა“). აქედან მოციქულნი გადასულან მხარეში, რომელსაც ეპიფანე კონსტანტინეპოლელის ბერძნულ ტექსტში ეწოდება სუსანეთი resp. სოსანეთი (Σοσανηζ ← Σοσανη), ხოლო ეფთიმე მთაწმიდელის ქართულ ტექსტში სოსანიგეთი. ეს არის, როგორც გამორკვეული გვქონდა, სანების ანუ სანიგების მხარე, რომელიც ანტიკური ხანის დასასრულსა და ადრეულ

¹ იხ. SC, I, 272.

² იხ. BP, VIII, 2 = გეორგიკა, II, 92.

³ იხ. კ. კეკელიძის გამოცემა, ლიტერატურული ძიებანი, IV, გვ. 120.

⁴ ეპიფანე კონსტანტინეპოლელის ბერძნული ტექტი იხ. Migne, PGr., t. 120. ეფთიმე მთაწმიდელის ქართული ვერსია, იხ. საქართველოს სამოთხე, 1882 წ., გვ. 24—45.

საშუალო საუკუნეთა დასაწყისში (ვიდრე მე-ნ საუკუნემდე) ცალკე ქართულ სამთავროს წარმოადგენდა და რომლის ტერიტორიაზე მდებარეობდა ციხე-ქალაქი აფსარო (ჩრდილოეთ სექტორში) და ჰვსის ნავთსადგური (სამხრეთ სექტორში). ეპიფანე კონსტანტინეპოლელის ცნობით, მატათა თავისი მოწაფეებით დარჩა ამ მხარეში, სოსანეთში. (მეორე ავტორის, ზემოთ-მოხსენებული სოფრონის ცნობით, მატათა ამ მხარეში მისიონერული მოღვაწეობის შემდეგ, აქვე, სოსანეთში გარდაცვლილა. მისი დასაფლავების ადგილად დასახელებულია აფსარო)¹. სოსანეთიდან, როგორც აღნიშნავს ეპიფანე კონსტანტინეპოლელი, ანდრია, სიმონ კანანელი და მათი მოწაფეები მისულან (შიდა კოლხეთის გზით) „აღანი აში და ქალაქ ფუსტაში“. (ფუსტა მდებარეობდა აფხაზეთის მთიანეთში, მხარეში, რომელსაც მისიმიანეთი ერქვა). ფუსტიდან, ჰაგიოგრაფის ცნობით, მოციქულნი გადმოსულან საკუთრივ აფხაზეთში (აბაზგიაში). ჰაგიოგრაფი გადმოგვცემს: „დიდ სებასტოპოლისში (ცხენში) რომ ჩავიდნენ, იქადაგეს ღმრთის სიტყვა. ანდრიამ დასტოვა იქ სიმონი მოწაფეებითურთ და თვით წავიდა ჯიქეთში“. ჰაგიოგრაფის ცნობის თანახმად, სიმონი ამ მხარეებში (აფხაზეთსა და აფხაზეთის ჯიქეთში) მოღვაწეობის შემდეგ აქვე გარდაცვლილა და დაუსაფლავებიათ ნიკოფსიაში, რომელიც აფხაზეთის ჯიქეთში მდებარეობდა. ეპიფანე კონსტანტინეპოლელის ბერძნულ ტექსტში ნათქვამია: „არის ჯიქეთის ნიკოფსიაში საფლავი, რომელსაც აქვს წარწერა სიმონ კანანელისა“. ხოლო ეფთიმე მთაწმიდელის ქართულ ვერსიაში ნიკოფსიის ადგილმდებარეობა უფრო დაზუსტებულია: „ხოლო სვმონ კანანელისა საფლავი არს ნიკოფსე ქალაქსა, შორის აფხაზეთისა და ჯიქეთისა“, ე. ი. აფხაზეთის (აფხაზეთის ჯიქეთის) და საკუთრივ ჯიქეთის (დიდი ჯიქეთის) საზღვართან.

ასეთივე ცნობები, რომლებიც დაცულია ეპიფანე კონსტანტინეპოლელის ჰაგიოგრაფიულ თხზულებაში ანდრია მოციქულისა და მისი თანამშრომელი მოციქულების მისიონერული მოღვაწეობის შესახებ დასავლეთ საქართველოში და იბერიის სანაპირო მხარეებში.

აქ საჭიროა აღვნიშნოთ ამასთან, რომ ძველ ქართულ მწერლობაში გადმოცემას ანდრია მოციქულის მისიონერული მოღვაწეობის შესახებ აღრიდანვე მიუღია გავრცელება.

ამ გადმოცემას, როგორც ირკვევა, იცნობდა იოანე საბანის-ძე (იხ. ზემოთ, გვ. 211).

ამავე გადმოცემას იცნობს აგრეთვე მეცხრე საუკუნის ქართველი ავტორი (დასავლეთ საქართველოდან), რომელსაც ეკუთვნის ჰაგიოგრაფიული პოემა მიქაელ საბაწმიდელის შესახებ; ამ ნაწარმოებში აფხაზეთის ქვეყანა მოციქულთა წილხდომილად მოიხსენება².

ცნობა ანდრია მოციქულის მისიონერული მოღვაწეობის შესახებ დასავლეთ საქართველოსა და ძესხეთში (კლარჯეთში) ჩართულია აგრეთვე ქართულ მატრიანეებში³.

¹ იხ. ზემოთ, გვ. 221 და შენიშვნა 2.

² იხ. კ. კეკელიძის გამოცემა Keimena, I, გვ. 270. პ. ინგოროყვა, ქართული ლიტერატურის ისტორიის მოკლე მიმოხილვა, „მნათობი“, 1939 წ., № 9, გვ. 116—119, № 10—11, გვ. 249—254.

³ იოანე დეკანოზისეული დანართი ლეონტი მროველის თხზულებისა. იხ. პ. ინგოროყვა. ლეონტი მროველი, ვინიკის მოამბე, X, 1941 წ., გვ. 119).

განსაკუთრებით ფართო გავრცელება მიიღო გადმოცემამ ანდრია მოციქულის შესახებ მას შემდეგ, რაც ქართველმა მწერალმა ეფთიმე მთაწმიდელმა გამოაქვეყნა „მოსაკსენებელი მიმოსლვათათჳს და ქადაგებათა... მოციქულსა ანდრეასი“, დამუშავებული ეპიფანე კონსტანტინეპოლელისა და ნიკიტა პაფლაგონელის ტექსტების გამოყენებით.

გადმოცემას ანდრია მოციქულის შესახებ ეხებიან და აღნიშნავენ მომდევნო ხანის ქართველი ავტორები: გიორგი მთაწმიდელი (დიდ სენაქსარში), გიორგი მცირე მთაწმიდელი, ეფრემ მცირე. გადმოცემამ კანონიზაცია მიიღო რუის-ურბნისის საეკლესიო კრებაზე და აღბეჭდილია ამ კრების ძეგლის-წერაში.

ასეთია, მოკლედ, ისტორია ამ თქმულებისა ანდრია მოციქულის მისიონერული მოღვაწეობის შესახებ საქართველოში, ძველ ბერძნულსა და ძველ ქართულს მწერლობაში.

დასასრულ, დაგვრჩენია ხაზი გავუსვათ იმ გარემოებას, რომ ეს თქმულება, მიუხედავად იმისა, რომ ლეგენდარული ხასიათისაა, იგი, როგორც აღენიშნეთ, იმისი მაჩვენებელია, რომ ქრისტიანობას დასავლეთ საქართველოში უძველესი დროიდანვე მიუღია გავრცელება, რამდენადაც ჯერ კიდევ მე-3—4 საუკუნეებში ქრისტიანობის პირველ დანერგვას დასავლეთ საქართველოში მიაკუთვნებენ თვით მოციქულთა ხანას.

*

ქრისტიანობის ფართო გავრცელება და განმტკიცება დასავლეთ საქართველოში მომხდარა მე-4 საუკუნის პირველ ნახევრისათვის.

მე-5 საუკუნის ავტორს გელასი კვიზიკელს აღნიშნული აქვს, რომ მე-4 საუკუნის პირველ ნახევარში, რომის იმპერატორის კონსტანტინე I-ის (306—337 წ.წ.) დროს—„ღმრთის მცნება მიიღეს პონტოს გასწვრივ მდებარე მიწა-წყალზე მცხოვრებმა იბერებმა და ლაზებმა“. ამ ავტორის უწყებით, როგორც იბერებში, ისე ლაზებში, ქრისტიანობის დამკვიდრება იყო შედეგი წმ. ნინოს („რყვე დედაკაცის“) მისიონერული მოღვაწეობისა¹.

აღსანიშნავია, რომ სამხრეთ კოლხეთში, ჭანეთ-ლაზეთში, თვით მე-17 საუკუნემდე (როდესაც ჭანეთ-ლაზეთი უკვე თურქებს ჰქონდათ დაპყრობილი), შერჩენილი ყოფილა გადმოცემა, რომ ქრისტიანობა ამ მხარეში ნინომ გავრცელა. მოხსენებაში, რომელიც 1651 წელს წარუდგენია რუსეთის მეფის ალექსი მიხეილის-ძისათვის ოფის resp. ჰოფის (ლაზეთის მხარის) მიტროპოლიტს გერმანეს, აღნიშნულია, რომ ტაძარი ოფისა (ჰოფისა, Хопии), რომელიც ლაზეთის სამიტროპოლიტო კათედრას წარმოადგენდა, ითვლებოდა დაარსებულად ნინოს მიერ, „Ею же Иверская земля приведена во святое крещение“².

¹ იხ. გელასი კვიზიკელის ტექსტი ს. ყაუხჩიშვილის წერილში: გელასი კესარიელი ქართლის მოქცევის შესახებ (მიმომხილველი, I, 1526 წ., გვ. 55). გელასი კვიზიკელს უსარგებლნია მე-4 საუკუნის ავტორის გელასი კესარიელის თხზულებით, რომელიც მას ახალი ცხოვრებით შეუღესია. ასეთი ახალი ცნობების რიცხვს ეკუთვნის გელასი კვიზიკელის მოყვანილი უწყება ლაზების შესახებ.

² მოსკოვის მთავარი არქივი. ЦДГА, Дела Грузинские, 1651 წ. № 2, ფ. 1. (შეად. ქვბოთ, გვ. 262, შენიშვნა 1).

იმავე მე-4 საუკუნიდან ჩვენ გვაქვს ცნობა ბიჭვინთის საეპისკოპოსოს შესახებ აფხაზეთში. ბიჭვინთის ეპისკოპოსი ყოფილა მონაწილე 325 წლის ნიკეის პირველი მსოფლიო საეკლესიო კრებისა (ხელმოწერა ბიჭვინთის ეპისკოპოსისა და ცულია ნიკეის კრების აქტებზე). ამრიგად, როგორც ირკვევა, საეკლესიო ორგანიზაცია დასავლეთ საქართველოსი იმდენად განმტკიცებული ყოფილა, რომ ბიჭვინთაში ცალკე საეპისკოპოსო კათედრა არსებულა და მისი წარმომადგენელი საეკლესიო კრებაზედაც ყოფილა მიწვეული. ბიჭვინთის საეპისკოპოსო ამ დროს დაკავშირებული ყოფილა პოლემონის პონტოს საეკლესიო ოლქთან, რომლის სათავეში იდგა ნეოკესარიის იერარქი და რომელ ოლქშიაც, ბიჭვინთის კათედრასთან ერთად, ამ დროსვე შედიოდა ტრაპიზონის კათედრა¹.

მე-5 საუკუნეში ლაზებს საეკლესიო მშენებლობა უწარმოებიათ თვით ლაზეთის გარეთაც, პალესტინის ლაზურ კოლონიაში. პროკოპი კესარიელი, წიგნში De Aedificiis (V, 9), აღნიშნავს, რომ იუსტინიანემ იერუსალიმში განაახლა იბერთა მონასტერი და ლაზთა მონასტერი. თუკი მე-6 საუკუნის პირველ ნახევარში საქარო გამხდარა ლაზთა მონასტრის განახლება, ცხადია, იგი დაარსებული იყო არა უგვიანეს მე-5 საუკუნისა.

მიუხედავად იმისა, რომ ქრისტიანობას დასავლეთ საქართველოში ასეთი დიდი ტრადიცია ჰქონდა და ფართო გავრცელებით სარგებლობდა, სახელმწიფოებრივ სარწმუნოებად გამოცხადება ქრისტიანობისა დასავლეთ საქართველოში მხოლოდ მე-6 საუკუნის პირველ ნახევარში მოხდა, და ეს იმ დროს, როდესაც აღმოსავლეთ საქართველოში, იბერიის სამეფოში, ქრისტიანობა სახელმწიფოებრივ სარწმუნოებად იქმნა გამოცხადებული მთელი ორი საუკუნით ადრე, მე-4 საუკუნის პირველ ნახევარში.

ამას განსაზღვრავდა იმდროინდელი პოლიტიკური ვითარება ამ ორი ქართული სახელმწიფო ერთეულისა, იბერიის სამეფოსი და ლაზეთის სამეფოსი, მათი გეოგრაფიული მდებარეობა ორი დიდი იმპერიის, აღმოსავლეთ რომის (ბიზანტიის) და ირანის მეზობლად, და აქედან გამომდინარე პოლიტიკა ქართველი სახელმწიფო მოღვაწეებისა, ნაკარნახევი სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობისა და ეროვნული თვითმყოფობის დაცვის მიზნებით.

იბერიის სამეფოს უახლოესი მეზობელი იყო ირანის სასანიანთა იმპერია, რომელიც საუკუნეთა მანძილზე აგრესიულ პოლიტიკას აწარმოებდა იბერიის მიმართ, ცდილობდა იბერიის მოქცევას თავის გავლენის სფეროში. ხოლო ერთ-ერთი საშუალება პოლიტიკური გავლენის განმტკიცებისათვის ამ ეპოქაში ეს იყო სარწმუნოებრივი ერთობა. ირანში სახელმწიფოებრივ სარწმუნოებას წარმოადგენდა მაზდეანობა (ზოროასტრიზმი), რომლის ახალი აღორძინება ირანში სასანიანთა დინასტიის საქმე იყო, და რომლის განმტკიცებას სასანიანთა შაჰები სცდილობდნენ კავკასიაში. ამიტომაც იბერიის სამეფოში გამარჯვება ქრისტიანობისა, რომელიც მე-4 საუკუნის პირველ ნახევარში სახელმწიფო სარწმუნოებად იქმნა გამოცხადებული და რომლის განმტკიცება-

¹ იხ. Patrum Nicaenorum nomina... 1898 წ., გვ. 65. ს. ყაუხჩიშვილი, ლექციები ბიზანტიის ისტორიიდან, 1948 წ., გვ. 42.

საც ხელს უწყობს იბერიის ხელისუფლება მე-4—6 საუკუნეთა მანძილზე, გამომდინარეობდა ქართული ეროვნული პოლიტიკიდან, მიზნად ისახავდა ეროვნული თვითმყოფობის განმტკიცებას, ირანის შემოტევიდან თავდაცვას.

რაც შეეხება დასავლეთ საქართველოს, ლაზეთის სამეფოს, მისი საერთაშორისო მდგომარეობა ამ ეპოქაში განსხვავებული იყო. როგორც ამის შესახებ უკვე გვქონდა საუბარი, ლაზეთის სამეფოს, სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის შენარჩუნების მიზნით, მე-4—6-საუკუნეებში უხდება უალრესად ელასტიკური სახელმწიფოებრივი პოლიტიკის წარმოება ამ ორი დიდი იმპერიის, აღმოსავლეთ რომის (ბიზანტიის) და ირანის მიმართ. მე-4—6 საუკუნეებში ლაზეთის სამეფოს უხდება პოლიტიკური კავშირის დამყარება ხან ერთთან, ხან მეორესთან. ხოლო რამდენადაც აქ ორი დიდი აგრესიული იმპერიიდან ლაზეთის სამეფოს უშუალო მეზობელი იყო აღმოსავლეთ რომის (ბიზანტიის) იმპერია, სადაც ქრისტიანობა სახელმწიფოებრივ სარწმუნოებას და ამავე დროს სახელმწიფოებრივი პოლიტიკის იარაღსაც წარმოადგენდა, ლაზეთის მეფეები თავს იკავებენ რომის იმპერიის ოფიციალური სარწმუნოების სახელმწიფო სარწმუნოებად გამოცხადებისაგან ლაზეთში, და თვით პირადადაც იშვიათად თუ ლეზბლობენ ქრისტიანობას, თუმცა ქრისტიანობისადმი შემწყყნარებლობას იჩენენ¹.

მაგრამ მდგომარეობა არსებითად იცვლება მე-6 საუკუნის პირველ ნახევარში.

ამ დროს, მე-6 საუკუნის 20-იანი წლებისათვის, როდესაც ირანი განსაკუთრებით გაძლიერდა კავკასიაში, შესძლო იბერიის დაპყრობა, რის შემდეგაც ლაზეთის სამეფოც ირანის აგრესიის უშუალო საფრთხის წინაშე დადგა, ლაზეთის სამეფოს პოლიტიკურ ხელმძღვანელებს უხდებათ მოახდინონ არჩევანი ორი ბოროტებისაგან ნაკლები ბოროტებისა. ლაზეთში იმარჯვებს ბიზანტიის ორიენტაცია. ამ დროს, ლაზეთის მეფის დანაძეს გარდაცვალების შემდეგ, ლაზეთის ტახტის მემკვიდრე, შემდეგ ლაზეთის მეფე, წათე I (რომელიც ახალგაზრდობისას ქრისტიანობის მიმდევარი ყოფილა, ხოლო შემდეგ მაზდეანობაზე გადასულა), 524 წელს ჩადის ბიზანტიონში (კონსტანტინეპოლში). აქ იგი რომის იმპერატორის წინაშე შეასრულებს ქრისტიანობის მიღების წესებს, რის შემდეგაც დიდის ზემოთ ეკურთხება ლაზეთის მეფედ². ამ დროიდან მოკიდებული, ქრისტიანობა ერთადერთი ოფიციალური სახელმწიფო სარწმუნოებაა დასავლეთ საქართველოში, ლაზეთის სამეფოში.

ბუნებრივია, რომ ნომდევნო ხანაში ბიზანტიის იმპერია უალრესის ინტერესით ეკიდება ქრისტიანობის განმტკიცების საქმეს დასავლეთ საქართვე-

¹ ისტორიკოსის პრისკე პანიკოსის ცნობის მიხედვით (*Historiae graeci minores*, I, 1870 წ., გვ. 345) ლაზეთის მეფე გუბაზ I (V საუკუნის მეორე ნახევარში), რომელიც ჯერ ბიზანტიას გადაუდგა, ხოლო შემდეგ იძულებული გახდა კონსტანტინეპოლში ჩასულიყო იმპერატორთან შესახვედრად, ბიზანტიაში ყოფნის დროს ქრისტიანობის მიმდევრობას აუკლავებდა (შესაძლოა დიპლომატიური მოსაზრებებითაც). შეად. აგრეთვე დანიელ სტილიტის ცხოვრების ცნობები გუბაზ I-ის შესახებ (*კველიძე, Историко-агиографические отрывки, Христианский Восток*, 1913, т. II, вып. I, გვ. 187—191).

² იხ. მაღალას ქრონოგრაფია, XVII, ed. Bonn., გვ. 412—414 (=გეორგიკა, III, გვ. 263—267), *Chronicon Paschale*, ed. Bonn., გვ. 612—614 (=გეორგიკა, IV, 1, გვ. 11—14).

ლოში, ლაზეთის სამეფოში, ასევე ლაზეთის მეზობელ ქართულ სამთავროებში. ასე, ლაზეთის სამხრეთ სანაპიროზე, საკუთრივ აფხაზეთში, სადაც მე 5 საუკუნის მანძილზე ქრისტიანობა საგრძნობლად შესუსტებულა, იმდენად, რომ აქ ამ დროს მოშლილა კიდევ ძველად არსებული ბიკვინთის კათედრა, იუსტინიანემ გაგზავნა ქრისტიანობის გასაერცელებლად და განსამტკიცებლად მისიონერი ევფრატა, წარმოშობით აფხაზი¹. იუსტინიანეს დროსვე, მეექვსე საუკუნის შუა წლებში, იქმნა აგებული ცხუმში (სებასტოპოლში) საკათედრო ტაძარი, ახალი რეზიდენცია აფხაზეთის იერარქთა².

გავეცნოთ ამის შემდეგ დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო ორგანიზაციას მომდევნო ეპოქაში, მე-6—8 საუკუნეთა მანძილზე.

რამდენადაც ქრისტიანობა დასავლეთ საქართველოში თავიდანვე დაკავშირებული იყო რომის იმპერიის ქრისტიანობასთან (ბიკვინთის საეპისკოპოსო კათედრა, როგორც აღნიშნული გვქონდა, იერარქიულად პოლემონის პონტოს მიტროპოლიის ფარგლებში შედიოდა), და რადგან მე-6 საუკუნეში, როდესაც ქრისტიანობა ოფიციალურ სარწმუნოებად გამოცხადდა, დასავლეთი საქართველო — ლაზეთის სამეფო — ბიზანტიის სფეროში იყო მოქცეული, — დასავლეთ საქართველოს ეკლესიაც იერარქიულად იმავეთვე ბიზანტიის ეკლესიის, კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს სფეროში მოექცა.

ეს ეკლესიური კავშირი ბიზანტიასთან კიდევ უფრო განმტკიცდა მომდევნო ხანაში, მე-6 საუკუნის ნახევრიდან — მე-8 საუკუნემდე, როდესაც დასავლეთი საქართველო პოლიტიკურად ბიზანტიის მფლობელობის ქვეშ იმყოფებოდა.

ამ მომდევნო ეპოქაში, ბიზანტიის მფლობელობის ხანაში, მე-6—8 საუკუნეთა მანძილზე, დასავლეთ საქართველოში არსებობს სამი საეკლესიო ოლქი კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს ფარგლებში:

1. ლაზიკის მიტროპოლია, რომლის ცენტრი იყო ქალაქი ფასისი (ფოთი), რომელშიაც შედიოდა ოთხი საეპისკოპოსო (გარდა თვით ფასისის მიტროპოლიისა):

ა) ქალაქ როდოპოლისისა ანუ ვარდციხისა (თანამედროვე ვარციხე იმერეთში, ქუთაისის ზონაში).

ბ) ქალაქ პეტრასისი (თანამედროვე ციხისძირი, ბათუმის ზონაში; ამ საეპისკოპოსოს ფარგლებში შედიოდა, გარდა ბათუმის მხარისა, გურია-აჭარისა, აგრეთვე ჭანეთი-ლაზია, რიზეს მხარე, რომელზედაც ვრცელდებოდა იურისდიქცია ლაზიკის მიტროპოლიისა)³.

¹ იხ. პოპოვი კესარიელი, BG, VIII, 3. ევფრეს ისტორია, IV, 22. ეფრემ მცირე (ქრონოგრაფი, I, 53).

² იხ. წინა შენიშვნაში დასახელებული წყაროები, აგრეთვე წერილი ი. კულაკოვსკისა: Где был построен имп. Юстинианом храм для Абазгов, Археологические известия и заметки, V, 1897 წ., გვ. 33—37.

³ იხ. ზემოთ, გვ. 206.—პეტრას ლოკალიზაციის საკითხს ცალკე ვეხებით.

გ) დაბა ცაიშისა (ოღიშში)¹.

დ) დაბა ძილანებისა ანუ გუდაყვისა (თანამედროვე გუდავა, ოლორის ზონაში)².

2. აფხაზეთის სამთავარეპისკოპოსო, რომლის ცენტრი იყო სებასტოპოლი (ცხუმი).

3. ჯიქეთის (სამხრეთ ჯიქეთის ანუ აფხაზეთის ჯიქეთის) სამთავარეპისკოპოსო, რომლის ცენტრი იყო ქალაქი ნიკოფსია. (დასავლეთ საქართველოს ამ ყველაზე ჩრდილოეთით მდებარე საეკლესიო ოლქში შედიოდა თანამედროვე ტუაფსეს რაიონი, სოჭის რაიონის ჩრდილო სანაპიროთი).

ასეთი იყო დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო დანაწილება მე-6—8 საუკუნეებში³.

კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს ფარგლებში ამ ეპოქაში, როგორც ცნობილია, მხოლოდ ბერძნული ენა იყო მიღებული და დასავლეთ საქართველოს ამ საეკლესიო ოლქებშიაც ბერძნული იყო გაბატონებული.

გადავიდეთ ამის შემდეგ განხილვაზე საკითხისა, თუ როდის მოხდა დასავლეთ საქართველოს ეკლესიის რეფორმაცია, მისი გამოყოფა კონსტანტინეპოლის პატრიარქატიდან და ქართლის (იბერიის) საკათალიკოსოსთან დაკავშირება.

ეს მომხდარა მე-9 საუკუნის პირველ ნახევარში, ე. ი. უახლოეს პერიოდში მას შემდეგ, რაც გამოცხადებულ იქმნა დასავლეთ საქართველოს „აფხაზეთის“ სამეფოს პოლიტიკური დამოუკიდებლობა.

¹ ცაიშის სახელწოდება ბერძნულ ნოტიციებში (Parthey-ს გამოცემით) წარმოდგენილია შემდეგი სახით: ნოტიციაში VIII : *Σαυσιωών*; ნოტიციაში VII : *Σαυσιωών*; ნოტიციებში IX და I დახიანებული დაწერილობაა: IX-ში *Σαυσιωών*, I-ში *Αβισσιωών*, *Αβισσιωών* → *Σαυσιωών*.

² ამ პუნქტის ძილანების—გუდაყვას ლოკალიზაციის საკითხის გამო საჭიროა აღვნიშნოთ შემდეგი. გიორგი მთაწმიდელის დიდი სვინაქსარის XI საუკუნის ხელნაწერში A—97, ორენტისისა და ძმათა მოსახსენებელში, აღნიშნულია, რომ ორენტისის ძმა კვირიაკოსი მივიდა „საეგროსა ქუეყანასა, ადგილსა, რომელსა ზილანეოს ეწოდების“ და იქვე დართულია გლოსა: „გუდაყუასა იტყვს ზილანეოსად“ (იხ. გვ. 228 b). ამრიგად ზილანეოსის (*Ζυράνεος*) ანუ ძილანების მეორე სახელწოდება ყოფილა „გუდაყუა“ (გუდაყვა). ძილანების ეს კათედრა, გუდაყვას საეპისკოპოსოს სახელწოდებით, მოხსენებულა აგრეთვე ქართულ საისტორიო ძეგლში „მატიანე ქართლისაჲ“-ში და ამ უკანასკნელი წყაროს მიხედვითაც იგი საეგროს მხარეში მდებარეობდა, სახელდობრ, ბედიის საეკლესიო ოლქში (იხ. გვ. *471/245). დაბა ძილანები = გუდაყვა (გუდაყუა), როგორც ირკვევა, გაშენებული ყოფილა ზღვის სანაპიროზე, მდინარე ძილანის შესართავთან (რა სახელწოდებითაც ცნობილი ყოფილა მდ. ერის წყალი) და რომლის ზონაში დღემდე დაცულია პუნქტი სახელწოდებით გუდავა (გუდაყვა). მდინარე ძილანი და მის ნაპირას მდებარე პუნქტი ძილანები მოიხსენება შემდეგ წყაროებში: პლინიუსი სეკუნდე (SC, II, 179: ზღ. Sigania); არიანე (SC, I, 221: მდ. *Συράμης*, სანაოსლო); ანონიმი V საუკ. (SC, I, 243: მდ. *Συράμης* = *Ζυράνεος*); კლავდი პტოლემე (SC, I, 240: პუნქტი *Συράνεας*); ტაბულა პეტენგერიანა (წავთმისადგომი Sicanabis); საეპისკოპოსოთა ნოტიციები (Parthey-ს გამოცემით: I, VI, VII, VIII, IX: *Ζυράνεας*, *Τζυράνεας*, *Τζυράνεας*); ორენტისისა და ძმათა წამება (ლიტ. ძიებანი, IV, გვ. 122—123; ზილანეოსი (= *Ζυράνεος*)). ამას გარდა, როგორც აღნიშნული გვექონდა, გიორგი მთაწმიდელის დიდი სვინაქსარი A—97 ხელნაწერში გვაქვს ზილანეოსი (*Ζυράνεος*) = გუდაყუა; „მატიანე ქართლისაჲ“-ში აგრეთვე გუდაყუა.

³ იხ. კონსტანტინეპოლის პატრიარქატის ნოტიციები ქვემოთ, გვ. 234—241.

ამ ორ აქტს შორის, პოლიტიკური დამოუკიდებლობის გამოცხადებასა და საეკლესიო რეფორმაციას შორის, — ორგანული კავშირია; საეკლესიო რეფორმაცია — ეს იყო მეორე აქტი, შემდგომი საფეხური დასავლეთ საქართველოს კულტურული ემანსიპაციისა.

რომ დასავლეთ საქართველოს ეკლესიის გამოყოფა კონსტანტინეპოლის პატრიარქატიდან და საქართველოს (მცხეთის) საკათალიკოზოსთან დაკავშირება მე-9 საუკუნის პირველ ნახევარში მომხდარა, ამას ადასტურებს გიორგი მერჩულის ძეგლი და მასთან ერთად მთელი რიგი ქართული და უცხოური წყაროების ჩვენებანი.

1. თავდაპირველად შევჩერდებით ცნობებზე, რომელსაც გადმოგვცემს მე-11 საუკუნის ქართველი მწერალი გიორგი მცირე მთაწმიდელი საეკლესიო კრების შესახებ, რომელიც გაიმართა 1057 წელს ანტიოქიაში, და სადაც მსჯელობის საგანი იყო საქართველოს საეკლესიო დამოუკიდებლობის (ავტოკეფალობის) საკითხი.

როგორც ცნობილია, საბერძნეთის ეკლესიას, რომელიც მსოფლიო მართლმადიდებლური ეკლესიის მოთავეობას იჩენებდა, არა ერთგვის გამოულაშქრნია საქართველოს ეკლესიის დამოუკიდებლობის წინააღმდეგ; საბერძნეთის ეკლესიის მეთაურნი არა ერთგვის სცდილან, რათა საქართველოს ეკლესია, ქართლის (მცხეთის) საკათალიკოზო, შესულიყო როგორც შემადგენელი ნაწილი საბერძნეთის ეკლესიის ერთ-ერთ საპატრიარქოში და ამით დამყარებულიყო ერთობა საბერძნეთისა და საქართველოს ეკლესიათა.

კერძოდ, ანტიოქიის 1057 წლის კრებაზე, რომელიც გაიმართა ანტიოქიის პატრიარქის თევდოსის თავმჯდომარეობით, მსჯელობის საგანი ყოფილა — „რომელ ეკლესიანი და მღვდელთმოდლუარნი ქართლისანი (საქართველომსანი) არა რომლისა პატრიარქისა კელმწიფებასა ქუეშე არიან, და ყოველნი საეკლესიონი წესნი მათ მიერ განეგებიან, და თვთ დაისმენ კათალიკოზთა და ეპისკოპოსთა“; საბერძნეთის ეკლესიის მესვეურნი აღნიშნავენ, რომ „არა სამართალ არს ესე (დამოუკიდებლობა ქართველთა ეკლესიისა), რამეთუ ათორმეტთა მოციქულთაგანი არავინ მისრულ არს ქუეყანასა მათსა, და ჯერ არს, რათა ქალაქსა ამას ღმრთისასა (ანტიოქიას) და საყდარსა მოციქულთა თავისასა (პეტრე მოციქულისასა) დაემორჩილნენ... და აქა იკურთხეოდის კათალიკოზი მათი, და ვიყვნეთ ჩუენ ერთ სამწყსო და ერთ მწყემს“¹.

ანტიოქიის ამ საეკლესიო კრებას ესწრებოდა გამოჩენილი ქართველი მოღვაწე და მეცნაერი გიორგი დიდი მთაწმიდელი. ანტიოქიის პატრიარქმა მიმართა გიორგი მთაწმიდელს წინადადებით, ეცნობებინა საქართველოს მეფისათვის კრების აზრი, რათა საქართველოს ეკლესიის დაემყარებინა ერთობა ანტიოქიის საპატრიარქოსთან; ხოლო თუ ამას არ ისმენსო ქართველთა მეფე, — განაცხადა ანტიოქიის პატრიარქმა, — „მიუწეროთ ოთხთავე პატრიარქთა (კონსტანტინეპოლისა, რომისა, ალექსანდრიისა და იერუსალიმისა), და ვაუწყოთ თვთ-რჯულთაჲ და ქედდციხელობაჲ თქუენისა ნათესავისა (ქართ-

¹ იხ. გიორგი მცირე მთაწმიდელი, ცნობება გიორგი მთაწმიდელისა, ათონის კრებული, 1901 წ., გვ. 314.

ველი ხალხისა), და ვითარმედ თვნიერ სამოციქულოჲსა კანონისა თვთ იმწყსე-
ზიან, და მოციქულთაგანი არავინ მისრულ არს ქუეყანასა მათსა, და ესრეთ
შრავალსა ღუაწლსა შევთხინე (შრავალსა შრომასა შევამთხვიო), ვიდრე არა
თვთ მეფე თქუენი წინაშე ჩუენსა მოვიდეს და კელმწიფობასა ჩუენსა დაე-
მორჩილოს¹.

გიორგი მთაწმიდელმა ღირსეული პასუხი გასცა ანტიოქიის პატრიარქს:
„...რაჲსათვისმე ესრეთ ადვლად კელ-ჰყოფ დიდისა ამის და მალისა მოგო-
ნებად და აღსრულებად? ვინანი არიან უგუნურნი განმზრახნი შენნი, ანუ რად
ესრეთ უგუნურად შეგიარატიხეს ნათესავი ქართველთა, წრფელი და უმანკო?!
აჰა ესერა. ვარ მე უნარჩევესი და უმდაბლესი ყოველთა ძმათა, მე მოგცე მათ
ყოველთა წილ პასუხი...“²

ამ ღირსებით აღსავსე სიტყვაში, რომელიც წარმოსთქვა გიორგი მთა-
წმიდელმა და რომლითაც მან ასე ბრწყინვალედ დაიცვა საქართველოს უფლე-
ბები, ჩვენთვის ამჟამად საინტერესოა ის ნაწილი, სადაც მოხსენებულია
აფხაზეთის ქვეყანა, და სადაც აღნიშნულია ანდრია მოციქულის მისიონ-
ერული მოღვაწეობა საქართველოში (დასავლეთ საქართველოში).

გიორგი მთაწმიდელმა მიუთითა ბერძნულ წყაროებზე, სადაც მოხსენებუ-
ლია, რომ საქართველო (დასავლეთი საქართველო) არისო ანდრია პირველ-
მოციქულის წილხდომილი ქვეყანა და „სამწყსო მის მიერ (ანდრია მოციქუ-
ლის მიერ) განათლებული“. ამასთან გიორგი მთაწმიდელმა აღნიშნა: „ერთი
წმიდათა ათორმეტთა მოციქულთაგანი, სიმონს ვიტყვ კანანელსა, ქუეყანასა
ჩუენსა დამარხულ არს, — აფხაზეთს, [ქალაქსა] რომელსა ნიკოფსი
ეწოდების“³.

გიორგი მთაწმიდელის ამ პასუხიდან ორი რამ ირკვევა:

ჯერ ერთი ირკვევა, რომ აფხაზეთის ქვეყანა ამ დროს ჩამოშორებული
იყო კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს და აფხაზეთის ეკლესია (ბიჭვინთის
საკათალიკოზო) შედიოდა ზოგად-ქართულ ეკლესიაში, ქართლის საკათა-
ლიკოზოში. წინააღმდეგ შემთხვევაში, თუკი აფხაზეთის ქვეყანა ეკლესიურად
კონსტანტინეპოლის ნაწილი ყოფილიყო, მაშინ, თავისთავად ცხადია, არა-
ვითარი აზრი არ ექნებოდა აფხაზეთის მოხსენებას ქართლის საკათალიკოზოს
უფლებათა დასაცველად.

და მართლაც, როგორც ეს დასტურდება ამ ეპოქის სხვა წყაროებიდან,
და პირველ რიგში რუის-ურბნისის კრების „ძეგლის-წერიდან“, საქართვე-
ლოს ეკლესია ამ ეპოქაში წარმოადგენს ერთს განუყოფელს მთლიანს, რომ-
ლის ფარგლებშიაც შედის როგორც აღმოსავლეთი საქართველო, ისე დასავ-
ლეთი საქართველო (აფხაზეთის ადგილობრივი საკათალიკოზო); ამ ზოგად-
ქართული ეკლესიის სათავეში დგას ქართლისა კათალიკოზი, რომელსაც
ეწოდება „ყოველისა საქართველოჲსა დიდი მამათმთავარი“ —
პატრიარქი⁴.

¹ იხ. გიორგი მცარე მთაწმიდელი, ცხორება გიორგი მთაწმიდელისა, გვ. 314—315.

² იხ. იქვე, გვ. 315.

³ იხ. იქვე, გვ. 315.

⁴ იხ. ძეგლის-წერა რუის-ურბნისის კრებისა (ქრონიკები, II, გვ. 62, 70).

ირკვევა ამასთან ისიც, რომ აფხაზეთის ქვეყანა ჩამოშორებია კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს და შეერთებია ზოგად-ქართულ ეკლესიას — ქართლის საკათალიკოზოს — შორეულ წარსულში; წინააღმდეგ შემთხვევაში გიორგი მთაწმიდელს უპასუხებდნენ, რომ აფხაზეთის ქვეყანა კანონიკურად კონსტანტინეპოლის ნაწილი იყო, იგი კონსტანტინეპოლს ეკუთვნოდაო უახლოეს ხანებში, და რომ საქართველომ იგი შეიერთაო უკანონოდ. აშკარაა, რომ აფხაზეთის დაკავშირება ზოგად-ქართულ ეკლესიასთან შორეულ წარსულში მომხდარა, იგი უკვე ხანგრძლივი ტრადიციით იყო განმტკიცებული და დაკანონებული.

ასეთია ის ფაქტები, რაც დასტურდება დასახელებული ქართული ძეგლებიდან.

მივმართოთ ამის შემდეგ ბიზანტიურ წყაროებს.

2. ბიზანტიური წყაროები: კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს კათედრათა ნოტიციები (ნუსხები).

ბერძნულ მწერლობაში ცნობილია მთელი წყება საისტორიო ძეგლებისა, რომლებიც შეიცავენ საეკლესიო კათედრათა ნუსხებს, ეგრეთწოდებულ ნოტიციებს ანუ ექთესისებს. ამ ნოტიციებში ჩამოთვლილია სხვადასხვა საპატრიარქოებში შემავალი კათედრები.

სულ შენახულა ოცამდე ასეთი ნოტიცია, რომლებიც ეხება კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს და რომლებიც გამოცემული აქვთ: G. Parthey-ს (*Hieroclis Synecdemus et notitiae graecae episcopatum*, 1866 წ.); H. Gelzer-ს (a: *Georgii Cyprii Descriptio orbis Romani*, 1890 წ. 50—83; b: *Ungedruckte und ungenügend veröff. Texte der Notitiae episcopatum*, 1901 წ.); ვ. ბენეშევიჩს (*Studii Byzantini*, II, 1927 წ., გვ. 130—155).

ეს ნოტიციები ეკუთვნიან ხანას მე-7 საუკუნიდან მოკიდებული ვიდრე ახალ საუკუნეებამდე.

მოგვყავს აქ ამ ნოტიციების (ძირითადი ტექსტების) სია, ქრონოლოგიურის თანრიგით:

ნოტიცია № 1 (=Parthey, VII, გვ. 150—161; Gelzer, b, I, გვ. 531—549). ეკუთვნის მე-7 საუკუნეს.

ნოტიცია № 2 (=Parthey, IX, გვ. 181—196). ეკუთვნის მე-7 საუკუნეს.

ნოტიციები 3, 4, 5 (=Parthey, VIII, გვ. 162—180; VI, გვ. 145—149; I, გვ. 55—94)—მომდინარეობენ არქეტიპიდან, რომელიც მე-8 საუკუნის პირველ ნახევარს ეკუთვნოდა. ხოლო არსებული (შეესებული) ტექსტები ეკუთვნის: ნოტიცია № 3 და № 4 806—815 წლებს (ნიკიფორე პატრიარქის ხანას), ნოტიცია № 5 (ბასილი სოფენელისა) 820-იან წლებს (820—829 წ. წ.).

ნოტიცია № 6 (=Gelzer, b, II, გვ. 549—567) ეკუთვნის ბიზანტიის კეისრის ლეონ VI-ის ხანას, 886—911 წლებს, ანუ უფრო ზუსტად 901—907 წლებს, რამდენადაც ეს ნოტიცია შედგენილია ლეონ VI-ის მიერ კონსტანტინეპოლის პატრიარქთან ნიკოლოზ მისტიკოსთან ერთად.

ამვე ლეონ VI-ის ხანას, 886—911 წლებს, ეკუთვნის არქეტიპი ქვემოთ-აღნიშნული ნოტიციისა № 9, რომელიც ხელნაწერებში ატარებს სათაურს: „ლეონ ბრძენის მიერ შედგენილ დიატიპოსისი“ (მოდწეული შეესებული რედაქცია № 9 ნოტიციისა ეკუთვნის 1080-იან წლებს).

ნოტიცია № 7 (=Gelzer, a) ეკუთვნის კეისრის კონსტანტინე პორფიროგენეტის ხანას და შედგენილია 927—940 წლებში.

ნოტიცია № 8 (=Gelzer, b, III, გვ. 568—575) ეკუთვნის კეისრის იოანე ციმისხის ბანას, 969—976 წლებს.

ნოტიცია № 9 (=Parthey, II, 95—101) ეკუთვნის კეისრის ალექსი I კომნენის მეფობის დასაწყისს, 1080-იან წლებს.

ნოტიციები № 10 და № 11 (=Gelzer, b, V-a, V-b, გვ. 584—589) და № 12 (=ბენეშ.). ეკუთვნის კეისრის მანუელ კომნენის მეფობის ბოლო პერიოდს, 1170-იან წლებს.

ნოტიცია № 13 (=Gelzer, b, V-ბ, გვ. 598—589) ეკუთვნის კეისრის ისაკ ანგელის ბანას (1186—1196 წ. წ.).

ნოტიცია № 14 (=Parthey, X, გვ. 197—224) ეკუთვნის ნიკეელ კეისართა ბოლო პერიოდს, 1250-იან წლებს.

ნოტიცია № 15 (=Gelzer, b, VI, გვ. 590—595) ეკუთვნის კეისრის მიქაელ პალეოლოგის (1261—1282) ბანას, უფრო ზუსტად 1260-იან წლებს.

ნოტიციები № 16 (=Gelzer, b, VII, გვ. 595—606), № 17 და № 18 (Parthey, XI და XII, გვ. 225—233 და 236—243) ეკუთვნის კეისრის ანდრონიკე II პალეოლოგის (1282—1328) ბანას, უფრო ზუსტად 1300—1328 წლებს.

ნოტიცია № 19 (=Gelzer, b, VIII, გვ. 606—616) ეკუთვნის კეისრის ანდრონიკე III პალეოლოგის (1328—1341) ბანას.

ნოტიცია № 20 (=Gelzer, b, IX, გვ. 613—637) ეკუთვნის თურქთა მფლობელობის ბანას.

გავეცნოთ ამის შემდეგ, თუ რომელი ტერიტორიები, რა კათედრები შედიოდა ამ დოკუმენტების მიხედვით კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს ფარგლებში სხვადასხვა ეპოქაში.

ჯერ მოგვეყავს ნუსხა, შავი ზღვის სანაპირო მხარეებში არსებული კათედრებისა როგორც საკუთრივ დასავლეთ საქართველოსი ნიკოფსიიდან (ტუაფსის რაიონიდან) — ვიდრე ჭოროხამდე, ისე სამხრეთ კოლხეთისა, ჭოროხიდან — ვიდრე თერმოდონამდე.

A. საკუთრივ დასავლეთ საქართველოში, მე-6 საუკუნიდან მე-8 საუკუნემდე, როგორც აღნიშნული გვქონდა, არსებობდა შემდეგი შვიდი კათედრა (ჩამოვთვლით ტერიტორიული თანამიმდევრობით, ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ):

I. ნიკოფსიის ანუ ჯიქეთის (აფხაზეთის ჯიქეთის) სამთავარეპისკოპოსო;

II. სებასტოპოლის (ტაუშის) ანუ აფხაზეთის სამთავარეპისკოპოსო;

III—VII. ლაზიკის მიტროპოლია, რომელშიაც შედიოდა ხუთი კათედრა: საკუთრივ ლაზიკის მიტროპოლია (ცენტრით ფასისში — ფოთში) და ოთხი საეპისკოპოსო: ძიღანებისა ანუ გულდაყვისა, ცაიშისა, პეტრასი და ვარდციხისა (როდოპოლისისა).

B. სამხრეთ კოლხეთში, ჭოროხიდან ვიდრე თერმოდონამდე, შემდეგი კათედრები არსებობდა (ჩამოვთვლით ტერიტორიული თანამიმდევრობით):

VIII. რიზეს (I-ის, ლაზიის რიზეს) კათედრა.

IX. სოტიროპოლის (პითიის) ანუ ოფის კათედრა¹.

X—XII. ტრაპიზონის კათედრა, რომლის ტერიტორიაზე მე-9 საუკუნეში ჩამოყალიბდა სამი ერთეული: საკუთრივ ტრაპიზონის სამიტროპოლიტო და ტრაპიზონის სამიტროპოლიტოში შემავალი ხერიანისა და კერამევის საეპისკოპოსონი².

¹ სოტიროპოლის (პითიის) კათედრის ლოკალიზაციის საკითხის გამო იხ. ქვემოთ, სპეციალური ეპიკურსი (გვ. 249—263).

² ტრაპიზონის სამიტროპოლიტოსთან მე-9 საუკუნიდან მიწერილი იყო აგრეთვე მთელი რიგი კათედრები სამხრეთ-კოლხეთის ტერიტორიის გარეთ: ბაბერთისა და ლერიონისა (ხემა

XIII. კერასუნის კათედრა.

XIV. რიზე II-ის (პოლემონის პონტოს რიზეს) ინუ ორიზის კათედრა¹:

XV. პოლემონის კათედრა.

ზემოთ-დასახელებული დოკუმენტები—ნოტიციები (№№ 1—20), შეჯერებით სხვა ბიზანტიურ წყაროებთან, გვაძლევს საშუალებას დავადგინოთ, თუ რომელი კათედრები შედიოდა კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოში სხვადასხვა ეპოქაში და რომელი კათედრები ჩამოსცილებია კონსტანტინეპოლს და შეერთებია საქართველოს ეკლესიას, ქართლის საკათალიკოზოს.

სურათი, აღდგენილი ყველა ამ წყაროების მიხედვით, წარმოდგენილია ტაბულაზე, რომელიც დაბეჭდილია 238—241 გვერდებზე².

კოროზის ზონაში, ფასიანისა (ზემო არაქსის ზონაში), აგრეთვე არმენიის სანაპირო სექტორებისა (ბიზანა და სხვ.), მაგრამ ამ უკანასკნელთ არ ვეხებით, რადგან აქ ჩვენი განხილვის საგანს მხოლოდ სამხრეთი კოლხეთის ტერიტორია შეადგენს.

¹ გარდა ლაზიის რიზესი (I-ისა) არსებობდა რიზე II (resp. ორიზი), რომელიც მდებარეობდა ქალაქ ორდუს ზონაში. ეს მეორე რიზე ითვლებოდა პოლემონის პონტოს საეკლესიო პროვინციაში (იხ. ნოტიციები: № 12=ბენ., № 14=Parthey X, აგრეთვე Parthey III და XIII), და ეს იმ დროს, როდესაც რიზე I ამ ეპოქაში ლაზიის საეკლესიო ოლქს წარმოადგენდა და ტერიტორიულადაც მოწყვეტილი იყო პოლემონის პონტოს (რომლისაგანაც მას ტრაპიზონის მხარის ტერიტორია გაჰყოფდა). აღვნიშნავთ აშასთან, რომ ორივე რიზე ერთად არის დასახელებული ნოტიციაში № 15 (იხ. Gelzer, b, გვ. 592 და 593, პირველი—რიზეს საშთავარებისკოპოსოს, ხოლო მეორე—რიზეს სამიტროპოლიტოს სახელწოდებებით). აგრეთვე ნოტიციაში № 20 (იხ. Gelzer, b, გვ. 629, პირველი—ლაზიის სამიტროპოლიტოს, ხოლო მეორე—რიზეს სამიტროპოლიტოს სახელწოდებით).

² ტაბულის წყაროების შესახებ საჭიროა დამატებით აღვნიშნოთ შემდეგი:

ა) VI საუკუნის ნახევარი. პროკოპი კესარიელის ცნობით სებასტოპოლის აფხაზეთის კათედრა დაარსებულია იუსტინიანე კეისრის დროს 50-იან წლებში (იხ. ზემოთ, გვ. 230). პროკოპი კესარიელის ცნობითვე ლაზიკის კათედრის იურისდიქცია ვრცელდებოდა რიზეს მხარეზე (იხ. ზემოთ, გვ. 20ა).

ბ) VI—VII საუკუნეები (572—630 წლები). რიზეს მხარე (ზღვისპირა კლარჯეთი) VI—VIII საუკუნეთა მიჯნაზე იბერიასთან არის დაკავშირებული. ამ ეპოქაში, ისტორიკოსის იოანე მამიკონიანის ცნობის თანახმად, რიზეს მხარეში არსებობს ტამბურის საეპისკოპოსო (იხ. გვ. 424).

გ) VII საუკუნე=ნოტიციები №№ 1 და 2.

დ) VIII საუკუნის პირველ ნახევარს სურათს იძლევა არქეტიპი ნოტიციებისა №№ 3, 4 და 5.

ე) VIII საუკუნის მეორე ნახევარი. ლაზიკის (ფასისის—ფოთის) კათედრასთან გაერთიანება ტრაპიზონის კათედრისა დასტურდება 787 წლის საეკლესიო აქტებით (იხ. ზემოთ, გვ. 212).

ვ) IX—X საუკუნეები, 886—911 წლები=ნოტიცია № 9 (და არქეტიპი ნოტიციისა № 9).

ზ) X საუკუნე, 927—940 წლები=ნოტიცია № 7.

თ) X საუკუნე, 969—976 წლები=ნოტიცია № 8.

ი) XI საუკუნე, 1023—1073 წლები,—ნოტიცია არ შენახულა; ქართული საისტორიო წყაროებით, პოლიტიკური სახლვარი საქართველოსი ამ დროს აღწევს ქ. ხუფათის სექტორამდე (იხ. ცხორება გიოგო I-ისა და ბაგრატ IV ისა, გვ. *488, 261, *494/266).

ი) XI საუკუნე, 80-იანი წლები=ნოტიცია № 9.

ია) XII საუკუნე, 70—90-იანი წლები=ნოტიციები №№ 10, 11, 12, 13.

იბ) XIII საუკუნე, 50-იანი წლები=ნოტიცია № 14.

იგ) XIII საუკუნე, 60-იანი წლები=ნოტიცია № 15.

იდ) XIV საუკუნე, პირველი მეოთხედი=ნოტიციები №№ 16, 17, 18.

იე) XIV საუკუნე, 1328—1341 წლები=ნოტიცია № 19.

ივ) თურქთა მფლობელობის ხანა=ნოტიცია № 20.

ამ დოკუმენტების მიხედვით ირკვევა შემდეგი:

ა. პერიოდში მე-6 საუკუნის ნახევრიდან ვიდრე მე-8 საუკუნემდე (ჩათვლით), ე. ი. იმ ხანაში, როდესაც დასავლეთ საქართველო ბიზანტიის მფლობელობის ქვეშ იმყოფებოდა, — ყველა დოკუმენტში კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს ნაწილად არის მოხსენებული დასავლეთ საქართველოში არსებული საეკლესიო ოლქები, ე. ი. ლაზიკის (ფასისის — ფოთის) მიტროპოლია (მასში შემავალი საეპისკოპოსოებით: ძილანები, ცაიში, პეტრა, ვარდციხე), სებასტოპოლის ანუ ცხუპის (საკუთრივ აფხაზეთის) სამთავარეპისკოპოსო, და ნიკოფსისის (აფხაზეთის ჯიქეთის) სამთავარეპისკოპოსო. ირკვევა ამრიგად, რომ მე-6—8 საუკუნეებში დასავლეთი საქართველო ეკლესიურად კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოში შედიოდა.

ბ. ყველაზე გვიანი ხანის დოკუმენტი, სადაც დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო ოლქები ნაჩვენებია როგორც ნაწილი კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოსი, ეს არის ნოტიციები № 3, 4 და 5. ამ ნოტიციების არქეტიპები, როგორც აღნიშნული გვექონდა, ეკუთვნის მე-8 საუკუნის პირველ ნახევარს. ხოლო არსებული მათი რედაქციები ეკუთვნის მე-9 საუკუნის პირველ მესამედს (ნოტიციები № 3 და 4 806—815 წლებს, ნოტიცია № 5 820—829 წლებს). არაა გამორიცხული, რომ მოხსენება ამ ნოტიციებში დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო ოლქებისა მომდინარეობდეს მე-8 საუკუნის პირველი ნახევრის არქეტიპიდან (მით უფრო, რომ ამ ნოტიციების გეოგრაფიულ ნომენკლატურაში შეინიშნება მე-8 საუკუნეში არსებული ვითარების გადმოწამებები¹.

ამიტომაც ამ ნოტიციების მიხედვით შეუძლებელია გადაჭრით თქმა, შედიოდა დასავლეთ საქართველოს დასახლებული ოლქები მე-9 საუკუნის პირველ მესამედში კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოში, თუ არ შედიოდა. შესაძლოა დასავლეთი საქართველო მე-9 საუკუნის პირველ მესამედში ჩამოშორებული იყო კიდევ კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს, მაგრამ რადგან ეს ჯერ კიდევ ახალი დროის ამბავი იყო, ან-და რადგან ჩამოშორების ეს პროცესი შესაძლოა არ იყო ბოლომდე დამთავრებული და არ ჰქონდა ჯერ კიდევ მიღებული ოფიციალური ცნობა, ამიტომაც ამ უკანასკნელი ნოტიციების შემდგენელ-გადამწერლებს შესაძლოა არ გაუწყვიათ ანგარიში ახალი ვითარებისათვის და აღარ ამოუშლიათ დასავლეთ საქართველოს კათედრები მე-8 საუკუნიდან მომდინარე პირველდენიდან.

გ. გავეცნოთ ამის შემდეგ დოკუმენტს, რომელიც მეცხრე-მეათე საუკუნეთა მიჯნას, კეისრის ლეონ VI-ის (886—911 წ. წ.) დროს ეკუთვნის.

ლეონ VI-ის დროს არის შეღვენილი, როგორც აღნიშნული გვექონდა, ნო-

¹ ასე, ამ ნოტიციებში ტრაპიზონის კათედრას მიემართება სახელწოდება პოლემონის პონტოსი, რაც მე-8 საუკუნის ვითარებას ასახავს. როგორც დადგენილი გვექონდა, მე-8 საუკუნის ბოლო მესამედში ტრაპიზონის კათედრა გამოეყო პოლემონის პონტოს საეკლესიო ოლქს და ლაზიკის მიტროპოლიას დაუკავშირდა, რის გამო ტრაპიზონის კათედრაზედაც გავრცელდა სახელწოდება ლაზიკისა. ეს სახელწოდება ამ დროიდან საბოლოოდ დაიმკვიდრა ტრაპიზონის მხარეზე; სახელწოდება ლაზიკა მიემართება ტრაპიზონის კათედრას მას შემდეგაც, რაც იგი ცალკე საეკლესიო ოლქის (მიტროპოლიის) სახით ჩამოყალიბდა და ეს სახელწოდება ლაზიკისა შერჩა მას ბოლომდე (იხ. ზემოთ, გვ. 213).

	I ნიკოფსია	II სებასტოპოლი (ცხუმი)	III—VII ლაზიკა: ფანისი (ფოთი); ძილანები; ცაიში; პეტრა; ვარდ- ციხე.	VIII რიზე I (ლაზიისა)
VI საუკუნის ნახევარი	ნიკოფსიის (ჯიქეთის) კათედრა	სებასტოპოლის (აფხაზეთის) კათედრა	ფანისის (ლაზიკის) კათედრა	
VI—VII ს.ს. (572—630 წ.წ.)	ნიკოფსიის (ჯიქეთის) სამთავარეპისკ.	სებასტოპოლის (აფხაზეთის) სამთავარეპისკ.	ფანისის (ლაზიკის) სამიტრ.	[ცამბურის საეპისკოპოსო ქართლისა]
VII საუკუნე	ნიკოფსიის (ჯიქეთის) სამთავარეპისკ.	სებასტოპოლის (აფხაზეთის) სამთავარეპისკ.	ფანისის (ლაზიკის) სამიტრ.	
VIII საუკუნის პირველი ნახევარი	ნიკოფსიის (ჯიქეთის) სამთავარეპისკ.	სებასტოპოლის (აფხაზეთის) სამთავარეპისკ.	ფანისის (ლაზიკის) სამიტრ.	
VIII საუკუნის მეორე ნახევარი	ნიკოფსიის (ჯიქეთის) სამთავარეპისკ.	სებასტოპოლის (აფხაზეთის) სამთავარეპისკ.	ფანისის (ლაზიკის) სამიტროპო.	
IX—X ს.ს. 886—911 წ.წ.	— (1) — (შედის ქართლის საკათალიკოზოში)			რიზეს [ლაზიის] სამთავარეპისკ.
X საუკუნე 927—940 წ.წ.	— — — (შედის ქართლის საკათალიკოზოში)			რიზეს [ლაზიის] სამთავარეპისკ.
X საუკუნე 969—976 წ.წ.	— — — — (შედის ქართლის საკათალიკოზოში)			

შ ე მ ო კ ლ ე ბ ა ნ ი: სეპისკ. = საეპისკოპოსო; სამთავარეპისკ. = სამთავარეპისკოპოსო;
სამიტრ. = სამიტროპოლიტო.

¹ ბერძნულ კოლენიას ქალაქ სებასტოპოლში მე-9 — 10 საუკუნეთა სახლვარზე აქვს
ცალკე კათედრა (სამთავარეპისკოპოსო). იხ. გვ. 242.

IX სოციალური (ოფი)	X—XII ტრაპიზონი; სერია; კერასუნე	XIII კერასუნე	XIV რიზე II (პოლემონის პონტოსი)	XV პოლემონი
...				პოლემ. პონტოს (ნეოკესარიის) კათედრა
...				პოლემ. პონტოს სამიგრ. ¹
...	ტრაპიზონის საეპისკოპ.	კერასუნის საეპისკ.	პოლემონის საეპისკ. პოლემ. პონტოს სამიგრ.	
...	ტრაპიზონის სამთავარეპისკ.	კერასუნის საეპისკ.	პოლემონის საეპისკ. პოლემ. პონტოს სამიგრ.	
ლიცო (ტრაპიზონით)	კერასუნის საეპისკ.		პოლემონის საეპისკ. პოლემ. პონტოს სამიგრ.	
სოციალურის სამთავარეპისკ.	ტრაპიზონის სამიგრ.	კერასუნის საეპისკ.	პოლემონის საეპისკ. პოლემ. პონტოს სამიგრ.	
სოციალურის სამთავარეპისკ.	ტრაპიზონის სამიგრ.	კერასუნის საეპისკ.	პოლემონის საეპისკ. პოლემ. პონტოს სამიგრ.	
სოციალურის სამთავარეპისკ.	ტრაპიზონის სამიგრ.	პოლემ. პონტოს სამიგრ.		

¹ პოლემონის პონტოს სამიტროპოლიტოს კათედრა მთელ საშუალო საუკუნეთა მანძილზე არის ნეოკესარიაში.

	I ნიკოფსია	II სებასტოპოლი (ცხუში)	III - VII ლაზიკა: ფასისი (ფოთი); ძილანები; ცაიში; პეცრა; ვარდ- ციხე.	VIII რიზე I (ლაზიისა)
XI საუკუნე 1023— 1073 წ. წ.	—	—	—	
	(შედის ქართლის საკათალიკოზოში)			
XI საუკუნე 80-იანი წლები	—	—	—	—
	(შედის ქართლის საკათალიკოზოში)			
XII საუკუნე 70—90-იანი წლები	—	—	—	—
	(შედის ქართლის საკათალიკოზოში)			
XIII საუკუნე 50-იანი წლები	—	(¹)	—	—
	(შედის ქართლის საკათალიკოზოში)			
XIII საუკუნე 60-იანი წლები	—	(¹)	—	რიზეს [ლაზიის] სამთავარეპისკ.
	(შედის ქართლის საკათალიკოზოში)			
XIV საუკუნე პირველი მეოთხედი	—	(¹)	—	
	(შედის ქართლის საკათალიკოზოში)			
XIV საუკუნე 1328— 1341 წ.წ.	—	(¹)	—	—
	(შედის ქართლის საკათალიკოზოში)			
(თურქთა მფლობელობის ხანა ჭანეთ-ლაზეთში)				ლაზიის სამიგრ.

¹ ბერძნულ კოლონიას ქალაქ სებასტოპოლში მე-13 საუკუნის ნახევრიდან მე-14 საუკუნის ნახევრამდე აქვს ცალკე კათედრა (სამიტროპოლიტო). იხ. 243, შენიშვნა 2.

IX სოცირაპოლი (ოფი)	X – XII ტრაპიზონი; ხერანა; კერამევი	XIII კერასუნი	XV რიზე II (პოლემონის პონტოსი)	XV პოლემონი
---------------------------	--	------------------	---	----------------

სოცირაპოლის სამთავარეპისკ.	ტრაპიზონის სამიტრ.	კერასუნის სამიტრ.	პოლემ. პონტოს სამიტრ.	
. . .	ტრაპიზონის სამიტრ.	კერასუნის სამიტრ.	რიზეს [პონტოს] საეპისკ.	პოლემონის საეპისკ. პოლემ. პონტოს სამიტრ.
სოცირაპოლის სამთავარეპისკ.	ტრაპიზონის სამიტრ.	კერასუნის სამიტრ.	რიზეს [პონტოს] სამიტრ.	პოლემონის საეპისკ. ²
სოცირაპოლის სამთავარეპისკ.	ტრაპიზონის სამიტრ.	კერასუნის სამიტრ.	რიზეს [პონტოს] სამიტრ.	პოლემონის საეპისკ. ⁵
(¹) შედის ქართლის საკათალიკოზოში	ტრაპიზონის სამიტრ.	კერასუნის [და რიზე II-ის] სამიტრ.		პოლემონის საეპისკ. ²
(¹) შედის ქართლის საკათალიკოზოში	ტრაპიზონის სამიტრ.	კერასუნის [და რიზე II-ის] სამიტრ.		პოლემონის საეპისკ. ²
ოფის საეპისკ.	ტრაპიზონის სამიტრ.	კერასუნის სამიტრ.	რიზეს [პონტოს] სამიტრ.	პოლემონის საეპისკ. ²

¹ სოცირაპოლის კათედრის შესახებ მე-14 საუკუნეში იხ. გვ 261—263.

² პოლემონის საეპისკოპოსო შედის პოლემონის პონტოს (ნეოკესარიის) სამიტროპოლიტოში.

ტიცია № 6. (ლეონ VI-ის დროს ყოფილა აგრეთვე შედგენილი არქეტიპი ნოტიციისა № 9).

ნოტიციაში № 6 კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს შემადგენლობაში უკვე აღარ არის მოხსენებული დასავლეთი საქართველო, სახელდობრ, არაა დასახელებული დასავლეთ საქართველოს შემდეგი ექვსი კათედრა: ფასისი-ფოთის მიტროპოლია, საეპისკოპოსონი ძილანებისა, ცაიშისა, პეტრასი და ვარდციხისა, აგრეთვე სამთავარებისკოპოსო ნიკოფსიისა (აფხაზეთის ჯიქეთისა).

კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს ფარგლებში ნოტიცია № 6-ში დასავლეთ საქართველოდან აღნიშნულია მხოლოდ ერთადერთი კათედრა: სებასტოპოლი. მაგრამ ამ კათედრის ფარგლებში, გვაქვს საფუძველი დავასკვნათ, ამ დროს აღარ შედიოდა სებასტოპოლის ძველი საეკლესიო ოლქი, არამედ სებასტოპოლის ამ კათედრის სამწყსოს შეადგენდა მარტოოდენ ქალაქ სებასტოპოლის ბერძნული კოლონია, რომელსაც არ შეუწყვეტია ეკლესიური ერთობა კონსტანტინეპოლთან მას შემდეგაც, რაც დასავლეთი საქართველო ჩამოსცილდა კონსტანტინეპოლს.

რომ სებასტოპოლის მხარე, დასავლეთ საქართველოს სხვა მხარეებთან ერთად, ამ დროს ჩამოცილებული იყო კონსტანტინეპოლს, ამას ადასტურებს თვით გეოგრაფიული მდებარეობა სებასტოპოლის ოლქისა დასავლეთ საქართველოს შიდა ნაწილში. თუკი კონსტანტინეპოლს ჩამოშორებული იყო ერთის მხრივ თანამედროვე იმერეთი და გურია-ოდიში (ე. ი. კათედრები ფოთი-ფასისისა, ძილანებისა, ცაიშისა, პეტრასი და ვარდციხისა), ხოლო მეორე მხრით ჩამოშორებული იყო აგრეთვე ნიკოფსიის კათედრა, ე. ი. ტუაფსის რაიონი სოჭის სანაპიროთი, ცხადია, რომ ამათ შუა მდებარე სებასტოპოლის ოლქიც აგრეთვე ჩამოშორებული ყოფილა. დასავლეთი საქართველო, კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოდან ჩამოცილების შემდეგ მე-9 საუკუნეში, ეკლესიურად დაუკავშირდა ქართლის (მცხეთის) საკათალიკოზოს; და რაკი ქართლის (მცხეთის) საკათალიკოზოს ფარგლები გავრცელებულა თვით ნიკოფსიამდე, ე. ი. ტუაფსის რაიონამდე, ცხადია ამის სამხრეთით მდებარე სებასტოპოლის (ცხუმის) ოლქიც ქართლის საკათალიკოზოს ტერიტორიას შეადგენდა.

დ. მეათე საუკუნის დასაწყისში გაუქმებულა კონსტანტინეპოლის გავლენის უკანასკნელი დასაყრდენი — სებასტოპოლის ბერძნული კოლონიის კათედრა. დოკუმენტებში, რომლებიც ეკუთვნიან მეათე საუკუნის პირველ ნახევარს (ნოტიცია № 7 — კონსტანტინე პორფიროგენეტის დროისა) და მეათე საუკუნის მეორე ნახევარს (ნოტიცია № 8 — იოანე ციმისხის დროისა), კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოში არაა მოხსენებული არც ერთი კათედრა დასავლეთ საქართველოსი, არც იმერეთისა და გურია-ოდიშისა (ფოთი — ფასისი, ძილანები, ცაიში, პეტრა, ვარდციხე), არც საკუთრივ აფხაზეთისა (სებასტოპოლი — ცხუმი) და არც აფხაზეთის ჯიქეთისა (ნიკოფსია).

ე. მომდევნო საუკუნეთა შესახებ ჩვენ შეგვიძლია აღარ გავაგრძელოთ სიტყვა. ამ მომდევნო პერიოდში, მე-10 საუკუნიდან მოკიდებული ვიდრე ახალ საუკუნეებამდე, დასავლეთ საქართველოს არავითარი კავშირი კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოსთან არა აქვს, არც ერთი კათედრა დასავლეთ საქართველოსი კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს ფარგლებში აღარ შედიოდა (იხ. ნოტიციები №№ 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20)¹.

¹ დასავლეთ საქართველოს მხოლოდ ერთ პუნქტში, ქალაქ სებასტოპოლში, როდესაც აქ მე-13 — 14 საუკუნეებში ხელახლა გაჩენილა ბერძნული კოლონია, ისევ აღდგენილა დროუ-

ასეთია სურათი, რაც ირკვევა ბიზანტიური წყაროების მიხედვით.

ამრიგად, ბიზანტიური წყაროების ანალიზი ჩვენ გვაძლევს მკვიდრ საფუძველს დავასკვნათ, რომ დასავლეთ საქართველოს გამოყოფა კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოდან მომხდარა მე-9 საუკუნეში, რამდენადაც მე-8 საუკუნეში, ჩათვლით, დადასტურებულია დასავლეთ საქართველოს კავშირი კონსტანტინეპოლის პატრიარქატთან, ხოლო არც ერთ წყაროში მე-9 საუკუნის შემდგომი დროისა დასავლეთ საქართველოს ოლქები კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს შემადგენლობაში აღარ მოიხსენება.

*

2. იოანე სომეხთა კათალიკოზის ისტორიის ცნობა.

აქ აღძრული საკითხის გამო მნიშვნელოვანია აგრეთვე ჩვენება, რომელსაც შეიცავს მათიანე იოანე სომეხთა კათალიკოზისა (კათალიკოზად დადგენილ იქმნა 899 წელს; მათიანე დაწერილია 924 წლის ახლო). ამ ისტორიკოსის ცნობით მცხეთის (ქართლის) ეკლესიის მეთაური იყო მამათმთავარი „იბერიელთა, გუგარელთა და ეგრისელთა“¹. ამრიგად, დასავლეთი საქართველო (რომელიც იოანე კათალიკოზის მათიანეში ეგრისის ანუ ეგერის სახელწოდებით აღინიშნება), მცხეთის საკათალიკოზოს სამწყსო იყო. ირკვევა ამასთან, რომ ეს დაკავშირება დასავლეთ საქართველოსი მცხეთის საკათალიკოზოსთან ბევრად უფრო ადრინდელი ამბავი ყოფილა, ვიდრე დაიწერებოდა იოანე კათალიკოზის თხზულება, რომ ამას ადგილი ჰქონია არა უგვიანეს მე-9 საუკუნის პირველი ნახევრისა².

*

3. განვიხილოთ ამის შემდეგ გიორგი მერჩულის ძეგლის ჩვენება.

გიორგი მერჩულის ძეგლში აღნიშნულია, რომ ეფერემ მაწყყერელმა, რომელიც 845 წლის ახლო ხანებში ქართლის კათალიკოზის მოსაყდრედ ყოფილა, ახალი ღონისძიებანი ჩაატარა ქართლის საკათალიკოზოში, ანუ ქართ-

ბით სებასტოპოლის ადრინდელი ბერძნული კათედრა, რომლის სამწყსოსაც, ჩანს, შეადგენდა ქალაქის ადგილობრივი ბერძნული მოსახლეობა. სებასტოპოლის ამ განახლებული ბერძნული კათედრის არსებობა ვაგრძელებულა მე-13 საუკუნის ნახევრიდან — მე-14 საუკუნის ნახევრამდე (იხ. ნოტიციები XIII საუკუნის 50-იანი წლებიდან XIV საუკუნის ნახევრამდე).

¹ იხ. იოანე კათალიკოზის მათიანე, 1912 წ., გვ. 65.

² იოანე კათალიკოზის ის ვითარება, რომელიც მის დროს არსებობდა (ე. ი. დასავლეთ საქართველოს კავშირი მცხეთის საკათალიკოზოსთან) თ.ვიდანვე არსებულ წესად მიიჩნია; ასე, კვირიონ კათალიკოზს, რომელიც მე-6—7 საუკუნეთა საზღვარზე მოღვაწეობდა, იოანე თვლის იბერიელთა, გუგარელთა და ეგრისელთა მამათმთავრად და ამრიგად მან არ იცის, რომ მე-6—8 საუკუნეებში, ვიდრე მე-9 საუკუნის დასაწყისამდე, დასავლეთი საქართველო კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოში შედიოდა. ცადაა ამის მიხედვით, რომ დასავლეთ საქართველოს დაკავშირება მცხეთასთან ბევრად ადრე მომხდარა, ვიდრე დაიწერებოდა იოანე კათალიკოზის თხზულება. იოანე კათალიკოზმა, როგორც მოვიხსენეთ, კათალიკოზობა მიიღო 899 წელს (მატიანე დაწერილია 924 წლის ახლო) და თუ დასავლეთ საქართველოს დაკავშირება მცხეთასთან მომხდარიყო თვით იოანე კათალიკოზის დროს, ან მის უახლოეს ხანაში, შეუძლებელია ეს არ სცნობოდა ისეთს განათლებულსა და საქართველოსთან ახლო მდგომ პირს, როგორც იყო იოანე კათალიკოზი. ამის მიხედვით დასავლეთ საქართველოს მცხეთასთან დაკავშირება მე-9 საუკუნის პირველ ნახევარზე გვიან დროს ვერ მიეკუთვნება.

ლის ქვეყანაში; ხოლო იმის განსამარტებლად, თუ რა საზღვრებში იგულისხმება ქართლი, გიორგი მერჩულეს მოჰყავს თავისი ცნობილი ფორმულა იმის შესახებ, რომ ქართლი არის არა ეთნოგრაფიული ქართლი — იბერია, არამედ ფრიადი ქვეყანა, მთლიანი საქართველო, სადაც კი ქართული ენაა მიღებული, სადაც ქართულითა ენითა „ჟამი შეიწირვის და ლოცვაჲ ყოველი აღესრულების“. კერძოდ, სპეციალურად დასავლეთ საქართველოს გულისხმობს გიორგი მერჩულე, როდესაც საგანგებოდ უმატებს: „მხოლოჲ (მარტოდენ) კვრიელესონი ბერძნულად ითქუმის, რომელ არს უფალო წყალობა ყვენ...“ ე. ი. ბერძნული მღვდელმსახურება შეცვლილია ქართულით, და ბერძნულიდან მარტოდენ ერთილა სიტყვა „კვრიელესონი“ არის შერჩენილიო¹. ასეთია ეს უაღრესად მნიშვნელოვანი ჩვენება, რომელსაც შეიცავს აქ აღძრული საკითხის გამო გიორგი მერჩულის ძეგლი.

ამრიგად, თუ ჩვენ შევაჯამებთ ყველა იმ ცნობებს, რომელთაც იძლევა ამ საკითხის შესახებ ერთის მხრით გიორგი მერჩულე, და მეორის მხრით უცხოური წყაროები, ჩვენ საფუძველი გვეძლევა დავასკვნათ, რომ რეფორმაცია დასავლეთ საქართველოს ეკლესიისა, მისი ჩამოშორება კონსტანტინეპოლის პატრიარქატიდან და დაკავშირება მცხეთის საკათალიკოსოსთან, მისი ნაციონალიზაცია და შეცვლა ეკლესიაში ბერძნული ენისა ქართული ენით, მომხდარა მე-9 საუკუნის პირველ ნახევარში, და ყოველ შემთხვევაში ეს რეფორმა დასრულებული ყოფილა 845 წლის უწინარეს პერიოდში, რა დროსაც ებება გიორგი მერჩულის ზემოთ-მოყვანილი ცნობა.

*

4. განვიხილოთ ამის შემდეგ კიდევ ერთი საისტორიო ცნობა, რომელიც ამავე საკითხს შეეხება და რომელიც დაცულია შევსებულ „ქართლის ცხოვრებაში“.

„ქართლის ცხოვრების“ ეგრეთწოდებულ შევსებულ რედაქციებში (კერძოდ, „ქართლის ცხოვრების“ ბარათაშვილისეულსა და სამეგრელოს მთავრის ვარიანტებში) მოიპოვება შემდეგი ცნობა „ქართველთა სამეფოს“ (ქართლ-ჰესხეთის ფეოდალური სახელმწიფოს) მეთაურის ბაგრატ I მეფე-კურაპალატის (826—872 წ. წ.) შესახებ:

„ხოლო ამან ბაგრატ განაჩინა და განაწესა კათალიკოზი აფხაზეთს ქრისტეს აქეთ **წხ** (830)“².

თარიღი, პანოდორეს ქრონოლოგიური სისტემით, აღნიშნავს ჩვენი წელთაღრიცხვის 838 წელს (830+8).

ამრიგად, ამ ცნობის თანახმად, აფხაზეთის საკათალიკოსოს დაარსება (ე. ი. აფხაზეთის ეკლესიის გამოყოფა კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოდან, მისი ორგანიზება ადგილობრივი აფხაზეთის საკათალიკოსოს სახით და დაკავშირება ზოგად-ქართულ ეკლესიასთან, ქართლის საკათალიკოსოსთან) მომხდარა 830-იან წლებში.

¹ იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 97, ზემოთ გვ. 221—222, ქვემოთ გვ. 350.

² იხ. ქართლის ცხოვრება, I, მ. ბროსეს გამოცემა, 1849 წ., გვ. 190.

ეს თარიღი, როგორც ვხედავთ, საესებით უდგება იმ თარიღს, რომელიც ზემოთ დავადგინეთ გიორგი მერჩულისა და სხვა წყაროების მიხედვით. აღნიშნულის მიხედვით, შეესებულა „ქართლის ცხოვრების“ ეს ცნობა, როგორც ირკვევა, ავთენტური ხასიათისაა¹.

აქ ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ აფხაზეთის საკათალიკოზოს დაარსების მონაწილედ დასახელებულია ქართლ-მესხეთის სამეფოს (იბერიის) მეთაური ბაგრატ I მეფე-კურაპალატი.

რით აიხსნება ეს ფაქტი? იბერია (ქართლ-მესხეთის სამეფო) და აფხაზეთი (დასავლეთი საქართველო) ამ დროს ხომ ორ ცალკე სახელმწიფო ერთეულს წარმოადგენდა?

ეს მეტად მნიშვნელოვანი საისტორიო ფაქტი, მონაწილეობა ქართლ-მესხეთის სამეფოს (იბერიის) მეთაურისა აფხაზეთის საკათალიკოზოს დაარსებაში, რასაც შედეგად მოჰყვა დაკავშირება აფხაზეთის ეკლესიისა ზოგად-ქართულ ეკლესიასთან, ე. ი. ქართლის საკათალიკოზოსთან, ცხადია, იმით იყო გამოწვეული, რომ მცხეთა, ცენტრი საკათალიკოზოსი, ისტორიულად იბერიის (ქართლის) ნაწილს, იბერიის ძველ დედაქალაქს წარმოადგენდა, და ქართლის კათალიკოზი, არჩევის შემდეგ, პირველ ცნობას, ძველი ტრადიციის თანახმად, იბერიის (ქართლ-მესხეთის) მეფე-კურაპალატისაგან ლეზულობდა. ამასთან, ქართლის საკათალიკოზოს ტერიტორია ძირითადად „ქართველთა სამეფოს“ (ქართლ-მესხეთის ფეოდალური სახელმწიფოს) ფარგლებში შედიოდა².

ამრიგად, აფხაზეთის ადგილობრივი საკათალიკოზოს ორგანიზაცია, მისი დაკავშირება ზოგად-ქართულ ეკლესიასთან, ქართლის საკათალიკოზოსთან, ერთნაირად ეხებოდა როგორც დასავლეთ საქართველოს („აფხაზეთის სამეფოს“), ისე აღმოსავლეთ საქართველოს (ქართლ-მესხეთს).

როდესაც ჩაჭარდა ეს დიდი რეფორმა 830-იან წლებში, მეთაური დასავლეთ საქართველოს („აფხაზეთის სამეფოში“) იყო მეფე დემეტრი II, ძე ლეონ II-ისა (753—798 წ. წ., რომლის დროსაც, მე-8 საუკუნის ბოლო მეოთხედში, აღდგენილ იქმნა დასავლეთ საქართველოს „აფხაზეთის“ დამოუკიდებლობა) და ძმა თეოდოსი I-ისა, რომლის მეფობა 798—825 წლებს უწევს.

¹ აქ საჭიროა ხაზი გაუსვავთ იმ გარემოებას, რომ ყველა ამ სახის ექსცერპტები, რომლებიც შეტანილია შეესებულ „ქართლის ცხოვრებაში“, მომდინარეობენ ძველ-ქართული საისტორიო წყაროებიდან. (კერძოდ, „ქართლის ცხოვრების“ იმავე ბარათაშვილისეულ ვარიანტში სადაც მოთავსებულია ზემოთ-მოყვანილი ცნობა აფხაზეთის საკათალიკოზოს შესახებ, შეტანილია აგრეთვე ექსცერპტულად ძველ-ქართული საისტორიო ძეგლი „დივანი აფხაზთა მეფეთა“).

² აშოტ I-ის დროს, მე-9 საუკუნის 20-იან წლებში, „ქართველთა სამეფოს“ ფარგლებში გაერთიანებული იყო ძველი იბერიის ისტორიული ტერიტორიების მთავარი ნაწილი, მესხეთის მხარეები — ზემო ქართლი, შიდა და ქვემო ქართლი. 826 წელს, აშოტ I-ის დაღუპვის შემდეგ, არაბებმა თუმცა ისევ დაიპყრეს ქართველთა სამეფოს ტერიტორიის მნიშვნელოვანი ნაწილი, მაგრამ მომდევნო პერიოდში, 830-იან წლებში, ბაგრატ I-მა გაათავისუფლა არაბთა წყობილობისაგან ზემო ქართლის პროვინციები, მესხეთის მხარეები. რაც შეეხება შიდა ქართლს, იგი ერთხანს პოლიტიკურად თუმცა არაბთა გავლენის ქვეშ დარჩა, მაგრამ ეკლესიურად ქართლის ყველა ნაწილი ერთ მთლიან წარმოადგენდა.

ბაგრატ I-მა ზემო ქართლის, მესხეთის მხარეების განთავისუფლების შემდეგ 830-იან წლებში, თანდათანობით გაავრცელა თავისი გავლენა აგრეთვე შიდა ქართლზედაც, რომელიც ბაგრატ I-მა საბოლოოდ შეიერთა პოლიტიკურად 842 წელს (იხ. ზემოთ, გვ. 70—71).

დემეტრე II გამეფებულა თეოდოსი I-ის შემდეგ, 825 წლის ახლო ხანებში. და მისი მმართველობა გაგრძელებულა 36 წელი, 861 წლამდე.

აღსანიშნავია ამასთან, რომ ამ ეპოქაში, მე-8 საუკუნის მეორე ნახევარსა და მე-9 საუკუნის პირველ ნახევარში, ახლო თანამშრომლობა არსებობს დასავლეთ საქართველოს („აფხაზეთის“) და აღმოსავლეთ საქართველოს (ქართლ-მეხეთის) სახელმწიფოებრივ გაერთიანებათა შორის.

ასე, მე-8 საუკუნის მეორე ნახევარში აღმოსავლეთ საქართველოს ეროვნული ხელისუფლების მეთაური ნერსე ქართლის ერისმთავარი კავშირშია დასავლეთ საქართველოს მფლობელთან ლეონ II-სთან; როდესაც ნერსე ქართლის ერისმთავარი დაამარცხეს არაბებმა, მან საფარველი დასავლეთ საქართველოში — „აფხაზეთში“ — იპოვა (იხ. ზემოთ, გვ. 38, 201).

შემდეგ, მეცხრე საუკუნის პირველ მეოთხედში, აღმოსავლეთ საქართველოს სახელმწიფოს მეთაური აშოტ I დიდი (ბაგრატიონი) აგრეთვე კავშირში იმყოფება დასავლეთ საქართველოს — „აფხაზეთის“ მეფესთან თეოდოსი II-სთან (იხ. ზემოთ, გვ. 201).

ასევე, როგორც ირკვევა, მომდევნო პერიოდშიაც, მეცხრე საუკუნის მეორე მეოთხედში, 830-იან წლებში, აღმოსავლეთ საქართველოს სახელმწიფოს მეთაური ბაგრატ I მეფე-კურაპალატი თანამშრომლობას ეწევა დასავლეთ საქართველოს სამეფოს მეთაურთან დემეტრე II-სთან იმ დიდი რეფორმის ჩატარების დროს, როდესაც აფხაზეთი ეკლესიურად გამოეყო კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს და ზოგად-ქართულ ეკლესიას, ქართლის საკათალიკოსოს დაუკავშირდა, მოხდა აფხაზეთის ეკლესიის ნაციონალიზაცია, გაქართულება.

*

დემეტრე II, რომლის დროსაც ჩატარდა ეს დიდი რეფორმა „აფხაზეთის“ სამეფოში, როგორც ირკვევა, უაღრესად მნიშვნელოვანი ისტორიული ფიგურაა მე-9 საუკუნის ქართველ მოღვაწეთა შორის.

დემეტრე II-ის სახელმწიფო მოღვაწეობა განისაზღვრება არა მხოლოდ ქვეყნის შინაგან საქმეთა ახალი ორგანიზაციით, არამედ, ამავე დროს, დემეტრე II ყოფილა დიდი სამხედრო ლიდერი.

სწორედ დემეტრე II-ის დროს იყო, რომ დასავლეთ საქართველოს — „აფხაზეთის“ სამეფომ სამჯერ სასტიკად დაამარცხა ბიზანტიის იმპერიის ჯარები, პირველად 830-იანი წლებში, ხოლო მეორედ და მესამედ 842—844 წლებში. უკანასკნელი (მესამე) დამარცხება, რომელიც განიცადა ბიზანტიამ, იმდენად გააზანდავურებელი იყო (ბიზანტიელი მემკვიდრის ცნობით ამ უკანასკნელ ომში ბიზანტიამ დაჰკარგა ორმოციათას კაცზე მეტი), რომ ბიზანტიას აღარ უტდია ამის შემდეგ კვლავ განეხლებინა ბრძოლა დასავლეთ საქართველოს წინააღმდეგ (იხ. ზემოთ, გვ. 217—218).

გიორგი მერჩულის თხზულებაში, რომელიც ერთადერთი ჩვენ დრომდე გადარჩენილი ადგილობრივი ქართული ეროვნული ძეგლია, რომელშიაც დაცულია ცნობები დემეტრე II-ის შესახებ, მოიპოვება უაღრესად მნიშვნელოვანი ჩვენებანი, თუ როგორ ტარდებოდა დემეტრე II-ის უშუალო ხელმძღვა-

ნელობით რეფორმაცია აფხაზეთის ეკლესიისა, ამასთან დაკავშირებული ღონისძიებანი მისი ნაციონალიზაციისათვის, გაქართულებისათვის.

ასე, გიორგი მერჩულის ძეგლიდან ჩვენ ვგებულობთ, რომ დემეტრე II-ის მოღვაწეობით „აფხაზეთის“ სამეფოში არსდებოდა ქართული მონასტერ-სავეანეები, რომლებიც ძველი დროიდანვე დამკვიდრებული ბერძნული გავლენის შესუსტებასა და ქართული მწიგნობრობის ტრადიციების განმტკიცებას ისახავდნენ მიზნად.

გიორგი მერჩულის სიტყვით, დემეტრე II იბერია-მესხეთიდან აფხაზეთის სამეფოში სამოღვაწეოდ გადმოსულ პირებს „დიდითა პატავითა“ ღებულობდა, „ადგილსა კეთილსა“ დაამკვიდრებდა და „საშენებლად“ ქართულ სავეანეთა „ფრიადსა საფასესა“ გაიღებდა.

ერთ-ერთი ასეთი ქართული სავეანე დაუარსებია აფხაზეთის სამეფოში გრიგოლ ხანძთელს 826 წლის ახლო ხანებში, დემეტრე II-ის პირადი ინიციატივითა და თანამოღვაწეობით¹.

აქ საჭიროა ხაზი გავუსვათ იმ გარემოებას, რომ ქართული სავეანეების მოწიგნობის დროს ყურადღების ცენტრში პირველ რიგში და საგანგებოდ ქართული მწიგნობრობის საქმე ყოფილა. ასე, მაგალითად, გიორგი მერჩულე, მოგვითხრობს რა აფხაზეთში დაარსებული ქართული სავეანის შესახებ, საჭიროდ თვლის საგანგებოდ აღნიშნოს, რომ ქართული სავეანის ახლად დადგენილი წინამძღვარი მწიგნობრობის ცნობილი მოღვაწე იყო და რომ მას „აქუნდეს კეთილნი წიგნნი“. ამავე დროს, გიორგი მერჩულის სიტყვით, თვით გრიგოლ ხანძთელსაც საგანგებოდ მიუძღვნია წიგნები ახლად დაარსებული სავეანისათვის².

ქართული სავეანეები, ცენტრები ქართული მწიგნობრობისა, იყვნენ განამტკიცებელნი ქართული მწერლობის და ქართული კულტურის ტრადიციებისა და ამდენად ეს სავეანეები იყვნენ დასაყრდენნი იმ დიდი რეფორმის ჩატარების დროს, რომელიც მიზნად ისახავდა დასავლეთ საქართველოს ეკლესიის ნაციონალიზაციას და მასში — ბერძნულის ნაცვლად — ქართული ენისა და მწიგნობრობის დამკვიდრებას.

ასეთი დიდი მასშტაბის რეფორმის ჩატარებას, განსაკუთრებით საშუალო საუკუნეთა პირობებში, რელიგიური იდეოლოგიის ბატონობის ხანაში, ბუნებრივია, დიდი სიძნელეები ელობებოდა. საჭირო ხდებოდა საუკუნეებით დამკვიდრებული და რელიგიური ტრადიციით განმტკიცებული წესების დარღვევა.

უძველესია აგრეთვე ისიც, რომ ელინოფილობისა და ძველი ტრადიციების დაცვის საფარველს ქვეშ მოქმედებდა ბიზანტიის პოლიტიკური აგენტურა, რომელიც ცდილობდა დაკარგული მდგომარეობის აღდგენას დასავლეთ საქართველოში. უშუალო, ახლო კავშირი, რომელიც საუკუნეთა მანძილზე არსებობდა ადგილობრივ ეკლესიასა და კონსტანტინეპოლის პატრიარქატს შორის, ცხ-

¹ იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 51—56.

² იხ. იქვე, გვ. 53.

დია, აადვილებდა ბიზანტიის აგენტურის შენიღბულსა და მოხერხებულ მოქმედებას.

მაგრამ დასავლეთ საქართველოს — აფხაზეთის სამეფოს ხელისუფლება დიდ სიმტკიცეს იჩენს, იგი განუხრელად ატარებს თავის ხაზს.

იმისათვის, რომ გაენელებინათ ძველი ტრადიციების გავლენა და სათავეშივე მოესპოთ ბიზანტინოფილური წრეების საქმიანობა, დასავლეთ საქართველოს — აფხაზეთის სამეფოს ხელისუფლება გაბედულად ჩაატარებს შემდეგს რადიკალურ ღონისძიებას: იგი სპობს ძველად არსებულ საეკლესიო ცენტრებს, საეპისკოპოსო კათედრებს, და მათ ნაცვლად ახალ ცენტრებს აარსებს.

ასე მოსპობილ იქმნა შემდეგი ძველი ცენტრები, ძველი კათედრები და მათ ნაცვლად დაარსებულ იქმნა შემდეგი ახალი ცენტრები:

ა) გაუქმებულ იქმნა აფხაზეთის საარქიეპისკოპოსო ცხუმში (სუხუმში), ასევე გაუქმებულ იქმნა ნიკოფსიის საარქიეპისკოპოსო, და ამ ორი ძველი ცენტრის ნაცვლად დაარსებულ იქმნა ახალი ცენტრი — ბიჭვინთის კათედრა, რეზიდენცია აფხაზეთის კათალიკოზთა.

ცხუმის და ნიკოფსიის კათედრებს, როგორც ცნობილია, ხანგრძლივი სარელიგიო ტრადიციები ჰქონდათ. კერძოდ, ცხუმის კათედრა ითვლებოდა მთავარ ცენტრად აფხაზეთის ეკლესიისა. აფხაზეთში, ქრისტიანობის სახელმწიფოებრივ სარწმუნოებად გამოცხადების დროს მე-9 საუკუნეში, აქ, ცხუმში, ბიზანტიის იმპერატორის იუსტინიანე I-ის მიერ აგებულ იქმნა საკათედრო ტაძარი, რომელიც მხარის სიწმიდედ ითვლებოდა.

ბიზანტინოლოგი ი. კულაკოვსკი, რომელიც ეხება ცხუმისა და ბიჭვინთის კათედრათა ისტორიის საკითხებს და რომლისთვისაც გაუგებარი რჩება, თუ რით იყო გამოწვეული კათედრათა შეცვლა, წერს:

„რა იყო მიზეზი, რომ ბიჭვინთას მიეცა უპირატესობა, როგორც კათედრას, ცხუმის წინაშე, — უცნობი რჩება. მაგრამ ყოველ შემთხვევაში უეჭველია, რომ თავდაპირველად, სამ საუკუნეზე მეტი ხანი (მეექვსე საუკუნიდან — მეცხრემდე) აფხაზებს ჰქონდათ თავიანთი სასულიერო ცენტრი არა ბიჭვინთაში, არამედ სებასტოპოლში, ე. ი. თანაჰედროვე სუხუმში“¹.

ეს შენაცვლება კათედრებისა, რაც დღემდე არ იყო ახსნილი, დაკავშირებული ყოფილა, როგორც ახლა ირკვევა, დასავლეთ საქართველოს ეკლესიის რეფორმაციასთან. აფხაზეთის სამეფოს ხელისუფლება, იმისათვის, რომ მოესპო ტრადიციები ბიზანტინიზმის ამ ძველი ციტადელისა, იუსტინიანე იმპერატორის მიერ დაარსებული ცხუმის კათედრისა, არ დარიდებია რელიგიური ტრადიციის დარღვევას, გაუქმებია ეს მთავარი რელიგიური ცენტრი ცხუმში და მის ნაცვლად მოუწყვია ახალი ცენტრი ბიჭვინთაში. ბიჭვინთა ახალ ცენტრად აურჩევიათ, კერძოდ, იმის გამო, რომ აქ, ბიჭვინთაში, უძველეს ხანაში, ჯერ კიდევ III—IV საუკუნეებში, არსებულა საეკლესიო კათედრა, რომელიც შემდეგ მოსპობილა (იხ. ზემოთ, გვ. 228, 230); ამიტომაც ბიჭვინთას, რომელთანაც დაკავშირებული იყო აღრინდელი საქრისტიანო გადმოცემები, შეეძლო ერთ-

¹ იხ. Ю. Кулаковский, Где был построен имп. Юстинианом храм для Авазгов, Археологические известия и заметки, т. V, 1897 წ., გვ. 36.

გვარად მეტოქეობა გაეწია ცხუმისათვის. ამასთან, რათა გარეგნულის მხრითაც დაეჩრდილათ იუსტინიანე იმპერატორის მიერ აგებული მხარის მთავარი სიწმინდე—ცხუმის კათედრალი, აქ, ბიჭვინთაში აუგიათ ის გრანდიოზული, ბრწყინვალე ხელოვნების ძეგლი, — ბიჭვინთის საკათალიკოზო ტაძარი, რომელიც დღემდისაც შენახულა და რომელიც ქართული კლასიკური ხელოვნების უმნიშვნელოვანეს ძეგლთა რიცხვს ეკუთვნის.

ბ) ასევე შეუცვლიათ აგრეთვე ძველა ცენტრები ლაზეთის მიტროპოლიაში: როდოპოლისის (ვარდციხის) კათედრა გადატანილ იქმნა დასავლეთ საქართველოს — აფხაზეთის სამეფოს დედაქალაქში ქუთათისში; ამავე დროს გაუქმებულ იქმნა ზღვის სანაპირო ზონაში პეტრას (ბათუმის მხარის) კათედრა და ბათუმის მხარე დაკავშირებულ იქმნა ქუთათისთან¹.

ძველი ცენტრების ეს შენაცვლება, რაც მე-9 საუკუნეში დაიწყო, გრძელდება შემდეგ ხანაშიაც.

გ) აფხაზეთის მეფის გიორგი II-ის დროს (922—957 წ.წ.) გაუქმებულ იქმნა ზღვის სანაპირო ზონაში ფასისის კათედრა, და იგი გადატანილ იქმნა შიდა მხარეში, ახალ ცენტრში — ჭყონდიდში².

დ) ასევე მეათე საუკუნის დასასრულს გაუქმებულ იქმნა ზღვის სანაპირო ზონაში ძილანების (გუდაყვის) კათედრა და ისიც გადატანილ იქმნა შიდა მხარეში, ახალ ცენტრში — ბეღიაში³.

ამავე დროს დასავლეთ საქართველოს შიდა მხარეებში არსდება მთელი რიგი ახალი კათედრები: მოქვი და დრანდა, („შუა სოფელში“, საკუთრივ აფხაზეთისა და საეგროს სანაპიროზე), ცაგერი (ლენჩხუში), ნიკოლოზ-წმიდა ე. ი. ნიკორწმიდა (რაჭაში).

ასეთი იყო ის ღონისძიებანი, რომელნიც ჩაუტარებია დასავლეთ საქართველოს — აფხაზეთის სამეფოს ხელისუფლებას დასავლეთ საქართველოს ეკლესიის რეფორმაციასთან, მის გაქართულებასთან დაკავშირებით.

ამრიგად, როგორც ირკვევა, აფხაზეთის სამეფოს ხელისუფლება არ შეჩერებულა საუკუნეებით დამკვიდრებული და რელიგიური ტრადიციით განმტკიცებული წესების დარღვევის წინაშე ამ დიდი სახელმწიფოებრივი მიზნების განხორციელების დროს.

4

შ ე მ ი შ ვ ს ა

სოტიროპოლისა და ალანეთის შესახებ

ჩვენი მიმოხილვა აფხაზეთის ისტორიის საკითხებისა, კერძოდ საკითხისა აფხაზეთის საკათალიკოზოს შესახებ (რომელიც დაკავშირებული იყო ზოგად-

¹ რომ ბათუმის მხარე, ქვემო-აჭარით, ეკლესიურად ქუთათისის ოლქთან იქმნა დაკავშირებული და რომ ქუთათისის ოლქი ქვემო-აჭარისა და ზემო-აჭარის მიჯნაზე ესაზღვრებოდა მესხეთის ტბეთის ოლქს, ეს ირკვევა მესხეთის საეპისკოპოსოთა საზღვრების აღწერილობიდან (იხ. მესხეთის საეპისკოპოსოთა ნუსხა, ე. თაყაიშვილის გამოცემა, არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნები, I, 1907 წ., გვ. 77).

² იხ. მათიანე ქართლისა, გვ. *452/229.

³ იქვე, გვ. *471/245.

ქართულ ეკლესიასთან, ქართლის საკათალიკოსოსთან) არ იქნება სრული, თუ აქ სპეციალურად არ შევვებით ერთ კერძო საკითხს სოტიროპოლის და ალანეთის შესახებ.

საქმე ის არის, რომ ბიზანტინოლოგიაში დღემდე გაბატონებულია მცდარი შეხედულება, ვითომც აფხაზეთი ეკლესიურად კი არ შედიოდა ზოგად-ქართულ ეკლესიაში (ქართლის საკათალიკოსოში), არამედ ვითომც აფხაზეთი მთელ საშუალო საუკუნეთა განმავლობაში კონსტანტინეპოლთან იყო დაკავშირებული, კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს ნაწილს შეადგენდა. ეს მცდარი შეხედულება ეყარება ბიზანტიურ წყაროებში მოხსენებული სოტიროპოლის საეკლესიო ოლქის ისტორიის არა სწორ გაშუქებას.

სახელდობრ ფიქრობენ, რომ სოტიროპოლის საეკლესიო ოლქი, რომელიც საშუალო საუკუნეთა განმავლობაში მოიხსენება კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს შემადგენლობაში, ვითომც მოიცავდა თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიას.

ამ შეხედულებას იზიარებენ ისეთი დიდი ავტორიტეტები ბიზანტიის ისტორიის, კერძოდ ბიზანტიის საეკლესიო ისტორიის საკითხებში, როგორც არიან პროფ. ი. კულაკოვსკი, პროფ. ვ. ბოლოტოვი, აკად. ვ. ლატიშევი. ეს მცდარი შეხედულება დღემდე საერთოდ მიღებულია ბიზანტინოლოგიაში.

აქ საკამათოდ მიჩნეულია მხოლოდ საკითხი, თუ რომელი პუნქტი აფხაზეთისა იყო ცენტრი (კათედრა) სოტიროპოლის საეკლესიო ოლქისა, სებასტოპოლი — ცხუმი, თუ ბიჭვინთა.

საშუალო საუკუნეთა ერთ ბერძნულ საისტორიო წყაროში დაცულია ცნობა, რომ სოტიროპოლის მეორე სახელწოდება იყო პ ჰ თ ი ა Πύθια¹. ვინაიდან სახელწოდება პ ჰ თ ი ა ჰგავს ბიჭვინთას (ბერძნულ-რომაული წყაროების Pytius, Pytiunta), ამის მიხედვით დაასკვნიან, რომ ბიზანტიურ წყაროებში მოხსენებული სოტიროპოლის საეკლესიო ოლქის ცენტრი (კათედრა) იყო აფხაზეთის ბიჭვინთაში.

ამავე დროს, ეყარებიან რა კონსტანტინე პორფიროგენეტის ცნობას სოტიროპოლის შესახებ², ვარაუდობენ აგრეთვე იმასაც, რომ ცენტრი ბიზანტიურ წყაროებში მოხსენებული სოტიროპოლის ამ საეკლესიო ოლქისა შესაძლოა ყოფილიყო აფხაზეთის ქალაქი სებასტოპოლი — ცხუმი.

შეხედულებას, რომ ცენტრი (კათედრა) სოტიროპოლის საეკლესიო ოლქისა იყო ბიჭვინთა (ვითომც-და პ ჰ თ ი ა), იცავდა პროფ. ი. კულაკოვსკი³.

შემდეგ პროფ. ვ. ბოლოტოვმა გამოსთქვა მოსაზრება, რომ ცენტრი ვითომც ყოფილა სებასტოპოლი — ცხუმი.

მას შემდეგ ეს კითხვა ცენტრის შესახებ საკამათოდ არის ქცეული, ხოლო ის კი უდავოდ არის მიჩნეული, რომ სოტიროპოლის საეკლესიო ოლქი შეიცავდა თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიას, დამოუკიდებლად იმისაგან, თუ სად იყო მისი ცენტრი (კათედრა) ბიჭვინთაში თუ სებასტოპოლ — ცხუმში⁴.

¹ იხ. G. Parthey, Hieroclis Synecdemus..., 1866 წ., გვ. 315 (ცნობა კოდინისა).

² იხ. De administrando imperio c. 42 (გვ. 182).

³ იხ. Ю. Кулаковский, Где был построен имп. Юстинианом храм для Аввбго (Археологические известия и заметки, 1897 წ., V).

⁴ იხ. Ю. Кулаковский, Христианство у Алаз, Византийский Временник, 1898 წ., V. გვ. 12; В. В. Латышев, К истории христианства на Кавказе, 1911 წ.

გადავიდეთ ამის შემდეგ განხილვაზე საკითხისა, თუ სად მდებარეობდა ბიზანტიურ წყაროებში მოხსენებული სოტიროპოლის საეკლესიო ოლქი და რომელი პუნქტი არის ამ საეკლესიო ოლქის ცენტრი ქალაქი — სოტიროპოლი, რომლის მეორე სახელწოდება ყოფილა პითია (პუთია).

თავდაპირველად საჭიროა გათვალისწინებული გეჭონდეს ის გარემოება, რომ ხშირია შემთხვევები, როდესაც ერთიდაიგივე გეოგრაფიული სახელწოდება მიემართება სხვადასხვა პუნქტს, გვხვდება სხვადასხვა მხარეებში. რასაკვირველია, სახელწოდება „სოტიროპოლი“ შესაძლოა არსებულებოდა როგორც აფხაზეთში, ისე სხვაგანაც. მით უფრო ეს მოსალოდნელია ისეთი სახელწოდების მიმართ, როგორცაა „სოტიროპოლი“. ბერძნულად Σατήρ ნიშნავს მაცხოვარს (ქრისტეს), Σατηρηόπισις მაცხოვარის ქალაქი. მაცხოვარისი; სახელწოდება წარმომდგარა ქალაქში გაშენებული მაცხოვრის სახელობის ეკლესიისაგან. ცხადია; ასეთი სახელწოდების გეოგრაფიული პუნქტი — სოტიროპოლი (მაცხოვრის ქალაქი, მაცხოვარისი) — შესაძლოა არა ერთი არსებულებოდა. წყაროების განხილვა არ ტოვებს არავითარ ეჭვს იმაში, რომ საძიებელი ქალაქი სოტიროპოლი არ იყო არც სებასტოპოლი — ცხუმი და არც ბიჭვინთა.

1. სოტიროპოლის საეკლესიო ოლქის ცენტრი ქალაქი სოტიროპოლი რომ არ არის აფხაზეთის სებასტოპოლი — ცხუმი, ეს დოკუმენტალურად დასტურდება საეპისკოპოსოთა ნუსხებიდან, ევრეთწოდებული ნოტიციებიდან (Notitiae episcopatum). არის შემთხვევები, როდესაც ერთსა და იმავე დოკუმენტში ერთდროულად არის მოხსენებული ცალკე სოტიროპოლის საეკლესიო ოლქი და ცალკე აფხაზეთის სებასტოპოლის (ცხუმის) საეკლესიო ოლქი.

ასე, მაგალითად, ნოტიციაში № 6 (Gelzer, b, II) მოხსენებულია ერთდროულად სოტიროპოლის ოლქი (სამთავარებისკოპოსო, № 34) და აფხაზეთის სებასტოპოლის (ცხუმის) ოლქი (სამთავარებისკოპოსო, № 47).

აგრეთვე ნოტიციებში № 14 (Parthey, X) და № 19 (Gelzer, b, IX) ასევე ერთდროულად არის მოხსენებული ცალკე სოტიროპოლის ოლქი (სამთავარებისკოპოსო, № 23) და ცალკე აფხაზეთის სებასტოპოლის (ცხუმის) ოლქი (სამიტროპოლიტო, № 51/91).

ამრიგად, აღნიშნულის მიხედვით დოკუმენტალურად დასტურდება, რომ სებასტოპოლის საეკლესიო ოლქის ცენტრი ქალაქი სოტიროპოლი არ არის აფხაზეთის სებასტოპოლი — ცხუმი.

2. საძიებელი ქალაქი სოტიროპოლი არ არის აგრეთვე არც აფხაზეთის ბიჭვინთა. ერთადერთი მოსაზრება, რომლის მიხედვითაც გამოჰყავდათ ასეთი დასკვნა, როგორც აღენიშნეთ, შემდეგი იყო: სოტიროპოლის მეორე სახელწოდება არისო პუთია (Πύθια) და ეს სახელწოდება იდენტური უნდა იყოსო ბიჭვინთის სახელწოდებასთან. მაგრამ ეს არის მხოლოდ ვარაუდი, რაც არაფრით დამოწმებული, არაფრით დადასტურებული არაა.

რომ აფხაზეთის ბიჭვინთა სხვაა; ხოლო სოტიროპოლი (პუთია) სხვა, ამას ცხადპყოფს ჯერ ერთი შემდეგი:

ა) სოტიროპოლის საეკლესიო ოლქი მრავალჯგისი მოიხსენება საისტორიო წყაროებში საშუალო საუკუნეთა მანძილზე და მას ყოველთვის ეწოდება ოფი-

ციალურად სოტიროპოლი (სოტიროპოლის სამთავარეპისკოპოსო ანუ სოტიროპოლის სამიტროპოლიტო);

ბ) ამნაირადვე აფხაზეთის ბიჭვინთა მრავალგზის მოიხსენება ამავე პერიოდის საშუალო საუკუნეთა წყაროებში და მას ყოველთვის ეწოდება ბიჭვინთა (ბიჭვინთის საკათალიკოზო, აფხაზეთის საკათალიკოზო) და არასოდეს მას არ ეწოდება სოტიროპოლი (სოტიროპოლის სამთავარეპისკოპოსო, სამიტროპოლიტო). ამრიგად აქ განსხვავებაა როგორც თვით სახელებში (ბიჭვინთა, სოტიროპოლი), ისე აგრეთვე რანგში (ერთ შემთხვევაში საკათალიკოზო, ხოლო მეორე შემთხვევაში სამთავარეპისკოპოსო და სამიტროპოლიტო).

ეს ერთი ფაქტი.

ხოლო მთავრი და გადამწყვეტი მნიშვნელობის ფაქტი, საიდანაც უდავოდ დასტურდება, რომ სოტიროპოლის საეკლესიო ოლქი არ მდებარეობდა არც აფხაზეთში, და არც საერთოდ დასავლეთ საქართველოს რომელსამე სხვა მხარეში, არის შემდეგი.

წყაროებიდან ირკვევა, რომ სოტიროპოლის საეკლესიო ოლქი, მე-10 საუკუნიდან მოკიდებული ვადრე მე-13 საუკუნემდე (ჩათვლით), შედიოდა კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს ფარგლებში (იხ. ნოტიციები №№ 6, 7, 8, 9, 14, 15)¹. ხოლო, როგორც ეს ჩვენ ზემოთ დავამტკიცეთ ყველა არსებული მასალების ყოველმხრივი ანალიზის შედეგად, დასავლეთი საქართველო მთლიანად, და მათ შორის აფხაზეთის საეკლესიო ოლქი, ჯერ კიდევ მე-9 საუკუნის 30-იან წლებში გამოეყო კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს და ზოგად-ქართულ ეკლესიას (ქართლის საკათალიკოზოს) დაუკავშირდა; მას შემდეგ, მე-9 საუკუნიდან მოკიდებული, მთელ საშუალო საუკუნეთა მანძილზე დასავლეთი (და მასთან ერთად საკუთრივ აფხაზეთი) არის განუყოფელი ნაწილი ზოგად-ქართული ეკლესიისა და არავითარი იერარქიული კავშირი კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოსთან მას არ ჰქონია. ეს ფაქტი, როგორც ვნახეთ, უცილობელად მტკიცდება როგორც ქართული, ისე უცხოური, კერძოდ, ბიზანტიური საისტორიო წყაროების მიხედვით. მაშასადამე, სავსებით უდავოა, რომ ბიზანტიურ წყაროებში მოხსენებული სოტიროპოლის საეკლესიო ოლქი, რომელიც იყო შემადგენელი ნაწილი კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოსი, არ არის არც აფხაზეთი და არც დასავლეთ საქართველოს სხვა რომელიმე ნაწილი.

*

საკითხავია ამის შემდეგ, სად მდებარეობდა ბიზანტიურ წყაროებში მოხსენებული სოტიროპოლის ეს საეკლესიო ოლქი და რომელი პუნქტი არის მისი ცენტრი ქალაქი სოტიროპოლი, რომლის მეორე სახელწოდება ყოფილა პითია (პუთია).

ამის დადგენაც შესაძლებელია. წყაროებიდან ირკვევა, რომ სოტიროპოლის ეს ოლქი მდებარეობდა არა აფხაზეთში, არამედ სულ სხვა ზონაში, სახელდობრ ქანეთში, ტრაპიზონის მხარეში. სოტიროპოლი ანუ პითია (პუთია) არის პარალელური სახელწოდება ქალაქისა ოფი, რომელიც ტრაპიზონის

¹ შესახებ ნოტიციისა № 16—იხ. ქვემოთ.

აღმოსავლეთით მდებარეობს; სოტიროპოლის საეკლესიო ოლქი, მოხსენებული ბიზანტიურ წყაროებში, ეს არის ოფის ოლქი.

გავეცნოთ წყაროებს.

ა) კლავდი პტოლემეს გეოგრაფიაში, შავი ზღვის სანაპიროზე, ტრაპიზონის მხარეში, ტრაპიზონსა და რიზეს შორის, აღნიშნულია ორი პუნქტი, ნავთსადგურები, რომლებიც ატარებენ შემდეგ სახელებს: 1) Πυσιονα (პიტიუსა) და Ἰσιονα λιμνη (ჰუსის ნავთსადგური)¹.

ხოლო ტრაპიზონს და რიზეს შუა მართლაც ორი ნავთსადგურია: სურმენე და ოფი.

როგორც ეს დასტურდება V საუკუნის ანონიმი გეოგრაფოსის პირდაპირი ჩვენებიდან, ჰუსის ნავთსადგური ერქვა სურმენეს (იხ. SC, I, გვ. 272 და ზემოთ, გვ. 252). მაშასადამე II ს. იმეხა ყოფილა სახელწოდება ოფისა.

ბ) ამიანე მარცელინეს ტრაპიზონის მხარეში მოხსენებული აქვს პუნქტი Pityus პიტუსი, რაც იდენტურია კლავდი პტოლემეს მიერ აღნიშნულ პუნქტთან Πυσιονα; პიტიუსა, იგივე ოფი².

გ) V საუკუნის დასაწყისის ძეგლში, რომელსაც ეწოდება Notitiae Dignitatum, პონტოს პროვინციაში, ტრაპიზონის მხარეში, დასახელებულია 11 პუნქტი, რომელთაგან 4 პუნქტი მდებარეობდა შავი ზღვის სანაპიროზე; ესენია: ტრაპიზონი, ჰუსის ნავთსადგური (Usi porto), პითია (Pithia) და „კენე პარემბოლე“ (Caena Parembola = ბერძ. Καινή παραμύλη „ახალი ციხე“ ანუ „ახალი ბანაკები“, ჯარის სადგომი ციხე-სიმაგრე).

ამათგან — ჰუსის ნავთსადგური (Usi porto), როგორც აღვნიშნეთ, ეს არის სურმენე;

პითია (Pithia) არის კლავდი პტოლემეს Πυσιονα და ამიანე მარცელინის Pityus, იგივე ოფი;

„კენე პარემბოლე“ (= „ახალი ციხე“ ანუ „ახალი ბანაკები“) მდებარეობდა ოფისა და რიზეს შუა, მდინარე კალოს („კალოს პოტამოსის“) შესართავთან, რის გამო მას ერქვა აგრეთვე კალოს ციხე ანუ კალოს „პარემბოლე“, „ბანაკები“. (აღვნიშნავთ ამასთან, რომ გვიან ხანაში, ხალხურ გამოთქმაში, სახელწოდება „კენე პარემბოლე“ — „კალოს პარემბოლე“ გადაკეთებულია შემდეგნაირად: კალიპარაული, ე. ი. მას მიუღია ტიპიურ ქართულ გეოგრაფიულ სახელწოდებათა სახე)³.

¹ იხ. კლავდი პტოლემე, გეოგრაფია, 1867 წლის პარიზული ფოტოტიპური გამოცემა, გვ. LI.

² იხ. ამიანე მარცელინი, XXII, 8, 16—17.

³ პუნქტი „კენე პარემბოლე“ საშუალო საუკუნეთა ძეგლის — ორენტიოსისა და ძმათა მარტილოზის — ტექსტის თანახმად მდებარეობდა შავი ზღვის სანაპიროზე სურმენესა და რიზეს შუა (მარტილოზის მეტაფრასტულ ტექსტში: „კენი პარემბოლი“ — იხ. გვ. 120; გიორგი მთაწმიდელის სვინაქსარში: „ბანაკები“, იხ. გვ. 126). სახელწოდების მეორე სახე „კალოს პარემბოლე“ დამოწმებულია V საუკუნის ანონიმი გეოგრაფოსთან (იხ. SC, I, გვ. 272). გვიანდელი ხალხური ფორმა სახელწოდებისა კალიპარაული აღნიშნული აქვს XVII საუკუნის დასაწყისში ლუი გრანჯეს (იხ. CMOMH. XLIV, 1915 წ., გვ. 37).

რაც შეეხება პონტოს მხარის დანარჩენ გეოგრაფიულ პუნქტებს, რომლებიც აღნიშნულია Notitiae Dignitatum-ში, ესენი შემდეგია: ზიჯანა, ხაძანა (Chaszanenica), სილუანა, მოხორა, ავაძა (Auaxa), ვალენცია, სებასტოპოლი.

ამ პუნქტების ადგილმდებარეობის გამო საჭიროა აღვნიშნოთ შემდეგი.

ამ შვიდი პუნქტიდან სამი პუნქტი აღნიშნულია Tabula Peutingeriana-ში ტრაპიზონის

დ) აქ აღძრულ საკითხს საბოლოოდ შეუქა ჰყენს მე-13 საუკუნის ერთი ბერძნული საისტორიო ძეგლი, რომელიც დაწერილია ტრაპიზონში და საიდანაც ირკვევა, რომ სოტიროპოლი შედიოდა ტრაპიზონის სამეფოში¹.

ამ ძეგლის ცნობას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება იმის გამო, რომ იგი ადგილობრივი წყაროა, რომელიც კარგად არის ორიენტირებული მთელს ადგილობრივ ვითარებაში, კერძოდ მხარის გეოგრაფიაში.

მე-13 საუკუნის ამ ძეგლში მოთხრობილია, რომ 1223 წელს ტრაპიზონის სამეფოზე გამოილაშქრა იკონიის სულთანმა; შემოსული მტრის უკუსაქცევად, — მოგვითხრობს ძეგლი, — ტრაპიზონის მეფემ მოაგროვაო ჯარი მთელი სამეფოდან — „დაწყებული სოტიროპოლიდან და ლაზიკიდან ვიდრე ოჯემდე“².

აქ აღნიშნულია ერთის მხრით ტრაპიზონის სამეფოს აღმოსავლეთი საზღვარი — სოტიროპოლი და ლაზიკა, ხოლო მეორეს მხრით ტრაპიზონის სამეფოს დასავლეთი საზღვარი ოჯე.

ქალაქი ოჯენე, რომელიც დასახელებულია დასავლეთ საზღვარზე, ეს არის კარგად ცნობილი ისტორიული პუნქტი მდ. თერმოლონის სექტორში, შავი ზღვის სანაპიროზე (მას ამჟამად ეწოდება უნიე, ცენტრი ვილაიეთისა). ქალაქ ოჯენეს ოლქი ადგებოდა მდინარე თერმოლონს, რომელიც ტრაპიზონის სამეფოს დასავლეთ მიჯნას წარმოადგენდა.

რაც შეეხება ლაზიკას, რომელიც დასახელებულია აღმოსავლეთ საზღვარზე, უნდა ვიცოდეთ, რომ ტრაპიზონის XIII—XV საუკუნეთა ადგილობრივ წყაროებში (აგრეთვე ამავე ეპოქის ქართულ წყაროებში) საკუთრივ ლაზიკა ანუ ლაზია (ვიწრო მნიშვნელობით) ეწოდება რიზეს ოლქს³.

მხარეში, ტრაპიზონის სამხრეთით (ტრაპიზონსა და სატალას შუა) სახელდობრ პუნქტები: ზიგანა, ზაძანა (Chaszanenica = Gizenenica), სილუანა (Siluana = Solonenica).

ადგილმდებარეობა ორი პუნქტისა — მოხორა და ავაძა, რომლებიც დღემდე ატარებენ ამავე სახელებს, დადგინდი აქვს ნ. ადონცს (იხ. Армения в эпоху Юстиниана, გვ. 99—100).

ადგილმდებარეობა უკანასკნელი ორი პუნქტისა — ვალენცია და სებასტოპოლი — გაურკვეველია. აქ დასახელებული პონტოს სებასტოპოლი არ უნდა იყოს ის სებასტოპოლი, რომელიც პოლემონის პონტოს მოსაზღვრედ მდებარეობდა და ითვლებოდა პირველი არმენიის პროვინციაში; ეს უკანასკნელი პუნქტი დიდად არის დაშორებული Not. Dign.-ში დასახელებულ პონტოს დანარჩენ პუნქტებს, რომლებიც ყველანი მდებარეობენ ტრაპიზონის ზონაში. რომის იმპერიის იმდროინდელ საზღვართან. არაა გამორიცხვად, რომ პუნქტი, რომელიც Tab. Peut.-ში აღნიშნულია ტრაპიზონის მხარეში როგორც Sedscapitontii, იყოს იგივე Sebastopolis: შესაძლოა, რომ აქ დაზიანებულ დაწერილობათან გვეკონდეს საქვე.

აქ საჭიროა აღვნიშნოთ ამათთან, რომ ნ. ადონცი სცდება, როდესაც მას ტრაპიზონის მხარის პუნქტი ზიგანა (Zigana) და ლაზიკის სამეფოს პუნქტი ძილანგბი — (Ζιγαναι, Τζιγαναι, Sicnabis) ერთი და იგივე ჰგონია. ტრაპიზონის მხარის ზიგანა, რომელიც მოხსენებულია Tab. Peut.-ში, კლავიპოსთან და საშუალო საუკუნეთა სხვა წყაროებში, მდებარეობს ტრაპიზონის სამხრეთით, უღელტეხილთან, რომელზედაც გასდევს გზა ტრაპიზონიდან ხარშუტის ხეობაში (უღელტეხილი, და უღელტეხილთან მდებარე პუნქტი დღემდე ატარებენ ამ სახელწოდებას ზიგანა). რაც შეეხება ლაზიკის სამეფოში მდებარე პუნქტს ძილანგბი, იგი სულ სხვა ზონაში მდებარეობდა, სახელდობრ ჩრდილოეთ ვერისში, ბედიის საეკლესიო ოლქის საზღვრებში (იხ. ზემოთ, გვ. 231).

¹ იხ. А. Пападопуло-Керамевс, Сборник источников по истории Трапезунтской империи, 1897 г., Iohannis Lazaropuli, Miracula s. Eugenii. ძეგლის თარგმანი იხ. Ф. Успенский, Очерки из истории Трапезунтской империи, 1929 წ. გვ. 51—58.

² იხ. თ. უსპენსკის თარგმანი, გვ. 52.

³ გარდა აქ დასახელებული ძეგლისა იხ. მიქაელ პანარეტი, ტრაპეზუნტის ქრონიკა, 1905 წ., გვ. 5, 14, 15, 16, 19; ბასილი ეზოსმოდვარი, ცხორება მეფეთ-მეფისა თამარისი, 1944 წ., გვ. 31.

მოყვანილ მე-13 საუკუნის ტექსტში ყურადღებას იქცევს შემდეგი გარემოება: იმ დროს, როდესაც ტრაპიზონის სამეფოს დასავლეთ საზღვარზე დასახელებულია ერთი ერთეული, ომანეს ოლქი, აღმოსავლეთ საზღვარზე დასახელებულია ორი ერთეული: ა) სოტიროპოლის ოლქი და ბ) ლაზიკა (რიზეს ოლქი).

ეს გამოწვეულია იმით, რომ პოლიტიკური მდგომარეობა ამ ორი ერთეულისა, სოტიროპოლის ოლქისა და საკუთრივ ლაზიკისა ანუ ლაზიისა (რიზეს ოლქისა), ამ ეპოქაში სხვადასხვანაირი იყო. მე-13 საუკუნის პირველ ნახევარში საკუთრივ ლაზია (რიზეს ოლქი) არ შეადგენდა ტრაპიზონის სამეფოს უშუალო სამფლობელოს; საკუთრივ ლაზია ამ დროს იყო კონდომინიუმი (საერთო სამფლობელო), რომელზედაც ვრცელდებოდა ხელისუფლება როგორც ტრაპიზონის სამეფოსი, ისე საქართველოს სახელმწიფოს ცენტრალური მთავრობისა. (როგორც ეს აღნიშნულია ამ ეპოქის ერთ დოკუმენტში, ადგილობრივი ფეოდალები იყვნენ ხელქვეითნი როგორც ტრაპიზონის „მეფისა“, ისე საქართველოს „მეფეთ-მეფისა“¹. მხარეში, როგორც ირკვევა, ხელისუფლება უპირატესად საქართველოს ცენტრალური მთავრობის ხელში იყო. ეკლესიურადაც რიზეს მხარე ამ დროს, მე-13 საუკუნის პირველ ნახევარში, დაკავშირებულია საქართველოსთან, ქართლის საკათალიკოსოსთან)².

აი ამიტომ არის, რომ ამ ძეგლში, ტრაპიზონის სამეფოს დასავლეთ საზღვარზე დასახელებულია ერთი ერთეული ომანეს ოლქი, ხოლო აღმოსავლეთ მიჯნაზე დასახელებულია ორი ერთეული, სოტიროპოლის ოლქი და ლაზია (რიზეს ოლქი). პირველი მათგანი, სოტიროპოლი, არის ტრაპიზონის სამეფოს უშუალო სამფლობელო, ხოლო მეორე, ლაზია (რიზეს ოლქი) — კონდომინიუმი, რომელზედაც ვრცელდება ხელისუფლება როგორც ტრაპიზონის „მეფისა“, ისე საქართველოს „მეფეთ-მეფისა“.

ამრიგად ირკვევა, რომ სოტიროპოლის ოლქი, უშუალო სამფლობელო ტრაპიზონის სამეფოსი, მდებარეობდა კონდომინიუმს, ე. ი. საკუთრივ ლაზიას (რიზეს ოლქსა) და ტრაპიზონს შუა. მაშასადამე სოტიროპოლის ოლქი ყოფილა ქ. ოფის ზონა (რომელიც ტრაპიზონსა და რიზეს შუა მდებარეობს); სოტიროპოლი პარალელური სახელწოდებაა ქალაქ ოფისა.

ე) აქ შეიჭრებოდა აგრეთვე სახელწოდება „სოტიროპოლის“ გვიანდელ ხალხურ ფორმებზე.

სახელწოდება სოტიროპოლი, როგორც მოვიხსენეთ, ბერძნული წარმოშობისაა. ასეთს ბერძნული წარმოშობის სახელებს ჭანეთში შემდეგ განუცდიათ გაქართულება, ადგილობრივს ქართულ-ჭანურ მეტყველებაში მათ მიუღიათ ქართულ გეოგრაფიულ სახელწოდებათა სახე; ასე, მაგალითად, როგორც აღნიშნული გვქონდა, ბერძნული სახელწოდება „კალე პარემბოლე“ გვიან ხანაში გადაკეთებულა როგორც „ქალიპარაული“ (იხ. ზემოთ, გვ. 253). ასევე

¹ იხ. ნ. მარი, *Грузинские приписки греческого евангелия из Коридии*, ИАН, 1911 წ. გვ. 223—224; იხ. აგრეთვე ქვემოთ, გვ. 234.

² ნოტიციები №№ 9, 10, 11, 12, 13 და 14 ადასტურებენ, რომ მე-11 საუკუნის 80-იანი წლებიდან ვიდრე მე-13 საუკუნის 50-იან წლებამდე რიზეს კათედრა არ შედის კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოში (იხ. ზემოთ, გვ. 238).

ბერძნული სახელწოდება სოტიროპოლი ადგილობრივს ქართულ-ქანურ მეტყველებაში გადაკეთებულა შემდეგნაირად: სატრაპელა და სატყეპელა. ჩვენ ქვემოთ გვექნება საუბარი იმის შესახებ, რომ მას შემდეგ, რაც თურქებმა დაიპყრეს ქანეთი, სოტიროპოლის (ანუ ხალხური გამოთქმით სატრაპელას) სამიტროპოლიტო კათედრა მე-16—17 საუკუნეთა საზღვარზე დროებით გადმოუტანიათ გურიაში, და თვით იმ პუნქტისათვის, სადაც მოეწყო დროებითი რეზიდენცია სოტიროპოლის (სატრაპელას) მიტროპოლიტისა, უწოდებიათ იგივე ქანეთიდან მოტანილი სახელი სატრაპელა. ეს სახელწოდება ამ ფორმით „სატრაპელა“ (Satrapela) დამოწმებული აქვს მე-17 საუკუნის დასაწყისში ლუი გრანჯიეს¹.

მეორე ხალხური ფორმა სატრაპელას სახელწოდებისა—სატყეპელა ჩვენ გვხვდება ბერი ეგნატაშვილის მატრიანეში „ახალი ქართლის ცხოვრება“² და ვახუშტი ბაგრატიონთან. ვახუშტი, საქართველოს გეოგრაფიაში, ქანეთ-ლაზის აღწერილობაში, წერს:

„... არს ქალაქი რიზა ზღვის კიდეზე... ხოლო ამის დასავლეთ ჩანოვარდების მცირე მთა კნინლა ზღვამდე ქანეთის მთიდან და ესე არს საზღვარი საქართველოსი და საბერძნეთისა (ტრაპიზონის სამეფოსი)³. აქა არს რკინის-პალო, აქავ არს სატყეპელა“⁴.

რკინის-პალო არის სახელწოდება ისტორიული ციხისა, რომელიც მდებარეობდა მდინარე კალოს ხეობაში⁵. ამის დასავლეთით მდებარეობდა სატყეპელა — სატრაპელა (სოტიროპოლი, იგივე ოფი).

3) რომ სოტიროპოლი არის სახელწოდება ოფისა, ამას ადასტურებს აგრეთვე საეკლესიო ოლქების სახელწოდებანი თურქთა მფლობელობის ხანაში. საშუალო საუკუნეებში, თურქთა მფლობელობის დაპყარებამდე, ორი საეკლესიო ოლქი, რომელიც განფენილი ყოფილა ქოროხიდან ტრაპიზონამდე, ატარებდა

¹ იხ. ლუი გრანჯიეს წერილი, CMOIIR, XLIV, 1915 წ., გვ. 45—46.

² იხ. ბერი ეგნატაშვილი, ახალი ქართლის ცხოვრება, 1940 წ., გვ. 71 (ცნობა ნება XV საუკუნეს. ეს ცნობა განმეორებულია აგრეთვე „ქართლის ცხოვრების შედგენი“ და ვახუშტი ბაგრატიონის საქართველოს ისტორიაში).

³ ვახუშტი აქ აღნიშნავს საზღვარს, რომელიც დამყარდა მე-13 საუკუნის დასასრულს, 1297 წელს, (იხ. ქვემოთ, გვ. 288—289).

⁴ იხ. ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941 წ., გვ. 142.

⁵ კალოს ხეობაში მდებარე ერთი ერთი ცენტრალური პუნქტი დღემდე ატარებს სახელწოდებას: „დემირ-ყაფუ“, რაც ნიშნავს: „რკინის-კარი“; აგრეთვე მთებს, რომელიც აკრავს მდ. კალოს სათავეებს, ეწოდება „დემირ-დაღ“ = „რკინის-მთა“ (იხ. ა-კილომეტრისანი რუკა 1:500.000). ეს დღემდე შერჩენილი სახელწოდებანი კალოს ხეობაში — „რკინის-კარი“ და „რკინის-მთა“, ცხადია, კავშირშია სახელწოდებასთან ძველი ისტორიული ციხისა „რკინის-პალო“, რომელიც ვახუშტი აღნიშნული აქვს სწორედ ამ სექტორში, ქ რიხეს დასავლეთით. საფიქრებელია, რომ ეს ციხე, სახელწოდებით „რკინის-პალო“, გაშენებული იყო იმავე ხონაში, სადაც მდებარეობს ამჟამად პუნქტი „რკინის-კარი“. მაგრამ არაა აგრეთვე გამორიცხული ისიც, რომ „რკინის-პალო“ იყოს აარაღელური, ადგილობრივი სახელწოდება ციხისა. რომელსაც ბერძნები „ჰენე პარემბოლე“-ს ეძახდნენ, და რომელიც მდებარეობდა მდ. კალოს შესართავთან (იხ. ზემოთ, გვ. 253). ჩვენ უფრო პირველი შექმნილობა მიგვაჩნია სინამდვილესთან ახლო, ე. ი. იდენტურობა „რკინის-პალოსი“ და „რკინის-კარისა“. მაგრამ როგორც არ უნდა გადაწყდეს მომავალში ეს საკითხი, ყოველ შემთხვევაში ერთი რამ უდავოა, რომ ისტორიული ციხე „რკინის-პალო“ გაშენებული იყო კალოს ხეობაში, რადგან ამას ადასტურებს ვერ ერთი, როგორც აღვნიშნეთ, ვახუშტის პირდაპირი ჩვენება, რომ „რკინის-პალო“ მდებარეობს რიხეს დასავლეთით, ხოლო მეორე მხრე კალოს ხეობაში დაცული „რკინის-კალოს“ ციხის სახელთან დაკავშირებული სახელწოდებანი „რკინის-კარი“ და „რკინის-მთა“.

სახელებს—რიზე და სოტიროპოლი (რიზე იხ. ნოტიციები №№ 6, 7, 15; სოტიროპოლი იხ. ნოტიციები №№ 6, 7, 8, 9, 14, 15, 19); ხოლო თურქთა მფლობელობის დროს ამ საეკლესიო ოლქებს ეწოდება: ლაზია და ოფი (იხ. ზემოთ, გვ. 240—241, ნოტიცია № 20). ლაზიამ შესცვალა ადრინდელი სახელწოდება რიზე; ოფმა შესცვალა ადრინდელი სახელწოდება სოტიროპოლი.

ჩვენ ამით დავასრულებთ განხილვას საკითხისას ამ პუნქტის სახელწოდების სხვადასხვა სახეობათა შესახებ.

ირკვევა ამრიგად, რომ ქალაქი სოტიროპოლი, რომლის მეორე სახელწოდებად მოიხსენება პითია, მდებარეობდა ქანეთში, ტრაპიზონის მხარეში; სოტიროპოლი — პითია რქმევია ქალაქ ოფის; სოტიროპოლის საეკლესიო ოლქი არის იგივე ოფის საეკლესიო ოლქი.

*

გადავიდეთ ამის შემდეგ აღძრული საკითხის დანარჩენი მხარეების განხილვაზე.

ბიზანტიურ წყაროებში მოხსენებული სოტიროპოლის საეკლესიო ოლქი ცალკეულ პერიოდებში დაკავშირებული ყოფილა, როგორც ეს აღნიშნულია წყაროებში, ალანეთის მიტროპოლიისთან.

საჭიროა გავარკვიოთ, როდის და რა ვითარებაში მომხდარა ეს დაკავშირება ეკლესიურად ალანეთისა და სოტიროპოლისა. ვიდრე ეს გარკვეული არაა, მანამდე აქ აღძრული სადაო საკითხი საბოლოოდ გადაჭრილად ვერ ჩაითვლება.

ჯერ რამდენიმე სიტყვა ალანეთზე და ქრისტიანობის გავრცელების შესახებ ამ ქვეყანაში.

ალანეთი (როგორც ეწოდება ამ ქვეყანას ბერძნულად), ანუ ოვსეთი (როგორც ეწოდება მას ძველ-ქართულ წყაროებში), ჩრდილო კავკასიის მხარეა. საშუალო საუკუნეებში ალანების — ოვსების სახელმწიფოებრივ გაერთიანებას ეჭირა ჩრდილო კავკასიის უდიდესი ნაწილი და მასში შედიოდა როგორც ალანები — ირონები, ისე ჩრდილო კავკასიის მთელი რიგი სხვა ტომები¹.

უნდა აღინიშნოს ამასთან, რომ ალანეთ-ოვსეთის ეს გაერთიანება საშუალო საუკუნეებში არ წარმოადგენდა მტკიცედ შეკავშირებულს სახელმწიფო ერთეულს, არამედ განიყოფებოდა მთელ რიგ-სამეფო-სამთავროებად, რომელთა შორის კავშირი, ჩანს, საკმაოდ სუსტი იყო. ქართულ წყაროებში, დავით აღმაშენებლის მატთანში, მოიხსენებიან „ოვსეთის მეფენი და მთავარნი“².

კულტურის მხრივაც, ალანეთის — ოვსეთის სხვადასხვა მხარეები, როგორც ირკვევა, სხვადასხვა დონეზე იდგა. იყო მხარეები, სადაც სამოქალაქო ცხოვრება საკმაოდ დაწინაურებული ყოფილა. (ასეთი იყო, პირველ რიგში,

¹ ალანეთის გაერთიანების ტომობრივი შედგენილობის საკითხს სპეციალურად ვეხებით დამატებებში.

² იხ. დავით აღმაშენებლის ისტორია, გვ. *534/301.

სამხრეთი, საქართველოს მოსაზღვრე ზონა)¹. ხოლო ამის გვერდით ყოფილა მხარეები, სადაც მოსახლეობდნენ ნომადები, რომლებიც მომთაბარეობას მისდევდნენ (ასეთი იყო ჩრდილო კავკასიის სტეპების ზონა)¹.

ქრისტიანობა ალანეთში ვრცელდება საკმაოდ გვიან ხანაში, ენათე საუკუნის პირველ მეოთხედში.

ქრისტიანობა ალანეთში, როგორც ირკვევა, ორი მხრიდან გავრცელებულა: ბიზანტიიდან და საქართველოდან, აფხაზეთის სამეფოდან.

რომ ბიზანტიელი მისიონერების გვერდით ალანეთში ქრისტიანობის გავრცელების საქმეში განსაკუთრებული ღვაწლი მიუძღვოდა აფხაზეთს, და კერძოდ აფხაზეთის სამეფოს მეთაურს მეფე გიორგი II-ს (922—957 წ.წ.), ამას ადასტურებს ბიზანტიური წყაროები.

კონსტანტინეპოლის პატრიარქი ნიკოლოზ მისტიკოსი (901—907, 912—925), წერილში, რომელიც მიმართულია აფხაზეთის მეფის გიორგი II-სადმი, ქებას შეასხამს აფხაზეთის ქეიყნის მეთაურს იმ ღვაწლის გამო, რომელიც მან გამოიჩინა ალანეთის ხალხის განთავისუფლებისათვის და განაგრძობს: „სხვადასხვა პირთაგან, რომელთაც უწყიან შენი მოღვაწეობის შესახებ, გავიგეთ, რომ შენ, ღვთის დახმარებით, გამოიჩინე დიდი მონდომება ალანეთის მთავრის ქრისტიანობით განათლების საქმეში, და აგრეთვე იმ პირთა განათლებაში, რომელთაც ალანეთის მთავართან ერთად მიიღეს ნათლისღება“².

კონსტანტინეპოლის პატრიარქის ეს წერილი ეკუთვნის 922—925 წლებს.

მას შემდეგ, რაც ალანეთში მეათე საუკუნის პირველ მეოთხედში დამკვიდრდა ქრისტიანობა, ალანეთზე გაავრცელა თავისი გავლენა კონსტანტინეპოლის საპატრიარქომ, მიუხედავად იმისა, რომ ალანეთის გაქრისტიანების საქმეში განსაკუთრებული ღვაწლი მიუძღოდა აფხაზეთს. ბიზანტია ამჟამად იმდენად ძლიერი იყო, რომ უზრუნველყო კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს უპირატესობა. ალანეთი ამ დროიდან ითვლება კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს შემადგენლობაში, როგორც ცალკე საეკლესიო ოლქი (ჯერ სამთავარებისკოპოსო, ხოლო შემდეგ სამიტროპოლიტო), რომლის ხელმძღვანელადც იგზავნებოდნენ კონსტანტინეპოლიდან ბერძენი იერარქები.

მომდევნო ხანაში, მას შემდეგ, რაც საქართველო გაერთიანდა მე-10—11 საუკუნეთა საზღვარზე, საქართველოს სახელმწიფოს გავლენა ალანეთზე იზრდება. მე-11 საუკუნიდან მოკიდებული დინასტიური კავშირი მყარდება საქართველოსა და ალანეთის მეფე-მთავრებს შორის. ხოლო მე-12 საუკუნის პირველ მეოთხედში, დავით აღმაშენებლის დროს, ალანეთის — ოვსეთის სამეფო-სამთავროები საქართველოს პოლიტიკური გავლენის სფეროში შევიდა. როგორც ეს აღნიშნულია ერთ წყაროში (ანდერძი დავით აღმაშენებლისა), საქართველოს სახელმწიფოს საზღვრებში ამ დროს, მე-12 საუკუნის პირველ

¹ რომ ალანეთის ცალკეულ მხარეებში სამოქალაქო ცხოვრება საკმაოდ დაწინაურებული იყო, ეს ჩანს არაბული წყაროებიდან (იხ. მასელი, СМОПК, XXXVIII, 1, გვ. 54).

² იხ. ქვემოთ, გვ. 259.

³ იხ. Migne, PG, ტ. CXI, გვ. 241. Ю. Кулаковский, Христианство у Алан, Византийский Временник, V, 1898 წ., გვ. 3—4.

შეოთხედში, შედიოდა ქვეყნები „ნიკოფსიითგან-დარუბანდის საზღვრამდე, და ოვსეთითგან — სპერად და არგაწამდე“¹.

მას შემდეგ. რაც ალანეთ-ოვსეთის მხარენი მე-12 საუკუნეში საქართველოს დაუკავშირდა პოლიტიკურად. საქართველოს მეფეთ-მეფის ტიტულატურას დაემატა განოთემა: „ჩრდილო მხსა მფლობელი“. საქართველოს მეფეთ-მეფე ამ დროიდან მოიხსენება როგორც მფლობელი საკუთრივ საქართველოს ქვეყნებისა და ამავე დროს როგორც „შარვანშა და შაჰანშა და აღმოსავალისა და ჩრდილო მხსა მფლობელი“². „ჩრდილო მხსა“ სახელწოდებით აქ იგულისხმება ჩრდილოეთი კავკასია, პირველ რიგში მთავარი ქვეყანა ჩრდილოეთი კავკასიისა ალანეთი — ოვსეთი.

მომდევნო პერიოდში, თამარის ხანაში, ეს კავშირი ალანეთ-ოვსეთისა საქართველოს სახელმწიფოსთან კიდევ უფრო განმტკიცდა. იმ ქვეყნებს შორის, რომლებიც თამარის ეპოქაში საქართველოსთან პოლიტიკურ კავშირში იმყოფებოდნენ, დასახელებული არიან, ამიერკავკასიის ქვეყნებთან ერთად, ჩრდილოეთი კავკასიის ქვეყნები: ოვსეთი (ალანეთი), ქაშაგეთი (ჩერქეზეთი), დუნძეთი (ავარია, დაღესტანი), დურძუკეთი (ქისტეთი)³.

აქ საჭიროა აღვნიშნოთ ამასთან. რომ იმ დროიდან მოკიდებული, რაც ალანეთ-ოვსეთის სამეფო-სამთავროებზე გავრცელდა საქართველოს პოლიტიკური გავლენა, ეს მხარეები ეკლესიურადც დაკავშირებიან საქართველოს.

ბიზანტიის პოლიტიკური და საეკლესიო გავლენის ქვეშ დარჩენილა ალანეთ-ოვსეთის ის ნაწილი, რომელიც განუფიქრებელი იყო ჩრდილო კავკასიის სტეპებში და რომლის მოსახლეობასაც ნომთაბარე ნომადები შეადგენდნენ.

ენიდან ალანეთ-ოვსეთის ამ ნაწილში არ იყო მოწყობილი დაბა-ქალაქები, სადაც მუდმივი კათედრა ჰქონოდა კონსტანტინეპოლიდან გამოგზავნილ აერარქს, კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს საჭიროდ დაუნახავს ალანეთის საეკლესიო ოლქის (მიტროპოლიის) გაერთიანება საპატრიარქოს რომელსამე სხვა ოლქთან.

კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს ერთ დოკუმენტში, რომელიც ალანეთის მიტროპოლიას ეხება, პირდაპირ აღნიშნულია, რომ ასეთი გაერთიანების მიზნები იყო შემდეგი გარემოება: „ალანეთის მიტროპოლიას სრულიად არა აქვს საკუთარი სამღვდელთმთავრო კათედრა, რადგან აქაური ბალხი ნომთაბარეობას, ნომადურ ცხოვრებას ეწევა“⁴.

აი ეს ყოფილა მიზნები, რომ ალანეთის მიტროპოლია მე-12 საუკუნის პირველ მეოთხედში გაუერთიანებიათ სოტორიპოლის საეკლესიო ოლქთან, რომელიც ამ დროს კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოში შედიოდა.

ხოლო რისთვის გააერთიანეს ალანეთის მიტროპოლია სწორედ სოტორიპოლის ოლქთან, და არა სხვა რომელიმე ერთეულთან?

იმის გამო, რომ ბიზანტიის იმპერიის ფარგლები ამ დროს მხოლოდ სო-

¹ იხ. თ. ჟორდანია, ქრონიკები, II, 1897 წ., გვ. 51. შეად. დავით აღმაშენებლის ისტორია, გვ. *534—535/301.

² იხ. სიველა გიორგი III-ისა, საქართველოს სიმეფლენი, ე. თაყაიშვილის რედაქტორობით, ტ. III, დამატება, 1926 წ., გვ. 2.

³ იხ. ბასილი ეზოსმოდღვარი, ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისა, 1944 წ., გვ. 35; თამარის მეორე ისტორია (ისტორია-ახმანთა გაკრძელება), გვ. *720/528.

⁴ იხ. Mielosich et Müller, Acta Patr. Const., I, n 114 (=Ю. Кулабовский, op. cit. გვ. 13). ციტირებული დოკუმენტი დათარიღებულია 1347 წლით.

ტიროპოლამდე სწვდებოდა, აქ, სოტიროპოლის ზონაში იყო ამ ეპოქაში საზღვარი ბიზანტიასა და საქართველოს შორის.

ჩვენ ქვემოთ დაწვრილებით გვაქვს საუბარი იმის შესახებ, თუ სად გასდევდა საქართველოსა და ბიზანტიის პოლიტიკური საზღვარი სხვადასხვადროს, მე-8 საუკუნიდან მოკიდებული ვიდრე მე-11 საუკუნემდე. ხოლო მე-11 საუკუნის 70-იან წლებში (1073 წლიდან) საზღვარი ბიზანტიასა და საქართველოს შორის სოტიროპოლის ზონაში გატარებულა. საქართველოს ტერიტორიის ფარგლებში ამ დროს შედის ზღვისპირა კლარჯეთი¹ (—რომელიც მოიცავდა საკუთრივ ლაზიას, რიზეს ოლქს), ხოლო ამის სამხრეთი სექტორი პოლიტიკურად ბიზანტიის საზღვრებშია მოქცეული. აქვე გასდევს აგრეთვე ბიზანტიის და საქართველოს საეკლესიო ოლქების საზღვარი; რიზეს ოლქი საქართველოს ეკლესიის ფარგლებში შედის, ხოლო სოტიროპოლის ოლქი კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოშია მოქცეული².

ამიტომაც, როდესაც ბიზანტიის კეისრის ალექსი I კომნენის (1081—1118) დროს დაისვა საკითხი, რომ ალანეთის მიტროპოლია გაერთიანებული ყოფილიყო რომელიმე სხვა საეკლესიო ოლქთან (რადგან ალანეთის იმ ნაწილში, რომელიც ბიზანტიის გავლენის სფეროში დარჩა, არ იყო ისეთი დაბა-ქალაქი, სადაც მოწყობილიყო მუდმივი კათედრა), ბუნებრივია, რომ ალანეთი გაუერთიანებიათ სოტიროპოლის საეკლესიო ერთეულთან, რადგან სოტიროპოლი იყო ყველაზე აღმოსავლეთით მდებარე მხარე შავი ზღვის სანაპიროზე, საქართველოს საზღვართან, ხოლო დანარჩენი ტერიტორია შავი ზღვის სანაპიროსი საქართველოს სახელმწიფოს საზღვრებში შედიოდა³.

გავეცნოთ ამის შემდეგ მოკლედ ამ ოლქების მომდევნო ხანის ისტორიასაც.

მე-13 საუკუნის დასაწყისში, 1204 წელს, საქართველომ დაიბრუნა ბიზანტიისაგან ტრაპიზონის მხარე, შემოიერთა შავი ზღვის სანაპირო ვიდრე პაფლაგონიამდე (ჩათვლით), და დააარსა ტრაპიზონის სამეფო საქართველოს პოლიტიკური გავლენის ქვეშ.

ტრაპიზონის სამეფოს არსებობის პირველ პერიოდში ჩრდილოეთი სანაპირო ტრაპიზონის სამეფოსი, რიზეს ოლქი, არის, როგორც აღნიშნული გვქონდა, კონდომინიუმი (საერთო სამფლობელო) ტრაპიზონის „მეფისა“ და საქართველოს „მეფეთ-მეფისა“. ხოლო მე-13 საუკუნის დასასრულს, 1297 წელს, როგორც ეს აღნიშნული აქვს ამ ეპოქის ისტორიკოსს ჟამთააღმწე-

¹ იხ. დავით აღმაშენებლის ისტორია, გვ. *514/282 („კლარჯეთი ზღვის პირამდის“; შეად. გვ. *531/298 და *537/303—ცნობა ზუფათის შესახებ).

² ნოტიციაში № 9 (Parthey, II), რომელიც ალექსი I კომნენის მეფობის დასაწყისს, XI საუკუნის 80-იან წლებს ეკუთვნის, კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს შემადგენლობაში ნაჩვენებია სოტიროპოლის საეკლესიო ოლქი, ხოლო რიზეს ოლქი ნაჩვენებია არაა.

³ გაერთიანება ალანეთის და სოტიროპოლისა მომხდარა კეისრის ალექსი I კომნენის დროს (იხ. Ю. Кулаковский, op. cit., გვ. 11).

რელს, ტრაპიზონის სამეფოს ჩამოშორდა ტრაპიზონის აღმოსავლეთით მდებარე ტერიტორია ჭანეთისა, რომელიც წევინა მესხეთის (სამცხე-საათაბაგოს) ფარგლებში¹. მესხეთს შეერთებია ამ დროს როგორც რიზეს ოლქი, ისე სოტიროპოლის ოლქი — „ტრაპიზონს აქეთი“².

დაწყებული ამ დროიდან, მე-13 საუკუნის დასასრულიდან. ვიდრე მე-16 საუკუნემდე, ეს ტერიტორია, რიზეს და სოტიროპოლის ოლქები, საქართველოს განუყოფელ ნაწილს წარმოადგენს. (იგი მე-15 საუკუნემდე შედის მესხეთის ფარგლებში, ხოლო მე-15—16 საუკუნეებში დაკავშირებულია ხან მესხეთთან, ხან გურიასთან). ეკლესიურადაც ეს მხარე საქართველოსთან არის გაერთიანებული.

აღსანიშნავია, რომ კონსტანტინეპოლის საპატრიარქო არ შერიგებია ამ ფაქტს—სოტიროპოლის ოლქის გაერთიანებას საქართველოსთან არა მხოლოდ პოლიტიკურად, არამედ ეკლესიურადაც.

კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს დაუტოვებია ნომინალურად სოტიროპოლის ეპარქიის სახელწოდება და კათედრა სოტიროპოლის იერარქისა გადაუტანია ტრაპიზონში. ამის შემდეგ ეს იერარქი, დამკვიდრებული ტრაპიზონში, თუმცა განაგრძობს სოტიროპოლის მღვდელმთავრის სახელის ტარებას, მაგრამ სინამდვილეში მისი იურისდიქცია უკვე აღარ ვრცელდება თვით სოტიროპოლის ოლქის ტერიტორიაზე. (სოტიროპოლის მხარეში მას ეკუთვნის მხოლოდ ერთადერთი ეკლესია ქ. სოტიროპოლში).

რაც შეეხება ამ ფიქტიური სოტიროპოლის კათედრის (ე. ი. ტრაპიზონში გადატანილი კათედრის) კავშირს ალანეთთან, ეს კავშირი ხან არსებობს, ხან არა³.

დოკუმენტში, რომელიც ეკუთვნის XIV საუკუნეს და დათარიღებულია 1364 წლით, აღნიშნულია, რომ ალანეთისა და სოტიროპოლის სამიტროპოლიტოს სამფლობელოს შეადგენდა:

ა) ეკლესია ღმრთისმშობლისა ტრაპეზუნტში, თავისი კლიროსით და ამ ეკლესიისადმი კუთვნილი ადგილებით;

ბ) ეკლესია ათონის ღმრთისმშობლისა სოტიროპოლში;

გ) ადგილები ალანეთისა, კავკასიონისა და ახოხიის მახლობლად⁴.

ამრიგად, როგორც დასტურდება ამ დოკუმენტით, ეს კათედრა მხოლოდ ნომინალურად ატარებდა სოტიროპოლის სახელს, ხოლო სინამდვილეში მისი იურისდიქციის ფარგლებში არ შედიოდა თვით სოტიროპოლის ოლქი (გარდა ერთადერთი ეკლესიისა ქ. სოტიროპოლში).

*

გავეცნოთ ამის შემდეგ თვით სოტიროპოლის ოლქის ისტორიას საქართველოს ეკლესიასთან გაერთიანების დროიდან.

¹ იხ. ჟამთააღმწერელი, გვ. *915/758 (შენ. 7); ქართლის ცხოვრება, I, 1849 წ., მ. ბროსეს გამოცემა, გვ. 433.

² იხ. ქვიმთ, გვ. 287—289.

³ 1347 წლიდან კავშირი ალანეთთან დაწყებულია; 1347—1356 წლებში კავშირი აღუდგენიათ; 1356—1364 წლებში იგი კვლავ წყდება, ხოლო 1367 წლისათვის კავშირი ისევ აღუდგენილ იქნა იხ. Ю. Кулаковский, *op. cit.*, გვ. 12—16.

⁴ იხ. Ю. Кулаковский, *op. cit.*, გვ. 15.

მას შემდეგ, რაც სოტიროპოლის ოლქი, რიზეს ოლქთან ერთად, საქართველოს ეკლესიას დაუკავშირდა, აქ შეიქმნა ერთი საეკლესიო ერთეული (სამიტროპოლიტო), რომლის ცენტრი არის ოფი¹ (—სოტიროპოლი, იგივე სატრაპელა). ამ საეკლესიო ერთეულის იერარქი მოიხსენება შემდეგი ტიტულებით: 1) „ლაზიის მიტროპოლიტი“ (ანუ მთავარეპისკოპოსი); 2) „ოფის (—სოტიროპოლის, სატრაპელას) მიტროპოლიტი“. ხოლო ვინაიდან ოფთან (სოტიროპოლთან) ისტორიულად დაკავშირებული იყო ალანეთის კათედრა, ოფიციალურ სახელწოდებაში აღინიშნება აგრეთვე ალანეთიც („ოფისა და ალანეთის მიტროპოლიტი“)².

უფრო გვიან ხანაში, მე-16 საუკუნეში, როდესაც თურქეთმა დაიპყრო ქანეთი, ოფისა და რიზეს მხარე, და ქანეთში დაიწყო მუსულმანობის გავრცელება, ლაზიის (ოფის ანუ სოტიროპოლ-სატრაპელას) კათედრა გადმოუტანიათ გურიაში და თვით იმ პუნქტისათვის, სადაც მოეწყო დროებით რეზიდენცია ლაზიის მიტროპოლიტისა, უწოდებიათ ლაზეთიდან მოტანილი სახელი — სატრაპელა. მე-17 საუკუნის დასაწყისში, 1617 წელს, გურიაში იყო რომის მისიონერი ლუი გრანჯიე, რომელმაც ინახულა ამ ახალ რეზიდენციაში — გურიის სატრაპელაში — ლაზიიდან გადმოიხიზნული იერარქი, რომელსაც იგი ლაზიის მთავარეპისკოპოსისა და მიტროპოლიტის სახელით მოიხსენებს³.

მომდევნო უახლოეს პერიოდში, მე-17 საუკუნის მეორე შოთხედში, საქართველოს ეკლესია, აფხაზეთის საკათალიკოსოს სახით, ისევ სცდილა აღდგინა თვით ადგილობრივ ლაზიაში ძველი კათედრა იმ იმედით, რომ ოსმა-

¹ ამ საეკლესიო ოლქის კათედრას წარმოადგენს ოფის ღმრთისმშობლის სახელობის ტაძარი. იგი მე-17 საუკუნის რუსულ წყაროებში (რომელიც ეხება ლაზიის მიტროპოლიტის გერმანეს მგზავრობას რუსეთში) მოიხსენება როგორც მდებარე „ძველ საქართველოში“ („В старой грузинской земле“), ე. ი. თურქთაგან მიტაცებულ მხარეში და ეწოდება „города Хопия монастырь уснения пречистой богородицы (იხ. მოსკოვის მთავარარქივი, ЦГДА, ფონდი Дела Грузинские, 1646 წ., № 2, ფ. 1—6; 1652 წ., № 2, ფურც 1—6, Приезд митрополита Германа). დაწერილობით „Хопи“ მე-17 საუკუნის დასახელებულ რუსულ წყაროში გადმოიცემა ჰოფი (ოფი). არაა ინტუესს მოკლებული აღვნიშნოთ, რომ ოფის ამ ტაძრის დაარსება მიეკუთვნება ბინოს ქართველთა განმანათლებელს — „строила святая Ирина. (sc. Нина), ею же Иверская земля привдепа во Святое крещение“ (იხ. იქვე, 1652 წ., № 2, ფ. 1, მოხსენება ლაზიის მიტროპოლიტის გერმანესი). ეს გადმოცემა აჩვენებელია ადგილობრივი ლაზური საქრისტიანო ტრადიციების ერთიანობისა ზოგად-ქართულ ტრადიციებთან.

აღვნიშნავთ ამასთან, რომ იმავე მე-17 საუკუნის წყაროს ცნობით მეორე მთავარი საეკლესიო ცენტრი ლაზიისა ყოფილა „монастырь близ Черного Моря св. великомученика Феодора Тирона (იხ. იქვე). ეს ტაძარი, საფიქრებელია, წარმოადგენდა ლაზიის მეორე ძველ კათედრას — რიზეს ოლქში. არაა გამორიკხული, რომ თეოდორეს სახელობის ამ ტაძრიდან მომდინარეობს სახელწოდება ქალაქისა თეოდორიადა, რომელიც მოახსენებული აქვს მე-6 საუკუნეში აგათია სქოლასტიკოსს და რომელი სახელწოდებაც, აგათიას ტექსტის მიხედვით, მიეპარებოდა ან რიზეს ერთ-ერთ უბანს (პარალელური სახელწოდების სახით), ან ყოველ შემთხვევაში აღნიშნავდა ქ. რიზეს სანაპიროებში მდებარე პუნქტს (იხ. აგათიას ისტორია, V, 1).

² იხ. ცნობა ლუი გრანჯიესი, მე-17 საუკუნის დასაწყისისა (ქვემოთ, შენიშვნა 4).

³ იხ. ქვემოთ, გვ. 263.

⁴ იხ. ლუი გრანჯიეს მოხსენება, СМОМІК. XLIV, 1915 წ. გვ. 46.

ლეთის ხელისუფლება, ომების დამთავრებისა და პოლიტიკური მდგომარეობის ერთგვარი სტაბილიზაციის შემდეგ, არ შეუშლიდა ხელს ქრისტიანული კათედრის არსებობას ამ მხარეში.

დასავლეთ საქართველოს (აფხაზეთის) კათალიკოზის მაქსიმეს წერილში, რომელიც მიწერილია რუსეთის მეფის ალექსი მიხეილის ძისადმი (1646 წლის 1 იანვრის თარიღით), მოთხრობილია, რომ მან, აფხაზეთის კათალიკოზმა, ჩამოიყვანა ლაზიდან, ოფის ღმრთისმშობლის სახელობის მონასტრიდან (რომელიც ჯერ კიდევ მოშლილი არ ყოფილა) მონაზონი გერმანე და აკურთხა იგი ლაზიის მიტროპოლიტად „ოფისა და ალანეთის მიტროპოლიტის“ ტიტულით („...поставив есьми по закону ко святой митрополии Хопейском [=ჰოფისა, ოფისა] и Алавейском“) ¹.

საქართველოს ეკლესიის მიერ ლაზეთის იერარქად დადგენილს ამ პირს შემდეგ განუცდია დევნა ოსპალთაგან. ოსმალეთის ხელისუფალს სეფერ ფაშას დაუპატიმრებია ლაზეთის მიტროპოლიტი გერმანე იმ მიზეზის გამო, რომ მან ქრისტიანობაში მოაქციაო „თურქის“ (მუსულმანის) ოჯახი. საქართველოს ეკლესიამ და მეფე-მთავრებმა მიიღეს ზომები დატყვევებული ლაზიის მიტროპოლიტის გასათავისუფლებლად. ოთხი თვის პატიმრობის შემდეგ ლაზიის მიტროპოლიტი გამოხსნილ იქმნა და იგი ჩამოვიდა იმერეთში აფხაზეთის კათალიკოზთან.

ამის შემდეგ ლაზიის მიტროპოლიტი გერმანე, აფხაზეთის კათალიკოზის მაქსიმეს წერილით, რომელიც მიმართული იყო რუსეთის მეფისადმი, გაემგზავრება რუსეთში 1646 წელს და მოსკოვში წარუდგება რუსეთის მეფეს ალექსი მიხეილის-ძეს.

აღსანიშნავია, რომ ყველა დოკუმენტებში, რომლებიც ეხება ლაზეთის მიტროპოლიტს და მის მგზავრობას რუსეთში, ყოველთვის საგანგებოდ აღნიშნულია, რომ ქვეყანა, საიდანაც იგი არის, ე. ი. ლაზია, ეს არის საქართველო „საქართველოს ძველი ქვეყანა“ („Грузинская земля“, „старая Грузинская земля“, „старая Грузия“, „Иверская земля“)².

ასეთია ეს ერთი საყურადღებო ფურცელი ლაზიის მხარის ისტორიისა იმ პერიოდიდან, როდესაც ეს მხარე თურქეთმა დაიპყრო.

მიუხედავად იმისა, რომ ლაზია — ჭანეთი ამ დროს მოწყვეტილი იყო დედა-სამშობლოს, ამ ქვეყანას საქართველოს განუყოფელ ნაწილად თვლიდნენ.

¹ მოსკოვის მთავარი არქივი ЦГДА, ფონდი Дела Грузинские, 1646 წ., Приезд Митрополита Германа, ფ. 18.— ამავე „ოფის (=ჰოფის) და ალანეთის მიტროპოლიტის“ ტიტულით მოიხსენებს თავისთავს თვით მიტროპოლიტი გერმანე მოხსენებითს ბარათში, რომელიც მას, რუსეთში ჩასვლის შემდეგ, წაუდგენია რუსეთის მეფის ალექსი მიხეილის ძისათვის („Иверские земли Хошеевский и [А]ланиский митрополит“; იხ. იქვე, Дела Грузинские, 1652 წ., № 2, ფ. 1). ამავე ტიტულით მოიხსენება იგი აგრეთვე მეფის ალექსი მიხეილის-ძის სიგელში („Грузинские земли города Хопия и Аланья... митрополит“; იხ. იქვე, Дела Грузинские, 1652 წ., № 2, ფ. 3).

² მოსკოვის მთავარი არქივი, ЦГДА, ფონდი Дела Грузинские, 1646—1652 გ., № 2 (დასახელებული საქმე, Приезд Митрополита Германа).

ჭანეთ—ლაზეთის ისტორიის საკითხთა გამო

VIII—XVI ს. ს.

წინამდებარე გამოკვლევის მანძილზე, დასავლეთ საქართველოს — „აფხაზეთის“ სამეფოს — ისტორიის მიმოხილვასთან დაკავშირებით, ჩვენ მოგვიხდა შევხებოდით ჭანეთ-ლაზეთის (სამხრეთ კოლხეთის) ისტორიის ცალკეულ მხარეებს.

დასასრულ, რათა სრული სინათლე იყოს შეტანილი ზემოთ განხილულ საკითხებში, აქ საჭიროა დამატებით წარმოვადგინოთ მოკლე მთლიანი ექსკურსი ჭანეთ-ლაზეთის ისტორიის საკითხთა გამო VIII საუკუნიდან მოკიდებული. (რაც შეეხება პერიოდს ვიდრე VIII საუკუნემდე, ეს ჩვენ უკვე განხილული გვქონდა იმ მოცულობით, რამდენადაც ეს საჭირო იყო აქ აღძრული საკითხების გასაშუქებლად).

ჭანეთ-ლაზეთის ისტორიის ძირითად საკითხთა ასეთი მიმოხილვა აუცილებელი ხდება განსაკუთრებით იმის გამო, რომ ამ საგანზე საისტორიო მეცნიერებაში სრულიად მცდარი შეხედულებებია გამოთქმული.

ასე, ქართულ საისტორიო მეცნიერებაში გავრცელებით სარგებლობს შეხედულება, რომ ჭანეთ-ლაზეთი თუმცაღა ეთნიკურად ქართულ ქვეყანას წარმოადგენდა, მაგრამ პოლიტიკურად და სახელმწიფოებრივად იგი მოწყვეტილი იყო საქართველოს.

ასე მაგალითად, თვით დიდად ავტორიტეტულ საისტორიო შრომებში ჩვენ გვხვდება ასეთი მტკიცებანი:

„მე-7 საუკუნიდან ქრისტეს წინ მოყოლებული შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაპირებსა და მის მოსაზღვრე ქვეყანაში არას დროს, თამარ მეფის ლაშქრობის გარდა, ქართველების ბატონობას ფეხი არ შეუდგამს“... „ქართველებმა მხოლოდ მე-13 საუკუნის დასაწყისს ჩაიგდეს მთელი ეს ქვეყანა ხელში... მაგრამ იმის მაგივრად, რომ მრავალი საუკუნეების განმავლობაში ქართველებზე დაშორებული და მოწყვეტილი ღვიძლი ძმები ლაზები და ჭანები ქართველობისაგან მოებრუნებინა და დაპყრობილი ქვეყანა საქართველოს სამეფოსათვის მიემატებინა, თამარ მეფემ ტრაპიზონის სამეფო დააარსა და თავის ნათესავს ალექსი კომნენს, ანდრონიკის შვილს უბოძა“... „თუმცა ლაზურ-ჭანურ შტოს ერთმა წილმა დედა-ენა შეინარჩუნა, მაგრამ ქართველი ტომების საერთო სახელმწიფოს და საზოგადოებრივ ცხოვრებას მოწყდა და ამის გამო საქართველოს მერმინდელი ისტორიისათვის მათმა არსებობამ უნაყოფოდ ჩაიარა“¹.

ჩვენ უკვე გვქონდა აგრეთვე საუბარი სიმ. ჯანაშიას მტკიცების გამო, რომ დასავლეთ საქართველოს — „აფხაზეთის“ ქვეყნის სამხრეთი საზღვარი არც კი აღწევდაო ჭოროხს („... в политическом смысле не простиралась южнее реки Чорохи, и едва ли когда нибудь ее даже достигала“), და ეს მაშინ, როდესაც ამ პერიოდში დასავლეთ საქართველოს („აფხაზეთის“ ქვეყნის)

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, 1913 წ., გვ. 49—50; 1951 წ., გვ. 414—415.

საზღვრებში შედიოდა არათუ ჭოროხის ზონა, არამედ ჭოროხის სამხრეთით მდებარე რიზეს მხარე, და აგრეთვე ტრაპიზონის მხარეც, — ხალდია¹.

რასაკვირველია, მხოლოდ საისტორიო წყაროების შეუსწავლევლობით აიხსნება ეს მცდარი შეხედულება, თითქოს ქანეთ-ლაზეთის მხარეები პოლიტიკურად და სახელმწიფოებრივად მოწყვეტილი იყო საქართველოს თითქმის მთელი ისტორიის მანძილზე და შეადგენდაო ნაწილს ჯერ მცირე აზიის ელინისტურ სახელმწიფოებრივ გაერთიანებათა, შემდეგ რომის იმპერიისა, ხოლო უფრო გვიან აღმოსავლეთ რომის (ბიზანტიის) იმპერიისა.

განსაკუთრებით უმართებულა ასეთი აზრი საკუთრივ ლაზიის (რიზეს მხარის) მიმართ.

როგორც ეს ირკვევა საისტორიო წყაროებიდან, ანტიკურ ხანაში, ჩვენი წელთაღრიცხვის წინა პერიოდში, რიზეს მხარე, ტრაპიზონის მხარესთან ერთად, ნაწილია კოლხეთისა.

(ქსენოფონტე, ანაბასისი, წ. IV, თ. 8, § 8—24; წ. V, თ. 2, § 1; წ. V, თ. 3, § 2. — იხ. ზემოთ, გვ. 207).

მომდევნო ხანაში, ჩვენი წელთაღრიცხვის დასაწყისში, I საუკუნისათვის, კოლხეთის ნაწილს შეადგენს ტერიტორია ტრაპიზონის აღმოსავლეთით, მათ შორის რიზეს მხარე, და აგრეთვე ჭოროხის ხეობის დასავლეთი ნაწილი ვიდრე ქალაქ იდის ზონამდე — ოლთისის ხეობაში, საიდანაც უკვე იწყება იბერიის ტერიტორია.

(სტრაბონი, გეოგრაფია, წ. VII, თ. 4, § 3; წ. XII, თ. 3, § 17; წ. XI, თ. 2, § 14, თ. 2, § 18. — იხ. ზემოთ, გვ. 205, ქვემოთ, გვ. 438—439).

უფრო გვიან, II საუკუნეში ახალი წელთაღრიცხვისა, რიზეს მხარე ასევე არ შეადგენს რომის იმპერიის პროვინციას, არამედ, როგორც ეს უკვე აღნიშნული გვეჩვენა, ჩრდილოეთი ნაწილი შედის იბერიაში (ძვდრელთა თემი), ხოლო სამხრეთი ნაწილი შეადგენს ქართულს (ქანურს) სამეფო-სამთავროს, რომელიც ცნობილია სანეთის სახელწოდებით (მაკრონ-სანთა და ჰენი-ოხთა სამეფო)

(არიანე, SC, I, გვ. 222. — იხ. ზემოთ, გვ. 205).

მომდევნო პერიოდში, III საუკუნიდან ვიდრე VI საუკუნემდე, რიზეს მხარის ტერიტორია ასევე არ შედის რომის იმპერიაში, არამედ აქ არსებობს. იგივე ქართულ-ქანური სანეთის სამეფო-სამთავრო, რომლის ფარგლებშიაც გაერთიანებულია, რიზეს მხარესთან ერთად, ტრაპიზონის ზონაში მდებარე სურმენეს პროვინცია².

შემდეგ, მე-6 საუკუნის 70-იან წლებში რიზეს მხარის ტერიტორია შედის იბერიის (ქართლის) სახელმწიფოში და ამ დროიდან მას მიემართება სახელწოდება ზღვისპირა კლარჯეთი³.

¹ იხ. ზემოთ, გვ. 208—215.

² იხ. ზემოთ, გვ. 205—206, 223—226.

³ იხ. ზემოთ, გვ. 206, ქვემოთ, გვ. 423—425

მხოლოდ VII საუკუნის 30-იან წლებში ბიზანტიამ დაიჭირა ეს მხარე, როდესაც, როგორც გადწოდებულს ქართული მატრიანე, ბიზანტიის კეისარმა ერეკლემ მისტაცა იბერიას „სახლვარი ქართლისა სპერი და ბოლო კლარჯეთისა ზღვის პირი“¹.

მაგრამ ბიზანტიის უშუალო მფლობელობაში ეს მხარე მცირე ხანს დარჩენილა. მე-8 საუკუნეში, როდესაც ჩამოყალიბდა დასავლეთ საქართველოს — „აფხაზეთის“ სამეფო, მასში შევიდა რიზეს მხარე (საკუთრივ ლაზია) და მასთან ერთად აგრეთვე ტრაპიზონის მხარე (ხალდია)².

ჩვენ აქ შევხებით საკუთრივ ლაზიის ანუ რიზეს მხარის ისტორიას მე-8 საუკუნემდე.

მომდევნო პერიოდში, მე-8 საუკუნიდან ვიდრე მე-16 საუკუნემდე, როგორც ამის შესახებ ქვემოთ გვაქვს დაწვრილებით საუბარი, რიზეს მხარე, საკუთრივ ლაზია, განუყოფელი ნაწილია საქართველოსი, გარდა იმ ხანმოკლე პერიოდებისა, როდესაც უცხოელი დამპყრობელნი ძალით ახერხებენ მის მოწყვეტას საქართველოდან.

ასეთია ისტორია ჭანეთ-ლაზეთის მხარეთა ამ აღმოსავლეთი ნაწილისა. საკუთრივ ლაზიისა.

აქედან ჩვენ ვხედავთ, თუ რამდენად მცდარია შეხედულება, თითქოს ისტორიულ წარსულში ჭანეთ-ლაზეთის მხარეები სახელმწიფოებრივად არ ყოფილიყოს დაკავშირებული საქართველოსთან.

აქ საჭიროა ამასთან ხაზი გავუსვათ იმ გარემოებას, რომ ჭანეთ-ლაზეთი, რომელიც საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთ სანაპიროზე მდებარეობდა და საქართველოს ეროვნული ტერიტორიის ყველაზე შორეულ პერიფერიას წარმოადგენდა, მუდმივად იყო აგრესიის საგანი ძლიერი მეზობლების მხრივ. საქართველომ ისტორიულ წარსულში, მართალია, ვერ შესძლო ჭანეთ-ლაზეთის ტერიტორიის დაცვა მთელის მოცულობით, აგრესორებმა შესძლეს ხანგრძლივად მოეწყვიტათ საქართველოდან ჭანეთ-ლაზეთის ქვეყნის დასავლეთი ნაწილი, მაგრამ მტკიცება იმისა, რომ ჭანეთ-ლაზეთის ქვეყანას არ ჰქონდაო საქართველოსთან სახელმწიფოებრივი კავშირი, არ შეეფერება სინამდვილეს. ჭანეთ-ლაზეთი განუყოფელი ნაწილია საქართველოსი არა მხოლოდ ეთნიკურად, არამედ მას აერთებს საქართველოსთან აგრეთვე ისტორიული წარსული, სახელმწიფოებრივი ერთობა საქართველოსთან მისი ცალკეული ნაწილებისა.

დასასრულ, დავგრძენია აღვნიშნოთ აგრეთვე, რომ ქართულ ისტორიოგრაფიაში პოლიტიკური ვითარება ტრაპიზონის სამეფოს დაარსებისა არაა სწორად გაშუქებული, არაა სწორ ისტორიულ პერსპექტივაში მოცემული.

*

თუ ასეთ შეცდომებთან გვაქვს საქმე ქართულ ისტორიოგრაფიაში ჭანეთ-ლაზეთის ისტორიის საკითხთა გამო, ბუნებრივია, რომ კიდევ მეტ შეცდომებს აქვს ადგილი უცხოელ მეცნიერთა შრომებში, რომელთათვისაც ქართული საისტორიო პირველწყაროები მიუწვდომელი იყო.

¹ იხ. ზემოთ, გვ. 206.

² იხ. ზემოთ, გვ. 208—215.

ასე, ცნობილი ბიზანტინისტი თ. უსპენსკი, რომელმაც ასე ბევრი გააკეთა ტრაპიზონის მხარის ისტორიის შესწავლისათვის, მთელ რიგ შემთხვევებში მძიმე შეცდომებს უშვებს საქართველოს ისტორიის საკითხთა გამო.

თუ რამდენად შორს მიდის ეს შეცდომები, ჩანს იქიდან, რომ თ. უსპენსკის მოსაზრებით, არმენიაკის თემის საზღვარი VII—VIII საუკუნეებში ვითომც აღწევდა რიონამდე (ფასისამდე); შემდეგ ბიზანტიის ხალდიის თემის საზღვარი ვითომც ასევე რიონამდე აღწევდა; ხოლო ბოლოს ტრაპიზონის სამეფოს საზღვარი ვითომც კვლავ და კვლავ ისევ რიონამდე აღწევდა!

თ. უსპენსკის დასკვნით გამოდის, რომ თვით თამარის დროსაც კი, დასავლეთ საქართველოს სამხრეთი ნაწილი, რიონის სამხრეთით მდებარე მხარეები, მათ შორის გურია, აჭარა და კლარჯეთის სანაპირო ვითომც არ შედიოდა საქართველოში!..¹

რასაკვირველია, ყოველსავე ამას ისტორიულ სინამდვილესთან არაფერი აქვს საერთო.

ამ წინასწარი შენიშვნების შემდეგ გადავდივართ ჭანეთ-ლაზეთის ისტორიის საკითხთა განხილვაზე.

ჩვენ აქ ვეხებით, როგორც აღვნიშნეთ, ხანას მე-8 საუკუნიდან მოკიდებული, რამდენადაც წინა პერიოდის შესახებ ჩვენ უკვე გვქონდა მოკლედ საუბარი გამოკვლევის წინა თავებში.

თავდაპირველად შევჩერდებით ზოგადი ხასიათის ცნობებზე.

ზოგადი ცნობები

1. ჭანეთ-ლაზეთის (სამხრეთ კოლხეთის) ისტორიული სახელწოდებანი VIII—XVI საუკუნეებში.

ქართულ, სომხურ, ბერძნულ და თურქულ—სელჯუკურ საისტორიო წყაროებში ჭანეთ-ლაზეთი VIII—XVI საუკუნეებში ცნობილია შემდეგი სახელწოდებებით:

ა. ქართულ წყაროებში ქვეყნის სახელწოდებაა — ჭანეთ-ლაზეთი (ლაზია), და ქალდია (ხალდია), ნაწარმოებნი ქართველ ტომთა სახლებიდან: ჭანი, ლაზი, ქალდი (ხალდი).

ამათგან ჭანეთი არის ზოგადი სახელწოდება მთელი სამხრეთ კოლხეთისა²;

¹ თ. უსპენსკი, წიგნი Очерки из истории Трапезунтской империи, წერს (იხ. გვ. 21): „Береговая полоса от Фермоны до Фазиса была в полном обладании Алексея и Давида в первый период существования Трапезунтского царства“.

შემდეგ როდესაც ტრაპიზონის სამეფო ტერიტორიის მოცულობაში ცვლილებები მოხდა (ჯერ მოემატა დასავლეთ პონტოს და პაფლაგონიის ტერიტორიები, ხოლო შემდეგ ისევ ჩამოცილდა), ჩრდილოეთ საზღვრად ვითომც იგივე რიონი (ფასისი) დარჩენილა:

„Власть великих Комменов в Трапезунте значительно сократилась и в конце концов была ограничена прежней фемой Халдия (с одной стороны Фермодон, с другой Фазис, на юге цепь гор“ (იქვე, გვ. 32).

² იხ. ვამთაღმჭერელი, გვ. *915/758 და შენიშვნა 7 (ქართლის ცხოვრება, მ. ბროსეს გამოცემა, I. 1849 წ., გვ. 433).

ლაზია არის სახელწოდება ქვეყნის აღმოსავლეთი ნაწილისა, რიზეს მხარისა (ამავე მხარეს ეწოდება აგრეთვე ზღვისპირა კლარჯეთი)¹;

ქალდია (ხალდია) არის სახელწოდება ქვეყნის ცენტრალური ნაწილისა — ტრაპიზონის მხარისა²;

რაც შეეხება ქვეყნის დასავლეთ ნაწილს, კერასუნ-ფარნაკიის მხარეს, იგი ქართულ წყაროებში მოიხსენება ზოგადი სახელწოდებით — პონტოს ადგილნი³.

ბ. სომხურ წყაროებში, ისევე როგორც ქართულში, სამხრეთ-კოლხეთის მიმართ დამოწმებულია იგივე სატომო სახელწოდებანი; ქანები, ლაზები, ხალდები. სახელდობრ სომხურ წყაროებში ლაზია („ლაზივ“) — ეწოდება ქვეყნის აღმოსავლეთ ნაწილს, რიზეს მხარეს; ცენტრალურ ნაწილს, ტრაპიზონის მხარეს, ეწოდება ხალდია („ხალტიქ“) და ქანეთი („ქანივ“). დასავლეთ ნაწილს, (კერასუნ-ფარნაკიის მხარეს) მიემართება ზოგადი სახელწოდება პონტოსი.

ჩვენ უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ მე-7—9 საუკუნეთა სომხურ გეოგრაფიაში პროვინციები ლაზეთი და ხალდია — ქანეთი ითვლებიან ნაწილად „ეგერის“ (ეგრისის) ანუ კოლხეთის ქვეყნისა⁴.

გ. ბერძნულ წყაროებში, VIII საუკუნიდან მოკიდებული, ქანეთ-ლაზეთი (სამხრეთ კოლხეთის ქვეყანა) და მისი ცალკეული ნაწილები ცნობილია შემდეგი სახელწოდებებით.

1) ხალდიის თემი. სახელწოდება ხალდია თავდაპირველად მიემართება ქვეყნის ცენტრალურ ნაწილს, ტრაპიზონის მხარეს. მაგრამ რადგან ტრაპიზონის ადმინისტრაციული ერთეული — ხალდიის თემი ცალკეულ პერიოდებში აერთიანებდა ტერიტორიას ჭოროხიდან თერმოდონამდე, ამიტომ სახელწოდება ხალდიის თემი, ხალდია, ჩვენ გვხვდება აგრეთვე როგორც ზოგადი სახელწოდება მთელი სამხრეთი კოლხეთისა.

2) ლაზეთი, ლაზიკა. ბერძნულ წყაროებში, VII—VIII საუკუნეებიდან მოკიდებული, სახელწოდება ლაზეთი (ლაზიკა) მიემართება ქვეყნის აღმოსავლეთ ნაწილს, რიზეს მხარეს (ისევე, როგორც ქართულსა და სომხურ წყაროებში). მაგრამ მას შემდეგ, რაც ტრაპიზონის მხარე VIII საუკუნის მეორე ნახევარში ადმინისტრაციულად დასავლეთ საქართველოს დაუკავშირდა, ეს სახელწოდება ლაზეთი (ლაზიკა) გავრცელდა აგრეთვე ტრაპიზონის მხარეზედაც (იხ. ზემოთ, გვ. 214—215). მომდევნო პერიოდებში სახელწოდებით ლაზეთი აღინიშნება როგორც საკუთრივ რიზეს მხარე (უპირატესად). ისე მთელი სამხრეთი კოლხეთი. ასე, მაგალითად, საშუალო საუკუნეთა ბერძენი ავტორის გიორგი პახიმერის თხზულებაში ტრაპიზონის მეფეებს მიემართება სახელწოდება მთავარი ლაზთა, მფლობელი ლაზთა (იხ. Georgii Pachimeris, de Mich. Paleologo, ed. Bonn, გვ. 270, 287, 519).

¹ ლაზია — იხ. ბასილი ეზოსმოდღარი, გვ. 31. ზღვისპირა კლარჯეთი — იხ. ჯუანშერი, გვ. *414/196 („ბოლო კლარჯეთისა ზღვისპირი“), იტორია დავით აღმაშენებლისა, გვ. *514/282 („კლარჯეთი ზღვისპირამდის“).

² ქალდია (ხალდია) — იხ. იოანე საბანის-ძე, გვ. 66: სუმბატ დავითის-ძე, გვ. *585/355—6: ცხოვრება გიორგი I-ისა და ბაგრატ IV-ისა, გვ. *475/248.

³ იხ. ბასილი ეზოსმოდღარი, loc. cit.

⁴ იხ. ზემოთ, გვ. 212 (ქანეთი—ხალდია იხ. აგრეთვე მოსე ხორენელთან, II, 77).

3) საშუალო საუკუნეთა ბერძნულ წყაროებში ქვეყნის საერთო სახელად იხმარება აგრეთვე სახელწოდება კოლხეთი (სამხრეთ კოლხეთი). ასე, საშუალო საუკუნეთა ბერძენი ავტორი ლაონიკოს ხალკოკონდილესი ტრაპიზონის მეფეებს მოიხსენებს სახელწოდებით: კოლხეთის მეფენი, კოლხეთის მთავარი (იხ. Laonici Chalcocondylae, IX, 461, ed. Bonn.).

4) სატომო სახელწოდება ქანი (Τζανο) გვიანი ხანის ბერძნულ წყაროებში უპირატესად მიემართება ტრაპიზონის მხარეში, პონტოს მთიანეთში მოსახლე მთიელებს.

5) ქვეყნის დასავლეთ ნაწილში მოსახლე ქართველი ტომები საშუალო საუკუნეთა ბერძნულ წყაროებში ცნობილი არიან ხალიბებისა და ტიბარენების (ტიბრანების) სახელწოდებით. ამ სატომო სახელიდან ქვეყნის დასავლეთ ნაწილს (კერასუნ-ფარნაკიის მხარეს) ეწოდება ხალიბთა და ტიბარენთა მხარე ანუ ხალიბია¹.

გ. თურქ-სელჯუკების ოფიციალურ მატეანეში, რომელსაც სელჯუკ-ნამე ეწოდება, ჭანეთ-ლაზეთის (სამხრეთი კოლხეთის) შესახებ შემდეგი ცნობებია წარმოდგენილი. ჭანეთ-ლაზეთის (სამხრეთ კოლხეთის) ქვეყანას, მთლიანად აღებული, აქ ეწოდება სრულიადი ჭანეთი. ეს ქვეყანა, სრულიადი ჭანეთი, მატეანის ცნობით, განიყოფება სამ მხარედ: 1) ლაზიის მხარე—(რიზეს პროვინცია); 2) საკუთრივ ტრაპიზონის მხარე; 3) საკუთრივ ჭანეთის მხარე (ვიწრო მნიშვნელობით), რა სახელწოდებითაც უპირატესად ცნობილი ყოფილა ქვეყნის დასავლეთი ნაწილი².

აღსანიშნავია, რომ სელჯუკები საკუთრივ ჭანეთს (ვიწრო მნიშვნელობით) უწოდებენ ქვეყნის დასავლეთ ნაწილს; ეს იმის გამო, რომ თურქი სელჯუკები პირველად დამკვიდრდნენ შავი ზღვის სანაპიროზე სწორედ ამ ზონის მეზობლად, თერმოლონის სექტორში მოსახლე ჭანების დასავლეთით. (თვით. სახელწოდება ოსმალეთის გვიანდელი ადმინისტრაციული ერთეულისა — „ჭანიქის“ ანუ „ჯანიქის“ სანჯახისა, რომელიც ტრაპიზონის ვილაიეთში შედიოდა, იქიდან წარმოსდგა, რომ მის ფარგლებში მოქცეული იყო თერმოლონის სექტორის ჭანური ზონა).

*

2. ტერიტორიული ერთეულები: მხარეები და ოლქები.

გავეცნოთ ამის შემდეგ ჭანეთ-ლაზეთის მხარის დანაწილებას ტერიტორიულ ერთეულებად, მხარეებად და ოლქებად.

ჯერ სამხარეო ერთეულების შესახებ.

როგორც ეს ცხადი გახდა წარმოდგენილი მიმოხილვიდან, ჭანეთ-ლაზეთი ანუ სამხრეთი კოლხეთი განიყოფებოდა სამ მთავარ სამხარეო ერთეულად: რიზეს მხარე (აღმოსავლეთი ჭანეთ-ლაზეთი), ტრაპიზონის მხარე (შუა ჭანეთ-ლაზეთი) და კერასუნ-ფარნაკიის მხარე (დასავლეთი ჭანეთ-ლაზეთი); ისინი საშუალო საუკუნეთა წყაროებში, VIII—XV საუკუნეთა მანძილზე,

¹ ხალიბნი და ტიბარენნი (ტიბრანნი) იხ. ვესტატი თესლონიკელთან (SC, I, 208—209). ხალიბია— მიქაელ პანარეტის ტრაპეზუნტის ქრონიკაში (1905 წ., გვ. 3, 11, 12, 17).

² იხ. Ф. Успенский, История Византийской империи, III, 1948 წ., გვ. 602—603. შედ. ზემოთ, გვ. 204.

ატარებენ, როგორც გამოირკვა, შემდეგს ძირითადად, სატომო წარმოშობის სახელწოდებებს:

I. რიზეს მხარე (აღმოსავლეთი ქანეთ-ლაზეთი) = საკუთრივ ლაზია, ზღვისპირა კლარჯეთი;

II. ტრაპიზონის მხარე (შუა ქანეთ-ლაზეთი) = საკუთრივ ქალდია (ხალდია).

III. კერასუნ-ფარნაკიის მხარე (დასავლეთი ქანეთ-ლაზეთი) = ხალიბია, ხალიბია—ტიბარენია.

ეს სამი მთავარი სამხარეო ერთეულები თავის მხრივ განიყოფებიან უფრო მცირე მოცულობის საოლქო ერთეულებად.

თუ როგორი იყო ქანეთ-ლაზეთის ქვეყნის დანაწილება როგორც სამხარეო, ასე საოლქო ერთეულებად, ამის შესახებ წარმოდგენას იძლევა შემდეგი ცხრილი:

სამხარეო ერთეულები

საოლქო ერთეულები

<p>I. რიზეს მხარე ანუ საკუთრივ ლაზია (ზღვისპირა კლარჯეთი)</p>	<p>1. რიზეს ოლქი ანუ საკუთრივ ლაზია (ვიწრო მნიშვნელობით)</p> <p>1—ა. გონია-აფსარის სანაპირო უბანი</p> <p>2—ბ. მურღულის სანაპირო უბანი</p> <p>2. სოტიროპოლის ანუ რკინის-პალოს ოლქი</p>
<p>II. ტრაპიზონის მხარე ანუ საკუთრივ ქალდია</p>	<p>3. გიმორას ოლქი</p> <p>4. ტრაპიზონის ოლქი</p> <p>5. მაჭუკას ოლქი</p> <p>6. საკუთრივ ქალდია (ვიწრო მნიშვნელობით)</p>
<p>III. კერასუნ-ფარნაკიის მხარე ანუ ხალიბია (ხალიბია-ტიბარენია).</p>	<p>7. კერასუნ-ფარნაკიის ოლქი</p> <p>8. კოტიორას ოლქი</p> <p>9. ლიზანის ანუ ოანეს ოლქი</p>

მოგვყავს აგრეთვე შეფარდება საოლქო ერთეულებისა საშუალო საუკუნეებში არსებულ საეკლესიო დანაწილებასთან; იგი შემდეგ სურათს წარმოგვიდგენს:

1. რიზეს ოლქი	1. რიზე (ლაზიისა)
2. სოტიროპოლის ანუ რკინის-პალოს ოლქი	2. სოტიროპოლი

3. გიმორას ოლქი
4. ტრაპიზონის ოლქი
5. მაჭუკას ოლქი
6. საკუთრივ ხალდია

3. ტრაპიზონი (მიტროპოლია) შეძავალი საეპისკოპოსოებით

7. კერასუნ-ფარნაკიის ოლქი	4. კერასუნი
8. კოტიორას ოლქი	5. რიზე II (პოლემონის პონტოსი) ანუ ორიზა
9. ლიმანის ანუ ოანეს ოლქი	6. პოლემონი

აქვე ვუერთავთ ჭანეთ-ლაზეთის (სამხრეთ კოლხეთის) ისტორიულ რუკას (იხ. გვ. 272)

ცალკე საოლქო ერთეულებისა და მათი შემადგენელი ნაწილების შესახებ საჭიროა აღვნიშნოთ შემდეგი:

ა. რიზეს მხარის ძირითადი ერთეულის — რიზეს ოლქის შესახებ (=საკუთრივ ლაზია ვიწრო მნიშვნელობით) — იხ. ზემოთ, გვ. 254 - 257.

ბ. სოტიროპოლის ანუ რკინის-პალოს ოლქი (რომელიც მოიცავდა ოფის პროვინციას) და გიმორას ოლქი (რომელიც მოიცავდა სურმენეს პროვინციას) წარმოადგენდა როგორც ანტიკურ ხანაში, ისე საშუალო საუკუნეებში, ერთგვარ გარდამავალ ზონას რიზესა და ტრაპიზონის მხარეთა შორის. ბოლო უპირატესად სოტიროპოლის — ოფის პროვინცია დაკავშირებულია რიზეს მხარესთან, სურმენეს პროვინცია — ტრაპიზონის მხარესთან. (კერძოდ, ასეთი მდგომარეობა გვაქვს განსახილველი პერიოდის ბოლო საუკუნეებში)¹.

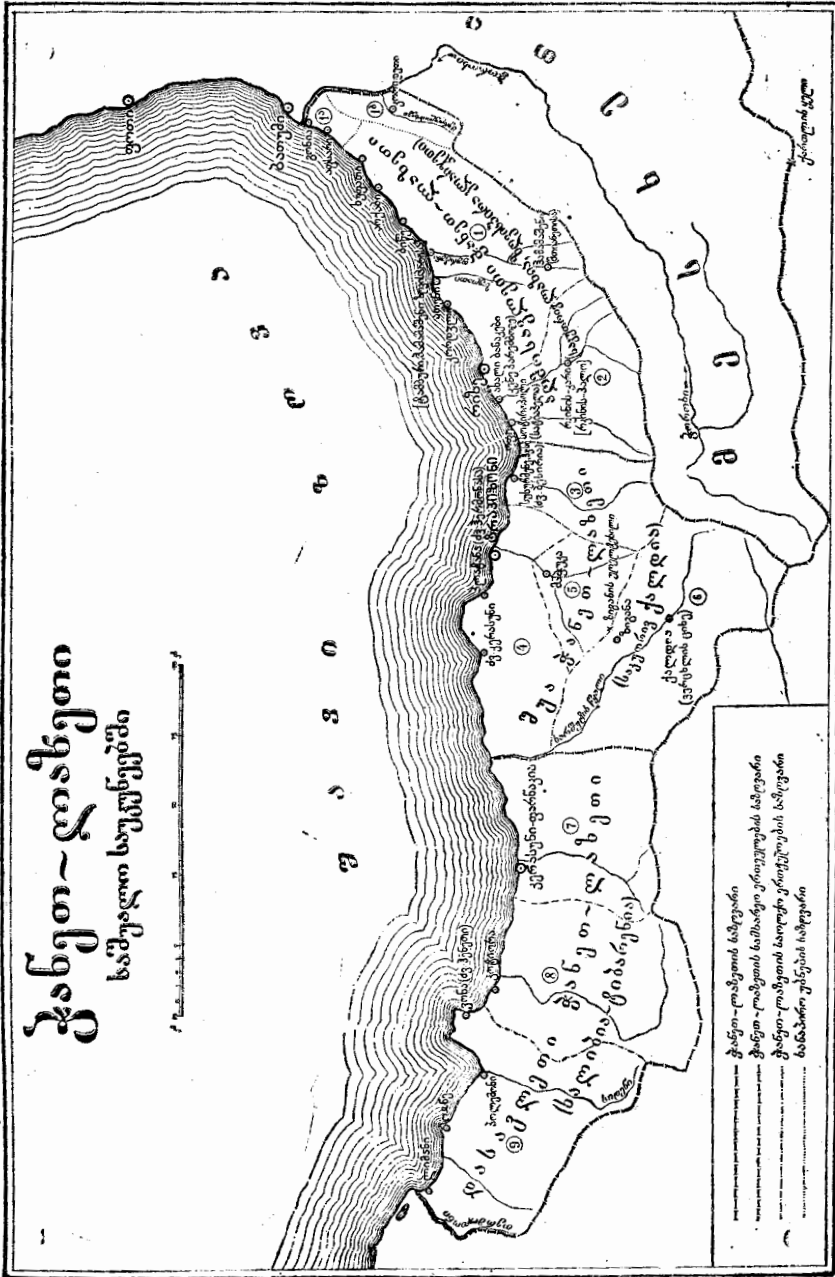
გ. რიზეს მხარის ჩრდილოეთ სექტორში მდებარე გონია-აფსარის სანაპირო უბანი წარმოადგენდა გარდამავალ ზონას შიდა კოლხეთის (დასავლეთ საქართველოს) საზღვართან: ასევე მურღულის სანაპირო უბანი გარდამავალ ზონას წარმოადგენდა მესხეთის საზღვართან.

დ. დანაწილება ტრაპიზონის მხარისა საოლქო ერთეულებად (საკუთრივ ტრაპიზონი, გიმორა, მაჭუკა, საკუთრივ ხალდია) ნაჩვენები გვაქვს იმ სახით, როგორც იგი აღნიშნულია განსახილველი პერიოდის ტრაპიზონის მხარის ადგილობრივ დოკუმენტებში².

¹ იხ. ზემოთ, გვ. 260—262; შეად. გვ. 288—289.

² იხ. Ф. Успенский, Очерки из истории Трапезунтской империи, 1929 წ., გვ. 81—89.

ქანეთ-ლაზეთი ხაშუკლი საუკუნეში

1. ქანეთი - ლაზეთის საზღვარი
 2. ქანეთი - ლაზეთის საზღვარი ქრისტეშობის დროს
 3. ქანეთი - ლაზეთის საზღვარი ეთნოგრაფიის საზღვარი
 4. მანაზკის უბნის საზღვარი

შენიშენა. არაბული ციფრებით აღნიშნულია სალაქო ციფრები (1, 2, 3...) და სანაპირო უბნები (1ა, 1ბ).
 რიგითი ციფრები (1, 2, 3...) ციფრების თანრიგით აღნიშნულია ცხრილში (იხ. გვ. 270).

დ. დასასრულ, დასავლეთის სამი ოლქის, კერასუნის, კოტიორასა და ლიმანის შესახებ (რომლებიც დასახელებულია ქართულ მატრიანებში)¹, საჭიროა შემდეგი აღნიშნოთ

კერასუნის (კერასუნ-ფარნაკიის) ოლქი მოიცავდა ზონას, რომელიც ანტიკური ხანის წყაროებში მოიხსენება, როგორც მოსინიკების და ფარნაკიის ხალიბების (ხალიბ-ხალდების) ტერიტორია²;

კოტიორას ოლქი არის ისტორიული ტერიტორია ტიბარენების ტომისა (რომლებიც საშუალო საუკუნეებში ტიბონების სახელწოდებით მოიხსენება)³;

ლიმანის ანუ ოჯნეს ოლქი არის ისტორიული ტერიტორია თერმოდონის სექტორში მოსახლე ხალიბთა, მაკრონთა და ჰენეთთა ტომებისა⁴.

ბ

ჰანეთ-ლაზეთის მხარეთა პოლიტიკური მდგომარეობა VIII—XVI საუკუნეებში

ვიძლევიტ მოკლე მიმოხილვას, თუ როგორი იყო პოლიტიკური მდგომარეობა ჰანეთ-ლაზეთის მხარეთა VIII—XVI საუკუნეთა მანძილზე.

ა. მე-8 საუკუნის მეორე ნახევარი — მე-9 საუკუნის პირველი ნახევარი.

ყველა არსებული საისტორიო წყაროების განხილვის შედეგად ჩვენ უკვე დადგენილი გვქონდა, რომ მე-8 საუკუნის მეორე ნახევარში ჰანეთ-ლაზეთის მხარეები, — რიზეს მხარე — საკუთრივ ლაზია, და ტრაპიზონის მხარე — ხალდია, პოლიტიკურ ადმინისტრაციულად გაერთიანებულია დასავლეთ საქართველოსთან (იხ. ზემოთ, გვ. 208—215).

ეს კავშირი რიზეს მხარისა და ტრაპიზონის მხარისა დასავლეთ საქართველოსთან — აფხაზეთის სამეფოსთან — არსებობს აგრეთვე მე-9 საუკუნის დასაწყისში⁵.

¹ იხ. ბასილი ეზოსმოდვარი, loc. cit.

² მითითება წყაროებზე იხ. ზემოთ, გვ. 203—204.

³ ტიბარენთა შესახებ იხ. იქვე, გვ. 203—204.

⁴ უერმოკონის ხალიბთა, მაკროათა და ჰენეთთა შესახებ იხ. იქვე, გვ. 203—204. ჰანეთ-ლაზეთის მხარეთა დასავლეთის მ სანაპირო ოლქში, რომელიც ქართულ მატრიანებში მოიხსენება ლიმანის სახელწოდებით (იხ. ბასილი ეზოსმოდვარი, გვ. 31), საშუალო საუკუნეებში მთავარი ცენტრებია ლიმანი (ანუ ლიმნია) და ოჯნეს შესახებ იხ. ზემოთ გვ. 254—255 და მიქაელ პანაოტის ტრაპეზუნტის ქრონიკა, გვ. 5, 16. ლიმანის ანუ ლიმნის ადგილმდებარეობის შესახებ, რომელიც მრავალგზის მოიხსენიება მიქაელ პანაოტის ქრონიკაში (გვ. 2, 5, 6, 8, 9, 10, 17) იხ. *Ф. Успенский, Очерки из истории Трапезунтской империи, 1929 წ.*, გვ. 90—99.

⁵ მე-9 საუკუნის პირველი მეოთხედის ბიზანტიელი ავტორები, როგორც აღნიშნული გვქონდა, ტრაპიზონის მხარეს მოიხსენებენ ნაწილად ლაზიკისა, რა სახელწოდებითაც ბიზანტიელი ავტორები აღნიშნავენ დასავლეთ საქართველოს (თეოფანე აღმსარებელი, 810—814 წ. წ.; ნიკფორე კონსტანტინეპოლიელი 806—815 წ. წ.; ამავე ხანას ეკუთვნის ბერძნული პირველწყარო აკათისტოს საკითხავი ა. იხ. ზემოთ, გვ. 214—215). ასევე სომხურ უსახელო გეოგრაფიაში, რომლის არსებული ტექსტი მე-9 საუკუნით თარიღდება, რიხს მხარე — ლაზია („ლაზივ“) და ტრაპიზონის მხარე — ხალდია („ხალტიკ“ — „ჰანივ“) დასახელებულია როგორც ნაწილი „გერ“-ისა, ეგრისისა ანუ დასავლეთ საქართველოსი. იხ. ზემოთ, გვ. 212.

ბ. მე-9 საუკუნის პირველი ნახევრიდან — მე-10 საუკუნის სამოციან წლებამდე.

მე-9 საუკუნის პირველ ნახევარში ბიზანტია ხანგრძლივ ომებს აწარმოებს დასავლეთ საქართველოსთან, აფხაზეთის სამეფოსთან. ჩვენ ჯერ აღნიშნული გვექნება, რომ მე-9 საუკუნის 30-იან და 40-იან წლებში ბიზანტიამ სამი ლაშქრობა მოაწყო დასავლეთ საქართველოს — აფხაზეთის სამეფოს — წინააღმდეგ. სამივე ლაშქრობა ბიზანტიელების სასტიკი დამარცხებით დამთავრდა. (უკანასკნელი ლაშქრობის დროს, როგორც გადმოგვცემს ბიზანტიური წყარო, ბიზანტიელებმა დაჰკარგეს 40.000 კაცზე მეტი)¹.

ბიზანტიელებმა, ამ დამარცხებათა შემდეგ, ხელი აიღეს ინტერვენციის ცდაზე თვით დასავლეთ საქართველოში, მაგრამ მათ მოუხერხებიათ დაქერა დასავლეთ საქართველოს — აფხაზეთის სამეფოს — სამხრეთი ნაწილისა, ჯერ ტრაპიზონის მხარისა (ხალდიისა), ხოლო შემდეგ რიზეს მხარისა (საქუთრივ ლაზიისა).

სახლვარის ხაზი ჯერ გატარებულა ქ. სოტიროპოლთან, ხოლო შემდეგ, მე-10 საუკუნის პირველ ნახევარში, ბიზანტიის პოლიტიკური საზღვარი აღწევს კოროხამდე ².

*

გ. მე-10 საუკუნის 60-იანი წლებიდან — მე-11 საუკუნის დასაწყისამდე, დავით დიდი კურაპალატის (961/966 — 1001 წ. წ.) ხანა.

მე-10 საუკუნის 60-იანი წლებიდან — ვიდრე მე-11 საუკუნის დასაწყისამდე ქართველთა სამეფოს (ქართლ-მესხეთის სახელმწიფოს) ფაქტიური ხელმძღვანელია გამორჩენილი სახელმწიფო მოღვაწე დავით დიდი კურაპალატი, მორავი ქართველთა სამეფოსი.

დავით კურაპალატს ორგზის შემოუერთებია ბიზანტიიდან ტერიტორიები, „ზემონი ქუეყანანი“.

ჯერ კიდევ დავითის სახელმწიფო მოღვაწეობის დასაწყისში, ბიზანტიის კეისრის ნიკიფორე ფოკას (953 — 969) დროს, ქართველთა სამეფოს შემოუერთებია „ზემო ქუეყანათა“ ერთი ნაწილი, — რიზეს მხარე (საქუთრივ ლაზია,

¹ იხ. ზემოთ, გვ. 217—218.

² ქ. პოზუაროკენეთი ცნობით ჩრდილოეთი საზღვარი აფხაზეთისა (რაც სახელწოდებითაც კ. პოზუაროკენეთი აღნიშნავს დასავლეთ საქართველო სამეფო) — არის ნიკოფსია, ხოლო სამხრეთი საზღვარი — ქ. სოტიროპოლი (იხ. De administrando imperio, c. 52). აქ ნაჩვენებია, როგორც ჩანს, აფხაზეთის სამეფოს ადრინდელი — ისტორიული სახელწოდება საზღვარი (იხ. აქ საკითხზე აკრუთუე სპეკულური შინაგან დამატებები). ხოლო შემდეგ, მე-10 საუკუნის პირველ ნახევარში, ბიზანტიის სახელმწიფო საზღვარს ფაქტიურად მიუღწევია მდინარე კოროხამდე კონტაქტინე პოზუაროკენეთის ცნობის თანახმად. ბიზანტიის სფეროში მე-10 საუკუნის პირველ ნახევარში მოქცეული იყო თემები მთრღულიისა და აკაფსიისისა; ხოლო აჭარის ტერატორიასთან (რომელიც ქართველთა სამეფოში შედიოდა) საზღვარის ხაზზე დასაბუთებულია Κασίσις (ყოფილი წყალი); იხ. De administrando imperio, c. 46.

ზღვისპირა კლარჯეთი)¹. ბიზანტია, ჩანს, იძულებული გამხდარა ანგარიში გაეწია საქართველოს პოლიტიკური მოთხოვნისათვის და წასულა დათმობაზე იმის გამო, რათა უზრუნველ ეყო ქართველთა სამეფოს და ბიზანტიის პოლიტიკური კავშირი. ქართველთა სამეფოს ამ დროს არა მხოლოდ პოლიტიკურად შემოოჭრებია რიზეს მხარე, არამედ ეკლესიურადაც რიზეს მხარე შორდება კონსტანტინეპოლს და საქართველოს ეკლესიას, ქართლის საკათალიკოსოს შემადგენლობაში შედის. (ნოტიციაში № 7, რომელიც კონსტანტინეპოლიტიკოსის ხანას, მე-10 საუკუნის პირველ ნახევარს ეკუთვნის, კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს შემადგენლობაში ნაჩვენებია სოტიროპოლის და რიზეს ეპარქიები; ხოლო ნოტიციაში № 8, რომელიც იოანე ციმისხის დროს, 969—970 წლებს ეკუთვნის, კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს ფარგლებში აღნიშნულია მხოლოდ სოტიროპოლის ეპარქია, ხოლო რიზეს ეპარქია კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს შემადგენლობაში უკვე აღნიშნული არაა. იხ. ზემოთ, საეკლესიო ოლქების ნუსხა, გვ. 238—239).

აღსანიშნავია ამასთან, რომ რიზეს მხარის პოლიტიკურად და ეკლესიურად საქართველოსთან გაერთიანების შემდეგ, ბერძნული ენის ხმარება ეკლესიაში და საქმის წარმოებაში „შეუცვლია“ ქართულს. დამახასიათებელია ამ მხრივ კორიდეტის საზარების მინაწერები: მე-10 საუკუნის პირველ ორ მესამედში, როდესაც რიზეს მხარე (ძულულის ხეობით, სადაც მდებარეობს კორიდეტო) — ბიზანტიას ეკირა, წარწერები კორიდეტის საზარებისა შესრულებულია ბერძნულით (იხ. ბერძნული წარწერები № № I, V, VIII: ამთგან V დათარიღებულია 965 წლით); ხოლო წარწერები, რომლებიც ეკუთვნიან მომდევნო პერიოდს, მე-10 საუკუნის ბოლო მესამედს, დავით კურაპალატის (961/966—1001) ხანას, შესრულებულია ქართულით (წარწერა II — ატი-რიონისა, ოთხთავის განახლების შესახებ, და წარწერა XXI — გიორგი ხუცის ძისა და სტეფანე დოლისყანელისა²).

უფრო გვიან, 978 წელს, ქართველთა სამეფომ მნიშვნელოვანი სამხედრო დახმარება გაუწია კონსტანტინეპოლს, რისთვისაც ბიზანტიამ ქართველთა სამეფოს დაუთმო აღმოსავლეთში მდებარე ახალი ქვეყნები — „ზემონი ქუეყანანი“ არაქსისა და ევფრატის ხეობებში (იხ. ზემოთ, გვ. 67). ამ დროსვე, ჩანს, გაფართოებულა ქართველთა სამეფოს ტერიტორია შავი ზღვის სანაპიროზე და საზღვარს ტრაპიზონამდე მიუღწევია. ეს ჩანს იმის მიხედვით, რომ მომდევნო პერიოდში, მე-11 საუკუნეში, როდესაც ატყდა ომი ბიზანტიასა და საქართველოს შორის „ზემო ქუეყანათა“ გამო, ბრძოლა წარმოებდა ტრაპიზონის ზონაში.

¹ გიორგი მთაწმიდელის ცნობით, „ზემო ქუეყანათა“ შემოერთება ბიზანტიიდან დავით კურაპალატის დროს ორგზის მომიძარა: პირველად 963—969 წლებში, ნიკოფორე ფოკას დროს (იხ. გიორგი მთაწმიდელი, ცხობება იოანესი და ვფთჳმესი, 1946 წ., გვ. 16; შედარებთ სვინაქსარული რედაქცია ცხობებისა გვ. 56); მეორედ 978 წელს (იხ. იქვე, გვ. 19). რომ პირველად, 963—969 წლებში შემოერთებული „ზემო ქუეყანანი“ შეიცავდა რიზეს მხარეს, ამას ადასტურებს ქვემოთ-მოხსენებული ნოტიცია № 8 (საიდანაც ირკვევა, რომ რიზეს მხარე არა მხოლოდ პოლიტიკურად, არამედ ეკლესიურადაც ჩამოშორებია ბიზანტიის ამავე ხანაში).

² აღსანიშნავია, რომ ასეთივე მდგომარეობა გვაქვს შემდგომ ხანაშიც. მე-11 საუკუნის დასაწყისიდან, როდესაც რიზეს მხარეზე ისევ გაავრცელა პოლიტიკური გავლენა ბიზანტიამ, კორიდეტის წარწერები კვლავ ბერძნულია (ბერძნ. წარწერები IX და II). ხოლო მე-11 საუკუნის ბოლო პერიოდში (1073 წლის ახლო დროიდან) და მთელი მე-12 საუკუნე, როდესაც რიზეს მხარე საქართველოს საზღვრებში შედის, ყველა წარწერები ქართულად არის შესრუ-

დ. 1001—1023 წლები.

1001 წელს, როდესაც გარდაიცვალა დავით დიდი კურაპალატი, ბიზანტიის კეისარმა ბასილი II-ემ, როგორც ცნობილია, დაიჭირა სამხრეთი ტაო და „ზემონი ქუეყანანი“, რომელიც ბიზანტიამ დაუთმო საქართველოს X საუკუნეში.

ეს გახდა მიზეზი დიდი ომისა, რომელიც შემდეგ გაიმართა ბიზანტიის იმპერიასა და საქართველოს შორის.

საქართველოს მეფემ გიორგი I-მა ისარგებლა იმ გარემოებით, რომ ბიზანტია ჩაბმული იყო ბულგარეთთან ომში, დაიჭირა ბიზანტიელთაგან მიტაცებული სამხრეთი ტაო და „ზემონი ქუეყანანი“ და განდევნა ბიზანტიის გარნიზონები¹.

როდესაც ბიზანტიის კეისარმა ბასილი II-ემ ძლევამოსილად დაამთავრა ომი ბულგარეთთან, მან მოსახოვა საქართველოს მთავრობას დაეცალა ეს უკან დაბრუნებული საქართველოს ტერიტორიები, რაზედაც საქართველოს მთავრობამ უარით უპასუხა.

1021 წელს ბიზანტიამ დაიწყო ომი საქართველოსთან, რომელიც სან წელს, 1021—1023 წლები გაგრძელდა.

ბრძოლა 1021 წელს დაიწყო ბასიანში. ფრონტი გასდევდა ბასიანიდან ტრაპიზონამდე. 1021—1022 წლების ზამთარში ბასილი კეისარს ბანაკი აქვს, როგორც აღნიშნულია ქართულ მატრიანებში, — „ქუეყანასა ხ აღ დ ი ი ს ა ს ა, მახლობელად ქალაქსა ტ რ ა პ ი ზ ო ნ თ ა ს ა“².

ლებული (ასეთია შავალრიცხოვანი ქართული წარწერები: ერისთავის ბეშქენ I-ის დროისა — V და XX, მურვან I-ის დროისა — XIII, III, XXI; ბეჟა-ბეშქენ II-ის დროისა — IX, XVI, VI, XIV; მურვან II-ის დროისა — X, XI, XV, XVII; ყუთლუ-არსლანის დროისა — XVIII; დაწერილი იოანე მათაშელია — XII).

მე-13 საუკუნეში, როდესაც რიხეს მხარე წარმოადგენს კონდომინიუმს ტრაპიზონის „მეფისა“ და საქართველოს „მეფეთ-მეფისა“, ჩვენ გვაქვს ერთი ჩეოხნული წარწერა (II) 1222—1232 წლებისა, და ქართული წარწერა ამირახორისა ჟან ჭიას ძისა (I), რომელიც მე-13 საუკუნის მეორე ნახევარს ეკუთვნის. ხოლო მომდევნო პერიოდში, მე-13 საუკუნის დასასრულიდან მოკიდებული, როდესაც რიხეს მხარე პოლიტიკურად საქართველოს ფარგლებშია მოქცეული (მე-13 საუკუნის ბოლოდან—მე-16 საუკუნემდე), წარწერები ქართულია (XXII და IV — ერისთავთ-ერისთავის ბეშქენ III-ისა, ამირახორის ჟან ჭიას-ძის ძისა).

ამრიგად, კორიდული წარწერები, მთი ქართულობა ან ბერძნულობა, მრავლისმეტყველ ჩვენებს იძლევა, ისინი ზუსტად შეეფარდებოდა ამ მხარის პოლიტიკურ ისტორიას.

(კორიდეთის სახარების ქართული წარწერები შესწავილილი გვაქვს დედანში. ნომრები ქართული წარწერებისა ზემოთ ნაჩვენები გვაქვს იმ რიგით, როგორადაც ეს აღნიშნულია. ნ. მარის გამოცემაში: *Грузинские приписки греческого евангелия из Коридии*, 1911 წ., ИАН, 211 და შდ. ნომრები ბერძნული წარწერებისა ნაჩვენები გვაქვს ენიშვის ინსტიტუტის გამოცემით: კორიდეთის ხელნ. წერი. 1937. შესახებ ქართული წარწერისა XXIII და ბერძნული წარწერებისა IX — იხ. აგრეთვე ს. ყუაზიშვილის წერილი, ყურნ. „ჩვენი მეცნიერება“, 1924 წ., № № 11—12, გვ. 83 და შდ.)

¹ იხ. არაბი მეხატოანე იაჰია ანტიოქელი, ვ. როხენის გამოცემა (Император Василий Болгаробойца, 1883 წ.), გვ. 61.

² იხ. ცხორება გიორგი I-ისა და ბაგრატ IV-ისა, გვ. *475/248; სუმბატ დავითის-მე, ცხორება ბაგრატიონთა, გვ. *85/ა55—356.

ბრძოლების შესახებ ტრაპიზონის ზონაში ბერძნულ წყაროებში უფრო დაწვრილებითი ცნობები ყოფილა დაცული, ვიდრე ქართულ მატიაწეებში. პროფ. ალ. ხახანაშვილი Fischer-ის გამოკვლევაზე მითითებით (Trapezus in XI XII Jahrh.) აღნიშნავს: „Василий Болгаробойца и Георгий I царь Абхазии и Грузии воюют из за Трапезундской области. Георгий I вознамерился занять Трапезундский порт в 1022 году и явился перед вратами города, но был отбит Василием Болгаробойцей“¹.

ბიზანტიოლოგს თ. უსპენსკის თავის კაპიტალურ შრომაში „История Византийской империи“, (т. III, 1948 წ., გვ. 599) აგრეთვე აღნიშნული აქვს „походы Василия Болгаробойцы против грузинского царя Георгия, подступившего к Трапезунту“.

ომი დასრულდა 1023 წელს ბიზანტიის გამარჯვებით. ბიზანტიამ ამ დროს შეიერთა შავი ზღვის სანაპირო — რიზეს მხარე. საზღვარი გატარებულა რიზეს მხარის ციხე-ქალაქ ხუფათის (ხოფის) სექტორში. (თვით ციხე-ქალაქი ხუფათი ბიზანტიის ფარგლებში დარჩენილა)².

*

ე. 1023—1073 წლები.

მომდევნო ნახევარი საუკუნის მანძილზე, 1023—1073 წლებში, რიზეს მხარე და ტრაპიზონი ბიზანტიას აქვს დაპყრობილი.

1045 წელს საქართველოს მეფემ ბაგრატ IV-ემ სცადა დაებრუნებინა ბიზანტიის მიერ დაკერილი ქანეთ-ლაზეთის მხარეები. ქართულ მატიაწეებში მოთხრობილია, რომ 1045 წელს ბაგრატ IV-ემ „მოიყვანა ქუთათისისა სამოქალაქოსა ლაშქარი, და გურიელნი აზნაურნი და ლომსიანნი, მოაყენა ხუფათის: დაუდგეს ფილაკავანნი და ბრძოდეს“³.

მაგრამ იმ შინაგანი განხეთქილების გამო, რაც გამოიწვია ლიპარიტ ორბელიანის განდგომამ (რომელთანაც ერთად მოქმედებდა ბიზანტიელების პოლიტიკური კრეატურა, საქართველოს ტახტის პრეტენდენტი დემეტრე გიორგის-ძე, ძმა ბაგრატ IV-ისა), — ჩაიშალა დაწყებული ბრძოლა ქანეთ-ლაზეთის დასაბრუნებლად. ბაგრატ IV იძულებული გამხდარა შეეჩერებინა ბრძოლა ხუფათის ფრონტზე.

1056 წელს საზღვრად საქართველოსა და ბიზანტიას შორის ისევ ციხე-ქალაქი ხუფათი ყოფილა⁴.

*

ვ. 1073—1089 წლები.

მე-11 საუკუნის 70-იანი წლების დასაწყისში, როგორც ცნობილია, დაიწყო თურქების (სელჯუკების) განსაკუთრებული გაძლიერება ანატოლიის სანაპიროზე, რამაც გამოიწვია ბიზანტიელების პოზიციების შესუსტება კავკასიაში.

¹ იხ. ალ. ხახანაშვილი, Трапезунтская хроника Михаила Панапета, 1905 წ., გვ. VII—VIII. (სამწუხაროდ თვით Fischer-ის შრომა თბილისის და მოსკოვის წიგნთსაცავებში არ მოიპოვება და ჩვენ იძულებული ვართ დავყმაყოფილდეთ პროფ. ალ. ხახანაშვილის ამ მითითებით).

² იხ. ცხორება გიორგი I-ისა და ბაგრატ IV-ისა, გვ. *487/261.

³ იხ. იქვე, loc. cit.

⁴ იხ. იქვე, გვ. *494/266.

1073—1074 წლებში საქართველოს მეფის გიორგი II-ის (1073—1089 წ.წ.) დროს საქართველომ დაიბრუნა ბიზანტიიდან „მძლავრებისაგან ბერძენთასა წარხუმულნი“ — ე. ი. მიტაცებულნი ქვეყანანი. ჯერ კიდევ 1073 წელს გიორგი II-ემ დაიპყრა ბიზანტიელთაგან ანაკოფიის ციხე („თავადი ციხეთა აფხაზეთისათა“), რომელიც ბიზანტიელებს ეჭირათ მე-11 საუკუნის 30-იანი წლებიდან; შემდეგ, 1073—1074 წლებში, საქართველომ დაიბრუნა სამხრეთი სანაპირო ზონა, — დ ვით კურაპალატის ყოფილი პროვინციები, — რომელიც დაპყრობილი ჰქონდა ბიზანტიას ბასილი კეისრის დროიდან, 1021—1023 წლების ომის შემდეგ. ამავე დროსვე საქართველომ შემოიერთა აგრეთვე მესხეთის საზღვრებზე მდებარე „ქარისა ციხე-ქალაქი და მისი მიმდგომი ქუეყანა“¹.

დავით კურაპალატის დროინდელ სხვა ქართულ პროვინციებთან ერთად, საქართველოს ამ დროსვე შემოუერთებია რიზეს მხარე, საკუთრივ ლაზიკის ანუ ზღვისპირა კლარჯეთი („მრავალნი ციხენი კლარჯეთისა“)*.

დაწყებული ამ დროიდან რიზეს მხარე (საკუთრივ ლაზიკა, ზღვისპირა კლარჯეთი) საქართველოს განუყოფელ ნაწილს წარმოადგენს როგორც მე-11 საუკუნეში, ისე მომდევნო ხანაში, მთელი მე-12 საუკუნის მანძილზე².

აქ საქიროა აღვნიშნოთ ამასთან, რომ საქართველოსთან პოლიტიკურად გაერთიანების შემდეგ, რიზეს მხარე ეკლესიურადაც ჩამოშორებია კონსტანტინეპოლს და გაერთიანებულა ზოგად ქართულ ეკლესიასთან (ქართლის საკათალიკოსოსთან).

კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს ყველა დოკუმენტში, რომლებიც ეყუთნიან ხანას მე-11 საუკუნის 80-იანი წლებიდან ვიდრე მე-13 საუკუნის 50-იან წლებამდე, რიზეს საეკლესიო ოლქი აღარ აღინიშნება კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს შემადგენლობაში (იხ. ნოტიციები: № 9 — XI საუკუნის 80-იანი წლებისა; № № 10, 11, 12, 13 — XII საუკუნისა; № 14 — XIII საუკუნის 50-იანი წლებისა. — იხ. ზემოთ, გვ. 240).

* დავით აღმაშენებელის ხანა (1089—1125 წ.წ.)

დავით აღმაშენებლის დროს საქართველომ გააფართოვა გავლენის სფერო ჰანეთ-ლაზეთის მხარეებში. თუ დავითის დრომდე და დავითის მეფობის დასაწყისში, მე-11 საუკუნის ბოლო ათეულში, საქართველოს საზღვრებში შედიოდა მხოლოდ რიზეს მხარე (საკუთრივ ლაზიკა ანუ ზღვისპირა კლარჯეთი), დავით აღმაშენებლის მეფობის მეორე პერიოდში (როდესაც XII საუკუნის პირველ მეოთხედში ჩამოყალიბდა საქართველოს ძლიერი სახელმწიფო, რომლის ფარგლებშიაც გაერთიანდა კავკასიის ქვეყნები შავი ზღვიდან — კასპიის ზღვამდე), საქართველოს პოლიტიკურად დაუკავშირდა ყოფილი ხალდიის თემი, ტრაპიზონის ადგილობრივი სამფლობელო (სამთაფრო), რომელიც ამ დროს შეიცავდა ტრაპიზონისა და კერასუნ-ფარნაკიის მხარეებს.

¹ იხ. ცხორება გიორგი II-ისა (ექსცერპტი), გვ. *511 — 512/280; დავით აღმაშენებლის ისტორია. გვ. *512/281.

² იხ. ცხორება გიორგი II-ისა (ექსცერპტი), loc. cit.

³ იხ. დავით აღმაშენებლის ისტორია, გვ. *514/282 (სადაც საქართველოს ნაწილად დასახელებულია „კლარჯეთი ზღვის პირამდია“); გვ. *531/208 და *537/503 (სადაც საქართველოს საზღვრებში აღნიშნულია რიზეს მხარის — ლაზეთის ციხე-ქალაქი ხუფათი). იხ. აგრეთვე ზემოთ, გვ. 275—276, შენიშვნა 1 (განხილვა კორინდეთის ოთხთავის წარწერებისა).

ტრაპიზონის სამფლობელოს (სამთავროს) ჩამოყალიბება და მისი საქართველოსთან დაკავშირება შემდეგ პირობებში მომხდარა.

1071 წლის სამხედრო კატასტროფის შემდეგ, რომელიც განიცადა ბიზანტიამ, როდესაც თურქ-სულჯუკებმა მანასკერტის ბრძოლაში დაამარცხეს ბიზანტიის ჯარი და თვით ბიზანტიის კეისარი რომანოზ დიოგენი ტყვედ წაიყვანეს, — თურქები გაჭრილან შავი ზღვის სანაპიროზე, ხალდიის ტემში (ტრაპიზონისა და კერასუნის მხარეებში). მცირე ხნით თურქებს, 1074 წლის ახლო, ხელთ ჩაუგდიათ თვით ქალაქი ტრაპიზონიც.

თურქ-სულჯუკები განდევნეს ქალაქ ტრაპიზონიდან და შემდეგ ხალდიის თემიდან (ტრაპიზონისა და კერასუნის მხარეებიდან) თვით ხალდია-ჰანეთის ადგილობრივმა ძალებმა, თეოდორე გავრას მოთავეობით.

თეოდორე გავრა არის დამაარსებელი ხალდიის (ტრაპიზონის) ადგილობრივი სამფლობელოსი, სამთავროსი.

თეოდორე გავრა ხალდია-ჰანეთის ადგილობრივ თავადთა გვარეულობიდან ყოფილა წარმოშობით.

ტრაპიზონის განთავისუფლების შემდეგ 1074 წლის ახლო, თეოდორე გავრას მოუხდენია ადგილობრივი ძალების ორგანიზაცია, ენერგიულად შესდგომია ბრძოლას თურქ-სულჯუკების წინააღმდეგ და საბოლოოდ გაუწმენდია ხალდიის თემი (ტრაპიზონისა და კერასუნის მხარეები) შემოსეული მტრებისაგან.

ამ ბრძოლების დროს კონსტანტინეპოლის მთავრობას არავითარი დახმარება არ გაუწევია ტრაპიზონისათვის. ანატოლია ამ დროს მოფენილი იყო თურქთა ურდოებით, რომლებიც მაშინ პირველად მკვიდრდებოდნენ ანატოლიის მიწა-წყლებზე, და ურთიერთობა კონსტანტინეპოლისა ტრაპიზონთან ფაქტიურად შეწყვეტილი იყო. მთელ ამ ბრძოლებს თურქებთან ხალდიის თემში აწარმოებენ ადგილობრივი ხალდია-ჰანეთის ჯარები თეოდორე გავრას მოთავეობით.

ამრიგად ჩაეყარა საფუძველი ხალდიის (ტრაპიზონის) ადგილობრივ სამფლობელოს (სამთავროს), რომლის ფარგლებშიაც გაერთიანდა ტრაპიზონის და კერასუნის მხარეები. ხალდიის (ტრაპიზონის) სამფლობელო ამ დროს აღწევს სამხრეთით კოლონიამდე, აღმოსავლეთით კოროხის ხეობის სათავეებამდე¹. (რაც შეეხება რიხეს მხარეს, საკუთრივ ლაზიას ანუ ზღვისპირა კლარჯეთს, იგი, როგორც აღნიშნული გვექონდა, საქართველოს სამეფოს ნაწილს წარმოადგენს).

თეოდორე გავრა სრულიად დამოუკიდებლად მართავს ხალდიის (ტრაპიზონის) სამთავროს, თუმცა პირველ პერიოდში მას არ შეუწყვეტია კავშირი კონსტანტინეპოლთან. თეოდორე გავრა იყო კონსტანტინეპოლში და აქ მან სამეფო კარზე დასტოვა თავისი ვაჟი, რომელიც სიძე უნდა გამხდარიყო ბიზანტიის კეისარის ალექსი კომნენისა. მაგრამ კონსტანტინეპოლის მთავრობას, რომელიც არ ურიგდებოდა ხალდია-ჰანეთის ფაქტიურ დამოუკიდებლობას, თეოდორე გავრას ვაჟი მძევლად გამოუტყდადებია. როდესაც ახალგაზრდა გავრა სცილილა სამშობლოში, ჰანეთში, გაქცევას, იგი დაუტყვევებიათ და გადაუ-

¹ იხ. Ф. Успенский, История Византийской империи, т. III, 1948 წ., გვ. 600.

სახლებიან ფილიპოპოლში. მას ამის შემდეგ აღარ ღირსებია სამშობლოში დაბრუნება¹.

ამ გარემოებამ, რასაკვირველია, კიდევ უფრო გააღრმავა განხეივნილება კონსტანტინეპოლსა და უკვე ფაქტიურად დამოუკიდებელ ტრაპიზონის სამთავროს შორის.

უფრო გვიან, როდესაც გარდაიცვალა თეოდორე გავრა, რომლის დროსაც, როგორც აღნიშნეთ, საფუძველი ჩაეყარა ხალდიის ფაქტიურ დამოუკიდებლობას, კონსტანტინეპოლი კვლავ სცდილა დაემორჩილებინა ხალდია.

ბიზანტიის კეისარმა მოახერხა დაეტყველებინა თეოდორე გავრას მემკვიდრე, ხალდიის (ტრაპიზონის) მფლობელი გრიგოლ გავრა, რომელიც ამის შუამდგომლობის წლის განმავლობაში ტყვედ ჰყავდათ კონსტანტინეპოლში. შემდეგ იგი განათავისუფლეს და ისევ დააბრუნეს ხალდიის ტემის მმართველად, ცხადია იმ პირობით, რომ იგი სცნობდა კონსტანტინეპოლის მთავრობის ხელისუფლებას.

მაგრამ გრიგოლ გავრა, ტრაპიზონში დამკვიდრების შემდეგ, ისევ განაგრძობს თავისი მამის ხაზს. კავშირი კონსტანტინეპოლს და ტრაპიზონს შორის ისევ სუსტდება.

ამ პერიოდს, XII საუკუნის პირველ მეოთხედს, ეკუთვნის საქართველოს სახელმწიფოს გაძლიერება დავით აღმაშენებლის დროს.

დავით აღმაშენებელი, როგორც აღნიშნავენ, არა ერთგზის გამოჩენილა თავისი ძლევამოსილი ჯარებით ტრაპიზონთან².

დავითის დროს ხალდია-ტრაპიზონის სამფლობელო (რომელიც ამ დროს მოიცავდა ტრაპიზონისა და კერასუნის მხარეებს), პოლიტიკურად უკავშირდება საქართველოს.

ძველ-ქართული ძეგლიდან, საქართველოს ხელმწიფის კარის გარიგებიდან, დასტურდება, რომ დავით აღმაშენებლის დროს ტრაპიზონის სამფლობელო საქართველოს სახელმწიფოსთან არის დაკავშირებული და ტრაპიზონის მფლობელი საქართველოს მეფეთ-მეფის ვასალთა შორის ითვლებოდა³.

ეს ვასალი საქართველოს სახელმწიფოსი თუმცა სახელდებით მოხსენებული არაა, მაგრამ ქრონოლოგიის მიხედვით იგი, ჩანს, იყო გრიგოლ გავრა.

კავშირი ტრაპიზონის სამფლობელოსი საქართველოს სახელმწიფოსთან, რომელიც დამყარებულა გრიგოლ გავრას დროს, ასევე გრძელდება მისი შვილის და მემკვიდრის კონსტანტინე გავრას მფლობელობის დროს.

კონსტანტინეპოლი, ცხადია, არ შერიგებია ტრაპიზონის მხარის ჩამოშორებას. ბიზანტიურ წყაროებში დაცულია ცნობა, რომ ამ დროს (როდესაც ტრაპიზონის მფლობელად იყო კონსტანტინე გავრა) ბიზანტიის კეისარს იოანე II კომნენს (1118 - 1143) გამოულაშქრნია ტრაპიზონის წინააღმდეგ, მაგრამ დაარცხებული უკან გაბრუნებულა⁴.

¹ იხ. Ф. Успенский, *op. cit.*, გვ. 600.

² იხ. პრაუ ალ. აბანაშვილი, *Хроника Михаила Панарета* (1905 წ., გვ. III): „Давид, грузинский царь, прозванный Возрожителем, ... простер свои завоевательные претензии на всю Анатолию до Трапезунда...“; გვ. VIII: „Царь Давид Возродитель береговую полосу встречивал своими завоеваниями и Трапезундская феода подверглась его вторжению...“

³ იხ. საქართველოს ხელმწიფის კარის გარიგება, § 20 (ი. თაყაიშვილის გამოცემა, 1920 წ., გვ. 12).

⁴ იხ. Ф. Успенский, *История Византийской империи*, т. III, 1948 წ., გვ. 600.

ც. დავით აღმაშენებელიდან — თამარის ხანამდე (1125—1184 წ.წ.).

მომდევნო პერიოდში, მე-12 საუკუნის მანძილზე, გრძელდება მეტოქეობა ბიზანტიასა და საქართველოს შორის ტრაპიზონის მხარის გამო.

ერთხანად ბიზანტია აღწევს თავის მიზნებს. ტრაპიზონში XII საუკუნის პირველ ნახევარში მოხდა გადატრიალება, რის შედეგად გავრას გვარეულობა განდევნილ იქმნა ტრაპიზონიდან. მას შემდეგ კონსტანტინეპოლი აგრცელებს თავის გავლენას ტრაპიზონზე და ნიშნავს აქ თავის ხელქვეით დუკებს. შემდეგ, XII საუკუნის შუა წლებში, გავრები კვლავ ბრუნდებიან ტრაპიზონში.

საქართველოს მთავრობა, დანტერესებული ტრაპიზონის მხარის ბედით, ცხადია გულგრილად არ შესცქეროდა ამ ამბებს.

ცნობილი ბიზანტინოლოგი თ. უსპენსკი, ეხება რა იმ აქტიურ პოლიტიკას, რომელსაც აწარმოებენ საქართველოს მეფეები XII საუკუნეში შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროზე (ტრაპიზონის მხარის ზონაში) უპირატესობის მოპოვების მიზნით, აღნიშნავს, რომ ქართველი ჯარები თამარის მამის გიორგი III-ის (1155—1184 წ.წ.) დროს აღწევენ როგორც კარნუ-ქალაქამდე (არზრუმამდე), ისე ტრაპიზონამდე¹.

თ. თამარის ხანა. პირველი პერიოდი (1184—1204 წ.წ.).

თამარის მეფობის პირველ პერიოდში საუკუნოვანი მეტოქეობა ბიზანტიასა და საქართველოს შორის ტრაპიზონის მხარეში უპირატესობის მოპოვებისათვის გართულდა ახალი მომენტებით.

1183 წელს ბიზანტიის ტახტზე ავიდა კომნენთა გვარეულობის მეორე შტოს წარმომადგენელი ანდრონიკე კომნენი, რომელიც ქართულ მატთანაა ცნობით, საქართველოში იყო ერთხანად (იმ პერიოდში, როდესაც იგი ბიზანტიიდან იყო განდევნილი); ანდრონიკე კომნენი მეგობრულ ურთიერთობაში იმყოფებოდა საქართველოს მეფესთან გიორგი III-თან და საქართველოში ყოფნის დროს იგი მონაწილეობასაც ღებულობდა ქართველთა ლაშქრობებში². ანდრონიკე კომნენი ნათესავე კავშირშიაც იყო საქართველოს სამეფო სახლთან.

1185 წელს კონსტანტინეპოლში მოხდა გადატრიალება; ანდრონიკე კომნენი მოკლულ იქმნა და გამეფდა ახალი დინასტია — ანგელნი. ანდრონიკე კომნენის შვილები გადმოიხვეწნენ საქართველოში და აქ მათ, სხვა ბიზანტიელ ლტოლვილებთან ერთად, თავშესაფარი ჰპოვეს თამარ მეფის კარზე.

ბიზანტიის მთავრობა, ახალი დინასტიის — ანგელთა — სახით, ცხადია, უკმაყოფილო იყო იმ მფარველობით, რომელსაც საქართველო უწევდა ბიზანტიის წამოგდებულ დინასტიასა და კონსტანტინეპოლელ ემიგრანტებს. ამი ყომაც ბიზანტიის მთავრობა ამ დროიდან ადგება აგრესიულ ანტი-ქართულ პოლიტიკას. როდესაც 1187 წელს საქართველოდან განდევნილ იქმნა გიორგი, ძე ანდრია ბოგოლიუბსკისა, მან თავშესაფარი კონსტანტინეპოლში ჰპოვა. შემდეგ

¹ იხ. იქვე, გვ. 600.

² იხ. ისტორია-აზმანნი შარავანდედთანი, გვ. *611—612/384—385.

შემოგზავნა საქართველოში გიორგი ანდრიას-ძისა, და აჯანყება, რომელიც დასავლეთ და სამხრეთ საქართველოში მოეწყო 1190—1191 წლებში, ეს იყო ბიზანტიელთა შენიღბული ჩარევა საქართველოს საქმეებში, ბიზანტიის ანტიქართული პოლიტიკა მოქმედებაში.

ამ დროს, მე-12 საუკუნის ბოლო ათეულში, ბიზანტიელებს განუმტკიცებიათ თავისი პოზიციები ტრაპიზონში და მოუხერხებიათ თავისი პოლიტიკური გავლენა გაეგრძელებიათ აგრეთვე თვით რიზეს მხარეზედაც (საკუთრივ ლაზია), რომელიც მე-11 საუკუნის ბოლო მეოთხედიდან საქართველოს სამეფოს განუყოფელ ნაწილს წარმოადგენდა.

*

ი. თამარის ხანა, მეორე პერიოდი (1204—1212 წ.წ.). ტრაპიზონის სამეფოს დაარსება 1204 წელს.

საუკუნოვანი მეტოქეობა ბიზანტიასა და საქართველოს შორის ტრაპიზონის მხარის გამო დასრულდა თამარის მეფობის მეორე პერიოდში, 1203—1204 წლებში, როდესაც საქართველომ დაიჭირა ქანეთის მხარეები მთლიანად და აგრეთვე მისი მეზობელი ქვეყნები შავი ზღვის სამხრეთ სანაპიროზე.

თანამედროვე ქართველ ისტორიკოსს ბასილი ეზოსმოდვარს შემდეგნაირად აქვს ჩამოთვლილი ის ქვეყნები, რომლებიც საქართველომ დაიჭირა ბიზანტიასთან ამ ომის შედეგად 1203—1204 წლებში; ისტორიკოსის სიტყვით, ქართველებმა „წარუღეს“ ბიზანტიელებს:

„ლაზია, ტრაპიზონი, კერასუნტი, კოტიორა, ლიმანი, სამისონი, სინოპი, ამასტრია, ერაკლეა, და ყოველნი ადგილნი ფებლალონიისა და პონტოსანი“¹.

ჩამოთვლილი მხარეებიდან, პირველი ხუთი—საკუთრივ ქანეთის ტერიტორიას შეიცავს: ლაზია—რიზეს მხარე; ტრაპიზონი—ხალდია; შემდეგი სამი ერთეული—კერასუნტი, კოტიორა და ლიმანი არის ოლქები ხალიზია-ტიბარენიისა (კერასუნ-ფარნაკიის მხარისა).

დანარჩენი მხარეები, რომლებიც თერმოდონის დასავლეთით მდებარეობდნენ,—სამისონი, სინოპა, ამასტრია. ერაკლეა და ყოველი ადგილნი ფებლალონიისა“ — უკვე ბერძნული ქვეყნებია. (კერძოდ, უკანასკნელი მხარე, ერაკლიის ოლქი, სულ ორასიოდე კილომეტრის მანძილზე ახლავს კონსტანტინეპოლს).

ეს ბერძნული ქვეყნები, რომლებიც დაუქერია ქართველთა ჯარს 1203—1204 წლებში, თავისი მოცულობით არა ნაკლები იყო, ვიდრე საკუთრივ ქანეთის ტერიტორია.

რაკი ამრიგად ქართველების მიერ 1203—1204 წლებში ომის შედეგად დაქერილი ტერიტორია შეიცავდა არა მარტო საკუთრივ ქანეთს, არამედ ბერძნულ ქვეყ-

¹ იხ. ბასილი ეზოსმოდვარი, ცხორება მეფეთ-მეფისა თამარისა, ივ. ჯავახიშვილის გამოცემა, 1944 წ., გვ. 11. (აღვნიშნავთ ამასთან, რომ გვიანდელ ხელნაწერებში ქალაქების თანრიგით ერთ ადგილას არეულია, სახელდობრ კერასუნტი და კოტიორა მოაყენებულა სიაოპის შემდეგ, რაც არღვევს ჩაპოვლის დროს მიღებულს გეოგრაფიულ თანმიმდევრობას. ტექსტი ჩვენ აქ მოგვყავს მისი პირვანდელი სახით).

ნებსაც, საქართველოს მთავრობას, იმ პოლიტიკის თანახმად, რომელსაც იგი ამ ეპოქაში ატარებდა ახლად შემოერთებული და განსხვავებული სახელმწიფოებრივი ტრადიციების მქონე ქვეყნებს მიმართ, — მიზნშეწონილად დაუნახავს ამ ახალი ტერიტორიების ორგანიზება ცალკე სამეფოს სახით, საქართველოს პოლიტიკური გავლენის, პროტექტორატის ქვეშ (1204 წელს).

ტრაპიზონის ამ ახლად შექმნილი საქმეუს სათავეში საქართველოს მთავრობამ დააყენა კომნენტა დინასტიის წარმომადგენელი ალექსი ანდრონიკეს-ძე, ხოლო მის თანამოსაყდრედ მისი ძმა დავითი (ამ უკანასკნელის სამფლობელოს შეადგენდა საკუთრივ ბერძნული ქვეყნები დასავლეთ პონტოსა და პაფლაგონიაში).

უნდა ვიცოდეთ, რომ ალექსი და დავითი კომნენტები საქართველოში იყვნენ აღზრდილი ბავშვობიდანვე და სავსებით გაქართველებულნი იყვნენ. აკადემიკოსი კუნიკი შრომაში „Основание Трапезундской империи в 1204 году“ სამართლიანად წერს ალექსი და დავით კომნენტა შესახებ:

„Комнены еще младенцами попали в Грузию, где и получили воспитание. Природным языком их был грузинский. Воспитываясь и вырастая при дворе своей родственницы (царицы Тамар)... они всюду были под влиянием грузинской жизни и грузинских понятий...“¹.

აქ საჭიროა აღვნიშნოთ ამასთან, რომ საქართველოს სახელმწიფოს ამ ეპოქაში აქვს პრეტენზიები იყოს მეთაური აღმოსავლეთის ქრისტიანული მსოფლიოსი და შესცვალოს ამ მხრივ ბიზანტიის (აღმოსავლეთ რომის) ამ დროს უკვე დაკნინებული იმპერია². და კერძოდ ეს ფაქტი, რომ თამარ მეფის მთავრობამ ამ ახლად შექმნილი ტრაპიზონის სამეფოს სათავეში დააყენა კომნენტები, ბიზანტიის ყოფილი დინასტიის წარმომადგენლები, რომლებიც ატარებდნენ მაღალ ტიტულს — რომაელთა ავტოკრატორი (იმპერატორი), და რომ ტრაპიზონის სამეფოს საქართველოს მთავრობამ მიაკუთვნა ძველი ბიზანტიის იმპერიის შემცვლელის როლი, და ეს მაშინ, როდესაც ტრაპიზონის მეფე ფაქტიურადაც და უფლებრივადაც საქართველოს „მეფეთ-მეფის“ ვასალი იყო, — არის მაჩვენებელი ამავე იდეოლოგიისა, რომელსაც იცავენ საქართველოს სახელმწიფო მოღვაწენი, და რომელიც საქართველოს „მეფეთ-მეფეს“ აღმოსავლეთის ქრისტიანული მსოფლიოს მეთაურის როლს მიაკუთვნებდა.

ცნობილი ბიზანტინისტი თ. უსპენსკი ასე აფასებს ტრაპიზონის სამეფოს დაარსებას და კომნენტა დინასტიის დამკვიდრებას ტრაპიზონის სამეფოს ტახტზე:

„Утверждение (Комненов) на Черноморье было делом правительства Тамар, и на первых порах Алексей должен был сознать себя ее вассалом, сколько бы знатен он сам ни был. В таком свете основание государства Комненов является лишь эпизодом в борьбе Грузии за преобладание на восточном Черноморье, продолжением политики отпа Тамар, войска которого доходили и до Ерзерума и до самого Трапезунта“.

¹ იხ. Ученые записки Академии Наук, по I и III отд., 2 т., вып. 5, 1854 წ. გვ. 726.

² იხ. პ. ინგოროყვა, თამარ მეფის იამბიკონი (ქუთბ. „მნათობი“, 1941 წ., № 3, გვ. 130—131, 133—139).

თ. უსპენსკის დასკვნით — კომენტები იყვნენ თამარის პოლიტიკის იარაღ-ნი („орудиями её политики“)¹.

საქართველოს სახელმწიფოს ოფიციალური სტატუსით ტრაპიზონის სამეფო საქართველოს სახელმწიფოს პროტექტორატის ქვეშ ითვლებოდა და იგი ისეთივე ხელქვეითი იყო საქართველოს „მეფეთ-მეფისა“, როგორც „ყმად-ნაფიცო“ (ვასალური) ქვეყანა შირვანი.

(იხ. საქართველოს ხელმწიფოს კარის გარიგება, § 20)².

თამარ მეფის ისტორიკოსი ბასილი ეზოსმოდღარი ჩამოთვლის საქართველოს სახელმწიფოს ვასალურსა და პროტექტორატის ქვეშ მყოფ ქვეყნებს კავკასიაში. როგორც იყვნენ:

ა) აღმოსავლეთ კავკასიის ქვეყნები: შირვანი და დარუბანდი;

ბ) კავკასიის მთიელთა ქვეყნები (ჩრდილო კავკასიაში): ლუნძეთი (ავარია, დაღისტანში), ოვსეთი (ალანეთი), ქაშაგეთი (საჩერქეზო);

გ) სამხრეთ-დასავლეთ კავკასიაში: კარნუ-ქალაქი (—არზრუმის მხარე).

საქართველოს ამ ხელქვეითი ქვეყნების რიცხვს, ისტორიკოსის ცნობით, ეკუთვნის აგრეთვე ტრაპიზონი. ისტორიკოსის სიტყვით, ყველა ეს ქვეყნები, რომლებიც საქართველოს მფარველობის ქვეშ იმყოფებოდნენ, საქართველოს წყალობით ეღირსნენ თავისუფალ ცხოვრებას და მტრებისაგან დაცვას; ისტორიკოსი წერს: „მოჴამე არს სახლი შარვანშეთი და დარუბანდელთა, ლუნძეთა, ოვსთა, ქაშაგთა, კარნუ-ქალაქელთა და ტრაპიზონელთა, რამეთუ თავისუფლებითსა ცხოვრებასა ამის მიერ [თამარის მიერ] იყვნეს და მტერთაგან უზრუნველობასა“³.

*

ია. XIII საუკუნე (1212—1297 წლები).

მე-13 საუკუნის მეორე ათეულში ტრაპიზონის სამეფოში ტერიტორიული ცვლილებები მოხდა: სახელდობრ ტრაპიზონის სამეფოს ჩამოშორდა ბერძნული ტერიტორიები (სამისონის, სინოპის, ამასტრიის და ერაკლიის ოლქები), რომლებიც მეტწილად დაიჭირეს თურქებმა, ხოლო ნაწილობრივ (დასავლეთი სანაპირო ოლქები) შევიდა ბიზანტიის (ნიკეის) სამეფოში. ამის შემდეგ, მთელი მომდევნო ისტორიის მანძილზე, ტრაპიზონის სამეფოს ტერიტორია შეიცავს მხოლოდ ჴანეთის მხარეებს და მისი საზღვარი დასავლეთის მხრით აღწევს მდ. თერმოდონამდე, რომელიც ჴანური მოსახლეობის ისტორიულ დასავლეთ მიჯნას წარმოადგენდა.

აღსანიშნავია ამას გარდა, რომ მე-13 საუკუნეში, ვიდრე 80-იან წლებამდე, ტრაპიზონის სამეფოსთან ადმინისტრაციულ კავშირში იმყოფება რიზეს მხარე ანუ საკუთრივ ლაზია, რაც ქართული გავლენის გაძლიერებას იწვევდა ტრაპიზონის სამეფოში. რამდენადაც რიზეს მხარე, თავისი ისტორიული წარსულით, განსაკუთრებით მჭიდროდ იყო დაკავშირებული შიდა საქართველოსთან. რიზეს მხარე ამ ხანაში, მე-13 საუკუნეში, განსაკუთრებული სტატუსით სარგებლობს: იგი არის კონდომინიუმი (საერთო სამფლობელო) საქართვე-

¹ Ф. Успенский, История Византийской империи, III, 1948 წ., გვ. 601.

² ი. თაყაიშვილის გამოცემა, 1920 წ., გვ. 12.

³ იხ. ბასილი ეზოსმოდღარი, ცხოვება მეფეთ-მეფისა თამარისა, გვ. 35.

ლოს სახელმწიფოსი და ტრაპიზონის სამეფოსი. აქაური ფეოდალები ითვლებიან ხელკეფითად როგორც ტრაპიზონის „მეფისა“, ისე საქარსველოს „მეფეთ-მეფისა“¹. ფაქტური ძალა-უფლება რიზეს მხარეში, როგორც ჩანს, საქართველოს ცენტრალური მთავრობის ხელშია. ეკლესიურადაც რიზეს მხარე ეკუთვნის საქართველოს, ქართლის საკათალიკოსოს, და არა კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს².

აღსანიშნავია ამას გარდა განაკუთრებული სტატუსი — ქანეთ-ლაზეთის მეორე სეპტორისა, — ქალდიის ვერცხლის მალაროების ზონისა. ტრაპიზონის მხარეში, საკუთრივ ქალდიის ოლქის (ცენტრი, სახელდობრ პუნქტი, რომელსაც ბერძნულ წყაროებში ეწოდება „არგირონ კასტრონ“ — „გერცხლის ციხე“, ქართულად — ქალდია, ხოლო თურქულად — გიუმეშიზანე (თურქული სახელწოდება წარმოადგენს თარგმანს ძველი სახელწოდებისას — „არგირონ კასტრონ“, „ვერცხლის ციხე“). ანტიურ ხანასა, საშუალო საუკუნეებში, და შემდეგაც, ცნობილი იყო ვერცხლის მალაროებით. ეს ვერცხლის მალაროები, ტრაპიზონის სამეფოს არსებობის ხანაში, საქართველოს სახელმწიფოს მფლობელობაში ყოფილა და აქაური ვერცხლის გამოუმუშავება („გამოსავალი“) საქართველოს ეკუთვნოდა. თვით ქალაქიც ქალდია (გერცხლის-ციხე), როგორც ირკვევა, უშუალოდ საქართველოს სახელმწიფოს სფეროში ყოფილა მოქცეული.

რომ ქალდიის ვერცხლის მალაროები საქართველოს ძველ კუთვნილებას შეადგენდა და რომ თვით ქალაქი ქალდია საქართველოს სფეროში შედიოდა, ამის შესახებ ცხოველი გადმოცემა არ გამჭრალა მას შემდეგაც კი, რაც ამ მხარეში თურქთა მფლობელობა დამყარდა. ცნობილი მოგზაური ტომოთე მთავარეპისკოპოსი, რომელიც იყო ქალდიაში მე-18 საუკუნის შუა წლებში (1756 წელს), — გადმოგვცემს:

„მივწინით ქალდიას (ქალდიას), აწ უხმობენ თურქნი გუმიშანას, სადა ეწამნეს წმიდანი ნოწრენი ეგგენი, კანდიდოს, უაღვრიანე, და მიერთგან განვიხილენით ეკლესიანი და იყო აღშენებული ქართველთაგან. და ვიკითხე რა, იგიი (ადგილობრივნი მკვიდრნი — ბ.) მეტყობდენ, ვთარმიდ გუმიშანა საქართველოსა მეფეთი (მეფეთა) არისო, რამეთუ ეცხლი (ვერცხლი) გამოსავალი აქაური საქართველოთი (=საქართველოსი)³ ყოფილაო. კოროზის წყლის სათავე ეს არისო სახლვარი საქართველო“⁴.

*

მე-13 საუკუნის მეორე მეოთხედში საქართველომ განიცადა ხვარაზმელთა შემოსევა; შემდეგ მონგოლთა მფლობელობა დამყარდა. ამას შედეგად მოჰყვა საქართველოს ყოფილი ძლიერების შესუსტება, მაგრამ მაინც საქართველოს სახელმწიფო მთავარი პოლიტიკური ძალა კავკასიაში. (საქართველოს სახელმ-

¹ იხ. აქტი ამირახორისა ჟან ჭიას-ძისა, სადაც აღნიშნულია, რომ მამული მას ჰქონდა საქართველოს ხელმწიფის — „თვით დავით მეფეთ-მეფისაგან“ და ტრაპიზონის „ბერძენი მეფის გიორგისაგან“ (იხ. Н. Марр, Грузинские привилегии греческого евангелия из Киприды, გვ. 223-224).

² ნოტიციაში № 15, რომელიც ეკუთვნის XIII საუკუნის 50-იან წლებს და რომელიც შეიცავს კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს ეპარქიების ნუსხას, რიზეს ეპარქია კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს შემადგენლობაში დასაბუთებული არაა.

³ ტომოთე მთავარეპისკოპოსი ტეზონი, „საქართველო“ ხმარობს ორნაირი ფორმით: „საქართველო“ და „საქარსველონი“. ტომოთეს ტექსტში გამოთქმა „საქართველოთი“ (=საქართველოთა) ნიშნავს იმასვე, რასაც „საქართველოსი“. (აღვნიშნავთ ამასთან, რომ ფორმა „საქართველოთი“ ძვილ-ქართულად იხსენება: გრეთეე როგორც „საქართველოსული“; შეადარეთ ადრე აღმუშენებლის მატრიანეში, გვ. *528/294: „მამული ლიპარიტეთი“ = მამული ლიპარიტისგული).

⁴ იხ. ტომოთე მთავარეპისკოპოსის „მოხილვა... აღმოსავლეთისა ადგილთა“, — ავტოგრაფული ხელნაწერი საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმისა Q-80, გვ. 122a. (დასახელებული ავტოგრაფული ხელნაწერი გამოვლინებულა საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის უფროსი მეცნიერი თანამშრომლის ელ. მეტრეველის მიერ).

წიფოს სამხრეთი საზღვარი აღწევს მდ. არაქსამდე, აღმოსავლეთი საზღვარი — კასპიის ზღვაზე; შარვანისევე ვასალური ქვეყანა საქართველოს სახელმწიფოსი). მე 13 საუკუნის მანძილზე პოლიტიკური კავშირი ტრაპიზონის სამეფოსი საქართველოს სახელმწიფოსთან არ შეწყვიტილა. ტრაპიზონის სამეფოს ისტორიის მიმოხილვაში ბიზანტიისტი თ. უსპენსკი სრულის სამართლიანობით საჭიროდ თვლის საგანგებოდ ხაზი გაუსვას უახლოეს კავშირს, რომელიც არსებობდა ამ ეპოქაში საქართველოსა და ტრაპიზონის სამეფოს შორის; იგი წერს: „...Нельзя не выдвинуть и не подчеркнуть с особенной настойчивостью те условия, которые в начале XIII века, и почти целое столетие после образования империи, указывают на преобладание в Трапезунте местных, лазистанских тенденций, поддерживаемых из Тифлиса и имевших поддержку в симпатиях трапезунтских царей“¹.

მაგრამ მე-13 საუკუნის მეორე ნახევარში, როდესაც საქართველოს პოლიტიკური მთლიანობა დაირღვა და სახელმწიფო ორ სამეფოდ გაიყო, ქართული გავლენა ტრაპიზონის სამეფოში კლებას იწყებს და ტრაპიზონის მმართველი წრეების ცალკე ჯგუფებში თავს იჩენს პრო-ბიზანტიური ტენდენციები².

ამას შედეგად მოჰყვა ბრძოლა პოლიტიკური ჰეგემონისათვის ტრაპიზონის სამეფოში ქართულ და ბიზანტიურ პარტიებს შორის, რაც წლები გაგრძელდა.

1281 წელს ტრაპიზონში მოხდა გადატრიალება, ორგანიზებული ქართული პარტიის მიერ. მეფე იოანე II, რომელიც სიმე გახდა ბიზანტიელ პალეოლოგთა სამეფო სახლისა, მეფობიდან გადააყენეს და დაატყვევეს კიდევ. შემდეგ იგი თუმცა განათავისუფლეს პატიმრობიდან, მაგრამ ტრაპიზონში დარჩენის ნება აღარ მისცეს და გადაყენებული მეფე გაემგზავრა კონსტანტინეპოლში.

1282 წელს დასავლეთ საქართველოს მეფე დავით ნარინი დაიქვრს ტრაპიზონის სამეფოს ტერიტორიას ვიდრე ტრაპიზონამდე და ალყას შემოარტყამს ტრაპიზონს³.

იმავე 1282 წელს ქართული პარტია მეფედ დასვა მს თეოდორას, მანუელ I-ის ასულს, რომელიც დედით ქართველი იყო (თეოდორა იყო შვილი რუსუდან დედოფლისა, რომელიც იბერიიდან იყო გამოთხოვილი).

1283 წელს კონსტანტინეპოლიდან ბრუნდება იოანე II, რომელიც კავშირს აბამს ქართულ პარტიასთან. 1285 წელს გადაყენებულ იქმნა დედოფალი თეოდორა, რომელიც გადაიხვეწება იბერიაში. ხელახლა გამეფდება იოანე II, რომელიც ამ დროიდან მოქმედებს ქართულ პარტიასთან თანხმობით.

¹ იხ. Ф. Успенский, Очерки из истории Трапезунтской империи, 1929 წ., გვ. 60.

² ბიზანტიური გავლენა იზრდება მას შემდეგ, რაც პალეოლოგთა დინასტია კონსტანტინეპოლში დაჰკვიპრდა 1261 წლიდან. ბიზანტიური გავლენის ზრდის მაჩვენებელია, ყროდ, ფაქტები საეკლესიო ცხოვრებიდან. ასე, რიხეს საეკლესიო ოღებზე, რომელიც მთელი საუკუნეები ქართულ ეკლესიაში შედიოდა (ვიდრე XIII საუკუნის 50 წლებამდე. იხ. ზემოთ, გვ. 278 და 235, 240), პრეტენზიას აქვადებს კონსტანტინეპოლის საპატრიარქო. იმ დროს, როდესაც ნოტიციაში № 14, რომელიც XIII საუკუნის 50-იან წლებს ეკუთვნის, რიხეს ეპარქია არაა დასახელებული კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს შემადგენლობაში. იგი უკვე შეტანილია ამის შემდგომი დროის ნოტიციაში № 15, რომელიც XIII საუკუნის 60-იან წლებით თარიღდება (იხ. ზემოთ, გვ. 235, 240.)

³ იხ. მიქაელ პანარეტი, ტრაპეზუნტის ქრონიკა, 1905 წ., გვ. 2.

იბ) ტრაპიზონის სამეფო მე-13 საუკუნის დასასრულიდან — 1451 წლამდე.

1297 წელს ტრაპიზონში გამეფდა იოანე II-ის შვილი ახალგაზრდა ალექსი II, რომლის ძეგობა გაკრძელებულია 1297-1330 წლების მანძილზე. ეს არის ხანა ქართული პარტიის ჰეგემონიისა ტრაპიზონის სამეფოში.

აქ საჭიროა აღვნიშნოთ ამასთან, რომ მე-13 საუკუნის დასასრულს მოხდა მეტად ხნიშვნელოვანი ცვლილება ტრაპიზონის სამეფოს ტერიტორიულ მოცულობაში. საკუთრივ ლაზია ანუ რიზეს მხარე, რომელიც მე-13 საუკუნის მანძილზე წარმოადგენდა საერთო სამფლობელოს ტრაპიზონის მეფისა და საქართველოს მეფეთა მეფისა, ჩამოშორდა ტრაპიზონის სამეფოს და გაერთიანდა საქართველოსთან. 1282 წელს რიზეს მხარე დაიჭირა დავით ნარინმა (როდესაც დავითმა ალყა შემოარტყა ტრაპიზონს)¹. ხოლო 1297 წლიდან ლაზია ანუ რიზეს მხარე მთელის მოკულობით (როგორც საკუთრივ რიზეს ოლქის, ისე სოტროპოლის ანუ რკინის-პალოს ოლქის შემადგენლობით) — შედის მესხეთის (სამცხე-საათაბაგოს) შემადგენლობაში². ამ დროიდან მოკიდებული რიზეს მხარე ანუ საკუთრივ ლაზია საქართველოს განუყოფელი ნაწილია, მას საქართველოსთან საერთო ისტორია აქვს.

რიზეს მხარის ანუ საკუთრივ ლაზიის ისტორიას მე-13 საუკუნიდან მოკიდებული, მას შემდეგ, რაც იგი საქართველოს უშუალო ნაწილი გახდა, ზევნ ისევ დავუბრუნდებით. აქ კი ჯერ შევჩერდებით საკუთრივ ტრაპიზონის სამეფოს ისტორიის მთავარ მომენტებზე — მოკიდებო პერიოდში.

ალექსი II-ის მეფობის პერიოდი, 1297-1330 წლები, არის, როგორც მოვიხსენიებთ, ხანა ქართული პარტიის ჰეგემონიისა ტრაპიზონის სამეფოში. თვით ალექსი II ოჯახურადაც დაუნათესავდა მესხეთის მთავართა სახლს (ალექსი II-მ შეირთო მესხეთის მთავარს ბექას ასული). ამ გზით იგი დაუკავშირდა აგრეთვე საქართველოს სამეფო სახლსაც³.

ალექსი II-ის დროს ტრაპიზონში დგას ქართული გარნიზონები. სამხედრო ძალა-უფლება ტრაპიზონის სამეფოში ქართველთა ხელშია⁴.

პოლიტიკური კავშირი ტრაპიზონისა საქართველოს სახელმწიფოსთან განსაკუთრებით განმტკიცდა გიორგი ბრწყინვალის დროს, რომელმაც საქართველოს სახელმწიფოს ისევ დაუბოუნა ძველი ძლიერება. გიორგი ბრწყინვალის ხანაში, როგორც ეს დასტურდება საქართველოს სახელმწიფოს კარის გარეგებიდან, ტრაპიზონის მეფე ძველებურად ითვლებოდა საქართველოს სახელმწიფოს ვასალთა შორის⁵.

¹ იხ. მიქაელ პანარეტი, ტრაპიზონის ქრონიკა, loc. cit.

² ია. ჯამთააღმწერელი, გვ. *915/758 და შეიშვია 7, ქართლის ცხოვრება, I, 1849 წ., მ. ბროსეს გამოცემა, გვ. 433. შეად. კვეთით, გვ. 287-289.

³ ბექას მეოთხე ასული არის დედა საქართველოს მეფის გიორგი ბრწყინვალისა. საერთოდ უნდა აღვნიშნოთ, რომ ტრაპიზონის მეფეები მე-13-ის საუკუნეებში დინასტიულად დაკავშირებული არიან საქართველოს სამეფო სახლთან.

⁴ Georgii Pachimeris de Andron. Paleologo, ed. Bonnae. ტ II, გვ. 449 (= Известия древних русских и римских писателей о Кавказе, კ. განის გამოცემა II, ს. 90 წ., გვ. 207-210).

⁵ იხ. საქართველოს ხელმწიფის კარის გარეგება, § 20 (ე. თაყაიშვილის გამოცემა. 1920 წ., გვ. 12).

აღსანიშნავია ამასთან, რომ ალექსი II-ის გარდაცვალების შემდეგ იყვე იჩინა თავი ერთხანს პრო-ბიზანტიურმა ტენდენციებმა და ისევ განახლდა ბრძოლა ქართულ და ბიზანტიურ პარტიებს შორის. ამ ბრძოლის ერთ-ერთი ეპიზოდია ტრაპიზონის დაქვეა 1341 წელს ქართულ-ლაზური ჯარებით¹.

მომდევნო პერიოდში, მე-14 საუკუნის მეორე ნახევარსა და მე-15 საუკუნის პირველ ნახევარში, ტრაპიზონის სამეფოს ტერიტორია, თანდათან მცირდება. ტრაპიზონის სამეფოს ქართული გარნიზონები და ადგილობრივი ქანური ჯარები ვერ უძლებენ მოზღვავეებულ თურქობას და ტრაპიზონის მხარის სანაპიროებს თანდათანობით იკერებ თურქები. ხოლო 1461 წელს, ოსმალეთის სულთანმა ბაიაზეთმა აიღო ტრაპიზონი. ტრაპიზონის ქანურმა სამეფომ, შექმნილმა თამარ მეფის მიერ, რომელმაც ორ საუკუნე ნახევარი იარსება, შესწყვიტა არსებობა.

*

ი.გ. საკუთრივ ლაზია (რიზეს მხარე, აღმოსავლეთი ქანეთ-ლაზეთი) მე-13 საუკუნის დასასრულიდან მე-16 საუკუნის ნახევრამდე (1282—1547 წ.წ.),

როგორც უკვე აღნიშნული გეჰონდა, საკუთრივ ლაზია (რიზეს მხარე, აღმოსავლეთი ქანეთ-ლაზეთი), რომელიც მე-13 საუკუნეში იყო კონდომინიუმი (საერთო სამფლობელო) საქართველოს სახელმწიფოსი და ტრაპიზონის სამეფოსი, მე-13 საუკუნის 80-იან წლებში ჩამოშორდა ტრაპიზონს და შეუერთდა საქართველოს, რომლის განუყოფელ ნაწილსაც ეს მხარე ყოველთვის შეადგენდა ისტორიულ წარსულში.

სახელდობრ, როგორც აღნიშნეთ, საკუთრივ ლაზია (რიზეს მხარე, აღმოსავლეთი ქანეთ-ლაზეთი) ჯერ 1282 წელს დაიჭირა დასავლეთ საქართველოს მეფემ დავით ნარინმა; ხოლო 1297 წლიდან ეს მხარე შეუერთდა მესხეთს (სამცხე-საათაბაგოს).

დაწყებული ამ დროიდან, მომდევნო ორ საუკუნე ნახევრის მანძილზე, 1297 წლიდან — ვიდრე 1463 წლამდე ლაზია (აღმოსავლეთი ქანეთ-ლაზეთი) არის ხაწილი მესხეთისა (სამცხე-საათაბაგოსი).

შემდეგი პერიოდი, 1463 წლიდან — 1547 წლამდე, საკუთრივ ლაზია (აღმოსავლეთი ქანეთ-ლაზეთი) შედის ხან გურიის სამთავროში, ხან კი ისევ მესხეთში (სამცხე-საათაბაგოში); სახელდობრ:

1463—1502 წლებში იგი არის ნაწილი გურიის სამთავროსი;

1502—1535 წლებში არის ნაწილი მესხეთისა (სამცხე-საათაბაგოსი);

ხოლო 1535—1547 წლებში ისევ ნაწილი გურიის სამთავროსი².

ამრიგად, საკუთრივ ლაზია (აღმოსავლეთი ქანეთ-ლაზეთი) უკანასკნელი პერიოდის, სამ საუკუნე ნახევრის განმავლობაში, 1282 წლიდან — 1547 წლამდე, საქართველოს უშუალო ნაწილს წარმოადგენდა.

აქ საჭიროა აკრეფე შევჩერდეთ საკითხზე, თუ როგორი იყო ამ ეპოქაში ტერიტორიული მოცულობა საკუთრივ ლაზიისა (აღმოსავლეთი ქანეთ-ლაზეთისა), რომელიც საქართველოს ფარგლებში შედიოდა და რომელიც ქართულ

¹ იხ. მიქაელ პანარტი, ტრ პეზუნტის ქრონიკა, 1905 წ., გვ. 5.

² იხ. უამთაღმწერელი, გვ. *915/758 და შენიშვნა 7, ქართლის ცხოვრება, I, 1849 წ., მ. ბროსეს განოცევა, № 43; ვახუშტი ბაგრატიონი, ისტორია საქართველოსი, ქართლის ცხოვრება, II, 1847 წ., გვ. 154, 158, 160, 189, 190—1; ბერი ვგნატაშვილი, ახალი ქართლის ცხოვრება, 1940 წ., გვ. 49, 69.

წყაროებში, XIII—XIV საუკუნეებიდან მოკიდებული, უპირატესად ქანეთის სახელით არის ცნობილი. ირკვევა, რომ ეს მხარე ამ ეპოქაში შეიცავდა რიზებს მხარის ტერიტორიას მთელის მოცულობით, ე. ი. როგორც საკუთრივ რიზებს ოლქს, ისე სოტიროპოლის (სატრაპელას) ანუ რკინის-პალოს ოლქს.

წყაროებში ამ მხარის ტერიტორიული მოცულობის გამო შემდეგი ცნობებია დაცული.

ა) XIV საუკუნის ქართველი ისტორიკოსის ჟამთააღმწერელის თხზულებაში აღნიშნულია, რომ 1297 წელს მესხეთს (სამცხე-საათაბაგოს) შეუერთდა „ს რ უ ლ ი ა დ ი ქ ა ნ ე თ ი“¹; იგულისხმება ტრაპიზონის დასავლეთით მდებარე მხარე.

ბ) საქართველოს სამეფო-სამთავროთა საზღვრების აღწერილობაში, რომელიც შეტანილია ვახტანგ VI-ის სწავლულ კაცთა კომისიის მიერ შედგენილ „ახალ ქართლის ცხოვრებაში“ და რომელიც გადმოგვცემს იმ მდგომარეობას, რომელიც არსებობდა XV საუკუნის მეორე ნახევარში, აღნიშნულია, რომ გურიის სამთავროს ფარგლებში შედიოდა, გარდა საკუთრივ გურიის ტერიტორიისა, — „ა ქ ა რ ა და ქ ა ნ ე თ ი, რ კ ი ნ ი ს - პ ა ლ ო ს ა ქ ა თ ი“².

გ) ვახუშტი ბაგრატიონის შრომაში „აღწერა სამეფოისა საქართველოისა“ მოცემულია აღწერილობა ქანეთისა (საკუთრივ ლაზიისა) იმ საზღვრებში, რომელშიც იგი არსებობდა უკანასკნელ საუკუნეთა მანძილზე, XIII—XVI საუკუნეებში, როდესაც ეს მხარე სამცხისა და გურიის ნაწილს შეადგენდა.

ვახუშტის ქანეთი აღწერილი აქვს როგორც შემადგენელი ნაწილი მესხეთისა (სამცხე-საათაბაგოსი), ვინაიდან ბოლო საუკუნეებში ქანეთი უპირატესად მესხეთს ეკუთვნოდა (1297—1463 და 1502—1535 წლები); გურიის საზღვრებში კი, როგორც მოხსენებული გვექონდა, ქანეთი ნაკლები ხანი შედიოდა (1463—1502 და 1535—1547 წლები). თვით ვახუშტი წერს: „გურიელს ეპყრა ოდესმე აჭარა, ქანეთი, არამედ არს სამცხისა (მესხეთისა), ამისათვის მუნვე (სამცხესა თანა) დაეწერეთ“³.

ვახუშტი მხარის აღწერილობაში შემდეგს გადმოგვცემს:

„ხოლო ბაიბურდისა (აღმოსავლეთით)⁴ და ფორჩხის სამხრით⁵, ქანეთის მთას იქით, არს ქ ა ნ ე თ ი და უწოდებენ ლ ა ზ ს ა ვ ე. არს ესე შავი ზღვის კიდის წადენებით გ ო ნ ი დ ა ნ ტ რ ა პ ი ზ ო ნ ი ს ს ა ზ ლ ვ რ ა მ დ ე... არს ქალაქი მცირე რ ი ზ ა ზღვის კიდეზე... ხოლო ამის დასავლეთით ჩამოვარდების მცირე მთა, კნინლა ზღვამდე, ქანეთის მთიდან, და ესე არს საზღვარი საქართველოსი და საბერძნეთისა [— ტრაპიზონისა, რომლის სათავეში იდგნენ კომნენები, საბერძნეთ-ბიზანტიის იმპერატორთა ყოფილი დინასტია]. აქა არს რ კ ი ნ ი ს - პ ა ლ ო, აქავ არს ს ა ტ ყ ე პ ე ლ ა (— სატრაპელა, სოტიროპოლი)“⁶.

დ) ვახტანგ VI-ის კომისიის „ახალ ქართლის ცხოვრებაში“ სატყებელა (სატრაპელა) მოიხსენება XVI საუკუნეში როგორც პუნქტი, მდებარე გურიის სამთავროს სამხრეთ ისტორიულ საზღვართან⁷.

¹ იხ. ჟამთააღმწერელი. *loc. cit.*

² იხ. ბერი ეგნატაშვილი, ახალი ქართლის ცხოვრება, 1940 წ., გვ. 49.

³ იხ. ვახუშტი ბაგრატიონი, აღწერა სამეფოისა საქართველოისა, 1941 წ., გვ. 142.

⁴ ბაიბურდი — ზემო ჭოროხის ხეობაში.

⁵ ფორჩხა — თანამედროვე ბორჩხა, ჭოროხის ხეობის ქვემო ნაწილში.

⁶ იხ. ვახუშტი ბაგრატიონი, აღწერა სამეფოისა საქართველოისა, გვ. 142.

⁷ იხ. ბერი ეგნატაშვილი, ახალი ქართლის ცხოვრება, 1940 წ., გვ. 71.

ე) რომ საქართველოში ამ ეპოქაში შედიოდა რიზეს მხარე მთელის მოცულობით, ე. ი. როგორც რიზეს ოლქი, ისე სოტიროპოლის ანუ რკინის-პალოს ოლქი, ეს დასტურდება აგრეთვე ამ ეპოქის საეკლესიო ტერიტორიული დანაწილებიდან. სახელდობრ დასახელებულ ეპოქაში რიზეს ოლქი და სოტიროპოლის ანუ რკინის-პალოს ოლქი გაერთიანებული იყო ერთ საეკლესიო ერთეულად, ლაზის ანუ ოფი-სოტიროპოლის (სატრაპელას) სამიტროპოლიტოს სახელწოდებით, რომელიც შედიოდა საქართველოს ეკლესიაში (იხ. ზემოთ, გვ. 261—263).

ამრიგად ტერიტორიული მოცულობა საკუთრივ ლაზიისა (აღმოსავლეთ ქანეთ-ლაზეთისა) დადგენილად უნდა ჩაითვალოს.

ეს რაც შეეხება საკუთრივ ლაზიას, რიზეს მხარეს (აღმოსავლეთ ქანეთ-ლაზეთს). ხოლო გარდა ლაზიისა, საქართველოს სახელმწიფოს კუთვნილებას შეადგენდა აგრეთვე, როგორც აღნიშნული გვექონდა, ქალდიის ვერცხლის მადარობები ქ. ქალდიის (ვერცხლის-ციხის) ზონაში (იხ. ზემოთ, გვ. 285)¹.

გადავიდეთ ამის შემდეგ აღმოსავლეთ ქანეთ-ლაზეთის ისტორიის ბოლო პერიოდზე, როდესაც ამ მხარეს დაიპყრობს ოსმალეთი.

ქართული წყაროების ცნობებით ბრძოლა ქანეთისთვის ოსმალეთთან გრძელდებოდა დროგამოშვებით თითქმის ძველი საუკუნე, XV საუკუნის მეორე ნახევრიდან XVI საუკუნის შუა წლებამდე.

შემოტევა ოსმალეთისა რიზეს მხარეზე (საკუთრივ ლაზიაზე) დაწყებულა მას შემდეგ, რაც ოსმალებმა დაიპყრეს ტრაპიზონი 1461 წელს.²

ოსმალეთის შემოტევა გაძლიერებულა XVI საუკუნის დასაწყისში³, მაგრამ საქართველომ შესძლო ლაზიის (აღმოსავლეთ ქანეთ-ლაზეთის) შენარჩუნება XVI საუკუნის შუა წლებამდე.

ლაზეთის ბედი გადაწყდა XVI საუკუნის 40—50-იან წლებში, როდესაც ოსმალეთმა დაიპყრა სამხრეთ საქართველოს პროვინციები, და მათ შორის მოახდინა აგრეთვე ოკუპაცია ლაზიისა.

როგორც ცნობილია, ამ დროს, XVI საუკუნის 40-იან წლებიდან მოკიდებული, ოსმალეთი იწყებს გენერალურ შემოტევას საქართველოს წინააღმდეგ. მთავარი ეტაპები იმ ბრძოლებისა, რომლებიც გაიმართა XVI საუკუნის 40-იანი წლებიდან, შემდეგი იყო.

1543 წელს ოსმალეთის დიდი ლაშქარი, სულთან სულეიმან II ის მხედართმთავარის მუსტაფა-ფაშის სარდლობით, შემოვიდა მესხეთში. ოსმალთა ჯარმა ააოხრა და დაარბია მესხეთის სამხრეთი პროვინცია ტაო. მაგრამ შემდეგ ოსმალებმა სასტიკი დამარცხება განიცადეს. გადამწყვეტი ბრძოლა ოსმალთა და ქართველთა ძალებისა მოხდა კარაგაქს, ტაოში. ქართველთა ჯარმა (იმერთა შეფის ბაგრატ II-ის მოთავეობით) გაანადგურა მტრის ლაშქარი.

¹ ტიპოვუ მთავარეპისკოპოსის ცნობით საქართველოს საზღვრებში შედიოდა რიზეს მხარე (ქალაქი რიზე, ტიპოვუს ცნობით, არის „ძველითგან თქმული საქართველოთა საზღვარი“, იხ. დასაუღლებული ავტოგრაფული ხელნაწევი, გვ. 2ა), ასევე გიუმისხანე—ქალდია (იხ. ზემოთ, გვ. 285).

² იხ. ვახუშტი, ისტორია საქართველოსი, ქართლის ცხოვრება, II, 1851, გვ. 155.

³ იხ. იქვე, გვ. 158.

ოსმალთა ჯარი, რომელიც 22.000 ჯარისკაცისაგან შედგებოდა, მოსპობილ იქმნა და ოსმალთა ჯართან ერთად ოსმალთა დაილუბა სარდლობაც¹.

ამის შემდეგ, 1545 წელს, სულთან სულეიმან II-ემ საქართველოს წინააღმდეგ დასძრა ანატოლიის გაერთიანებული სამხედრო ძალები. თურქები შემოვიდნენ მესხეთის სანაპირო მხარეში — ბასიანში. ოსმალთა ჯარს ბასიანში შეეგება საქართველოს სამეფო-სამთავროების გაერთიანებული ლაშქარი (იმერეთის მეფის ბაგრატ II-ის და ქართლის მეფის ლუარსაბ I-ის მოთავეობით). გენერალური ბრძოლა ბასიანში მოხდა. მიუხედავად იმისა, რომ ოსმალებმა ამ ბრძოლაში დაჰკარგეს ოთხჯერ მეტი ჯარისკაცი, ვიდრე ქართველებმა, რიცხვითი დიდი უპირატესობა მაინც ოსმალთა მხარეზე იყო; საბოლოოდ გამარჯვება ოსმალებს დარჩა².

ბასიანის ეს ბრძოლა 1545 წლისა — გადამწყვეტი იყო. ქართველთა გაერთიანებული ლაშქრის განადგურების შემდეგ ოსმალებს გზა ხსნილი ჰქონდათ საქართველოსაკენ.

ამის შემდეგ, 1547 წელს, ოსმალეთი აწყობს სამხედრო ექსპედიციას გურიის სამთავროს წინააღმდეგ. ოსმალებმა ამ დროს დაიპირეს რიზეს მხარე (აღმოსავლეთი ქანეთ ლაზეთი), შემოვიდნენ აპარასა და ქობულეთში და აიღეს ბათუმი (რომელიც ამ დროს გურიის სამთავროს დედაქალაქს წარმოადგენდა). თუმცა გურიის სამთავროს ჯარები შედარებით მცირერიცხოვანი იყო, მათ მაინც შესძლეს ოსმალთა დამარცხება, წაართვეს ბათუმი ოსმალებს და გადარქვეს ოსმალები ჭოროხს გაღმა. ქართულ საისტორიო წყაროებში 1547 წლისათვის მოთხრობილია: „მოვიდა სპა ხონთქრისა გურიასა ზედა... მიუღეს გურიელს ქანეთი, დაუწყეს შენება ციხესა ბათომს... ეწყო (ებრძოლა) გურიელი ოსმალთა, და თავდასხმით აოტნა (დაამარცხა, გააქცია) ოსმალნი ხმელეთს ზედა, და მოსრნა (მოსწყვიტა) იგინი; და სხვანი შევადნენ კატარღებთა შინა და განვიდეს ჭოროხს იქით“³.

მაგრამ გურიათ თავისი მცირე ძალებით ვეღარ შესძლო დაებრუნებია თურქთა მიერ დაჭერილი * ის ტერიტორიები, რომლებიც ჭოროხის სამხრეთით მდებარეობდა. ოსმალებმა ამ დამარცხების შემდეგ ისევ მოიციეს ძალა და დამეკიდრდნენ ჭოროხის სამხრეთით, რიზეს მხარეში, აღმოსავლეთ ქანეთ-ლაზეთში; აქ, ქანეთ-ლაზეთის ჩრდილო საზღვარზე, გონიაში, მათ დაიწყეს სიმაგრის შენება. ქართულ მატყანეებში აღნიშნულია, რომ ოსმალნი ჭოროხის სამხრეთით განდევნის შემდეგ — „მივიდეს გონიას, და იწყეს შენება ციხისა, და გამაგრდეს ოსმალნი, და იწყეს მძლავრება, ამოსწყვიტეს ქანეთი და თვით დაიპყრეს“⁴.

¹ იხ. ბერი ფენატაშვილი, ახალი ქართლის ცხოვრება, 1940 წ., გვ. 64—65. — შედეგი ქართლის ცხოვრებისა (ქართლის ცხოვრება, II, 1854 წ., გვ. 275; ქართლის ცხოვრება, მარიამის ვარიანტი, 1905 წ., გვ. 920). — იკორთის ქრონიკონები (ქრონიკები, II, 386). — ვახუშტი ბაგრატიონი, ისტორია საქართველოსი (ქართლის ცხოვრება, II, 1854 წ.), გვ. 160, 189.

² იხ. ბერი ფენატაშვილი, ახალი ქართლის ცხოვრება, 1940 წ., გვ. 64—65. — შედეგი ქართლის ცხოვრებისა (ქართლის ცხოვრება, II, 1854 წ., გვ. 275—276; ქართლის ცხოვრება, მარიამის ვარიანტი, 1905 წ., გვ. 920—922). — ვახუშტი, ისტორია საქართველოსი (ქართლის ცხოვრება, II, 1854 წ.), გვ. 23, 161; ქრონიკონები (იქვე), გვ. 243.

³ იხ. ვახუშტი ბაგრატიონი, ისტორია საქართველოსი (ქართლის ცხოვრება, II, 1854 წ.), გვ. 190—1. შეად. ბერი ფენატაშვილი, ახალი ქართლის ცხოვრება, 1940 წ., გვ. 69—70; შედეგი ქართლის ცხოვრებისა (ქართლის ცხოვრება, II, 1854 წ., გვ. 277—8. ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფლის ვარიანტი, 1905 წ., გვ. 924—5).

ჭანეთის დაპყრობის შემდეგ 1547 წელს, თურქები თანდათან აფართოებენ ოკუპაციის ზონას სამხრეთ საქართველოში. 1550 წელს ოსმალებმა დაიპყრეს ტაოთა მხარე. 1552 წელს ოსმალებმა დაიკავეს შავშეთ-კლარჯეთი (ვიღრე არსიანის მთამდე) და არტაან-კოლა. ზოლო მე-16 საუკუნის მეორე ნახევარში ოსმალებმა მოახდინეს ოკუპაცია მთელი მესხეთისა.

აქ საჭიროა აღვნიშნოთ, რომ ოსმალთა მფლობელობის დამყარების შემდეგაც სამხრეთ საქართველოში, ისევ გრძელდებოდა ბრძოლა, მოსახლეობა წინააღმდეგობას უწევდა ოსმალების ბარბაროსულ რეჟიმს, რასაც ოსმალეთი უპასუხებდა სასტიკი რეპრესიებით, დამსჯელი ექსპედიციებით. ასე იყო ეს მესხეთში, ასე იყო ეს ჭანეთშიაც. წყაროებში საგანგებოდ აღნიშნულია, რომ ოსმალეთმა განსაკუთრებული სისასტიკე გამოიჩინა მოსახლეობის მიმართ ჭანეთში, სავსებით დაარბია ქვეყანა და ამოსწყვიტა ნაწილი მოსახლეობისა. მატიაწეებში — „ახალ ქართლის ცხოვრებაში“ — აღნიშნულია, რომ ჭანეთში დამკვიდრების შემდეგ 1547 წელს „ოსმალთა... ჭანეთი ამოწყვიტეს“¹. (შეადარეთ მატიაწეთა მეორე ტექსტის „ქართლის ცხოვრების შედეგის“ ცნობა: „გამაგრდეს ოსმალნი, და იწყეს მძლავრება, ამოსწყვიტეს ჭანეთი“)².

ოსმალებმა, მას შემდეგ, რაც მათ ფეხი მოიკიდეს ჭანეთ-ლაზეთში, დაიწყეს აქ მაქმადიანობის გავრცელება. სარწმუნოებრივი დევნის შედეგად ნაწილი ქრისტიანული მოსახლეობისა ჭანეთიდან გადმოხიზნულა შიდა საქართველოში. აქვე, შიდა საქართველოში, სახელდობრ გურიაში, გადმოუტანიათ დროებით, მე-16—17 საუკუნეთა საზღვარზე, ლაზიის სამიტროპოლიტო კათედრა და ახლად დაარსებული საეკლესიო ცენტრისათვის გურიაში — უწოდებიათ, როგორც აღნიშნული გვქონდა, იგივე ძველი, ლაზეთიდან მოტანილი სახელი, სატრაპელა.

ჩვენ უკვე გვქონდა აგრეთვე საუბარი იმ მზრუნველობის შესახებ, რომელსაც იჩენდა ქართული ეკლესია მომდევნო პერიოდში, მე-17 საუკუნის მანძილზე, ჭანეთ-ლაზეთის ადგილობრივი ქრისტიანული მოსახლეობისადმი. იმ იმედით, რომ ოსმალეთი, ომების დამთავრებისა და მდგომარეობის ერთგვარი სტაბილიზაციის შემდეგ, არ შეუშლიდა ქრისტიანული საეკლესიო ცენტრის არსებობას ჭანეთ-ლაზეთში, ქართულ ეკლესიას აღუდგენია XVII საუკუნის 40-იან წლებში ოფის (ლაზიის) სამიტროპოლიტო. მაგრამ ოსმალეთის ხელისუფალთა დევნის გამო ეს ქართული საეკლესიო ცენტრი ლაზიაში ისევ მოსპობილა. ოსმალეთი, კავკასიაში არსებული სხვადასხვა ქრისტიანული ორგანიზაციებიდან (ქართველთა, ბერძენთა, სომეხთა და კათოლიკეთა ეკლესიებიდან), განსაკუთრებით მტრულად ეკიდებოდა ქართულ ეკლესიას, რადგან საქართველო ამ დროს ერთადერთ პოლიტიკურ ძალას წარმოადგენდა კავკასიაში და ოსმალეთის მთავრობა ქართულ ეკლესიას თვლიდა საქართველოს პოლიტიკური გავლენის გამტარებლად ოსმალეთის მიერ დაპყრობილ სამხრეთ საქართველოს მხარეებში.

ასე მიმდინარეობდა ეს საუკუნოვანი ბრძოლები ქართველი ხალხისა სამხრეთ საქართველოსათვის და კერძოდ ლაზეთ-ჭანეთის მხარეებისათვის.

¹ იხ. ბერი ვგნ. ტაშვილი, ახალი ქართლის ცხოვრება, loc. cit.

² იხ. შედეგი ქართლის ცხოვრებისა, loc. cit. (შეად. ვახუშტი ბაგრატიონი, ისტორია საქართველოსი, loc. cit.).

ქართველი ხალხი, სამხრეთ საქართველოს ოკუპაციის შემდეგ ოსმალეთის მიერ, არ შერიგებია საქართველოს ამ ძველი ისტორიული ნაწილების, მესხეთისა და ჭანეთ-ლაზეთის მხარეთა დაკარგვას.

აღსანიშნავია, რომ მე-17 საუკუნეში, ლაზეთ-ჭანეთის მხარის მკვიდრი, ლაზიის მიტროპოლიტი გერმანე, რომელიც 1646 წელს საქართველოდან რუსეთს გაემგზავრა და მოსკოვში წარუდგა რუსეთის მეფეს ალექსი მიხეილისძეს, საჭიროდ თვლის ყველა შემთხვევებში ხაზი გაუსვას იმ გარემოებას, რომ მხარე, საიდანაც არის იგი (ლაზია) არის საქართველოს ქვეყანა (Грузинская земля, старая Грузинская земля, старая Грузия, Иверская земля)¹.

აღსანიშნავია აგრეთვე უწყება ცნობილი მოგზაურის ტიმოთე მთავარ-ეპისკოპოსისა, რომელიც მე-18 საუკუნის ნახევარში იყო შუა ჭანეთ-ლაზეთში, ქალდიის ოლქში, და რომლის ცნობებიდან ჩვენ ვგებულობთ, რომ ჭანეთ-ლაზეთის მოსახლეობაში, მიუხედავად თურქთა ხანგრძლივი ბატონობისა, არ იყო შენელებული იმისი შეგნება, რომ ჭანეთ-ლაზეთი ისტორიულად საქართველოს ნაწილს წარმოადგენდა (იხ. ზემოთ, გვ. 285).

მე-18 საუკუნის დასასრულს, იმ მოლაპარაკების დროს, რომელსაც საქართველოს (ერეკლე II-ის) მთავრობა აწარმოებდა რუსეთთან და რომელიც დასრულდა 1783 წლის ტრაქტატის დადებით, ერთ-ერთ ძირითად საკითხად იღვა დაბრუნება საქართველოსათვის სამხრეთ-საქართველოს ტერიტორიებისა (ისტორიული სამცხე-საათაბაგოსი, მესხეთისა და ლაზიისა). ამ ტრაქტატით რუსეთმა აიღო ვალდებულება მიეღო ყოველი ზომები, როგორც პოლიტიკურ-დიპლომატიური, ისე სამხედრო, რათა დაებრუნებინა საქართველოსათვის ძველი ისტორიული ქართული ქვეყნები. ამან გამოსახულება ჰპოვა რუსეთ-საქართველოს 1783 წლის ტრაქტატის მეოთხე სეპარატულ არტიკულში; აქ ჩვენ ვკითხულობთ (მოგვყავს ტრაქტატის რუსული ტექსტი):

„Его императорское величество (император России) обещает в случае войны употребить всевозможные старания, а в случае мира настояние, — о возвращении земель и мест, издавна к Царству Карталинскому и Кахетинскому принадлежавших, кои так и останутся во владении царей тамошних, на основании трактата о покровительстве“.

აღსანიშნავია, რომ დასახელებულ ტრაქტატში ერეკლე II მოიხსენება ტიტულით: „მემკვიდრე მფლობელი სამცხე-საათაბაგოსი“, რითაც ხაზგასმულია, რომ საქართველო არ სცნობდა ოსმალეთის მიერ ოკუპაციას სამცხე-საათაბაგოს ქვეყნისა, რომელშიაც ისტორიულად, მესხეთთან ერთად, შედიოდა ლაზია².

ჩვენ ამით დავასრულებთ ამ სპეციალურ ექსკურსს ჭანეთ-ლაზეთის მხარეთა ისტორიის შესახებ.

¹ იხ. ზემოთ, გვ. 263.

² აღნიშნავთ ამასთან, რომ 1783 წლის ტრაქტატის დადების შემდეგ, როდესაც რუსეთი 1791 წელს მოლაპარაკებას უნდა შესდგომოდა ოსმალეთთან, ერეკლე II-ის ელჩი აცნობებდა რუსეთის მთავრობას:

„რადგანაც ტრაქტატსა შინა აღთქმულია, რომ წარმომდინარეობითა დროისათა ჩვენს დაკარგულს სამფლობელოს ჩვენ მივიღებთ რუსეთის საჭურველის ძალით და ან სხვა საქმით

დასკვნები

ჩვენ გავეცანით ცნობებს დასავლეთ საქართველოს—„აფხაზეთის“ სა-
მეფოს შესახებ.

ჩვენ გავეცანით აგრეთვე, დასავლეთ საქართველოს ისტორიის საკითხებ-
თან დაკავშირებით, ცნობებს სამხრეთ კოლხეთის, ქანეთ-ლაზეთის მხა-
რეთა შესახებ.

დაგვრჩენია გავაკეთოთ დასკვნები.

წარმოდგენილი მიმოხილვიდან ირკვევა შემდეგი.

1. დასავლეთ საქართველოს ის ნაწილი, რომელიც საშუალო საუკუნეებში
აფხაზეთის (საკუთრივ აფხაზეთის მხარეების) სახელწოდებით არის ცნო-
ბილი, მოიცავდა ტერიტორიას კელასურის კედლიდან ვიდრე ძველ
ლაზიკამდე (ნიკოფსიამდე), რაც თანამედროვე ადმინისტრაციული დანა-
წილებით შეიცავს შემდეგ ერთეულებს: ახლანდელი აფხაზეთის ასსრ-ის
ჩრდილოეთ ნაწილს, ადლერის რაიონს, სოჭის რაიონს და ტუაფსის რაიონს.

2. აფხაზეთის ტერიტორია ზემოთ-აღნიშნულ საზღვრებში (ე. ი. კელასუ-
რიდან ძველ ლაზიკამდე) — ისტორიულად ძირეული ქართული ქვეყანაა. ან-
ტიკურ ხანასა და საშუალო საუკუნეებში იგი დასახლებული იყო ქართველ
ტომებით, სახელდობრ აქ მოსახლეობდა ქართველ ტომთა სამი შტო: მესხები
(იგივე აფხაზები), კოლხები (მეგრელ-ლაზები) და სვანები.

3. დასავლეთ საქართველოს აფხაზეთის სამეფოს დაარსების ისტორია
შემცდარად არის გაუქმებული თანამედროვე ქართულ ისტორიოგრაფიაში.

სახელდობრ, თანამედროვე ქართულ ისტორიოგრაფიაში დასავლეთ საქარ-
თველოს — აფხაზეთის სამეფოს დაარსების გამო ის შეხედულებაა მიღებული,
ვითომც მე-8 საუკუნის მეორე ნახევარში მოხდა დაპყრობა დასავლეთ საქარ-
თველოსი აფხაზების მიერ (რომლებიც არაქართული წარმოშობის ტომად არის
მიჩნეული) და ვითომც ამის შემდეგ მომდევნო ორი საუკუნე (მე-9—10 საუ-
კუნეები) ეს არის ერთგვარად „აფხაზური ერა“ დასავლეთ-საქართველოს ის-
ტორიაში.

სინამდვილეში არაფერი ამის მსგავსი არ მომხდარა.

როგორც ეს გამოირკვა საისტორიო წყაროების პრეციზული ანალიზიდან,
დასავლეთ საქართველოს ქართული სახელმწიფო დაარსებული ყოფილა.
არა უცხო ტომის მიერ (დაპყრობის შედეგად), არამედ დასავლეთ საქართვე-
ლოს ქართული სახელმწიფო შექმნილი იყო ქართველი ტომების მიერ
და ერთ-ერთი ამ ტომთა შორის იყო ქართველი ტომი აფხაზები.

როგორმე, — ითხოვს მათი სიმაღლე [მეფე ერეკლე], რომ მათი ძველადვე სამფლობელო სა-
ათაბაგო ოსმალთა სამფლობელოდამ ამ შერიგების დროს გამოიხსნათ, ახალციხე და მისი
პროვინციები ქართლსა და კახეთს დაადოთ, და საათაბაგო აჭარა და იქით მხარე [ზღვის
სანაპირო, ლაზია] — იმერეთს“. (იხ. ერეკლე II-ის ელჩის მოხსენება 1791 წლის 14 დეკემბრის
თარიღით. მოსკოვის მთავარი არქივი, Грузинские дела, К-70, Грамоты, указы, рескрип-
ты, договоры, 1774—1804 г.г., ფურცელი 120. პირი დოკუმენტისა, რომელიც ჯერ გამოცე-
მული არაა, მოგვაწოდა პროფ. იასე ცინცაძემ, რისთვისაც მადლობას მოვასხენებთ).

4. ხელისუფლება დასავლეთ საქართველოს — აფხაზეთის სამეფოსი (რომელიც წმინდა ქართული სახელმწიფოა), დლიდან ამ სამეფოს დაარსებისა, არის გამტარებელი მკვეთრი ქართული სახელმწიფოებრივი პოლიტიკისა. ეს ქართული სახელმწიფოებრივი პოლიტიკა კერძოდ იმაში გამოიხატება, რომ ბერძნული ენა, რომელიც ბიზანტიის ხანგრძლივი მფლობელობის შედეგად გაბატონებული იყო დასავლეთ საქართველოში, როგორც მთავარი სახელმწიფო ენა, განდევნილ იქმნა და მისი ადგილი მთლიანად ქართულმა დაიჭირა. ბერძნული ენა განდევნილ იქმნა აგრეთვე ეკლესიიდან და მის მაგიერ ქართული იქმნა შემოდებული. დასავლეთ საქართველოს ეკლესია, რომელიც მანამდე იერარქიულად დაკავშირებული იყო ბიზანტიის საიმპერიო ეკლესიასთან, კონსტანტინეპოლის პატრიარქატთან, ჩამოშორდა კონსტანტინეპოლს და დაუკავშირდა ქართლის (იბერიის) საკათალიკოზოს. ამრიგად, ხანა დასავლეთ საქართველოს — აფხაზეთის სამეფოს არსებობისა ეს არის ეპოქა ქართული სახელმწიფოებრივი პოლიტიკის სრული და საბოლოო გამარჯვებისა დასავლეთ საქართველოში.

5. შედეგი ამ ქართული სახელმწიფოებრივი პოლიტიკის გატარებისა იყო ის, რომ მე-9—10 საუკუნეებში, უფრო ადრე, ვიდრე მოხდებოდა საქართველოს გაერთიანება ერთ სახელმწიფოებრივ ერთეულად, განმტკიცდა ქართველი ხალხის კულტურული ერთიანობა, რაც გახდა წინაპირობა ქართველი ხალხის შემდგომი პოლიტიკური გაერთიანებისათვის.

6. გიორგი მერჩულის თხზულებაში, რომელიც დაწერილია ეპოქაში, როდესაც საქართველო ჯერ კიდევ დანაწილებულია სამეფო-სამთავროებად, წარმოდგენილია ფორმულა საქართველოს კულტურული მთლიანობისა, და ეს არა მარტო საეკლესიო ერთობის საფუძველზე, არამედ ენის ერთობის საფუძველზე, ვინაიდან ამ დროს ქართული ენა საბოლოოდ დამკვიდრდა როგორც კულტურის საერთო ენა საქართველოს მთელ ტერიტორიაზე, ამერეთ-იმერეთში, როგორც საერთო ენა მწერლობისა, ეკლესიისა, საზოგადოებრივი ცხოვრების ყველა დარგისა. გიორგი მერჩულე სახელწოდებას „ქართლი“ ზოგად კულტურულ შინაარსს ანიჭებს. გიორგი მერჩულის განმარტებით „ქართლი“ ეს არის არა ეთნოგრაფიული ქართლი-იბერია, არამედ „ფრიალი ქუეყანა“, მთლიანი საქართველო.

7. დასასრულ, ჭანეთ-ლაზეთის ისტორიის საკითხთა განხილვიდან ნათელი გახდა სრული უსაფუძვლობა მთელ რიგ შეხედულებათა, რომლებიც გავრცელებით სარგებლობს საისტორიო მეცნიერებაში საქართველოს ამ ძველი ისტორიული ნაწილის შესახებ. საისტორიო წყაროების განხილვამ ცხადპყო, რომ ჭანეთ-ლაზეთი არის განუყოფელი ნაწილი საქართველოსი როგორც ეთნიკურად, ისე აგრეთვე თავისი ისტორიული წარსულით, საქართველოსთან კულტურული და სახელმწიფოებრივი ერთობით ხანგრძლივი ისტორიის მანძილზე.